

**С.М. Рогач, Н.М. Суліма, Т.А. Гуцул,
Л.А. Ільків, Л.В. Ярема**

ЕКОНОМІКА
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ - 2019

УДК 338.43 (072.8)
ББК 65.9 (2)32 я73
Р 59

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № _____ від _____).

Рецензенти:

Г.В.Черевко, д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки Львівського національного аграрного університету

Г.М.Філюк, д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки підприємства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

А.Г.Мартин, д.е.н., доцент, завідувач кафедри землевпорядного проектування НУБіП України

Р 59 Економіка сільського господарства: Навчальний посібник / С. М. Рогач, Н. М. Суліма, Т. А. Гуцул, Л.А. Ільків, Л. В. Ярема. – Київ: ЦП "Компринт", 2020. – 546 с.

Висвітлено особливості розвитку сільського господарства в умовах ринкових відносин. Значну увагу приділено проблемам підвищення ефективності використанні земельних і матеріальних ресурсів, а також основним напрямам розвитку сільського господарства на основі інтенсифікації виробництва, поглиблення спеціалізації і концентрації, раціонального використання природних ресурсів.

Для студентів вищих навчальних закладів, бакалаврів, спеціалістів і магістрів.

УДК 338.43 (072.8)
ББК 65.9 (2)32 я73
Р 59

© Рогач С.М., Суліма Н.М., Гуцул Т.А.,
Л.А. Ільків, Ярема Л.В., 2020

Рогач Світлана Михайлівна

Завідувач кафедри економіки підприємства
ім. проф. І.Н. Романенка

Національний університет біоресурсів і
природокористування України

Викладає курси «Економіка підприємства»,
«Економіка природокористування», «Методологія
та організація наукових досліджень».

Наукові інтереси пов'язані з питаннями
організації та ефективного функціонування
сучасних підприємницьких структур, еколого-
економічними проблемами використання природних ресурсів, формуванням
стратегії інституціонального забезпечення сфери природокористування.

Автор понад 100 наукових праць, з них 4 монографії, 10 підручників та
навчальних посібників.

Електронна адреса: rogach_sm@ukr.net

Суліма Наталія Миколаївна

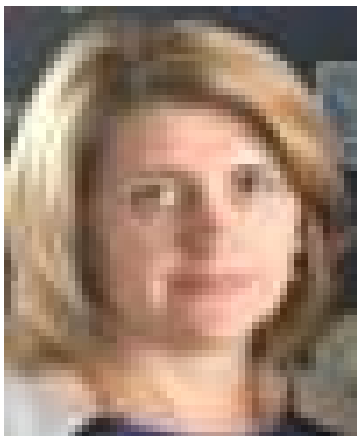
Кандадат економічних наук, доцент кафедри
економіки підприємства ім. проф. І.Н. Романенка
Національного університету біоресурсів і
природокористування України.

Викладає дисциплін «Економіка
підприємства», «Економіка і фінанси
підприємства», «Економіка сільського
господарства».

Наукові інтереси по'язані з якістю і
конкурентоспроможністю продукції, ефективністю
діяльності підприємства.

Автор понад 75 наукових праць, з них 1 монографія, 9 підручників та
посібників.

Електронна адреса: sulima_natalia@nubip.edu.ua

Гуцул Тетяна Анатоліївна

Кандадат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства ім. проф. І.Н. Романенка Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Викладає дисципліни «Економіка сільського господарства», «Економіка і підприємництво, менеджмент», «Економіка і організація біотехнологічної промисловості».

Наукові інтереси по'язані з ефективністю діяльності сільськогосподарських підприємств, розвитком виробництва та формуванням ринку молока і молокопродуктів в Україні.

Автор понад 40 наукових праць, 8 посібників.

Електронна адреса: gutsul_tetiana@nubip.edu.ua

Ільків Лілія Анатоліївна

Кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства ім. проф. І.Н. Романенка Національного університету біоресурсів і природокористування.

Викладає дисципліни «Економіка природокористування», «Економіка підприємства», «Економіка аграрних підприємств».

Наукові інтереси пов'язані з зеленою економікою, сталим розвитком, виробництвом та формуванням ринку органічної продукції в Україні.

Автор понад 70 наукових праць, з яких 1 монографія, 5 навчальних посібників.

Електронна адреса: ilkivlilia@ukr.net

ЗМІСТ

ВСТУП	6
МОДУЛЬ 1. РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	7
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ НАУКИ	7
1.1. Сільське господарство як галузь національного господарства	7
1.2. Особливості сільськогосподарського виробництва	9
1.3. Предмет і завдання науки	12
1.4. Методи дослідження економіки сільського господарства	14
Питання для самоконтролю та тестові завдання	16
ТЕМА 2. ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	19
2.1. Сутність і значення інфраструктури в сільському господарстві	19
2.2. Економічне значення виробничої інфраструктури	25
2.3. Соціальна інфраструктура і її значення в розвитку сільського господарства	27
Питання для самоконтролю та тестові завдання	34
ТЕМА 3. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ	36
3.1. Особливості використання землі в сільському господарстві	36
3.2. Земельний фонд України і його використання	40
3.3. Земельний кодекс України – основа регулювання земельних відносин	50
3.4. Державний земельний кадастр	56
3.5. Ринок землі	61
3.6. Економічна ефективність використання землі в сільськогосподарських підприємствах та основні напрями її підвищення	71
Питання для самоконтролю та тестові завдання	76
ТЕМА 4. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	81
4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства	81
4.2. Енергетичні ресурси підприємства	87
4.4. Машинно-тракторний парк і ефективність його використання	90
4.5. Транспортні засоби та їхнє використання	96
Питання для самоконтролю та тестові завдання	100
ТЕМА 5. РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	105
5.1. Поняття ресурсного потенціалу сільського господарства	105
5.2. Методичні основи оцінки ресурсного потенціалу	107
5.3. Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільського господарства і шляхи її підвищення	112
Питання для самоконтролю та тестові завдання	114
ТЕМА 6. РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	117
6.1. Наукові основи розміщення сільського господарства	117

6.2. Основні принципи розміщення сільського господарства	119
6.3. Розміщення сільського господарства України	123
Питання для самоконтролю та тестові завдання	127
ТЕМА 7. ІНТЕНСИФІКАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА	129
7.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва	129
7.2. Показники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва	134
7.3. Основні напрями інтенсифікації та шляхи підвищення її ефективності	139
Питання для самоконтролю та тестові завдання	147
ТЕМА 8. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ, КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА АГРОПРОМИСЛОВА ІНТЕРГАЦІЯ	150
8.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації аграрних підприємств	150
8.2. Концентрація сільськогосподарського виробництва	157
8.3. Інтеграційні процеси в сільськогосподарському виробництві	161
Питання для самоконтролю та тестові завдання	167
ТЕМА 9. РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	170
9.1. Суть і особливості розширеного відтворення в сільському господарстві	170
9.2. Показники розширеного відтворення в сільському господарстві	175
9.3. Відтворення і розподіл валового продукту	177
9.4. Нагромадження в сільському господарстві і його джерела	182
Питання для самоконтролю та тестові завдання	186
ТЕМА 10. НАУКОВІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	188
10.1. Сутність раціонального природокористування в сільському господарстві	188
10.2. Екологізація виробництва сільськогосподарської продукції	206
10.3. Економічна ефективність природоохоронних заходів	211
10.4. Удосконалення економічного механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища	220
Питання для самоконтролю та тестові завдання	229
МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА	232
ТЕМА 11. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ЗЕРНА	232
11.1. Економічне і соціальне значення зернового виробництва	232
11.2. Розвиток і розміщення виробництва зерна	234
11.3. Економічна ефективність виробництва зерна та напрями її підвищення	237
11.4. Формування ринку зерна в Україні	240
11.5. Напрями підвищення економічної ефективності виробництва зерна	245
Питання для самоконтролю та тестові завдання	250

ТЕМА 12. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР	253
12.1. Технічні культури та їх народногосподарське значення	253
12.2. Економіка виробництва льону-довгунця	264
12.3. Економіка виробництва цукрових буряків	277
12.4. Економіка виробництва олійних культур	290
Питання для самоконтролю та тестові завдання	319
ТЕМА 13. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА КАРТОПЛІ ТА ОВОЧІВ	328
13.1. Економіка виробництва картоплі	328
13.2. Економіка виробництва овочів	333
Питання для самоконтролю та тестові завдання	347
ТЕМА 14. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ПЛОДІВ, ЯГІД І ВІНОГРАДУ	350
14.1. Економіка садівництва	350
14.2. Економіка виробництва винограду	358
Питання для самоконтролю та тестові завдання	363
ТЕМА 15. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА І ВИКОРИСТАННЯ КОРМІВ	366
15.1. Кормова база і її значення у розвитку тваринництва	366
15.2. Джерела кормових ресурсів та їх економічна характеристика	371
15.3. Економічна оцінка кормових культур, кормів і раціонів	374
15.4. Виробництво і використання комбікормів	378
15.5. Шляхи створення міцної кормової бази і здешевлення виробництва кормів	380
Питання для самоконтролю та тестові завдання	384
МОДУЛЬ 3. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА	387
ТЕМА 16. ЕКОНОМІКА СКОТАРСТВА	387
16.1. Значення, види і розвиток скотарства	387
16.2. Ефективність виробництва молока та м'яса великої рогатої худоби	397
Питання для самоконтролю та тестові завдання	406
ТЕМА 17. ЕКОНОМІКА СВИНАРСТВА	409
17.1. Розвиток і розміщення галузі	409
17.2. Економічна ефективність свинарства	414
17.3. Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства	416
Питання для самоконтролю та тестові завдання	419
ТЕМА 18. ЕКОНОМІКА ІНШИХ ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА	422
18.1. Економіка вівчарства і козівництва	422
18.2. Економіка птахівництва	430
18.3. Економіка бджільництва	436
ГЛОСАРІЙ	444
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	507

ВСТУП

Сільське господарство – одна з основних та життєво важливих галузей народного господарства. Саме ця галузь є одним з основних постачальників сировини для промисловості. В якості сировини використовується близько 50 % сільськогосподарської продукції. Сільське господарство постачає сировину для легкої, харчової, комбікормової та інших галузей промисловості.

Одночасно сільське господарство – споживач промислових товарів. Промисловість постачає селу трактори, автомобілі, обладнання, паливо, мінеральні добрива та ін.

Таким чином, розвиток деяких галузей промисловості залежить від сільського господарства.

У запропонованому посібнику висвітлено особливості розвитку сільського господарства в умовах ринкових відносин. Значну увагу приділено проблемам підвищення ефективності використанні земельних і матеріальних ресурсів, а також основним напрямам розвитку сільського господарства на основі інтенсифікації виробництва, поглиблення спеціалізації і концентрації, раціонального використання природних ресурсів.

МОДУЛЬ 1. РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ НАУКИ

- 1.1. Сільське господарство як галузь національного господарства**
- 1.2. Особливості сільськогосподарського виробництва**
- 1.3. Предмет і завдання науки**
- 1.4. Методи дослідження економіки сільського господарства**

1.1. Сільське господарство як галузь національного господарства

Сільське господарство займає виняткове місце в соціальному та економічному розвитку країни. Це одна з основних сфер національного господарства, котра задовольняє потреби та забезпечує виробництво продуктів харчування та являється найважливішою умовою розвитку суспільства. Продукція аграрного виробництва та промислові товари, які виготовляються безпосередньо з сільськогосподарської сировини, складають майже 75 % фонду національного споживання.

Визначальна роль в розвитку продуктивних сил країни відведена галузям промисловості, проте незмінною складовою соціально-економічного прогресу являється підвищення ефективності сільського господарства.

Україна за своїм виробничим потенціалом – аграрна країна, у якій основним і визначальним багатством і відповідно базою розвитку галузей сільського господарства є земля. Тому розв’язання аграрного питання – це ключ, який відкриває всі напрями відродження і розвитку економіки нашої країни.

Рівень розвитку сільського господарства визначається обсягом виробництва безпосередньо валової продукції та безпосередньо темпами її зростання. Середнє за рік виробництво валової продукції (в постійних цінах 2016 р.) збільшилось з 467,4 млрд. грн. у 2010 р. до 681 млрд. грн. у 2019р., або в 1,5 рази (табл.1.1). Також збільшились обсяги виробництва валової продукції (в постійних цінах 2016 р.) у сільськогосподарських підприємствах

(з 256,8 млрд. грн. до 449,8 млрд. грн. або у 1,8 рази) та в господарствах населення (з 210,7 млрд. грн. до 231,2 млрд. грн. або у 1,1 рази).

Таблиця 1.1

Валова продукція сільського господарства у різних категоріях господарств

(у постійних цінах 2016 р., млрд.грн.)

Показники	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Усі категорії господарств						
Валова продукція – всього, в т.ч.	467474,7	596832,8	634433,1	620475,6	671294,0	680982,4
рослинництва	329646,3	453016,9	494461,9	480157,0	529347,5	538705,6
тваринництва	137828,4	143815,9	139971,2	140318,6	141946,5	142276,8
Сільськогосподарські підприємства						
Валова продукція – всього, в т.ч.	256806,0	367738,8	403244,7	391015,8	437998,6	449806,3
рослинництва	200914,6	299369,3	336588,1	323724,5	367688,1	376789,7
тваринництва	55891,4	68369,5	66656,6	67291,3	70310,5	73016,6
Господарства населення						
Валова продукція – всього, в т.ч.	210668,7	229094,0	231188,4	229459,8	233295,4	231176,1
рослинництва	128731,7	153647,6	157873,8	156432,5	161659,4	161915,9
тваринництва	81937,0	75446,4	73314,6	73027,3	71636,0	69260,2

¹ Тут і далі дані за 2010-2017 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території

Автономної Республіки Крим, м. Севастополя, а також за 2014-2017 роки без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Рівень виробництва сільськогосподарської продукції визначає темпи розвитку економіки країни в цілому. Понад 60 % валової продукції сільського господарства надходить на промислову переробку, яку здійснюють близько 30 галузей легкої та харчової промисловості.

Головне *призначення сільського господарства* – досягнення інтенсивного розвитку та безпосередньо підвищення ефективності майже усіх його галузей для зростання обсягів виробництва та покращення якості

продукції, що є основою задоволення забезпечення безпосередньо потреб населення у продуктах харчування та переробної промисловості у сировині. Вирішення цих завдань визначним чином залежить безпосередньо від застосування результатів наукового та технічного прогресу, поглиблення зв'язків сільського господарства з усіма галузями агропромислового комплексу, радикальних перетворень в економічних відносинах та прискорення соціальної перебудови села.

1.2. Особливості сільськогосподарського виробництва

Всі галузі національного господарства формують економіку країни. Безпосередньо всі галузі національного господарства здійснюють свій розвиток за економічними законами, які діють в суспільстві. Одночасно сільське господарство характеризується специфічними природними, а також соціальними та економічними відмінностями, за рахунок яких різняться з іншими галузями національного господарства, та які обумовлюють специфіку впливу економічних законів.

1. Сільське господарство здійснює свій розвиток на підґрунті різноманітних форм власності та видів господарювання. У 2017 р. в аграрній галузі нашої країни функціонувало 50184 підприємства.

Рівень господарювання і характер економічної відділеності зазначених господарств обумовлюють специфічні відмінності їхніх стосунків з державою та деякі відмінності в шляхах застосування механізму економічних законів.

2. Порівняно з іншими галузями виробництва земля в сільськогосподарських підприємствах виступає головним та нічим незамінним засобом виробництва. Її правильне використання у процесі аграрного виробництва не погіршує властивості землі, а навпаки зберігає, а також постійно поліпшує. Така характеристика землі як засобу виробництва виступає підґрунтям оптимальних систем землеробства.

3. Економічний механізм відтворення у аграрному виробництві безпосередньо пов'язаний та без змінно збігається із природним, тому що розвиток та відновлення безпосередньо як рослин, так само і тварин, які являються засобами виробництва, здійснюється відповідно до біологічних законів. Задля зростання ефективності аграрного виробництва необхідно враховувати вплив не лише економічних законів, але й також законів природи. Дана особливість аграрного виробництва визначає специфіку механізму виробництва продукції в данній галузі.

4. Велика різниця в періодах виробництва та безпосередньо робочих періодах аграрного виробництва визначає його сезонність. Безпосередньо період виробництва обумовлюється часом знаходження продукту в виробничому процесі, а робочий період – тільки тим часом, коли продукт знаходиться під дією людської праці. Таким чином, період виробництва визначає час впливу праці людини, і безпосередньо час, протягом якого він відбувається на підставі росту, а також розвитку живих організмів, але не вимагає затрат праці.

Сезонний характер аграрного виробництва обумовлює диспропорції залучення робочої сили, обладнання, виходу продукції і одержання коштів після реалізації продукції.

5. Сільське господарство територіально розподілено, з чим пов'язані значні перевезення вантажів в середині господарства, і одночасно витрати енергетичних ресурсів та засобів виробництва.

6. Відмінністю з промисловими підприємствами є те, що певний обсяг виробленої продукції залишається і залучається у новому виробничому циклі у вигляді засобів виробництва. Це, безпосередньо, насіння, корми, молодняк тварин, а також інші види продукції, питома вага яких в валовій продукції сягає більше 20 %. В зв'язку з цим, збільшення обсягів сільськогосподарської продукції безпосередньо визначається не лише ефективністю промислових засобів виробництва, а також і їх продуктивністю. Зважаючи на те, що

частина продукції залишається, сільськогосподарським підприємствам потрібні спеціалізовані приміщення, в яких можна її зберігати.

7. Природні умови є надзвичайно важливим фактором виробництва, великою мірою зумовлюють кінцеві результати і рівень його ефективності. Продукція створюється в процесі виробництва в результаті природного функціонування живих організмів - рослин і тварин. Нестандартність предметів праці ускладнює процес виробництва і ставить особливі вимоги до формування системи машин.

Таким чином, специфіка сільського господарства визначає об'єктивний характер. Це обумовлює відмінності між промисловими підприємствами і сільськогосподарською працею.

Відмінності аграрного виробництва визначають структуру його виробництва, стан забезпеченості, а також і використання техніки, склад і чисельність робочої сили, визначають диспропорції отримання коштів від продажу продукції. Це визначає характер дієвпливу економічних законів у галузі сільського господарства, а також особливості відтворення та розвитку даної галузі.

1.3. Предмет і завдання науки

Економіка розглядається як сукупність виробничих стосунків людей в процесі виробництва, які знаходяться під дією об'єктивних економічних законів. Вся сукупність галузей матеріального виробництва функціонує на підґрунті однакових економічних законів, проте спільного виробництва у суспільстві немає. Виробництво організується та представлене окремими галузями, як здійснюють виробництво конкретних продуктів. Таким чином, сільське господарство має свої специфічні риси, які дають пояснення специфіці впливу економічних законів та визначають конкретні умови їх впливу.

Економіка сільського господарства, як наука, досліджує дію цих законів та форми їхнього впливу в сільському господарстві. Дана наука

розглядає вплив економічних законів в сільському господарстві задля свідомого їх застосування в інтересах суспільства; досліджує закономірності розвитку аграрного виробництва, в т. ч. окремих його галузей, і різних форм та видів господарювання; систематизує досягнення науково-технічного прогресу і досвід практичної діяльності в сільськогосподарському виробництві, які допоможуть розробити вектори розвитку даної галузі.

Економіка сільського господарства обґрунтовує економічні відносини даної галузі та визначає напрями їх удосконалення. Відносини в процесі виробництва здійснюють реалізацію через інтереси конкретних суб'єктів, які безпосередньо пов'язані у процесі аграрного виробництва.

Виробничі відносини галузі, що вивчається включають:

– відносини держави та сільськогосподарського виробництва з приводу організації і визначення обсягу закупівель продукції, забезпечення матеріальними та технічними ресурсами, визначення цін і тарифів, фінансування та надання кредитів, участі аграрних підприємств в формуванні системного чистого доходу;

– відносини сільського господарства з галузями агропромислових підкомплексів з приводу обслуговування техніки та обладнання, меліорації земель, агрохімічного обслуговування, перевезення продукції, забезпечення її зберігання, переробки на промислових підприємствах та доведенні до споживача;

– відносини сільського господарства в системі міжгосподарської кооперації по забезпеченню спільного виробництва та участі у розподілі прибутку, проведенні соціальної політики;

– відносини сільськогосподарських підприємств з їх внутрішніми підрозділами з приводу організації процесу виробництва та забезпечення його матеріальними і технічними засобами виробництва, оренди, по засадах залучення працівників до формування доходів підприємств та їх розподілу і безпосередньо використання;

– відносини сільськогосподарських підприємств з їх працівниками в питаннях організації виробництва, забезпечення відповідних умов праці, та відповідного рівня її оплати, надання соціальних послуг та соціальних пільг.

Система цих, а також інших виробничих відносин формує економічну структуру аграрного виробництва та виступає основою розвитку його продуктивних сил. За умови, що виробничі відносини відповідають характеру та степені розвитку продуктивних сил, вони сприяють науково-технічний прогресу, а також підвищенню ефективності аграрного виробництва. В іншому випадку виробничі відносини стримують прогрес продуктивних сил.

Економіка сільського господарства вивчає виробничі відносини в значній взаємодії з розвитком продуктивних сил, досліджує зміни у їхньому розвитку, систематизує сучасний досвід та масштабно застосовує прогресивні розробки сільськогосподарських наук.

Як наука, яка досліджує виробничі відносини у галузі, її взаємовідносини з іншими галузями матеріального виробництва та систематизує нові економічні події, економіка сільського господарства виступає підґрунтям визначення напрямів аграрної політики і чітких напрямів розвитку аграрного виробництва.

Головне призначення економіки сільського господарства:

- розробка заходів з приводу підвищення ефективності аграрного виробництва, в т.ч. покращення використання земельних ресурсів, засобів виробництва та робочої сили;
- обґрунтування напрямів інтенсивного та безпечного розвитку аграрного виробництва на підґрунті інновацій;
- розрахунок ефективності нового обладнання, агротехнічного, зооінженерного та ветеринарного обслуговування;
- вирішення питань розвитку спеціалізації та концентрації виробництва;

–обґрунтування оптимальних систем кооперування між господарствами та агропромислової інтеграції в сучасних умовах.

1.4. Методи дослідження науки

Економіка сільського господарства, як і інші науки, передбачає засвоєння спеціальних методів досліджень. Вивчення закономірностей розвитку аграрного виробництва можливе лише на основі знань з методології досліджень. Метод науки враховує систему засобів, способів та прийомів, які використовуються при дослідженні економічних явищ.

У економіці метод обумовлює суть та черговість наукових досліджень. Обґрунтовуються способи та шляхи зібрання статистичних даних, обробки, розрахунків, а також аналізу результатів досліджень. Але збір та вивчення одержаної інформації виступає лише підґрунтям дослідження, оскільки, вона не характеризує суть явища, не характеризує його рух та розвиток. Виникає потреба в такій інтепритації даних, яка б могла виокремити найважливіші сторони економічних явищ та з'ясувати зв'язки між ними та всередині них.

Економіка сільського господарства застосовує такі методи дослідження: статистико-економічний, монографічний, розрахунково-конструктивний, балансовий, експериментальний та економіко-математичний.

Статистико-економічні методи застосовують для дослідження масових економічних явищ в аграрній галузі. Сюди відносять методи аналітичних групувань, дисперсійний, кореляційний, регресійний, індексний. На основі їх застосування роблять певні теоретичні узагальнення, а також визначають конкретні рекомендації виробництву.

Монографічний метод застосовується при дослідженні одиничних економічних явищ. За його допомогою можна здійснити системний аналіз використання сучасних методів аграрного виробництва, результатів науково-

технічного прогресу, систематизувати прогресивний досвід, розробити нормативи прогнозування перспектив розвитку конкретного виробництва.

Розрахунково-конструктивний метод застосовується для прогнозування та планування перспективного розвитку галузі. Цей метод визначає напрями розвитку знайдених закономірностей, розраховує та обґрунтовує вирішення конкретних проблемних ситуацій аграрної економіки.

Балансовий метод - головний метод взаємоузгодження системи показників, що відображують сутність явища, яке досліджується. Даний метод застосовують при обґрунтуванні пропорційного розвитку галузі тваринництва та її кормової бази, зростанні виробництва сільськогосподарської продукції та можливостей її переробки тощо.

Експериментальний метод застосовують для обґрунтування та перевірки на практиці економічної ефективності конкретних заходів. Для цього у підприємствах формуються умови для використання та дослідження ефективності прогресивних форм організації та заробітної плати, поглиблення спеціалізації виробництва, застосування промислових технологій, які гарантують значну достовірність проведеного дослідження та дають можливість обґрунтувати практичні рекомендації.

Економіко-математичні методи забезпечують значну якість вивчення економічних явищ, визначення прогресивних напрямів розвитку аграрної галузі. Кореляційний аналіз дозволяє встановити кількісні зв'язки між багатьма чинниками та результатами виробництва. Метод лінійного програмування дозволяє визначити ефективність розподілу виробництва певних видів сільськогосподарської продукції, найкращий рівень концентрації виробництва та ін.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке значення має сільське господарство в економіці України?
2. Чому сільське господарство є менш привабливим для інвесторів?
3. Виникнення, розвиток і економічне значення різних видів господарювання?

4. Від чого залежать наслідки господарювання в сільському господарстві?
5. Нові форми господарювання та перспективи їх розвитку?
6. Особливості сільського господарства, за рахунок яких галузь відрізняється від інших галузей національного господарства?
7. З чим пов'язаний сезонний характер сільськогосподарського виробництва?
8. Що є предметом вивчення науки «Економіка сільського господарства»?
9. Як проявляється дія об'єктивних економічних законів у сільському господарстві?
10. Які завдання економіки сільського господарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які показники визначають місце сільського господарства у економіці нашої країни?

- 1) кількість тракторів та автомобілів в галузі;
- 2) посівні площі сільськогосподарських культур;
- 3) поголів'я продуктивної худоби;
- 4) обсяг національного доходу, який формується в сільському господарстві.

2. Характерні риси сільськогосподарського виробництва:

- 1) економічний процес відтворення пов'язаний з відтворенням машин і знарядь;
- 2) продукція сільського господарства надходить для переробки до відповідних галузей народного господарства;
- 3) у сільському господарстві виробляється продукція для споживання;
- 4) частина продукції сільського господарства залучається у послідувачому виробничому процесі у вигляді засібів виробництва.

3. Чому аграрне виробництво характеризується сезонним характером виробництва?

- 1) частина продукції сільського господарства залучається у

послідує виробничому процесі у вигляді засібів виробництва;

- 2) робочий період не співпадає з періодом виробництва продукції галузі;
- 3) природні умови сільськогосподарського виробництва;
- 4) земля – головний засіб виробництва.

4. Економіка сільського господарства:

- 1) вивчає національне багатство та способи його примноження;
- 2) вивчає ставлення людей до засобів виробництва в процесі їх використання задля створення матеріальних благ;
- 3) вивчає дію економічних законів та форми їх прояву в аграрних підприємствах;
- 4) вивчає розвиток продуктивних сил аграрного виробництва.

5. Методи дослідження економіки сільського господарства:

- 1) статистико-економічний;
- 2) інтенсивний;
- 3) екстенсивний;
- 4) тарифно-кваліфікаційний.

6. Форми власності на засоби виробництва у сільському господарстві України:

- 1) орендна;
- 2) групова;
- 3) приватна;
- 4) бригадна.

7. Найбільш поширені форми господарювання у сільському господарстві України:

- 1) фермерське господарство;
- 2) спілка орендарів;
- 3) агрофірма;
- 4) держплемзавод.

8. Рівень виробництва сільськогосподарської продукції визначає:

- 1) основні завдання сільського господарства;
- 2) темпи розвитку економіки;
- 3) рівень науково-технічного прогресу;
- 4) вартість валової продукції.

9. Економічний процес відтворення в сільському господарстві тісно пов'язаний з:

- 1) оновленням матеріально-технічної бази;
- 2) природнім процесом;
- 3) технологією виробництва;
- 4) відновленням земельних ресурсів.

10. Система виробничих відносин в сільському господарстві охоплює відносини між:

- 1) сільським господарством та промисловістю;
- 2) сільськогосподарськими підприємствами та їх підрозділами;
- 3) сільськогосподарськими підприємствами та їх працівниками;
- 4) державою і підприємствами.

ТЕМА 2. ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1. Сутність і значення інфраструктури в сільському господарстві

2.2. Економічне значення виробничої інфраструктури

2.3. Соціальна інфраструктура та її значення в розвитку сільського господарства

2.1. Сутність і значення інфраструктури в сільському господарстві

Функціонування будь-якої господарської галузевої системи при виробленні конкретного продукту (товару чи послуги), що спирається на певні ресурси ("сировинну базу"), неможливе без наявності необхідної інфраструктури ("матеріально-технічної бази", що допомагає здійснювати саме обраний вид діяльності). Тому, в умовах подальшого вдосконалення технічної бази все більшого значення набувають питання раціональної організації допоміжних та обслуговуючих процесів, тобто розвитку інфраструктури підприємства.

Ствердження в науці поняття інфраструктури відносять до кінця 1950-х – початку 1960-х років. Сам термін «інфраструктура» (з лат. «*infra*» – «нижче, під»+ «*structura*» – «будова, розташування») спочатку використовувався у військовому лексиконі та означав комплекс тилкових (допоміжних) споруд, які забезпечують дії збройних сил. В економічній літературі цей термін з'явився в працях зарубіжних вчених, характеризуючи комплекс галузей, що обслуговують промисловість та сільське господарство (будівництво шосейних доріг, каналів, портів, мостів, аеродромів, складів, енергетичне господарство, залізничний транспорт, зв'язок, водопостачання і каналізація, загальна та професійна освіта, витрати на науку, охорона здоров'я тощо).

З розвитком суспільного поділу праці та підсиленням ролі ланок, що обслуговують виробництво у 1950-ті роки були опубліковані матеріали Р. Нуксе, А. Хіршмана, А. Янгсона та ін., де вказувалося розуміння

інфраструктури як допоміжного утворення, а також робилася спроба обґрунтувати її значення для ефективного функціонування виробництва.

Науковці, які досліджували це питання (О. Алімов, С. Важенін, Н. Вітренко, О. Кочерга, А. Мазаракі, В. Куценко, Н. Плащинський, Ю. Рандалов, Ц. Будаєва, Н. Римашевська, В. Паціорковський, Ж. Тощенко, Б. Хомелянський, А. Шаріпов тощо), визначають під інфраструктурою загальні умови функціонування матеріального виробництва та ефективного вирішення соціальних проблем, тобто найбільш загальні умови процесу суспільного відтворення.

Виникнення окремих елементів інфраструктури пов'язане з розвитком продуктивних сил та поглибленням суспільного поділу праці, коли природні умови господарської діяльності доповнювалися антропогенно створеними завдяки реалізації потреби в підготовчо-заклучних процесах та організації обігу виготовленого продукту.

Поряд із цим для підтримки життєдіяльності суспільства об'єктивною необхідністю виявилось обслуговування його членів. Саме підвищення значущості загальних умов процесу відтворення обумовило появу поняття інфраструктура. Основою виділення інфраструктури в господарському комплексі є її функціональне призначення, що полягає в створенні умов для задоволення широкого кола потреб суспільства, населення, виробництва.

Як бачимо, існують різні підходи до поняття «інфраструктура». В табл. 2.1 визначимо, на нашу думку, основні з них.

Таким чином, інфраструктура – це сукупність складових частин якого-небудь об'єкту, які мають підпорядкований допоміжний характер та забезпечують умови для нормальної діяльності об'єкту в цілому.

До її складу входять основні споруди і послуги, зокрема, системи каналізації, водопостачання, електропостачання, від яких залежить розвиток як окремих населених пунктів, так і економіки в цілому, а також будівництво доріг, каналів, портів, мостів, складів, енергетичного господарства, систем зв'язку, водопостачання, каналізації тощо.

Таблиця 2.1

Основні підходи до визначення поняття «інфраструктура»

Підходи	Характеристика
У вузькому розумінні	комплекс споруд і комунікацій транспорту, зв'язку, інженерного устаткування, а також об'єктів соціального і культурно-побутового обслуговування населення, що забезпечує стійкий розвиток і функціонування територій
У широкому розумінні	міжструктурна (системна) одиниця, діяльність якої спрямована на створення умов функціонування вищестоячої системи, що обслуговується, а також на підтримку її стійкого та ефективного розвитку
Загалом	сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують економіку та виробництво (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я та ін.)

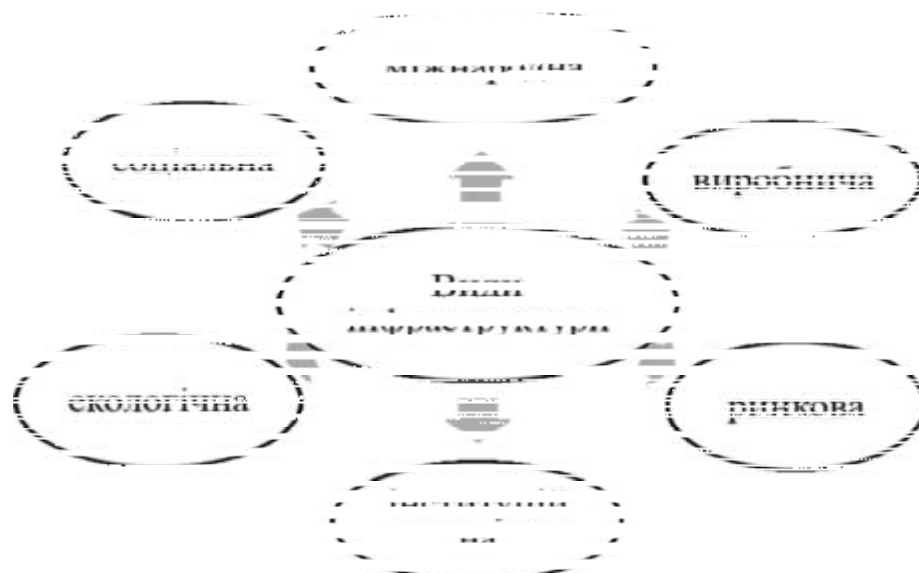
Ознаки, за якими класифікують інфраструктуру:

- за функціональним призначенням (виробнича та невиробнича)
- за масштабом дії (міжнародна, національна, регіону чи галузі, окремого підприємства)
- залежно від виду послуг, що надаються (транспортна, засобів розміщення, інформаційна, інноваційна)
- за сферою господарської діяльності (підприємництва, банківської, комерційної діяльності тощо)
- за галузями (промисловості, сільського господарства, будівництва тощо).

Загалом, інфраструктуру поділяють за певними видами, що зображено на рис. 1.

Зокрема, міжнародна інфраструктура включає в себе: систему інтернет, елементи транспортної системи країни та об'єкти і споруди, що обслуговують зовнішньоекономічну діяльність й міжнародне сполучення.

До екологічної інфраструктури відносять природоохоронні об'єкти, захисні насадження, очисні споруди, еколого-технологічні розв'язки (напр. проходи для тварин під естакадами, мостами), меліоративну систему тощо.

Рис. 2.1 Види інфраструктури

Інституційна структура включає різного виду інститути: домогосподарства, органи державного управління (комітети і комісії ВР, КМУ, державний апарат економічного регулювання, казначейство).

Складовими елементами ринкової інфраструктури є комерційні банки, товарні, фондові біржі, біржі праці, бізнес центри, аудиторські фірми, торговельні будинки, асоціації підприємців.

Здебільшого науковці виділяють два основні види інфраструктури життєдіяльності суспільства: соціальну, що використовується соціумом (населенням, людьми, для задоволення власних потреб споживачів), виробничу – відповідно виробництвом. Докладніше про них ми розглянемо у наступних підрозділах.

Розвиток інфраструктури в аграрному виробництві, динаміка, тенденції, закономірності визначаються набором факторів, що істотно впливають на досліджувану галузь, як систему. Кінцеві результати агропромислового виробництва залежать не тільки від рівня розвитку сільського господарства, а й від обслуговуючих його галузей. Із збільшенням обсягів виробництва в сільському господарстві зростають розміри

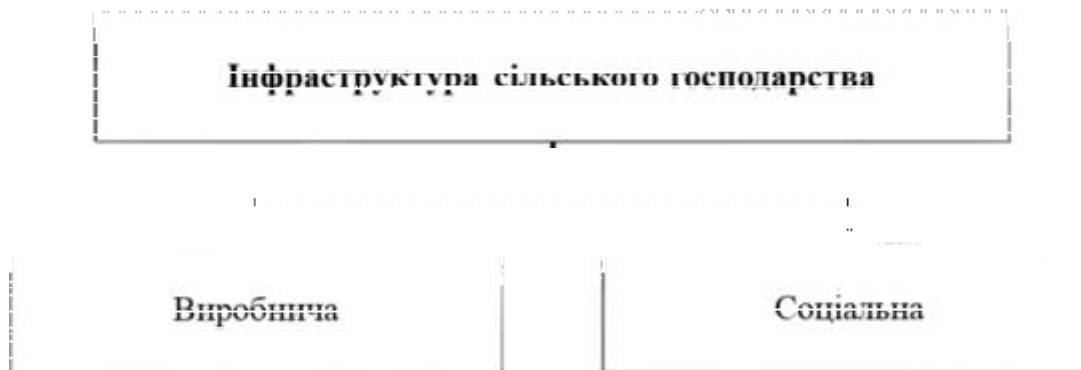
використання різних видів ресурсів, сировини; збільшується потреба господарств в електроенергії, транспорті, засобах зв'язку; зростає залежність сільськогосподарського виробництва від розвитку ремонтно-технічних служб, організацій матеріально-технічного постачання та ін. При цьому однаковою мірою важливим залишається розвиток галузей і виробництв, що сприяють отриманню необхідних обсягів сільськогосподарської продукції і організацій, що забезпечують ефективне використання продукції та доведення її до споживача.

Інфраструктура сільського господарства представляє собою сукупність допоміжних та доповнюючих галузей, виробництв, видів діяльності, що створюють необхідні умови для функціонування аграрного виробництва, шляхом надавання послуг виробничого характеру спеціалізованими підрозділами, а також послуг соціального напрямку для задоволення потреб населення.

За твердженням М. Й. Хорунжия під інфраструктурою слід розуміти сукупність елементів продуктивних сил у вигляді галузей, виробництв і видів діяльності, які надають цілісного характеру як усьому народному господарству, так і його окремим сферам і комплексам, функціональне призначення яких полягає, *по-перше*, у створенні загальних умов, що забезпечують ефективне функціонування основного виробництва, і, *по-друге*, у забезпеченні відтворення робочої сили.

Наведене формулювання сутності інфраструктури визначає, що знання її природи та особливостей становлення й функціонування набуває своєрідного значення, тому що абиякі позитивні зрушення щодо організації, технології та менеджменту виробництва допустимі за умови, що одночасно під них буде відведено належну систему обслуговування.

Згідно з функціональним призначенням інфраструктура сільського господарства поділяється на виробничу і соціальну (рис. 2.2).

Рис. 2.2 Класифікація інфраструктури сільського господарства за функціональним призначенням

Сучасний рівень забезпечення сільського господарства об'єктами виробничої та соціальної інфраструктури залишається надзвичайно низьким, а саме:

1) знижуються освітні та культурно-побутові перспективи сільського населення, що посилює негативні демографічні процеси, насамперед відтоку сільської молоді до великих промислових центрів, асоціальної поведінці селян;

2) скорочується мережа лікувальних закладів на селі, а також ускладнюється надавання медичної допомоги через відсутність автомобільних шляхів й телефонного зв'язку (кризовий стан лікарського обслуговування впливає на тривалість життя селян);

3) знижується рівень життя більшості проживаючих у сільській місцевості, збільшуючи дисбаланс у розвитку міста й села;

4) зростає безробіття на селі.

Така ситуація з використанням об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури сільського господарства:

1) призводить до занепаду українського села, а саме: відбувається спад сільськогосподарського виробництва; порушуються відтворювальні процеси

в агропромисловому комплексі; формуються несприятливі економічні умови діяльності для сільського господарства; збільшується соціальна напруженість в сільській місцевості; знижується рівень добробуту сільського населення;

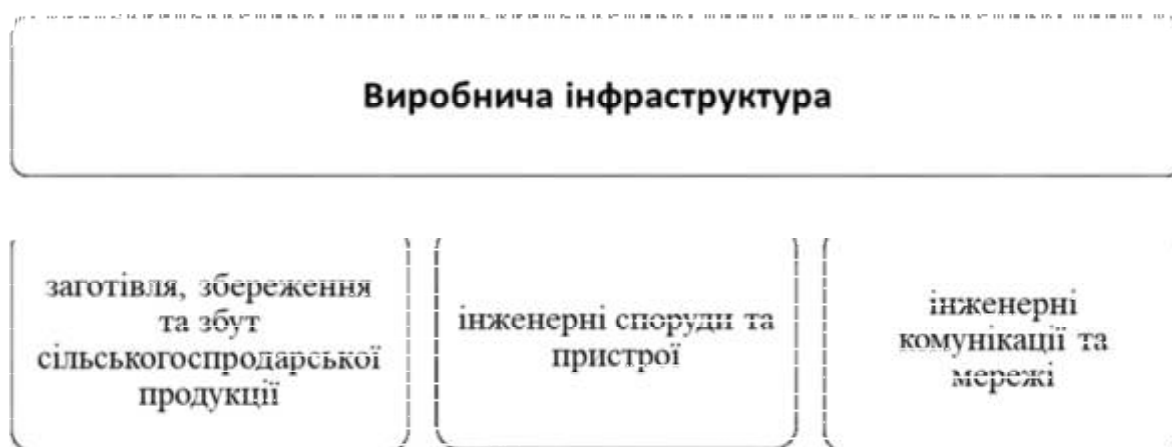
2) обґрунтовує необхідність інвестиційної підтримки виробничого та соціального розвитку села з боку держави. В сучасних умовах вона повинна бути направленою не на збільшення окремих кількісних показників виробництва, а саме на здатність аграрного сектора до розширеного відтворювання, а також досягнення найбільш повного задоволення соціальних потреб та якості життя сільського населення, збереження й примноження об'єктів інфраструктури.

Найважливішим процесом розвитку інфраструктури сільського господарства залишається державне регулювання, яке характеризується збалансованістю всіх систем і підсистем аграрної сфери. У цьому полягає необхідна умова економічної безпеки у вирішенні продовольчої програми, насичення і забезпечення країни вітчизняними, екологічно чистими продуктами харчування для населення країни в умовах глобалізації світової системи ринків.

2.2. Економічне значення виробничої інфраструктури

Агропромисловий комплекс України є головним міжгалузевим територіально-виробничим формуванням. Від рівня та збалансованості розвитку складових сфер якого залежить забезпечення потреб населення в продовольчій продукції та його добробут. Важливим чинником від якого залежить безперебійна робота окремих підрозділів і всього господарства комплексу є виробнича інфраструктура.

Виробнича інфраструктура підприємства являє собою комплекс підрозділів, які прямо не беруть участь у створенні основної продукції, але своєю діяльністю сприяють роботі головних підрозділів, створюючи необхідні для цього умови (рис. 2.3).

Рис. 2.3 Складові виробничої інфраструктури сільського господарства

Таким чином, виробничу інфраструктуру підприємства, зокрема, складають:

- ✓ допоміжні та обслуговуючі цехи й господарства на підприємстві (інструментальний, ремонтний, транспортний, енергетичний, складське господарство та інші);
- ✓ допоміжні ділянки та служби, які розміщені в основних цехах;
- ✓ магістральні об'єкти, комунікаційні мережі, засоби збору та обробки інформації тощо.

Склад та величина об'єктів виробничої інфраструктури підприємств змінюються в залежності від галузей, типу й масштабу виробництва, особливості конструкцій і технологій виробництва, рівнів спеціалізації підприємства.

У галузевій структурі АПК інфраструктура концентрує 8,7 % чисельності виробничого персоналу, 11 % вартості основного виробничого капіталу та зосереджує 5,8 % загального об'єму продукції комплексу, в тому числі виробнича інфраструктура – 2,9 %.

Визначальними складовими виробничої інфраструктури є: транспортне й тарне господарство, заготівлі, матеріально-технічне та ремонтне обслуговування, крім того специфічні для аграрного господарства

підрозділи: ветеринарне й агротехнічне обслуговування, служби захисту рослин та інші.

Функціональним призначенням виробничої інфраструктури по відношенню до особливостей сільського господарства є створення звичайних матеріально-технічних умов для вдалого розвитку основного виробництва в усіх галузях АПК.

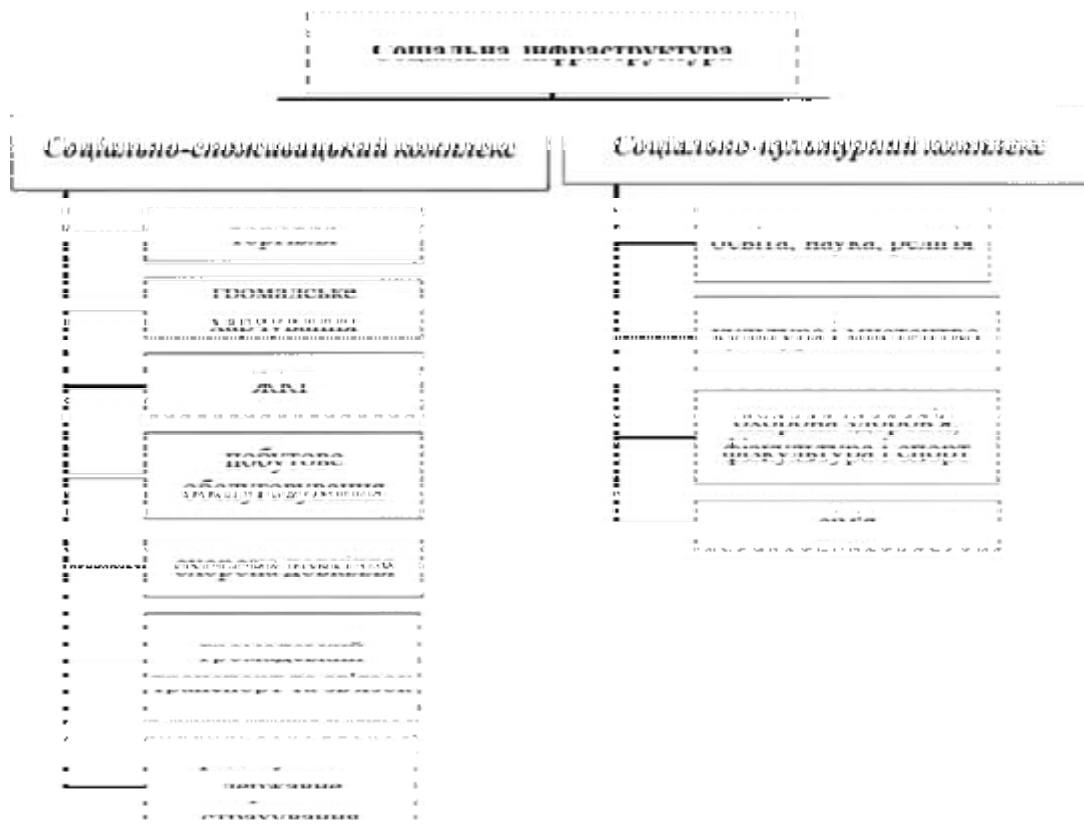
Головним завданням виробничої інфраструктури є забезпечення повного та безперервного розвитку основних галузей комплексу при створенні умов ефективного використання ресурсного потенціалу. Обслуговуючи базове виробництво, інфраструктура мусить забезпечити одержання потрібних обсягів сільськогосподарської сировини, а також ефективну її переробку й використання.

2.3. Соціальна інфраструктура і її значення в розвитку сільського господарства

У забезпеченні ефективного функціонування сільськогосподарського виробництва важливе місце належить соціальній інфраструктурі. Вона виражає відносини між суспільством і його членами з приводу споживання послуг (матеріальних та нематеріальних), що є потрібними для відновлення сукупної робочої сили й гарантійного розвитку окремої людської особистості. Як частина національної економіки – це об'єднання галузей, функціональним призначенням яких є задоволення потреб населення в послугах.

Відповідно до властивостей і функціональної ролі агропромислового комплексу його *соціальна інфраструктура* являє собою сукупність підприємств, закладів та установ, які забезпечують соціально-культурні та житлово-побутові умови сільських жителів з метою запоруки відтворення кваліфікованої робочої сили.

Соціальна інфраструктура, зазвичай, складається з підрозділів житлово-комунального господарства, громадського харчування, охорони здоров'я, закладів освіти, організації відпочинку тощо (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Основні елементи соціальної інфраструктури

Відповідній галузі соціальної інфраструктури властиві певна організаційна структура, форми надання послуг населенню, механізм функціонування та інше. Це зумовлює неабияку різноманітність та складність проблем подальшого піднесення соціальної інфраструктури.

З дією підприємств, організацій і установ соціальної інфраструктури поєднана життєдіяльність людини, з тої пори як вона з'явилася на світі, плекається в дошкільному закладі, навчається у загальноосвітній школі, середніх та вищих закладах освіти чи працює (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка наявності освітніх закладів в Україні за 2016-2019 рр.

Освітні заклади	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2016 р., %
Заклади дошкільної освіти (на кінець року), тис.	14,9	14,9	14,9	14,8	99,3
у них дітей, тис.	1300	1304	1278	1230	94,6
Заклади загальної середньої освіти (на початок навчального року), тис.	16,9	16,2	15,5	15,2	89,9
у них учнів	3846	3922	4042	4138	107,6
Заклади професійної освіти (на кін. року), тис.	787	756	736	723	91,9
у них слухачів, тис.	286	269	255	246	86,0
Заклади вищої освіти (на початок навчального року), тис.	657	661	652	619	94,2
у них студентів, тис.	1587	1539	1522	1440	90,7

З наведених даних (табл. 2.1) спостерігаємо скорочення наявності закладів загальної дошкільної освіти у 2019 р. порівняно з 2016 р. на 0,7%. Це пов'язано із загальним скороченням дітей у таких закладах на 5,4% у 2019 р. порівняно з 2016 р. Також спостерігається скорочення закладів середньої освіти у 2019 році порівняно з 2016 роком на 10,1%. Це пов'язано з утворенням об'єднаних територіальних громад і, як наслідок, об'єднанням шкіл у селах, тобто запровадження моделі опорних шкіл.

Одночасно результати діяльності відокремлених галузей соціальної інфраструктури характеризуються рівнем загальної і професійної освіти мешканців, їх культури, стану здоров'я, протяжності життя, періодом вільного часу та його застосуванням.

Щодо динаміки основних показників охорони здоров'я, то спостерігаємо незначне скорочення лікарів (на 1,1% у 2019 р. порівняно з

2016 р.), скорочення середнього медичного персоналу (на 10,1% у 2019 р. порівняно з 2016 р.) та кількості лікарняних ліжок (на 6,3%) (табл. 2.2). Хоча, наразі, спостерігаємо збільшення кількості лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів на 3,9%. Це, пов'язано деякою мірою з ситуацією, яка склалася в країні під впливом пандемії Covid-2019.

Таблиця 2.2

Динаміка основних показників охорони здоров'я в Україні

Показники	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2016 р., %
Кількість лікарів усіх спеціальностей (без зубних лікарів), тис.	187	186	186	185	98,9
Кількість середнього медичного персоналу, тис.	367	360	345	330	89,9
Кількість лікарняних закладів, тис.	1,7	1,7	1,7	1,6	94,1
Кількість лікарняних ліжок, тис.	315	309	302	295	93,7
Кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, тис.	10,2	10,4	10,5	10,6	103,9
Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, тис. відвідувань за зміну	915	923	926	920	100,5

Хоча, наразі ситуація з реорганізацією лікарень в країні нерівномірна. Лідером по реорганізації закладів є Полтавщина – 85% спеціалізованих закладів вже змінили свій статус на комунальні некомерційні підприємства (КНП). На другому місці Харківська область – 80% медзакладів автономізовані. За ними Волинська (75%), Рівненська (73%) та Львівська області (68%). Шість областей України перетворили у комунальні некомерційні підприємства більше 50% своїх лікарень.

Найменше закладів реорганізовано у Луганській області – 10% та на Закарпатті – 13%. Наступна в «антирейтингу» – Івано-Франківська область, де мають статус комунальних некомерційних підприємств лише 23% закладів.

У Херсонській області на КНП перетворені лише 29% лікарень, а в процесі – 12%.

Головними функціями галузевого складу аспектів соціальної інфраструктури є:

- *розподіл та обмін (сітка підприємств загальної і роздрібно торгівлі, підприємства суспільного харчування, установи кредитної й страхової системи);*
- *давання споживчих послуг (ЖКГ, підприємства побутового обслуговування, транспорт для перевезення пасажирів, зв'язок);*
- *охорона здоров'я (заклади лікарського, санаторно-рекреаційного обслуговування, фізкультури та спорту, соціального задоволення жителів);*
- *складання суспільної свідомості й наукових переконань (сітка культурно-освітніх установ, релігійних та мистецьких);*
- *менеджмент та охорона суспільного порядку (органи державного управління, суспільні організації та організації громадського порядку).*

Стан соціальної інфраструктури сільського господарства значною мірою залежить від рівня аграрного виробництва, але водночас відбувається зворотний вплив: від рівня розвитку складових соціальної інфраструктури залежить рівень виробництва на селі.

Соціальна інфраструктура виставляє поперед себе певні завдання:

- ✓ сформувати умови щодо продуктивної зайнятості і зростання доходів сільських мешканців;
- ✓ доконче покращити вартісне становище та підняти престиж сільської інтелігенції;

- ✓ інтенсифікувати соціальний захист самих незахищених верств сільського населення;
- ✓ задовольнити стійке функціонування, розвиток та зростання якості соціальної інфраструктури.

Суспільне значення повсякденного обслуговування характеризується тим, що воно забезпечує чимале скорочення затрат часу та праці жителів щодо ведення підсобного господарства, власну гігієну, а також організовану насолоду індивідуальних потреб, що не є можливим здійснити при допомозі серійно виготовленої продукції. Повсякденне обслуговування населення здійснюється тими підрозділами соціальної інфраструктури, що збільшують обсяги виробництва здебільшого за рахунок збільшення чисельності працівників. Часто тут неможливо використовувати переваги концентрації, механізації, автоматизації виробництва.

Поштучна торгівля і суспільне харчування реалізують функцію прямого задоволення потреб населення в товарах громадського споживання. Вони не тільки привносять до споживачів товари матеріального виробництва, а й утворюють культуру, форми споживання, діяльно впливають на виробництво.

Культура та мистецтво як підрозділи соціальної інфраструктури покликані забезпечувати моральні запити населення, розкривати здібності й високі мистецькі смаки, гарантувати умови для популяризації і розвитку самодіяльної суспільної творчості (табл. 2.3).

Функціональне призначення системи лікувальних закладів полягає в підвищенні терміну життя й активної діяльності мешканців, в зміцненні їх здоров'я, а освіти – в накопиченні знань, створенні умов щодо їх засвоєння усяким членом місцевості. Забезпечуються потреби як окремої людини у пізнанні світу, так і громадськості в спеціалістах.

З бігом часу більшу увагу приділяють розвитку сільського, чи як його називають, “зеленого” туризму. Такий туризм слугує підвищенню зайнятості сільських жителів, розвитку торгових відносин, інтернаціональній співпраці,

залученню українців й іноземних осіб до пізнання визначної природної і історико-культурної спадщини місцевості, сприянню екологічної рівноваги.

Таблиця 2.3

Динаміка показників культури та відпочинку в Україні

Показники	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2016 р., %
Бібліотеки, тис.	17,0	16,8	16,6	16,2	95,2
Клубні заклади, тис.	17,1	17,1	17,0	16,3	95,3
Кількість книг та брошур, друк. од.	21330	22047	22612	24416	114,5
тираж видань, млн. примірників	49	45	47	61	в 1,2 рази
Кількість періодичних та таких, що продовжуються, видань (крім газет), друк. од.	2617	2692	2619	2527	96,6
річний тираж, млн. прим.	165	145	119	107	64,8
Кількість газет, друк. од.	1656	1666	1736	1651	99,7
річний тираж, млн. прим.	1327	2170	1827	1468	110,6

Перехід до торгових відносин завбачує розвиток новітніх форм власності, заміни організаційно-юридичних форм господарювання щодо галузей соціальної інфраструктури на селі.

У ході реформування соціальної інфраструктури сільського господарства здійснюється розширення можливих власників об'єктів соціального призначення, якими можуть бути:

- комунальний (муніципальний) господар як різновид державного господаря (власність територіальних об'єднань);
- державний господар (державна власність передана на обраних засадах місцевим радам);
- приватний господар (власність віддається комунальним власникам безоплатно або продається в приватну власність юридичним чи фізичним особам тощо);

- колективний господар (власність тільки створеного після колгоспу сільськогосподарського підприємства (правонаступника) чи власність спільного хазяїна (кооперативу) соціальних об'єктів в декількох населених пунктах, поселеннях, аграрних кооперативах тощо);
- суспільний господар (власність суспільних організацій, політичних партій та інше).

До об'єктів загальнодержавної господарності відносять найперше рекреаційні предмети – санаторії, будинки й бази віддиху, окремі спортивні об'єкти державного значення, установи культури, музеї, заповідники, кемпінги, дачні будинки, лінії електропередач, зв'язку, газові трубопроводи, які можуть бути надані до відання місцевих установ влади тільки на делегованих повноваженнях.

Об'єкти комунальної господарності це, як правило, дитячі садочки, загальноосвітні школи, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські відділи, будинки культури, клуби, бібліотеки, установи фізкультури й спорту, що знаходяться в балансі сільських рад.

Власність аграрних підприємств – це об'єкти суспільного призначення, що перебувають на балансі підприємств (дошкільний заклад освіти, будинок культури тощо).

Кооперативною власністю являються всі об'єкти споживчої кооперації, зокрема заклади торгової мережі, суспільного харчування, повсякденного обслуговування, які перебувають в балансі кооперативних підприємств.

Щодо об'єктів суспільної власності, то до них належать профспілкові комітети, табори відпочинку дітей, медично-оздоровчі установи тощо, що знаходяться в балансі суспільних організацій.

До приватної власності відносять об'єкти соціальної ланки, що є власністю громадян. Щодо прикладу, то це є магазин, лоток, лазня тощо.

Визначення власників у ланках соціальної інфраструктури спирається на загальновизначені принципи:

- економічну й соціально-територіальну важливість;
- суспільно-економічну збалансованість, пропорційність і співдію, відповідність суспільному й економічному укладу, торговим територіально створюючим процесам;
- комплекс соціально-економічних цінностей територіальних об'єднань, їх безупинне вдосконалення;
- задоволення прозорості, надання можливостей усім мешканцям села щодо утворення та функціонування соціального доквілля.

На даний час відбувається різке скорочення потенціалу соціальної інфраструктури сільського господарства. Така ситуація призводить до зменшення введення в експлуатацію об'єктів житлово-комунального і соціально-культурного призначення, зниження освітніх та культурно-побутових можливостей сільського населення, ускладнень з наданням медичної допомоги.

Система відносин у галузях соціальної інфраструктури значною мірою має утриманський характер і вступає в протиріччя із законами ринкової економіки. При проведенні реформ у галузі соціальної інфраструктури необхідно урівноважити принципи соціальної й економічної ефективності.

Визначальна роль у функціонуванні й розвитку об'єктів соціальної інфраструктури сільського господарства належить місцевим органам самоврядування, а механізм її розвитку передбачає використання загальнодержавного регулювання, передусім забезпечення пріоритетності села як територіального сектора суспільства і створення жителям різних поселень соціально рівних можливостей для задоволення своїх потреб. Для фінансування розвитку соціальної інфраструктури сільського господарства необхідно забезпечити комплексний підхід поєднанням спільних зусиль держави, місцевих органів влади та господарських формувань. При існуючому розподілі доходів між державними і місцевими бюджетами виникає проблема територіальної диференціації доступності та якості соціальних благ і послуг. Вирішення цього питання вимагає прискорення

децентралізації влади з метою надати більшої ініціативи та самостійності місцевим органам самоврядування, залишаючи в їхньому розпорядженні переважну більшість зароблених ними коштів, що, безперечно, сприятиме поліпшенню розвитку соціальної інфраструктури сільського господарства.

Розглядаючи функціональне призначення основних підрозділів соціальної інфраструктури, можна зробити висновок: наскільки ефективно вони зможуть задовольняти зазначені потреби, настільки зросте добробут населення України. І хоча слушним є те, що наявна інфраструктура (шляхи та автотраси, водопостачання, каналізація, школи та лікарні), заслуговує першочергової уваги, проте не можна ігнорувати й формування нових напрямів розвитку інфраструктури (можливість ширококуткового доступу до Інтернету та бездротова телефонія). Удосконалена інфраструктура даватиме результати й у віддаленому майбутньому. Вона не лише дасть змогу безпосередньо підвищити якість життя, а й допоможе досягти всіх інших поставлених цілей: модернізації сільського господарства та створення нефермерських робочих місць, зокрема за допомогою зниження собівартості виробництва та залучення та утримання кваліфікованих робітників. Створення відповідної інфраструктури є необхідною умовою розвитку конкурентних сільськогосподарських підприємств на селі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть ознаки, за якими класифікують інфраструктуру.
2. Яке значення має інфраструктура в сільському господарстві?
3. Що являє собою виробнича інфраструктура.
4. Місце та роль виробничої інфраструктури в системі суспільного виробництва?
5. Назвіть основні галузі та підрозділи, що входять до виробничої інфраструктури.
6. Від чого залежать склад та розміри об'єктів виробничої інфраструктури.
7. Розкрийте поняття соціальної інфраструктури.
8. Назвіть складові соціальної інфраструктури.
9. На що впливає організація та стан інфраструктури?
10. В чому полягає зростання ролі соціальної інфраструктури?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. За функціональним призначенням інфраструктуру класифікують:

- 1) інформаційна, інноваційна;
- 2) банківська, комерційна;
- 3) виробнича, соціальна;
- 4) міжнародна, національна.

2. Види інфраструктури

- 1) екологічна;
- 2) ринкова;
- 3) інституційна;
- 4) виробнича;
- 5) економічна.

3. До виробничої інфраструктури відносяться:

- 1) органи державного управління;
- 2) очисні споруди;
- 3) товарні біржі;
- 4) ремонтний цех;
- 5) складське господарство.

4. Завдання виробничої інфраструктури:

- 1) забезпечення повного і ритмічного розвитку основних сфер сільського господарства;
- 2) одержання основних обсягів продукції сільського господарства;
- 3) ефективна переробка сільськогосподарської продукції;
- 4) визначення спеціалізації та розміщення виробництва.

5. Соціальна інфраструктура:

- 1) відносини між суспільством і його членами з приводу споживання послуг;
- 2) сукупність галузей, функціональне призначення яких полягає в задоволенні потреб населення в послугах;
- 3) сукупність підрозділів, які своєю діяльністю сприяють роботі основних підрозділів, створюючи необхідні для цього умови;

4) забезпечують соціально-культурні та житлово-побутові умови сільського населення.

6. Соціальна інфраструктура складається з підрозділів:

- 1) громадського харчування;
- 2) житлово-комунального господарства;
- 3) інженерних комунікацій та мереж;
- 4) інструментального.

7. Соціальна інфраструктура поділяється на:

- 1) соціально-споживацький комплекс;
- 2) соціально-виробничий комплекс;
- 3) соціально-культурний комплекс;
- 4) соціально-транспортний комплекс.

8. До основних функцій галузевого складу елементів соціальної інфраструктури належать:

- 1) розподіл та обмін;
- 2) надання виробничих послуг;
- 3) охорона здоров'я;
- 4) формування громадської свідомості та наукового світогляду.

9. Стан соціальної інфраструктури залежить від:

- 1) рівня розвитку економіки;
- 2) рівня розвитку сільськогосподарського виробництва;
- 3) рівня розвитку техніки;
- 4) мотивації працівників.

10. Завдання соціальної інфраструктури:

- 1) збільшення доходів сільського населення;
- 2) створення умов для продуктивної зайнятості;
- 3) посилення соціального захисту;
- 4) покращення стану здоров'я сільського населення.

ТЕМА 3. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

- 3.1. Особливості використання землі в сільському господарстві**
- 3.2. Земельний фонд України і його використання**
- 3.3. Земельний кодекс України – основа регулювання земельних відносин**
- 3.4. Державний земельний кадастр**
- 3.5. Ринок землі**
- 3.6. Економічна ефективність використання землі в сільськогосподарських підприємствах та основні напрями її підвищення**

3.1. Особливості використання землі в сільському господарстві

Земля – головна умова існування суспільства і важливіше джерело національного багатства, перша передумова і природна основа суспільного виробництва, універсальний фактор будь-якої діяльності людини. Характеризуючи роль землі у виробництві продукції, можна сказати, що праця – це не єдине джерело виробленої продукції і речового багатства. За висловом Уільяма Петті, праця – батько багатства, земля – його мати.

По відношенню до галузей народного господарства, земельні ресурси мають різне значення і відіграють неоднакову роль. У промисловості (крім добувної) вона не має органічного зв'язку з виробничим процесом і є просторовою базою для розміщення різних об'єктів виробництва.

У сільському господарстві земля з її ґрунтовим покривом, водами і рослинністю займає особливе місце. Земля є сферою прикладання праці, коли людина впливає на неї і засобів виробництва, коли завдяки своїм фізичним та хімічним властивостям (родючості) земля забезпечує ріст і розвиток рослин, урожай сільськогосподарських культур.

Земля є тією основою сільського господарства, в якій відбувається переплетення економічних процесів виробництва і відтворення з природними.

У аграрному виробництві земля являється головним засобом виробництва, без якого процес виробництва сільськогосподарської продукції не можливий. Земля одночасно є предметом та засобом праці, а значить, і головним засобом виробництва. Земля значною мірою визначає рівень розвитку і ефективності сільськогосподарського виробництва.

Земельні ресурси, які використовуються в сільському господарстві як засіб виробництва, мають певні особливості:

- земля не є результатом людської діяльності; це дар природи і продукт її багатовікового розвитку, який передре праці, є природною і основною її умовою;

- всі засоби виробництва можна оновити новітніми більш продуктивними, а земельні масиви - незамінні;

- земельні ділянки обмежені в просторі і в процесі розвитку сільського господарства їх не можна заново створити або наростити її розміри;

- в процесі виробничої діяльності земля не зношується, а при правильному використанні її якість може навіть поліпшуватись. Отже, на відміну від інших засобів виробництва, які зазнають зносу як фізичного так морального та стають непридатними для дальшого використання, земля є вічним засобом виробництва. Ця особливість землі зумовлена такою особливою та важливою її властивістю, як родючість, що є основою теорії раціонального ведення землеробства.

Родючість ґрунту - це його здатність створювати масу урожаю, рівень якого характеризує її продуктивні сили. Родючість землі на різних її ділянках неоднакова. Продуктивність землі залежить від об'єктивних властивостей ґрунту і рівня культури землеробства.

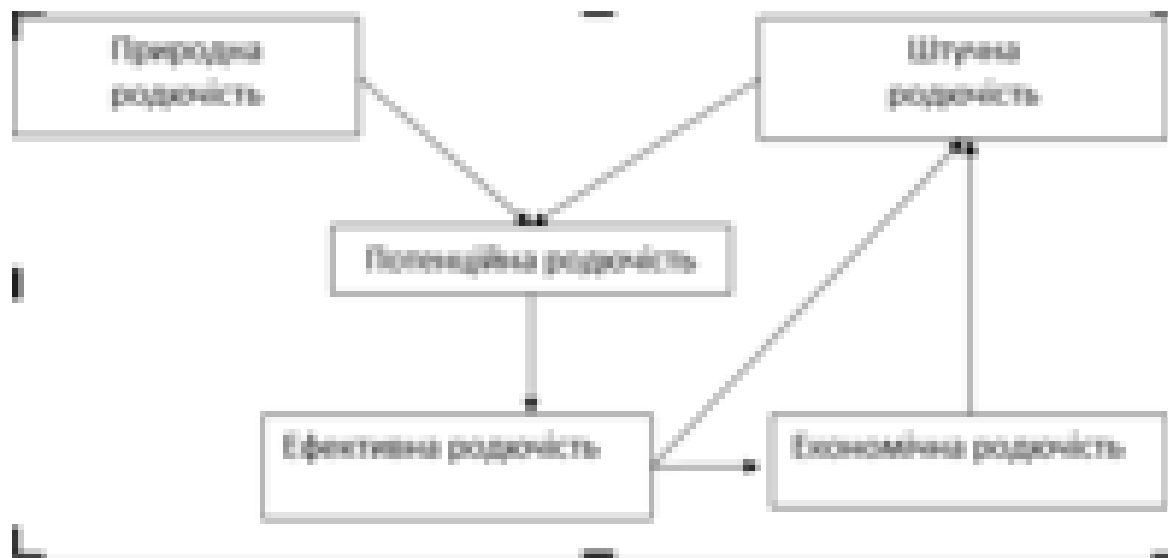
Підвищення рівня продуктивності землі досягається систематичним підвищенням родючості ґрунту на основі природних і економічних процесів відповідно до конкретних умов і систем ведення землеробства. Розрізняють природну, потенційну, штучну та економічну родючість ґрунту.

Природна родючість ґрунту – це родючість, що характеризується

запасом поживних речовин, які утворилися в результаті природного процесу ґрунтоутворення. Вона зумовлена дією природних і біологічних властивостей ґрунту, а також кліматичних умов. Природна родючість ґрунту залежить від його хімічного складу, тобто вмісту необхідних для рослин поживних речовин. Природна родючість - властивість ґрунту, що утворилася під природною рослинністю при природному перебігу ґрунтоутворювального процесу. Вона порівняно мало змінюється в часі і є величиною стабільною для певного типу ґрунтів.

Потенційна родючість визначається валовим (загальним) запасом елементів живлення в ґрунті, що знаходяться як в доступній, так і недоступній формах.

Штучна родючість ґрунту створюється в процесі виробничої діяльності людини за допомогою праці і засобів виробництва шляхом підвищення культури землеробства. Вона є результатом додаткових вкладень праці, коштів і засобів виробництва шляхом підвищення культури землеробства. Природна і штучна родючість пов'язані між собою, практично існують у нерозривній єдності.

Рис. 3.1. Взаємозв'язок між різними видами родючості

Природна, потенційна і штучна родючості нерозривно пов'язані між собою (рис.3.1), оскільки забезпечення рослин вологою і поживними елементами залежить від властивостей природного ґрунту, а також від зміни властивостей ґрунту під впливом окультурення. Ефективна родючість, вимірювана величиною врожаю, є дійсним вираженням природної та штучної родючості і в значній мірі залежить від рівня розвитку науки і техніки.

Економічна родючість ґрунту – це сума природної і штучної родючості в умовах певного рівня розвитку продуктивних сил. Вона характеризує потенціальні можливості ґрунту, які реалізуються в процесі сільськогосподарського виробництва, і відображує дійсний та ефективний рівень його родючості. Отже, економічна родючість ґрунту є сукупним вираженням його природної і штучної родючості, що визначається досягнутою в певний період продуктивністю земель.

Економічна родючість ґрунту виявляється в результаті використання його в сільському господарстві, а її рівень характеризується врожайністю сільськогосподарських культур. Розрізняють абсолютну і відносну економічну родючість ґрунту. Абсолютна родючість ґрунту характеризується кількістю продукції з одиниці земельної площі, а відносна – на одиницю виробничих витрат.

Рівень економічної родючості землі постійно змінюється під впливом розвитку продуктивних сил сільського господарства. Урожайність землі може постійно підвищуватись в результаті прикладання засобів виробництва, праці і наукових досягнень.

Ґрунт відіграє важливу роль у навколишньому середовищі, він є найважливішою ланкою усіх наземних біоценозів та біосфери землі в цілому. Раціональне землекористування є обов'язковою частиною комплексної системи експлуатації і охорони природних ресурсів.

Рівень використання та збереження землі як засобу виробництва для майбутніх поколінь залежить від багатьох факторів, насамперед соціально-економічних. В сучасних умовах потрібні радикальні перетворення аграрних

економічних відносин, щоб повернути селянинові становище господаря на землі, заінтересованого у збільшенні виробництва продукції та підвищенні її якості. Велике значення має розвиток форм власності і видів господарювання. При цьому важливо створити рівні економічні умови та відповідні організаційні передумови для підвищення ефективності господарювання, розвитку самостійності та ініціативи.

3.2. Земельний фонд України і його використання

Всі землі, які знаходяться в межах території України складають єдиний земельний фонд. В залежності від цільового призначення єдиний земельний фонд країни підрозділяють на сім категорій земель. Класифікація земель в залежності від їх цільового призначення визначає підхід до правового регулювання земельних відносин. Під цільовим призначенням земель розуміють встановлений правовий режим, умови і межі використання земель для конкретних цілей.

У Земельному кодексі України, враховуючи цільове призначення земельної ділянки, в земельному фонді виділяють на такі категорії:

1) землі сільськогосподарського призначення - це земельні ділянки, які виділені для потреб сільського господарства або призначені для цих цілей. Це рілля, пасовища, луки, земельні масиви, які відводяться під огородини, сади, а також міські угіддя, що використовуються для сільськогосподарських потреб, земля, відведена під городи, сади тощо;

2) землі житлової та громадської забудови - це землі, які розташовані в межах міської, селищної смуги та смуги сільського населеного пункту, а також землі, які знаходяться у віданні населених пунктів за межами їх смуги. Ця категорія земельних ділянок використовується для забудови житловими, комунально-побутовими, промисловими, транспортними та іншими будівлями та спорудами для задоволення потреб населення, житлово-комунальних та культурно-побутових об'єднань;

3) землі природно-заповідного і природоохоронного призначення, землі оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення - це землі несільськогосподарського (спеціального) призначення, які вилучені з господарського обігу і використовуються для спеціальних цілей;

4) земельні масиви лісового фонду поділяються на:

а) лісові - вкриті лісовою (деревною і чагарниковою) рослинністю; не вкриті лісовою рослинністю, які підлягають залісенню (зруби, згарища, рідколісся, пустирі тощо), зайняті лісовими шляхами, просіками, протипожежними розривами;

б) нелісові - зайняті спорудами, пов'язаними з веденням лісового господарства, трасами ліній електропередач, продуктопроводів та підземними комунікаціями тощо; сільськогосподарськими угіддями, що надані для потреб лісового господарства; зайняті болотами і водоймами в межах земельних ділянок лісового фонду, наданих для потреб лісового господарства.

5) землі водного фонду – це ділянки, які зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншимиводоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річокта навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів;

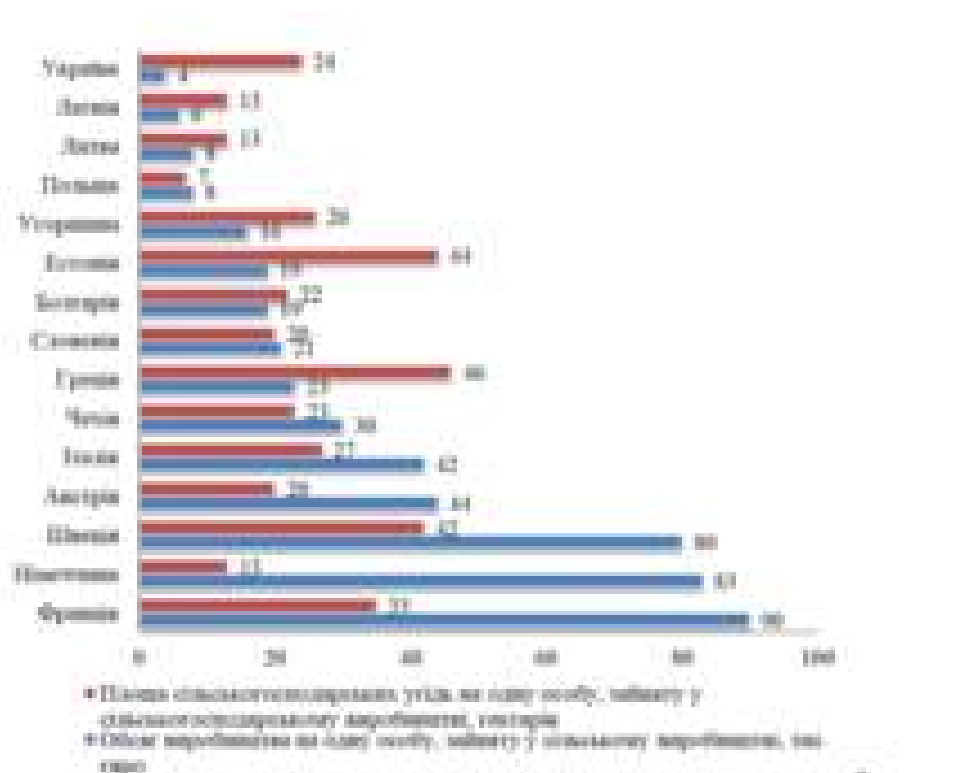
6) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення – це землі, надані в користування підприємствам, організаціям і установам для здійснення покладених на них спеціальних завдань промислового виробництва, транспорту, зв'язку тощо;

7) землі запасу - це всі землі, не передані у власність або не надані у постійне користування. До них належать також землі, право власності або користування якими припинено відповідно до законодавства.

За характером використання земель у процесі виробництва продукції, розрізняють дві групи категорій земель. До першої належать землі

сільськогосподарського призначення і лісового фонду – в них земля є головним засобом виробництва. Друга група – це землі всіх інших категорій, де земля є лише базисом для розміщення промисловості та інших галузей народного господарства.

Україна має значний земельно-ресурсний потенціал. Земельний фонд України становить 60,3 млн. гектарів, або близько 6 відсотків території Європи. Сільськогосподарські угіддя становлять близько 19 відсотків загальноєвропейських, у тому числі рілля - близько 27 відсотків. Площа чорноземів в Україні становить від 15,6 млн. до 17,4 млн. гектарів, або близько 8 відсотків світових запасів.

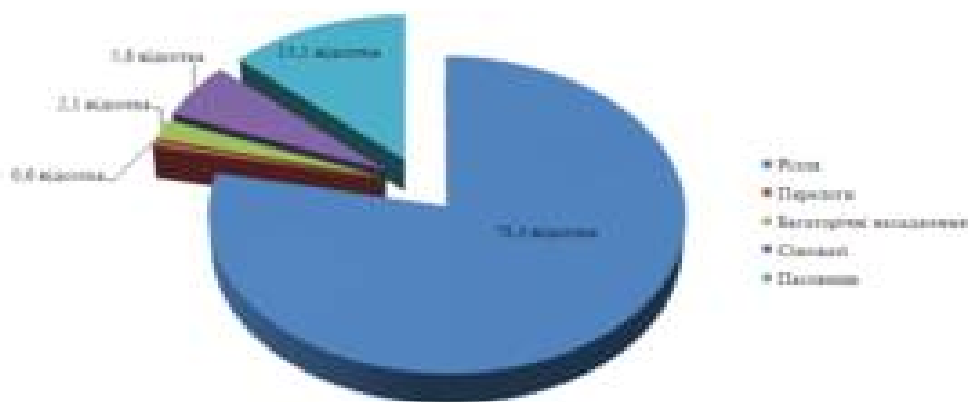
Рис. 3.2. Площа сільськогосподарських угідь на одну особу, зайняту у сільському виробництві

На одного працівника, зайнятого в сільському господарстві, в Україні припадає 24 га сільськогосподарських угідь (рис. 3.2). А показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одного жителя (особу) є найвищим серед європейських країн і становить 0,9 гектара, у тому числі

0,7 гектара ріллі (середній показник європейських країн - 0,44 і 0,25 гектара відповідно).

Сільськогосподарські угіддя України займають становить 42,7 млн. гектарів, або 70 відсотків площі усієї території країни, а площа ріллі - 32,5 млн. гектарів, або 78,4 відсотка усіх сільськогосподарських угідь. Земельний фонд характеризується великою часткою сільськогосподарських угідь, що є основою розвитку високоефективного сільськогосподарського виробництва.

Землі, які використовуються для потреб сільськогосподарського господарства, включають в себе різні за продуктивністю угіддя. У складі сільськогосподарських угідь найбільшу цінність мають рілля і багаторічні насадження – з підвищенням їх частки підвищується якість земельних ресурсів і ефективність їх використання. У господарствах України частка орних земель в сільськогосподарських угіддях зростає з півночі на південь, а площі природних сіножатей і пасовищ відповідно зменшуються.

Рис. 3.3. Структура сільськогосподарських угідь України

У загальній площі сільськогосподарських угідь (рис. 3.3) площа ріллі становить 32,5 млн. гектар (78,4%), сіножатей – 2,5 млн. гектар (5,8%), пасовищ – 5,6 млн. гектар (13,1%), багаторічних насаджень – 0,9 млн. гектар (2,1%) і площа перелогів становить – 0,26 млн. гектар (0,6%). Структура

сільськогосподарських угідь свідчить про високий рівень їх розораності, що з одного боку, характеризує інтенсивне використання землі в сільському господарстві, а з іншого, необхідність відповідних заходів щодо захисту земель від вітрової і водної ерозії.

Співвідношення різних видів угідь в загальній площі сільськогосподарських угідь залежить від зональних особливостей і відображає якість землі як засобу виробництва в сільському господарстві. У структурі земельних ресурсів країни та землекористуванні спостерігаються значні диспропорції, поглиблення яких може становити загрозу навколишньому природному середовищу та життєвому середовищу, а також ефективності господарської діяльності, стійкому розвитку національної економіки в цілому.

Рис.3.4. Рівень розораності сільськогосподарських земель у регіонах України

Рис.3.4. Рівень розорення сільськогосподарських земель у регіонах України

В нашій державі для господарських потреб використовують майже 92 % території. Надзвичайно високим є рівень розораності території і

становить понад 54%, в той час як у розвинутих країнах Європи - не перевищує 35% (рис. 3.4).

Фактична лісистість території України сьогодні лише 16%, що країн Європи – 25-30%). Надмірна розораність земель призвела до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та водойм, що негативно вплинуло на стійкість агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на екологічну сферу.

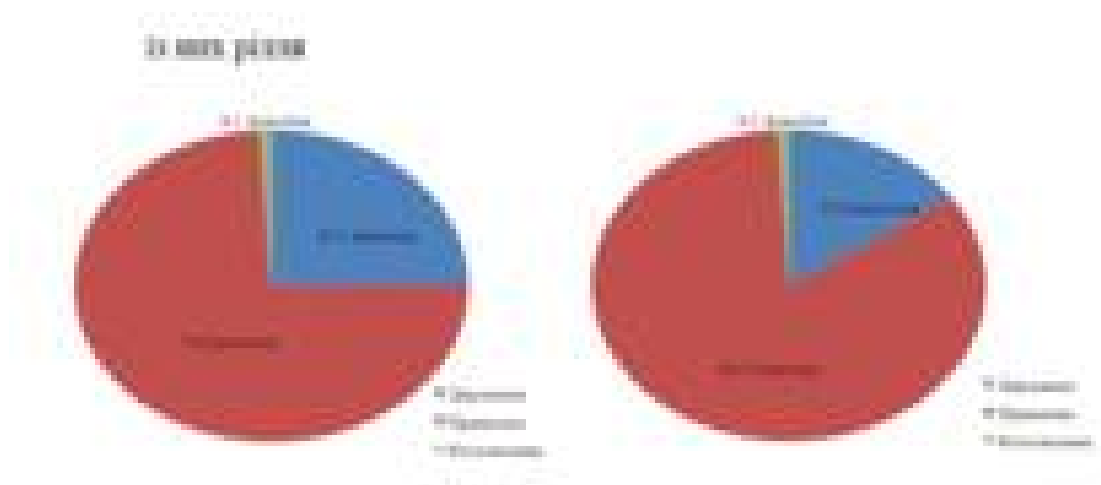
В Україні знаходиться понад 1,1 млн. гектарів деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, які потребують консервації, 143,4 тис. гектарів порушених земель, які підлягають рекультивациі та 315,6 тис. гектарів малопродуктивних угідь, які потребують значного поліпшення їх стану.

Найважливішим фактором зниження продуктивності земель і підвищення їх деградації є водна ерозія ґрунтів.

Загальна площа угідь сільськогосподарського призначення, котрі зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,3 млн. гектарів – 32%, у тому числі 10,6 млн. гектарів орних земель. У складі еродованих земель нараховуються 4,5 млн. гектарів із середньо- та сильнозмитими ґрунтами, у тому числі 68 тис. гектарів повністю втратили гумусовий горизонт. На якісний стан земельних ділянок впливають також інші негативні складові, зокрема засоленість, солонцюватість, перезволоженість, кислотність, кам'янистість.

Активне використання земель сільськогосподарського призначення призвело до зниження їх родючості через переущільнення, в тому числі чорноземів, втрати грудкувато-зернистої структури, водопроникності та аераційної здатності з усіма екологічними наслідками.

Посилилися процеси деградації ґрунтового покриву, що зумовлено техногенним забрудненням. Найбільшу небезпеку для навколишнього природного середовища становить забруднення ґрунтів радіонуклідами, важкими металами, збудниками хвороб.

Рис. 3.5. Розподіл земель сільськогосподарського призначення за формою власності

На якісний стан земельних ділянок значно впливають гідрометеорологічні та небезпечні екзогенні геологічні процеси і явища (селі, зсуви, обвали, просідання ґрунту, абразія, руйнування берегів водосховищ тощо), які поширені більш як на 50% території.

Правові відносини про використання і охорону земельних ресурсів регулюються Земельним Кодексом України – законом що визначає їх правові, економічні та організаційні принципи. Регулювання земельних відносин передбачає обов’язкову охорону прав громадян, підприємств та організацій на земельні ділянки.

Земля в країні може перебувати у приватній, комунальній і державній власності. Згідно з державними актами нині частка сільськогосподарських угідь України у приватній власності становить майже 75% (рис. 3.5).

Діюча в Україні заборона на торгівлю сільськогосподарською землею, сприяє активному розвитку ринку оренди. Підприємства та організації майже не мають землі у власності і тому використовують її на умовах оренди, а в останній час все більшої популярності набирає користування землею на праві емфітевзису - це довгострокове, відчужуване та успадковуване речове право на чуже майно, яке полягає у наданні особі користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб

з метою отримання результатів та прибутків від неї з обов'язком ефективно її використовувати відповідно до цільового призначення. В Україні існує спеціальний закон «Про оренду землі», який регулює вимоги до оренди земель сільськогосподарського призначення. Цей закон не встановлює ніяких обмежень щодо суб'єктів, які можуть бути орендарями с/г земель.

Обчислення розміру орендної плати за використання земельної ділянки відбувається з врахуванням індексів інфляції, якщо інше не передбачено договором оренди. За згодою сторін розрахунки розміру орендної плати за землю в окремих випадках можуть здійснюватися у натуральній формі. Розрахунок у натуральній формі повинен відповідати грошовому еквіваленту вартості продукції за ринковими цінами на день внесення орендної плати. Розрахунки розміру орендної плати за використання земельної ділянки, що перебуває у державній і комунальній власності, проходить тільки у грошовій формі. Загальний строк оренди сільськогосподарських угідь не може становити менше 7 років, а на земельних масивах, де проводяться гідротехнічні заходи (меліорація) - 10 років. Максимальний строк оренди не повинен перевищувати 50 років.

Порядок оренди земель державної також і комунальної власності відрізняється від порядку оренди приватних земель. По-перше, право оренди земель сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності відбувається виключно на земельних торгах, що проходять у формі аукціонів, переможцем яких стає особа, яка запропонувала найвищу орендну плату в рік.

Земельні ділянки передаються громадянам нашої держави для ведення фермерського господарства у приватну власність, а також надаються у користування, зокрема на умовах оренди. Відповідно до Земельного кодексу України земельні ділянки передаються безоплатно у приватну власність громадянам для ведення фермерського господарства в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на даній території.

Фермерські господарства в Україні можуть додатково купити або орендувати земельні масиви для виробничих цілей, розмір яких обмежується договором купівлі-продажу або оренди. Придбання населенням земельних ділянок у власність для ведення фермерського господарства зверх площі, що передається безплатно, провадиться за відповідну оплату.

Відповідно до Закону України, прийнятого 31 березня 2020 року, з червня 2021 року скасовується мораторій на продаж аграрної землі. Закон передбачає:

1) У перші два з половиною роки буде діяти обмеження на купівлю землі – не більше 100 га в одні руки. З 2024 року обмеження становитиме до 10 тис га в одні руки.

2) З 1 липня 2021 до 2024 року право на покупку землі буде тільки у фізичних осіб. Юридичним особам забороняється купувати землю сільськогосподарського призначення.

3) Продаж державних та комунальних земель заборонено.

4) Іноземці отримують право придбавати землю або частки в юридичних особах - власниках землі тільки в разі схвалення цього на референдумі.

5) Іноземцям заборонено купувати землю, що розташована ближче 50 км від державного кордону України, незважаючи на результати референдуму.

6) Передбачене переважне право орендаря на купівлю. Орендар має можливість передати переважне право на придбання ділянки іншій особі, але про це повинен бути письмово повідомлений власник.

7) Мінімальна ціна – не менше нормативної грошової оцінки до 2030 року.

На кінець 2019 р. в Україні функціонувало 32,5 тис. фермерських господарств, що становить 75% від загальної кількості підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність. Вони використовували майже 4,7 млн. га сільськогосподарських угідь. Сьогодні середній розмір

фермерського господарства є 82 га сільськогосподарських угідь. Кожне з таких фермерських господарств базується переважно на особистій праці членів сім'ї фермера. Такі ділянки розподілу не підлягають.

Для ведення колективного садівництва кооперативам громадян передаються у власність земельні ділянки з розрахунку не більше 0,12 га на одного члена кооперативу. Ці земельні ділянки складаються із земель загального користування, що перебувають у колективній власності кооперативу, та із земель, що є приватною власністю його членів.

Усі власники і землекористувачі повинні забезпечувати використання земельних угідь згідно з їх цільовим призначенням, раціонально і ефективно використовувати земельні ресурси, підвищувати родючість ґрунтів, здійснювати захист земель від ерозії, не допускати погіршення навколишнього середовища внаслідок своєї господарської діяльності.

Таблиця 3.1

**Посівні площі сільськогосподарських культур та їх структура
(всі категорії господарств)**

Групи культур	2000 р.		2016 р.		2017р.		2018р.		2019р.	
	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%
Вся посівна площа	27,2	100	27,0	100	27,6	100	27,7	100	27,9	100
Зернові культури	13,6	50,2	14,4	53,3	14,6	53,0	14,8	53,4	15,3	54,8
Технічні культури	4,2	15,4	8,9	32,8	9,6	33,6	9,3	33,6	9,1	32,6
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	2,3	8,4	1,8	6,8	1,8	6,7	1,8	6,5	1,8	6,5
Кормові культури	7,1	26,0	1,9	7,1	1,9	6,7	1,8	6,5	1,7	6,1

Загальна посівна площа України характеризується тенденцією до збільшення. У 2019 р. порівняно з 2000 р. вона збільшилась з 27,2 млн. га до

27,9 млн. га, або на 1,03% (таблиця 3.1). При цьому посівні площі зернових культур збільшилися на 1,7 млн. га, ехнічних культур - на 4,9 млн. га, або в 2,2 рази.

Водночас посівні площі під картоплею, овочевими та баштаними культурами зменшилися на 21%, а площа кормових культур зменшилися в 4,2 рази. Таке значне зменшення площ кормових культур зумовлено кризовим станом тваринницьких галузей та стрімким скороченням продуктивного поголів'я худоби і птиці.

Характеризуючи склад і структуру посівних площ, необхідно відзначити, що в 2019р. найбільшу частку займали зернові – 54,8% та технічні культури - 32,6% (таблиця 3.1) .

Структура посівних площ підприємства встановлюється з урахуванням внутрішньогосподарських потреб в продукції рослинництва та плану продажу окремих продуктів відповідно до ринкової кон'юнктури. При цьому обов'язково враховуються особливості природних умов та вимоги системи землеробства, яка передбачає підвищення родючості ґрунтів та збереження навколишнього природного середовища.

3.3. Земельний кодекс України

Земельний кодекс – основний закон, який регулює земельні відносини в Україні з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель. Земельний кодекс – це основний документ, яким регулюються земельні відносини в нашій країні.

Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

У Земельному кодексі визначено склад та цільове призначення земель України. До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами. Землі України за основним цільовим призначенням, як ви уже знаєте, поділяються на 9 категорій. Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.

Землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури для цих цілей.

Землі сільськогосподарського призначення передаються *у власність та надаються у користування:*

1) громадянам – для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

2) сільськогосподарським підприємствам – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

3) сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам – для дослідницьких і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

4) несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян – для ведення підсобного сільського господарства.

Землі сільськогосподарського призначення *не можуть* передаватись у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Важливе значення для розвитку земельних відносин має положення Земельного кодексу про те, що органи місцевого самоврядування у процесі приватизації створюють на своїй території резервний фонд земель у розмірі 15% площі усіх сільськогосподарських угідь, які були у постійному користуванні відповідних підприємств. Резервний фонд земель перебуває у державній або комунальній власності і призначається для подальшого перерозподілу та використання за цільовим призначенням.

Земельний кодекс визначає зміст *права власності* на землю та *права користування* землею, а також *форми власності* на земельні ділянки.

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати у *приватній, комунальній та державній власності*.

Суб'єктами права власності на землю є:

- 1) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності;
- 2) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності;
- 3) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набути права власності на земельні ділянки *несільськогосподарського призначення*, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належить їм на праві приватної власності.

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановленого строку. Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної або комунальної власності.

Земля в Україні може використовуватись на умовах оренди. *Право оренди земельної ділянки* – це засноване на договорі строкове платне

володіння і користування земельною ділянкою необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.

Земельні ділянки можуть передаватись в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам. Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою – не більше 5 років та довгостроковою – не більше 50 років.

Земельним кодексом визначені права власників земельних ділянок і землекористувачів. *Власники земельних ділянок мають право:*

- 1) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- 2) самостійно господарювати на землі;
- 3) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- 4) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені користи копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші властивості землі;
- 5) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- 6) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Землекористувачі мають аналогічні права, окрім того, що вони не мають права продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку.

Можливість купівлі-продажу землі її власниками, яка передбачена Земельним кодексом, означає, що в Україні земля стала товаром. Проте земельним законодавством передбачається ряд обмежень на купівлю-продаж земельних ділянок. Так, в Земельному кодексі встановлено, що громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення фермерського господарства, а також громадяни України – власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2008р. продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї),

крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб.

Крім того, в цей період забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних фондів господарських товариств.

Земельним кодексом встановлено такі *обов'язки власників і землекористувачів земельних ділянок*:

- 1) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;
- 2) дотримувати вимог законодавства про охорону довкілля;
- 3) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;
- 4) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- 5) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- 6) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- 7) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- 8) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошуваних і осушуваних систем.

Право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Власник або землекористувач земельної ділянки має право вимагати встановлення земельного сервітуту для обслуговування своєї земельної ділянки (право проходу та проїзду по наявному шляху, право проходу та прогону худоби до природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці та інші земельні сервітуту). Земельний сервітут встановлюється за домовленістю між власниками сусідніх земельних ділянок на підставі договору або за рішенням суду.

Громадяни та юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень.

Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі: приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств і організацій; одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом.

Норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам України.

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

1) для ведення фермерського господарства – в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської ради, де знаходиться фермерське господарство;

2) для ведення особистого селянського господарства – не більше 2 гектара;

3) для ведення садівництва – не більше 0,12 гектара;

4) для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах – не більше 0,25 га, в селищах не більше 0,15 га, в містах – не більше 0,10 га;

5) для індивідуального дачного будівництва не більше 0,10 га;

6) для будівництва індивідуальних гаражів не більше 0,01 га.

Земельним кодексом передбачено можливість *припинення права власності на земельну ділянку* у випадку добровільної відмови від неї, звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора, відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб, конфіскація за рішенням суду та з інших підстав.

Власника землі та землекористувачам *відшкодовуються збитки*, заподіяні вилученням (викупом) або тимчасовим відчуженням сільськогосподарських угідь, встановленням обмежень щодо використання земельних ділянок, внаслідок погіршення якості сільськогосподарських угідь та приведення їх у непридатний для використання стан, а також недержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Земельний кодекс передбачає *державний контроль* за використанням та охороною земель. Він здійснюється уповноваженими органами виконавчої влади по земельних ресурсах (Державний комітет з земельних ресурсів), а за додержанням вимог законодавства про охорону земель – спеціально уповноваженими органами з питань екології та природних ресурсів.

Крім того, здійснюватиметься *моніторинг земель*, що являє собою систему спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів.

Земельним кодексом передбачається ведення державного земельного кадастру, висвітлюється його зміст, завдання та складові частини. При цьому визначено, що держаний земельний кадастр ведеться уповноваженим органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів, тобто Державним комітетом земельних ресурсів.

3.4. Державний земельний кадастр

В окремих регіонах і господарствах України сільськогосподарські угіддя значно відрізняються за рівнем родючості, що впливає на ефективність їх використання і результати господарської діяльності. У зв'язку з цим у сільському господарстві однакові витрати виробництва об'єктивно дають різні результати. Оцінка земель за якістю характеризує потенціальні можливості їх ефективного використання в умовах певного розвитку продуктивних сил. Для забезпечення наукового обґрунтування рівня використання земельних ресурсів та регулювання земельних відносин

розробляється державний земельний кадастр, який є основою ефективного використання і збереження землі.

Відповідно статті 139 Земельного Кодексу України *Державний земельний кадастр* - це єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності і права користування земельними ділянками та містить сукупність відомостей і документів про місце розташування та правовий режим цих ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі та землекористувачів.

Головними завданнями державного земельного кадастру України є:

- а) повне забезпечення усіх відомостей про всі земельні ділянки;
- б) застосування однієї системи просторових координат та системи ідентифікації земельних ділянок;
- в) впровадження єдиної системи земельно-кадастрової інформації та її достовірності.

Державний земельний кадастр України містить відомості про:

- 1) державну реєстрацію земельних масивів;
- 2) облік кількості та якості земельних ділянок;
- 3) кадастрове зонування території;
- 4) кадастрові зйомки;
- 5) бонітування ґрунтів земельних ділянок;
- 6) економічну оцінку земельних ділянок;
- 7) грошову оцінку землі.

Державна реєстрація земельних ділянок проходить у складі державного реєстру земельних ділянок, який складається з таких частин:

- а) книги записів реєстрації державних актів на право власності на землю та на право постійного користування землею, договорів оренди землі із зазначенням кадастрових номерів земельних ділянок;
- б) поземельної книги, яка містить відомості про земельну ділянку.

Облік кількості та якості земельних ділянок. Облік кількості земель відображає інформацію, яка характеризує кожен земельну ділянку за площею та складом угідь. Кількісний і якісний облік передбачає постійне ведення і оновлення інформації за окремими категоріями власників і землекористувачів земельних ділянок про наявність у них землі і її розподіл за окремими видами сільськогосподарських угідь.

Кадастрове зонування включає встановлення:

- а) місця розташування обмежень щодо використання земель;
- б) меж кадастрових зон та кварталів;
- в) меж оціночних районів та зон;
- г) кадастрових номерів (території адміністративно-територіальної одиниці).

Кадастрові зйомки - це комплекс робіт, виконуваних для визначення та відновлення меж земельних ділянок. Кадастрова зйомка включає:

- а) геодезичне встановлення меж земельної ділянки;
- б) погодження меж земельної ділянки з суміжними власниками та землекористувачами;
- в) відновлення меж земельної ділянки на місцевості;
- г) встановлення меж частин земельної ділянки, які містять обтяження та обмеження щодо використання землі;
- г) виготовлення кадастрового плану.

Бонітування земель – це порівняльна оцінка ґрунтів за їх основними природними властивостями, які мають сталий характер та суттєво впливають на врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природно-кліматичних умовах.

Бонітування ґрунтів розраховується за 100-бальною шкалою. Найвищим балом оцінюють ґрунти з найкращими властивостями, які мають найвищу природну родючість. За результатами якісної оцінки земельної ділянки визначають ґрунтові відмінності, здійснюють розподіл ґрунтів на агропромислові групи.

Бонітування землі дає змогу об'єднувати ґрунти за рівнем їхньої родючості і господарської цінності, встановити межі розповсюдження і розрахувати їх площу для кожного господарства. Виявлені ґрунтові відміни та агровиробничі групи земель є предметом економічної оцінки землі.

Економічна оцінка земельних ділянок заключається у визначенні її відносної ваги як засобу виробництва в сільському господарстві. Вона є частиною земельного кадастру і здійснюється у зв'язку з економічними умовами сільськогосподарського виробництва. Суть економічної оцінки проявляється через встановлення відносної доходності земель залежно від їхньої якості і місцерозташування.

Грошова оцінка земельних ділянок проводиться за відповідною методикою, яка затверджується Кабінетом Міністрів України.

Залежно від призначення та методики проведення грошова оцінка земельних масивів може бути нормативною і експертною.

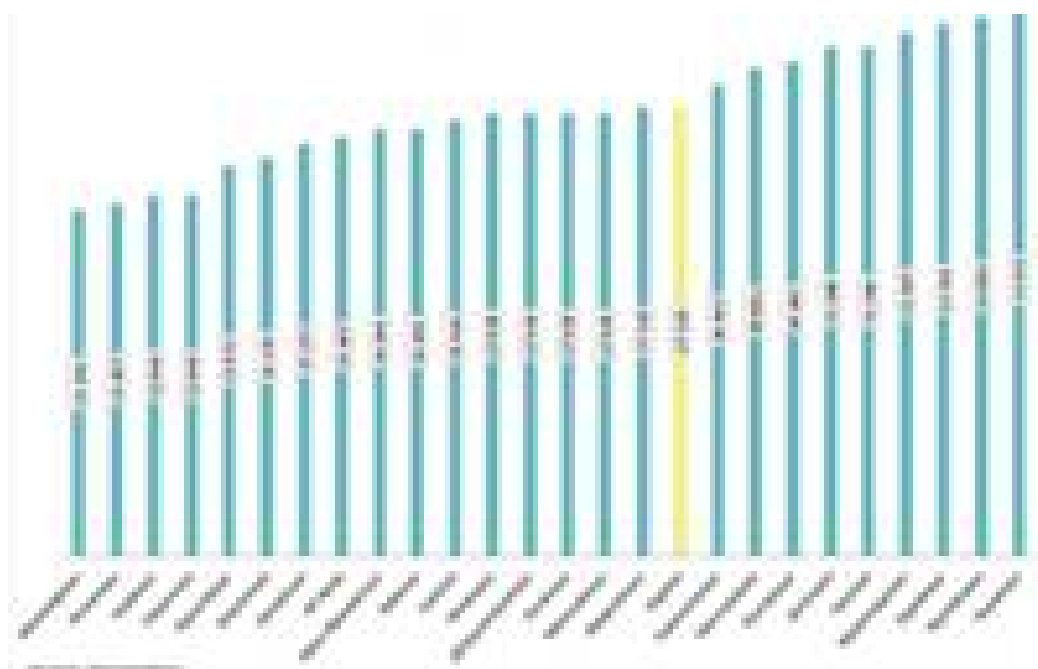

Рис. 2.4. Нормативна грошова оцінка 1 гектара на 1 січня 2018 року,

грн.

Нормативна грошова оцінка земельних наділів використовується для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського виробництва, економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Згідно із даними Держгеокадастру (рис.3.6) станом на 01.01.2018 року нормативна грошова оцінка одного гектару ріллі у середньому по країні становила 27,5 тис. грн., тобто близько 840 євро.

Найвища ціна ріллі у Черкаській області – майже 34 тис. грн./га, що становить близько 1050 євро, найдешевші землі у Житомирській області – 21,2 тис. грн./га, що становить близько 650 євро.

Нормативна грошова оцінка окремого земельного масиву розраховується за формулою:

$$Гзд = \Sigma (Пагр \times Гагр) + Пнсг \times Гнсг,$$

де Гзд - нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення, гривень;

Гагр - нормативна вартісна оцінка агровиробничої групи земель відповідного сільськогосподарського угіддя природно-сільськогосподарського району, гривень за гектар;

Пагр – розмір агровиробничої групи земель сільськогосподарського угіддя, гектарів;

Пнсг - площа несільськогосподарських угідь (ділянки під господарськими шляхами і прогонами, полезахисними лісовими смугами і іншими захисними насадженнями, за винятком тих, що віднесені до земель лісогосподарського призначення, земель під господарськими будівлями і дворами, земель під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, земель тимчасової консервації тощо), гектарів;

Гнсг – нормативна величина капіталізованого рентного доходу несільськогосподарських угідь на ділянках сільськогосподарського призначення, гривень за гектар.

Експертна грошова оцінка земельних ділянок застосовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок.

Грошова оцінка сільськогосподарських угідь проводиться окремо по орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами. В основу розрахунку грошової оцінки земель кладеться рентний дохід, який створюється при виробництві зернових культур і визначається за даними економічної оцінки земель.

Державний земельний кадастр призначений для забезпечення землевласників, землекористувачів і орендарів інформацією про стан земель з метою організації їх раціонального використання, вдосконалення управління земельними ресурсами, обґрунтування розмірів плати за землю.

Земельний кадастр забезпечує диференційований розгляд окремих господарств і регіонів, по його даних організують ефективне застосування і охорону земель, удосконалення розташування і спеціалізацію сільськогосподарського виробництва, визначають більш обґрунтовані ціни на сільськогосподарську продукцію, визначають ціну земель у умовах переходу до ринкових відносин.

3.5. Ринок землі

Ринок землі - це сукупність економічних механізмів, що забезпечують встановлення, зміну та припинення прав на земельні ділянки, які відбуваються на підставі юридично оформленого договору й опосередковуються грошовим чи натуральним платежем.

Найважливішою умовою становлення досконалого ринку землі є затвердження приватної власності на землю, котре дає право володіти, користуватися, а також розпоряджатися нею. Водночас мають бути створені такі умови для практичної реалізації безпосереднього такого права - власник земельного масиву повинен мати можливість без перешкод в межах чинного законодавства користуватись правом розпорядження землею безпосереднім

шляхом її продажу, дарування, міни, передачі в заставу, спадщину та оренду. Має також бути економічне стимулювання виходу на земельний ринок реалізаторів земельних ділянок та їх покупців. При цьому покупці повинні володіти відповідною платоспроможністю і можливістю одержувати прийнятний для них дохід безпосередньо від підприємницької діяльності в галузі сільськогосподарського виробництва. В свою чергу це потребує створення сприятливого економічного середовища, а також інфраструктури земельного ринку.

Основними принципами політики європейських країн щодо власності на землю, зокрема на сільськогосподарські угіддя, є забезпечення права на безперешкодний рух капіталу, відкриття та здійснення приватного бізнесу та відсутність будь-якої дискримінації. У більшості європейських країн відсутні юридичні обмеження щодо права володіти сільськогосподарськими землями (будь-яка особа - фізична чи юридична, може законно придбати сільськогосподарську земельну ділянку та володіти нею). Юридичні обмеження щодо володіння землями сільськогосподарського призначення передбачають обмеження чисельності потенційних покупців і конкуренцію зі сторони ринку продажу сільськогосподарських земель.

У країнах, що пізніше увійшли до Європейського Союзу, в більшості випадків, вводяться обмеження щодо володіння сільськогосподарськими угіддями для громадян іноземних країн (зокрема для громадян держав - членів Європейського Союзу). Так, у Словаччині і Чехії діє обмеження щодо іноземних громадян і юридичних осіб, які не в змозі купувати сільськогосподарську землю, що націлене на запобігання спекуляції сільськогосподарськими наділами у державах - членах Євросоюзу.

У Болгарії проведення земельного реформування почалося на початку 90-х років двадцятого сторіччя, під час якого право власності на земельні ділянки отримали всі ті, хто міг підтвердити, що був її володарем до 1946 року. Колишнім землевласникам поверталися всі земельні ділянки. Отже, сьогодні у приватній власності зосереджено 98% фермерських земель. Для

нових власників діяв мораторій на продаж терміном на три роки. Придбати землю можуть, зокрема, громадяни Болгарії, юридичні та фізичні особи, які безпосередньо перебували на території країни не менше п'яти років, компанії з країн, з якими Болгарія має міжнародну угоду, а також з країн Європейського Союзу. Ціни на землю не контролюється, обмежень площі, яка може бути продана одній особі, відсутня. Середня вартість сільськогосподарських земель складає 4,5 тис. доларів за 1 гектар (рис. 2.7).

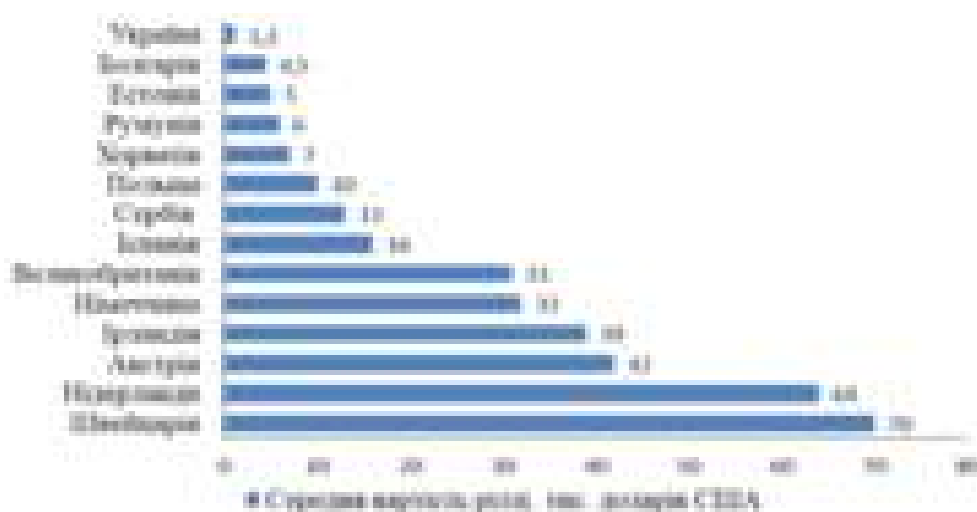

Рис. 2.7. Ціна землі сільськогосподарського призначення в різних країнах Європейського Союзу

В Естонії реформа розпочалася в 90-х роках двадцятого сторіччя. Найскладнішим завданням було знайти співвідношення між реституцією - поверненням земель бувшим власникам і дистрибуцією державних земельних площ між селянами, які її оброблювали за часів Радянського Союзу. Іноземцям одразу було надане право брати участь у купівлі земельних ділянок за умови лише фермерського їх використання, а також узаконювалося право заміни статусу цільового використання землі після п'яти років її користування за прямим призначенням. Близько 60% земельного фонду знаходиться в оренді у виробників сільськогосподарської

продукції. Ціни на землю держава не контролює. Середня ціна на землю становить 5 тис. доларів за 1 гектар.

У Польщі проведення реформи розпочалося в той самий час як і в Болгарії та Естонії. Колективізація у країні після входження до соціалістичного табору була в більшості провалена. Близько 75% орних земель знаходились у приватній власності безпосередньо за комуністичного правління. Ціни на землю держава не контролює. Максимальна площа земельної ділянки у власності громадян становить 500 гектарів. Податок на продаж землі є в межах від 2 до 5% і сплачується покупцем. Часткові обмеження щодо участі закордонного капіталу в купівлі сільськогосподарських угідь існували щодо громадян ЄС до 1 травня 2016 року. Середня ціна землі становить 10 тис. доларів за 1 гектар.

У Румунії процес переходу землі з державної власності в приватну відбувся шляхом дистрибуції і часткової реституції. Обмеження на придбання сільськогосподарських земель незначні: покупець повинен обов'язково мати професійний досвід або кваліфікацію управління агросектором, максимальний розмір ділянки для фізичних осіб обмежений - 100 га. У Румунії 94% земельного фонду знаходиться у приватній власності. Після вступу країни до Європейського Союзу було запроваджено мораторій терміном на 7 років для реалізації земель нерезидентам. У 2014 році цей термін закінчився і ринок став доступним для іноземного капіталу. Ціни на продаж землі держава не регулює. Податок на продаж землі знаходиться в межах 2-3% від вартості угоди. Громадяни ЄС мають доступ щодо купівлі сільськогосподарської землі за виконання умов її використання за прямим призначенням. Середня ціна землі становить 6 тис. доларів за 1 гектар.

У Хорватії процес реституції розпочався одразу ж після розпаду колишньої Югославії в 1996 року. Остаточо він завершився лише до 2010 року, коли право на повернення землі отримали іноземні громадяни, що змогли довести свою спадковість. Ціни на земельні ділянки в Хорватії не регулюються, обмежень розміру ділянки, яка може бути реалізована, немає.

Податок на продаж землі та землеволодіння становить 5 відсотків. Іноземці не мають права доступу до ринку аграрної землі. Середня її вартість - 7 тис. доларів за 1 гектар.

У Сербії проведення земельної реформи розпочалася з прийняттям закону про реституцію, згідно з яким 74% сільськогосподарських земель було повернуто приватним власникам, яких лишили права на землеволодіння у 1953 році. Процес реституції щодо виноградників проходив в іншому порядку. Орендарі державних земель здобули право на продовження оренди на 30 років. На сьогодні 92% земель сільськогосподарського призначення знаходиться у приватній власності. Ціни на землю держава не контролює, тільки існує обмеження щодо мінімального розміру земельної ділянки - 0,5 га. Іноземці не мають права на купівлю землі. Середня її ціна - 13 тис. доларів за 1 гектар.

У всіх зазначених країнах поетапно було створено чи цілком відкрито доступ до земельного ринку або створено ринок з частковими обмеженнями. Перехід соціалістичного устрою в капіталістичний спровокував зменшення частки агровиробництва у структурі валового внутрішнього продукту, але, іншого боку, спричинив зростання рентабельності та продуктивності аграрного сектору. Вибір моделі розвитку ринку сільськогосподарських земель у Європейських країнах дав поштовх активному соціально-економічному розвитку.

Інша ситуація склалася з функціонуванням ринку землі в основних, найбільш розвинутих державах - членах Європейського Союзу.

Австрія не входить до аграрних країн ЄС. Лише 1,4% у національному валовому внутрішньому продукті приходить на агропромисловий комплекс. У приватній власності знаходиться лише 53% сільськогосподарських земель. В кожній федеральній землі діє окремий закон, який регламентує право власності на землі, а порядок укладання угод купівлі-продажу контролюється місцевими виконавчими органами. В

окремих землях діють обмеження щодо вартості землі та мінімальної площі наділу.

Часткове обмеження на купівлю земель сільськогосподарського призначення відноситься також до гірських районів - право на купівлю тут мають тільки зареєстровані фермери. Мінімальний строк оренди земельної ділянки становить три роки. Встановлено заборону на подрібнення земель - успадкувати земельну власність може тільки одна дитина. У деяких провінціях діють винятки. Податок від угоди на купівлю землі - 3,5% від величини угоди, його сплачує покупець. Сума за послуги реєстрації в кадастровій карті (становить 1,1% вартості угоди) теж стягується з покупця. Податок на дохід від реалізації наділу становить 20% вартості угоди. Майже 2% землевласників мають у своєму розпорядженні 18,4% сільськогосподарських земель. В Австрії діє максимально збалансована модель ринку із забезпеченням стабільної ефективності виробництва та співіснування з принципами охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання ґрунтів. Середня вартість сільськогосподарської землі - 42 тис. доларів за 1 гектар.

Великобританія. Як і Австрія, не являється аграрною державою. Частка АПК у національному валовому внутрішньому продукті становить лише 0,7%, а 90% сільськогосподарських земель знаходиться у приватній власності. Ринок землі тут максимально лібералізований - жодних обмежень щодо отримання права власності для іноземних компаній чи фізичних осіб не існує. Не існує обмеження щодо розміру землі, яка перебуває у приватній власності, окрім Шотландії, де мінімальна площа повинна становити 0,3 гектара. В окремих адміністративно-територіальних районах діє прогресивна шкала оподаткування залежно від вартості угоди. Терміни оренди землі не обмежуються.

Великобританія належить до країн, в яких найвищий рівень механізації сільського господарства та ефективності виробництва. Хоча фермерство непопулярне серед молодого покоління (середній вік британського фермера -

59 років), сільське господарство є одним з найбільш привабливих інвестиційних активів. Середня вартість сільськогосподарської землі - 31 тис.\$ за 1 гектар.

В Ірландії діє один з найбільш лібералізованих ринків землі у Європейському Союзі. Процес перерозподілу земель відбувався за участі держави та з врахуванням субсидіювання, здебільшого довгострокові позики видавалися селянам строком до 66 років. Боргові зобов'язання передаються спадкоємцям, у результаті чого близько 91% сільськогосподарських земель знаходиться у приватній власності, а біля 20 відсотків - в оренді. Особливістю функціонування ірландського ринку землі є короткострокові, і не потребують реєстрації як довгострокові. Обмежень на купівлю землі для іноземців не існує. Але для юридичних осіб - нерезидентів ЄС потрібно одержання дозволу земельної комісії. Обмежень щодо розмірів площі, яка може бути у власності однієї особи, немає. Реєстраційний збір коливається в межах від 1 до 8% вартості угоди, проте для починаючих фермерів застосовується нульовий податок. Мито за оренду землі – 1% вартості угоди. У разі впровадження фермерами будь-яких екологічних програм чи інфраструктурної розбудови діє гнучка система податкових пільг. Середня ціна на сільськогосподарські землі становить 39 тис. доларів за 1 гектар.

В результаті земельної реформи, яка проводилась в Іспанії, було введено категорію “пріоритетність”, яка давала інноваційним аграрним підприємствам право на довгострокову оренду землі, щорічну допомогу від держави на протязі восьми років та інші пільги. Уряд також встановив межу для обов'язкового страхування. Земельний податок становить понад 0,3 відсотка вартості землі. Податок на передачу прав власності становить 6-7% вартості угоди.

Обмежень на купівлю-продаж землі для іноземців в Іспанії немає. Немає регуляції цінового коридору, а також не визначено мінімальна чи максимальна площа земельної ділянки для агробізнесу. В Іспанії один з найвищих рівень доданої вартості в агропромисловому комплексі на одного

працюючого. Ціна сільськогосподарської землі становить 16 тис. доларів за 1 гектар.

Німеччина являється країною з високим рівнем механізації сільськогосподарського виробництва та запровадження екологічних технологій в агровиробництві. Проте у 90-ті роки двадцятого сторіччя в АПК країни сталась політично обумовлена криза, причина котрої полягала в входженні господарств колишньої НДР у лібералізований і високорозвинутий ринок ФРН. Процес приватизації земель відбувався у три етапи.

На першому етапі: земля не продавалась, а тільки надавалась в оренду строком на 12 років; на другому етапі: державну землю реалізували за пільговою ціною в першу чергу тим, хто втратив свої землі у 1945 році або вже працював в сільському господарстві; на третьому етапі: державні землі продавались через аукціони. Колишні землевласники можуть придбати такі землі за пільговою ціною, але тільки за умови використання їх за прямим призначенням протягом наступних 20 років. Податок становить до 3,5% вартості угоди і стягується з покупця.

У Німеччині домінують середні фермерські господарства та великі корпоративні ферми. Ринок східних федеральних земель жвавіший, ніж західних. Розмір земельних ділянок, що купуються і продаються, у східних регіонах вищий, ніж у західних. Середня вартість сільськогосподарської землі - 32 тис. доларів за 1 гектар.

У Голландії в сільському господарстві широко використовуються технології, продуктивність яких в середньому у п'ять разів вища за загальноєвропейську. Висока ліквідність агропромислового комплексу стимулює фінансові корпорації купувати сільськогосподарські землі у власників та надавати їх в оренду. При цьому попередній власник має право викупити свою ділянку наприкінці терміну оренди, маючи додаткові оборотні кошти без залучення кредитних ресурсів. У Нідерландах 89% сільськогосподарських земель знаходиться в приватній власності. Обмежень

щодо вартості, площі або країни походження коштів для інвестицій в агропромисловий комплекс не існує. Податок на купівлю земель є 6% вартості угоди. Покупець може бути вільним щодо сплати податку в разі виконання зобов'язання на протязі 10 років не змінювати призначення своєї землі. Мінімальний строк оренди земельного наділу становить шість років, фермерського - 12 років. Орендар має пріоритетне право щодо придбання своєї ділянки якщо її виставили на аукціон. Це один з найбільш вдалих прикладів лібералізації та дерегуляції в світовій практиці. Середня вартість сільськогосподарської землі в Нідерландах - 64 тис. доларів за 1 гектар.

Швейцарія - приклад найбільш відкритого ринку сільськогосподарських земель у світі. Хоча в агропромисловому комплексі працює лише 3,2 відсотка населення, але більше 50 відсотків продуктів харчування, що споживається населення, зроблено у Швейцарії. 100 відсотків землі знаходиться у приватній власності. Жодного впливу держави на ринковий баланс не існує, як і обмежень на право купівлі-продажу землі за наявності громадянства ЄС, або однієї з країн Європейської асоціації вільної торгівлі або наявності дозволу на проживання у Швейцарії.

Єдиною умовою для придбання земель сільськогосподарського призначення є те, що покупець повинен управляти фермою самостійно, маючи при цьому відповідний досвід або кваліфікацію. Місцевими органами в кожному кантоні регулюється максимальна площа ділянки. Вартість угоди не повинна бути більшою середньої вартості схожих ділянок в останні п'ять років на 15%. Податок на володіння землею мінімальний - до 0,3% ринкової вартості землі. Строк оренди повинен становити хоча б дев'ять років. Змінювати цільове призначення землі після покупки заборонено. Використання земель жорстко регламентується законами Швейцарії що стосується екологічних норм та захисту тварин. Пріоритет віддається сімейним формам господарювання. Власник землі у разі її реалізації повинен отримати нотаріальний дозвіл з сторони родичів, які мають першочергове

право успадкування чи купівлі цієї землі. Середня вартість землі у Швейцарії - 70 тис. доларів за 1 гектар.

Процес купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення в Україні є доволі статичним. Причиною цього є діюча заборона на відчуження земель сільськогосподарського призначення (так званий «мораторій»), що була введена в 2002 році. Через дію мораторію в Україні заборонено продавати, дарувати, передавати в заставу або іншим способом відчужувати 96% всіх сільськогосподарських земель, які перебувають в приватній власності, а також практично усі державні та комунальні землі. Винятком є лише землі надані для особистого селянського господарювання, котрі отримані шляхом приватизації державних сільськогосподарських підприємств, індивідуального садівництва і т. д. Таких земель налічується біля 1,7 мільйонів гектарів, або 4% від всіх сільськогосподарських земель.

Спочатку мораторій мав діяти до 2005 року з метою прийняття відповідних законів та налагодження інфраструктури ринку землі, однак Верховна Рада України продовжувала дію мораторію 8 разів, і останнього разу - до 1 січня 2018 року.

У випадку зняття мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення Світовий Банк прогнозує, що ціни на продаж землі зростуть до 3-3,5 тис доларів за га в порівнянні з 1-1,5 тис доларів, які діють нині.

В Україні за відсутності цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення жваво розвиваються орендні відносини, вартість оренди обчислюється від нормативної грошової оцінки, і тому під час порівняння цін з європейськими країнами застосовано середню вартість нормативної грошової оцінки землі в Україні.

У державах-членах Євросоюзу, як і в Україні, велику площі сільськогосподарських земель знаходяться у короткостроковій, або довгостроковій оренді. У розрізі країн Євросоюзу найдорожчою оренда землі сільськогосподарського призначення є у Нідерландах – 791 євро/га, найдешевшою – у Латвії – 46 євро за гектар. В Україні у 2017 році середній

розмір плати за оренду одного гектара сільськогосподарської землі склав 1369 гривень або 41 євро (рис.2.8).

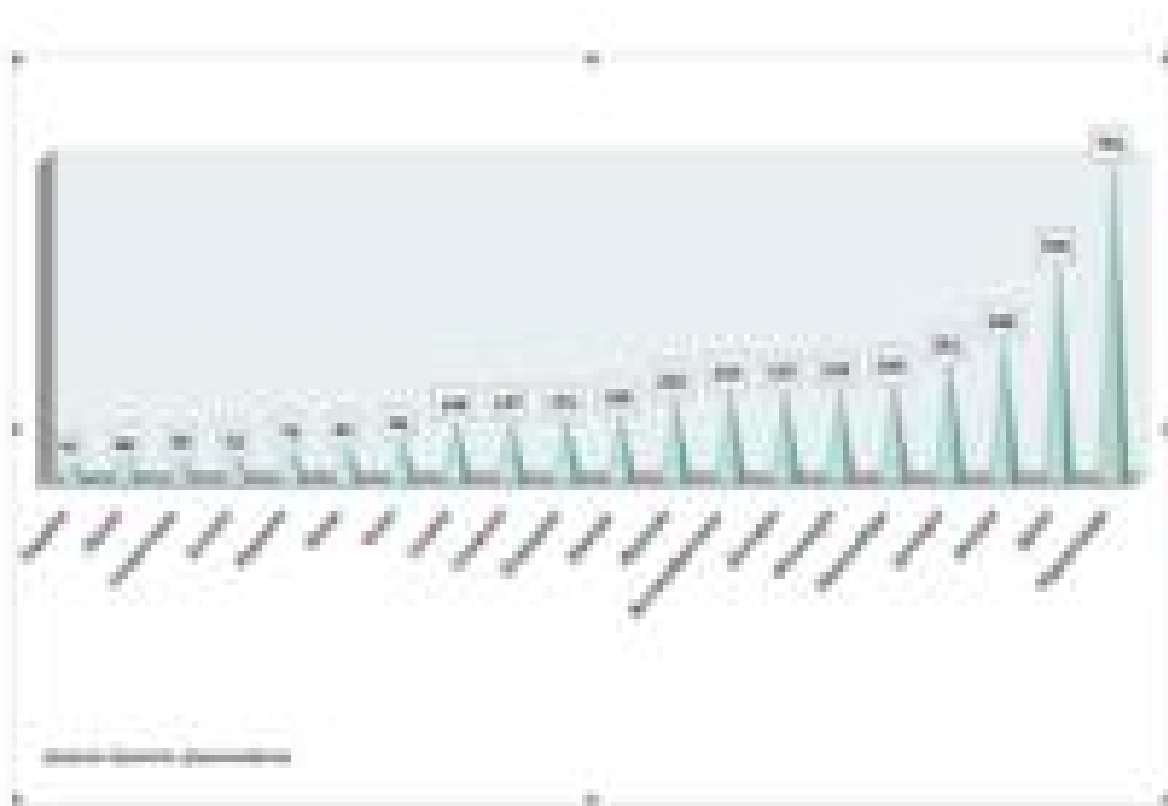

Рис.2.8. Середній розмір плати за оренду землі сільськогосподарського призначення в окремих країнах Європи та України, Євро/гектар

З урахуванням світового досвіду, в тому числі того, що існує в розвинутих європейських країнах, повинні рівномірно розвиватись як орендні відносини, так і ринок земель сільськогосподарського призначення.

3.6. Економічна ефективність використання землі в сільськогосподарських підприємствах та основні напрями її підвищення

Повне задоволення потреб населення в продуктах харчування, галузей легкої промисловості в сільськогосподарській сировині вимагає збільшення виробництва сільськогосподарської продукції на основі раціонального та ефективного використання землі. Рівень сільськогосподарського виробництва значною мірою зумовлюється якісним складом земель. Проте на ефективність використання землі впливають багато факторів, зокрема рівень розвитку продуктивних сил, ступінь розораності землі, структура посівних площ, частка меліорованих земель у загальній площі сільськогосподарських угідь.

Економічна ефективність використання земельних угідь у сільському господарстві характеризується системою натуральних і вартісних показників.

До *натуральних показників* належать:

- урожайність сільськогосподарських культур;
- виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції з розрахунку на 100га відповідних земельних угідь (молока, м'яса всіх видів, яловичини, вовни – на 100га сільськогосподарських угідь; зерна, цукрових буряків та інших продуктів рослинництва, а також свинини – на 100га ріллі; продукції птахівництва – на 100га площі посіву зернових культур).

До *вартісних показників* відносять: вартість валової і товарної продукції, валовий і чистий дохід та прибуток з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь.

Оскільки натуральні показники характеризують рівень використання певної частини сільськогосподарських угідь при виробництві окремих видів продукції рослинництва і тваринництва, їх застосовують щодо господарств з однаковою галузевою структурою виробництва.

Вартісні показники найбільш повно характеризують економічну ефективність використання землі і дають змогу порівнювати та об'єктивно

оцінювати рівень використання земельних ресурсів у господарствах, які спеціалізуються на виробництві різних видів продукції.

За даними таблиці 3.2 можна оцінити рівень економічної ефективності використання землі в сільськогосподарських підприємствах України всіх категорій. Аналізуючи його в динаміці, необхідно зазначити, що за період 2010-2017рр. відбувалося поступове підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь. Так, у 2017 р. порівняно з 2010р. вартість валової продукції (у постійних цінах 2010 року) з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь зростає з 4687,5 грн. до 6005,3 грн., або в 1,3 рази. Це відбулося за рахунок підвищення урожайності основних сільськогосподарських культур та зростання рівня виробництва м'яса всіх видів, особливо свинини та м'яса птиці.

Таблиця 3.2

Показники ефективності використання сільськогосподарських угідь України (всі категорії господарств)

Показники	Роки			
	2010	2015	2016	2017
Урожайність, ц/га: зернові та зернобобові культури	26,9	41,1	46,1	42,5
цукровий буряк	279,5	435,8	481,5	474,9
соняшник	15,0	21,6	22,4	20,2
картопля	132,5	161,4	165,8	167,8
Вироблено на 100 га с.-г. угідь, ц: молока	271	256	250	248
м'яса всіх видів (у забійній масі)	50	56	56	56
яловичини та телятини	10	9	9	9
вовни	101	55	50	47
Вироблено свинини на 100 га ріллі, ц	19,4	23,3	23,0	22,6
Вироблено на 100 га посіву зернових: яєць, тис. шт.	113	114	105	106
м'яса птиці, ц	63,2	77,6	81,0	81,0
Вартість валової продукції на 1га с.-г. угідь (у постійних цінах 2010 року), грн.	4687,5	5769,2	6136,2	6005,3

Зростання ефективності використання земельних ресурсів є однією з найважливіших народногосподарських проблем, успішне розв'язання якої сприятиме ефективному функціонуванню аграрних підприємств. При цьому необхідно зазначити, що передові господарства України досягли досить високого рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь.

Раціонального і ефективного використання землі в аграрних підприємствах можна досягти за умови здійснення заходів з підвищення родючості ґрунту і охорони його від ерозії та інших руйнівних процесів. Виходячи з національних інтересів, суспільство має використовувати землю так, щоб передати її поліпшеною наступним поколінням. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу та інтенсивних технологій у сільському господарстві об'єктивно вимагає врахування не тільки їх позитивного впливу на земельні угіддя, а й можливих негативних наслідків, зумовлених специфічним проявом окремих засобів виробництва.

Тому можна виділити такі головні напрями підвищення економічної ефективності використання землі в сільському господарстві:

- 1) система заходів щодо поліпшення родючості земель;
- 2) охорона ґрунтів від руйнівних процесів, в тому числі від ерозії ґрунту;
- 3) зменшення площ, які виводяться із сільськогосподарського обороту.

Різноманітність природних умов обумовлює необхідність впровадження науково обґрунтованого ведення сільського господарства, котрий передбачає підвищення якості ґрунтів, поліпшення родючості сільськогосподарських угідь. Тому головною складовою частиною сукупності дій щодо ведення сільського господарства є система землеробства.

Система землеробства – це комплекс пов'язаних між собою агротехнічних, меліоративних і організаційно-економічних заходів, які направлені на ефективне використання земель, збереження і підвищення якості ґрунтів, одержання стабільно високих врожаїв сільськогосподарських

культур. Система землеробства включає співвідношення посівних площ, системи сівозмін, обробітку ґрунту, удобрення, насінництва, заходи боротьби з бур'янами, шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур, систему меліоративних заходів, охорону ґрунтів від водної і вітрової ерозії, охорону навколишнього середовища.

Зростанню ефективності використання землі в аграрній сфері сприяє *інтенсифікація рослинництва* на прикладі впровадження прогресивних систем землеробства, передових технологій вирощування сільськогосподарських культур.

Зміцнення матеріально-технічного потенціалу аграрних підприємств, досягнення аграрно-економічної науки передбачають об'єктивні передумови для переведення системи землеробства на індустріальну основу, впровадження у виробництво прогресивних технологій одержання продукції рослинництва. Найважливішими вимогами до такої технології є збереження і підвищення якості землі, висока продуктивність робіт, виконання їх в оптимальні агротехнічні строки, поліпшення умов праці й зростання її продуктивності, підвищення якості продукції та раціональне природокористування.

На підвищення економічної родючості ґрунту та вирощування сталих урожаїв сільськогосподарських культур спрямована *меліорація земель*. Вона охоплює зрошення, насадження лісосмуг (агромеліорація), докорінне поліпшення природних кормових угідь, протиерозійні та інші заходи.

Економічна ефективність використання виробничих ресурсів рослинництва значною мірою залежить від *рівня родючості ґрунтів*. Динаміка вмісту гумусу в ґрунтах різних зон України свідчить про те, що вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур в умовах бездефіцитного балансу гумусу потребує збільшення застосування органічних добрив. На 1 га орної землі потрібно вносити в середньому 10,5 т органічних добрив, у т.ч. на Поліссі – 14 т, в Лісостепу – 11 і Степу – 9 т.

Важливим напрямом підвищення економічної ефективності використання землі є *охорона ґрунтів від ерозії та інших руйнівних процесів*.

Необхідно в господарствах розширити застосування ґрунтозахисних систем і методів обробітку землі та протиерозійних заходів. Землевласники і землекористувачі зобов'язані здійснювати заходи щодо охорони ґрунтів від вітрової і водної ерозії, не допускати засолення, заболочування і заростання земель бур'янами, а також інших процесів, які погіршують стан ґрунту.

Земельні ресурси сільського господарства України порівняно великі, але не безмежні. Тому важливою державною проблемою є *охорона сільськогосподарських угідь, і особливо найбільш продуктивної їх частини – ріллі, які випадають із сільськогосподарського обороту*.

З розвитком промисловості, транспорту і будівництвом міст відбувається постійне вилучення земель із сільськогосподарського виробництва. Трапляється і необґрунтоване відведення земель сільськогосподарського призначення для інших потреб. Тому необхідно застосовувати *економічні заходи захисту земельних ресурсів* сільського господарства. Відповідно до земельного кадастру слід встановити таку грошову оцінку гектара сільськогосподарських угідь, щоб промисловим підприємствам і організаціям не завжди було не вигідно використовувати їх для несільськогосподарських потреб.

Велике значення для раціонального використання землі має *вдосконалення економічного механізму господарювання*, спрямованого на охорону природних ресурсів. Промислові і будівельні підприємства після розробки корисних копалин або виконання інших робіт зобов'язані провести рекультивацію земель і передати їх для використання сільському або лісовому господарству.

Всі ці заходи щодо підвищення ефективності використання землі можуть бути ефективно впроваджені лише за умови врахування конкретних регіональних особливостей сільськогосподарського виробництва, економічних і правових умов господарювання. Реалізація цих заходів є

основою ефективного розвитку сільськогосподарських підприємств, підвищення добробуту народу і зміцнення економіки країни.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Які особливості землі як основного засобу виробництва в сільському господарстві Ви знаєте?
2. Види родючості ґрунтів.
3. Які категорії земельного фонду виділяють, використовуючи критерій їх цільового призначення?
4. Склад і структура сільськогосподарських угідь України.
5. Які види власності на землю, плати за землекористування, земельні ренти і рентні платежі Ви знаєте?
6. Що таке право земельного сервітуту?
7. В чому суть і призначення земельного кадастру?
8. Що є основою розрахунку грошової оцінки землі?
9. Показники економічної оцінки використання землі в сільськогосподарському підприємстві?
10. Основні напрями раціонального використання землі та підвищення її ефективності?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Вставте пропущене слово:

.....– сукупність необхідних і обґрунтованих відомостей про природні властивості земель, їх господарський і правовий стан.

2. Сільськогосподарські угіддя включають:

- 1) ставки і водоймища;
- 2) рілля;
- 3) землі природоохоронного призначення;
- 4) площу посіву с.-г. підприємства.

3. У структурі с.-г. угідь частка ріллі становить:

- 1) майже 80%;
- 2) понад 50%;
- 3) майже 60%;
- 4) понад 70%.

4. Земельний кадастр – це:

- 1) сукупність необхідних відомостей про природні властивості земель і ефективність їх використання;
- 2) сукупність необхідних відомостей про господарський і правовий стан земель та рівень їх використання;
- 3) сукупність необхідних і обґрунтованих відомостей про природні властивості земель, їх господарський і правовий стан;
- 4) сукупність необхідних відомостей про ефективність використання земель і їх правовий стан в умовах переходу до ринкових відносин.

5. Земельний кадастр використовується для:

- 1) для визначення спеціалізації підприємства;
- 2) для визначення розміщення с.-г. виробництва;
- 3) організації ефективного використання і охорони земель;
- 4) для визначення ефективності використання землі.

6. Грошова оцінка землі використовується для:

- 1) визначення окупності виробничих витрат;
- 2) одержання кредиту під заставу землі;
- 3) визначення рівня використання землі;
- 4) визначення спеціалізації підприємства.

7. Показники економічної ефективності використання землі:

- 1) виробництво яєць на 100 га ріллі;
- 2) виробництво молока на 100 га с.-г. угідь;
- 3) виробництво свинини на 100 га ріллі;
- 4) виробництво яловичини на 100 га ріллі.
- 5) прибуток на 1 грн. основного капіталу

8. Показники економічної ефективності використання землі:

- 1) вартість валової продукції на одного середньорічного працівника;
- 2) вартість валової продукції на 1 грн. витрат;
- 3) прибуток на 1га с.-г. угідь;
- 4) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;

9. Основні напрями підвищення ефективності використання землі:

- 1) підвищення продуктивності праці в господарстві;
- 2) система заходів щодо підвищення родючості земель;
- 3) оренда землі в аграрних підприємствах;
- 4) розширення посівних площ технічних культур.

10. Здатність ґрунту створювати врожай, рівень якого характеризує його продуктивні сили – це:

- 1) урожайність;
- 2) рівень рентабельності;
- 3) родючість;
- 4) норма прибутку.

ТЕМА 4. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства

4.2. Енергетичні ресурси підприємства

4.4. Машинно-тракторний парк і ефективність його використання

4.5. Транспортні засоби та їхнє використання

4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства

Створення розвинутого високопродуктивного сільськогосподарського виробництва вимагає відповідного рівня розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств. Матеріально-технічна база являється однією з найважливіших складових безпосередньо продуктивних сил і має різноманітне значення в розвитку аграрного виробництва.

Матеріально-технічною базою аграрного підприємства являється сукупність засобів виробництва, які використовуються в сільськогосподарському виробництві. Вона включає в себе всі речові елементи продуктивних сил певної галузі і створює необхідні матеріальні умови виробництва сільськогосподарської продукції. Важливе значення має більш ефективне використання виробничого потенціалу, який утворився на протязі багатьох років у сільськогосподарських підприємствах.

До складу матеріально-технічної бази аграрних підприємств входить:

- земельні площі аграрних підприємств - як головний засіб сільськогосподарського виробництва;
- сукупність тракторів, моторів комбайнів, автомобілів, стаціонарних двигунів, електросилових установок і робоча худоба. Ці елементи матеріально-технічної бази утворюють енергетичні ресурси аграрного підприємства. Силові машини безпосередньо не діють на предмети праці, але їх значення у розвитку продуктивних сил сільського господарства велика;
- сільськогосподарські машини і знаряддя, обладнання тваринницьких

ферм, машини для приготування кормів, інші робочі машини, які безпосередньо використовуються в сільськогосподарському виробництві, електромережі, водопроводи. Робочі машини є основою для виконання всіх робіт у сільськогосподарському виробництві, а також у галузях первинної переробки сільськогосподарської продукції;

- виробничі приміщення та споруди, транспортні засоби і дороги;
- продуктивна худоба і птиця;
- корми, насіння, органічні і мінеральні добрива, засоби хімізації рослинництва і тваринництва, а також інші засоби виробництва в аграрних підприємствах.

Основними з усіх складових матеріально-технічної бази є механічні засоби праці, які становлять матеріальну основу виробництва сільськогосподарської продукції. Проте у формуванні та розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств основна роль належить землі - це головний і незамінний засіб виробництва, без землі неможливий сам процес сільськогосподарського виробництва.

Матеріально-технічна база сільського господарства має речові і структурні особливості, зумовлені відмінностями в технології сільськогосподарського виробництва, різним поєднанням природних і технічних факторів:

1. Найважливішою складовою частиною матеріально-технічної бази аграрного підприємства є земля – головний засіб сільськогосподарського виробництва. Земельні угіддя, які використовуються у сільськогосподарському виробництві, називаються *сільськогосподарськими угіддями*. Вони включають рілля, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження та перелоги. Сільськогосподарські угіддя аграрних підприємств характеризуються різною якістю і продуктивністю, що насамперед залежить від зональних особливостей їхнього розміщення. Сільськогосподарські угіддя нашої країни визначаються великою часткою ріллі, що є основою розвитку інтенсивного аграрного виробництва.

На сучасному етапі основною проблемою, від розв'язання якої залежить дальший розвиток сільськогосподарського виробництва, є підвищення родючості земельних угідь. Лише за цих умов можна забезпечити ефективне використання всіх інших засобів виробництва, зокрема машин і обладнання, виробничих приміщень і споруд, продуктивної худоби і кормів, насіння і добрив.

2. Матеріально-технічна база сільського господарства значно залежить від природних умов і характеризується зональними особливостями сільськогосподарського виробництва. В різних зонах з неоднаковими ґрунтово-кліматичними умовами застосовуються різні системи машин, які найбільш повно враховують регіональні відмінності і відповідають конкретним умовам виробництва.

3. Матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств формується і розвивається з урахуванням сезонного характеру виробництва. У зв'язку з цим значна кількість сільськогосподарських машин і знарядь використовується протягом нетривалого періоду, створюються відповідні запаси насіння, кормів та інших засобів. Це потребує додаткових витрат і впливає на ефективність використання матеріально-технічних засобів.

4. Невід'ємною складовою частиною матеріально-технічної бази сільського господарства є живі організми – продуктивна і робоча худоба, молодняк тварин, птиця, багаторічні насадження тощо. В сільськогосподарському виробництві тісно переплітаються економічні і біологічні процеси. Останні визначаються ростом і розвитком живих організмів і істотно впливають на ефективність використання всіх інших засобів виробництва.

5. Складовою частиною матеріально-технічної бази є засоби виробництва, які створюються безпосередньо в сільському господарстві (продуктивна худоба, корми, насіння, органічні добрива).

Сьогодні в аграрному секторі України досить гострою є проблема оновлення та розвитку матеріально-технічних засобів, у вирішенні якої

важливе місце займає формування ринку техніки та надання сільгоспвиробникам сервісних послуг. Розв'язання цих питань стримується важким фінансовим станом сільськогосподарських товаровиробників, їх низькою платоспроможністю, відсутністю системного довгострокового кредитного забезпечення аграрного виробництва.

Упродовж останніх років матеріально-технічна база агропромислового комплексу зазнала значної руйнації. У зв'язку з тим, що більшість сільськогосподарської техніки відпрацювала свій амортизаційний строк, кошти, передбачені для придбання нової, товаровиробники витрачають фактично на її ремонт і технічне обслуговування. Технічне забезпечення сільського господарства досягло нині критичної межі.

Таблиця 4.1
Динаміка технічної оснащеності аграрних підприємств України

Показник	Рік					
	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Трактори, тис. шт.	151,3	127,9	132,7	129,3	128,7	130,5
Зернозбиральні комбайни, тис. шт.	32,8	26,7	27,4	26,8	26,3	26,5
Кукурудзозбиральні комбайни, тис. шт.	2,5	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5
Картоплезбиральні комбайни, тис. шт.	1,7	1,2	1,2	1,1	0,9	1,0
Бурякозбиральні комбайни, тис. шт.	1,2	2,4	2,3	2,0	1,6	1,6
Льонозбиральні комбайни, тис. шт.	0,5	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
Автомобілі вантажні, тис. шт.	104	83,6	87,3	81,2	78,1	78,7
Доїльні установки та апарати, тис. шт.	10,9	10,2	10,3	9,5	10,0	10,1

В 2010-2019рр. рівень забезпеченості аграрних підприємств за усіма засобами виробництва знизився (таблиця 4.1). Проаналізувавши наявність техніки сільськогосподарських підприємств, можна зазначити, що кількість тракторів зменшилась з 151,3 тис. штук у 2010 році до 130,5 тис. штук у 2019 році, або на 13%, зернозбиральних комбайнів – на 19%, картоплюзбиральних комбайнів – на 41%, кукурудозбиральних комбайнів – на 40%, льонозбиральних комбайнів – на 80%, вантажних автомобілів - на 24%, доїльних установок - на 7%. Лише забезпеченність бурякозбиральними комбайнами зросла на 34%. Наведені дані свідчать, що в 2010-2019 рр. матеріально-технічна база аграрних підприємств практично не розвивалась.

Технічне забезпечення сільського господарства є одним із вирішальних факторів продовольчої безпеки держави. Оснащеність аграрних підприємств різними видами техніки – близько 50% від технологічної потреби. Із наявних технічних засобів майже 80% амортизована. Через фізичне зношення й несправності технічного характеру щорічно не використовується майже третя частина наявної техніки, через що зростає навантаження на неї.

Низька платоспроможність сільськогосподарських товаровиробників призвела до сильного уповільнення темпів відтворення технічних засобів, результатом цього стало те, що вітчизняні заводи тракторного і сільськогосподарського машинобудування майже повністю втратили ринки збуту своєї продукції і знаходяться на межі банкрутства та припинення виробництва технічних засобів для сільського господарства. З тих же причин практично втрачена ремонтно-обслуговуюча галузь. Наявний парк машин підтримується у робочому стані в основному зусиллями самих користувачів на власній обслуговуючій базі, яка недостатньо забезпечена ремонтно-технічним обладнанням і кваліфікованими кадрами.

Розподіл основних видів техніки між сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення подано в таблиці 3.2. Звертає на себе увагу те, що в господарствах населення сконцентровано понад 60% тракторів і лише третина комбайнів.

Таблиця 4.2

Співвідношення наявності основних видів сільськогосподарської техніки за категоріями господарств, %

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Трактори:						
у сільськогосподарських підприємствах	44,4	41,3	39,0	37,2	34,1	42
у господарствах населення	55,6	58,7	61,0	62,8	65,9	68
Комбайни:						
у сільськогосподарських підприємствах	61,2	66,6	72,0	70,9	61,2	64,5
у господарствах населення	38,8	33,4	28,0	29,1	38,8	35,5

Це пояснюється тим, що саме в сільськогосподарських підприємствах сконцентровано виробництво зернових культур (в тому числі і кукурудзи), цукрового буряку та льону. І хоча 98% картоплі вирощується в господарствах населення, при цьому не використовують спеціалізовані картоплезбиральні комбайни.

Таблиця 4.3

Кількість основних видів сільськогосподарської техніки у розрахунку на 1 сільськогосподарське підприємство за розміром сільськогосподарських угідь у 2017 році, штук

Підприємства, які мали сільськогосподарські угіддя	Трактори – всього	Вантажні та вантажно-пасажирські автомобілі	Зернозбиральні комбайни
<i>у т.ч. площею, га</i>			
до 50,0	2	2	1
50,1–100,0	2	2	1
100,1–500,0	4	3	1
500,1–1000,0	7	4	2
1000,1–2000,0	11	8	3
2000,1–3000,0	16	13	4
3000,1–4000,0	20	16	4
4000,1–5000,0	25	20	5
5000,1–7000,0	27	21	6
7000,1–10000,0	32	25	7
більше 10000,1	73	63	14
Підприємства, що не мали сільськогосподарських угідь	5	6	3

За рівнем забезпеченості сільського господарства матеріально-технічними ресурсами Україна відстає від розвинутих країн світу. Кількість та якість основних виробничих засобів не відповідає технологічній потребі. У середньому по Україні на 1 га сільськогосподарських угідь припадає у 5-7 разів менше основних засобів, ніж у сільськогосподарських підприємствах із сформованою матеріально-технічною базою (таблиця 4.3).

Таблиця 4.4

Забезпеченість аграрних підприємств України сільськогосподарською технікою

	Роки				
	2000	2010	2015	2016	2017
Трактори, тис.шт	318,9	151,3	127,9	132,7	129,3
у розрахунку на 10000 га ріллі, шт	124	78	68	71	69
Зернозбиральні комбайни, тис.шт	65,2	32,8	26,7	27,4	26,8
у розрахунку на 10000 га посівної площі культур зернових (без кукурудзи), шт	59	36	35	38	38
Кукурудзозбиральні комбайни, тис.шт	7,9	2,5	1,6	1,5	1,5
у розрахунку на 10000 га посівної площі кукурудзи, шт	81	12	5	5	4
Картоплезбиральні комбайни, тис.шт	3,6	1,7	1,2	1,2	1,1
у розрахунку на 10000 га посівної площі картоплі, шт	1338	590	531	553	612
Бурякозбиральні машини, тис.шт	13	4,2	2,4	2,3	2
у розрахунку на 10000 га посівної площі буряків цукрових фабричних, шт	165	92	114	84	68
Льонозбиральні комбайни, тис.шт	1,7	0,5	0,2	0,2	0,1
у розрахунку на 10000 га посівної площі льону, шт	729	84	31	28	32

Особливо низький рівень оснащеності у малих та середніх господарствах з площею посівів до 250 га, які становлять понад 2/3 їх загальної кількості. Водночас необхідно відзначити, що від рівня забезпеченості підприємств відповідними технічними засобами залежить

впровадження інтенсивних та індустріальних технологій сільськогосподарського виробництва.

Спостерігається істотне скорочення кількості усіх видів техніки з розрахунку на одиницю площі (таблиця 4.4), що пов'язано в першу чергу із зростанням її продуктивності, зміною технологій вирощування окремих культур та зміною площі посівів сільськогосподарських культур. Звертає на себе увагу той факт, що в кількісному вираженні за період 2010-2017рр. зернозбиральних комбайнів стало менше на 6 тис. штук. З розрахунку на 10 тисячу гектар площі посівів зернових культур їх кількість зросла на 2 комбайна.

Розрахунки, проведені в ННЦ «Інститут аграрної економіки», показують, що всі потреби сільськогосподарських підприємств будуть забезпечені, якщо на 10000 га ріллі припадатиме 160-180 тракторів в еталонному обчисленні та 80-85 зернозбиральних комбайнів на 10000 га посіву зернових культур без кукурудзи. В 2017 році ці показники становили: тракторів – 69 штук, зернозбиральних комбайнів – 38 штуки.

Із зміцненням і розвитком матеріально-технічної бази аграрних підприємств збільшується виробництво сільськогосподарської продукції. Кількісні і якісні показники сільськогосподарського виробництва, рівень задоволення попиту населення на продукти харчування цілком залежать від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил аграрних підприємств. Проте зміцнення їх матеріально-технічної бази великою мірою залежить від розвитку галузей промисловості, які поставляють селу індустріальні засоби виробництва.

Визначальний фактор удосконалення матеріально-технічної бази аграрних підприємств – *науково-технічний прогрес*, який здійснюється безперервно і є необхідною умовою економічного і соціального розвитку. За умов науково-технічного прогресу в першу чергу вдосконалюються засоби праці, які мають вирішальне значення для розвитку матеріального

виробництва. Засоби праці є не тільки мірилом розвитку робочої сили, а й показником рівня суспільних відносин, за яких відбувається праця.

Особливості сільськогосподарського виробництва позначаються на розвитку продуктивних сил цієї сфери виробничої діяльності. Зокрема у зміцненні і розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств важливу роль відіграють прогрес сільськогосподарської науки і впровадження її досягнень у виробництво. Йдеться про поліпшення рослин і тварин як біолого-господарських об'єктів на основі виведення і використання нових сортів сільськогосподарських культур, порід худоби і птиці вищої продуктивності. Використання сільськогосподарських культур і порід тварин з великими потенціальними можливостями щодо підвищення продуктивності є основою впровадження інтенсивних технологій, що забезпечує високу ефективність функціонування аграрних підприємств.

4.2. Енергетичні ресурси підприємства

Найбільш активною частиною матеріально-технічної бази аграрних підприємств є *енергетичні ресурси*, які включають потужність механічних двигунів (тракторів, комбайнів, автомобілів та ін.), електромоторів, електроустановок і робочої худоби. При цьому потужність електромоторів та електроустановок можна переводить в механічні кінські сили за коефіцієнтом 1кВт – 1,36, робочих коней – 0,75, робочих волів – 0,5 механічних кінських сил. Підвищення рівня забезпеченості підприємств енергетичними ресурсами характеризує зміцнення і розвиток їх матеріально-технічної бази.

В енергетичних ресурсах аграрних підприємств України переважну більшість становлять механічні двигуни (таблиця 4.4), а частка робочої худоби становить лише 0,02%. У складі енергетичних ресурсів основне місце займають тракторні і автомобільні двигуни, частка яких становить приблизно 2/3 всіх потужностей.

Таблиця 4.4

Навантаження енергетичних потужностей в аграрних підприємствах України, тис. кВт

Види енергетичних потужностей	Роки			
	2010	2015	2016	2017
Всього енергетичних потужностей, в т.ч.:	36739	31020	32835	31705
двигуни тракторів	12557	12033	12615	12582
двигуни комбайнів і сенокосних машин	6091	5797	6096	6229
двигуни автомобілів	12339	10044	10353	9811
інші механічні двигуни	348	312	351	376
електродвигуни і електроустановки	5371	2806	3397	2683
установки для виробництва відновлюваної енергії	2	21	15	19
робочі худоба в перерахунок на механічну силу	21	7	8	9

Загальна кількість енергетичних ресурсів сільськогосподарських підприємств України у 2017 році порівняно з 2010 роком зменшились на 5,034 тис. кВт, або на 13,7%.

Рівень забезпеченості аграрного підприємства енергетичними ресурсами визначається такими показниками:

енергозабезпеченість підприємства – кількість енергетичних потужностей (к. с.) з розрахунку на 100 га посівної площі;

енергоозброєність праці – кількість енергетичних потужностей (к. с.) з розрахунку на одного середньорічного працівника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві.

У 2000-2017 рр. енергетичні потужності в розрахунку на одне сільськогосподарське підприємство зменшились на 3,9% (таблиця 4.5).

Рівень забезпеченості аграрних підприємств енергетичними ресурсами за 2000-2017 рр. знизився. Якщо у 2000 році на 100 га посівної площі припадало 312 кВт, то в 2017 р. – 165 кВт, або на 47,1% менше. Рівень енергоозброєності праці за досліджувані роки у зв'язку із різким зменшенням кількості працівників в сільськогосподарських підприємствах, підвищився з

28,2 к. с. до 63,9 к. с. з розрахунку на одного середньорічного працівника, або в 2,3 рази.

Таблиця 4.8

Динаміка забезпеченості енергетичними ресурсами
сільськогосподарських підприємств України

Показник	Рік				
	2000	2010	2015	2016	2017
Енергетичні потужності сільськогосподарських підприємств, млн кВт	69,8	36,7	31,0	32,8	31,7
Енергетичні потужності на 1 підприємство, кВт	1660	1713	734	761	798
Припади енергетичних потужностей, кВт:					
на одного працівника	28,2	51,8	61,9	64,0	63,9
на 100 га посівної площі	312	193	166	173	165
Всього спожито електроенергії, млн кВт год	3811	2928	в.д	2256	2184
Електрозоборобність праці, кВт год	1824	4130	в.д	4396	4402

Показники енергозабезпеченості праці й енергоозброєності сільськогосподарських підприємств окремих регіонів України значно відрізняються, що зумовлене відмінностями їх галузевої структури, спеціалізацією і концентрацією виробництва та іншими факторами.

В енергетичних ресурсах господарств важливого значення набуває застосування електроенергії, що свідчить про дальший розвиток і вдосконалення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. Електрифікація виробничих процесів – важливий фактор впровадження комплексної механізації і автоматизації сільськогосподарського виробництва.

Використання електроенергії в аграрних господарствах України за 2000-2017 рр. зменшилось на 42,7%.

Для оцінки рівня використання електроенергії в підприємствах використовують такий показник, як *електроозброєність праці*, який визначається кількістю електроенергії, використаної на виробничі потреби, з розрахунку на одного середньорічного працівника сільськогосподарського виробництва.

Якщо в 2000 р. електроозброєність праці в сільськогосподарських підприємствах України становила 1824 кВт·год, то в 2017 р. – 4402 кВт·год., або в 2,4 рази більше.

Впровадження досягнень науково-технічної революції, переведення виробництва сільськогосподарської продукції на індустріальну основу вимагають значного підвищення використання електроенергії. Зростання електроозброєності праці в підприємствах забезпечує значне підвищення її продуктивності. Електрифікація сільського господарства має велике не тільки економічне, а й соціальне значення, сприяючи поліпшенню умов праці і побуту сільських трудівників.

Підвищення рівня забезпеченості аграрних підприємств енергетичними ресурсами зумовлює раціональне і ефективне використання їх. У процесі розвитку матеріально-технічної бази підприємств важливого значення набуває впровадження енергозберігаючих технологій. Вони повинні стати одним з головних джерел задоволення зростаючих потреб господарств в енергетичних ресурсах, сприяти підвищенню ефективності виробництва.

4.4. Машинно-тракторний парк і ефективність його використання

Забезпеченість аграрних підприємств технікою і високопродуктивне використання її мають особливе значення. Адже кількість і якість сільськогосподарської продукції значною мірою залежать від дотримання визначених строків виконання окремих виробничих процесів і робіт.

У складі техніки, що використовується в господарствах, переважає машинно-тракторний парк. За його допомогою виконуються механізовані роботи в рослинництві, тваринництві, на транспорті та в інших галузях.

Обсяг механізованих робіт машинно-тракторного парку обчислюється в умовних еталонних гектарах. *Еталонний гектар* – це умовна одиниця, яка відповідає оранці 1 га ріллі за певних (еталонних) умов. Відповідно до цього

встановлено коефіцієнти переведення різних видів механізованих робіт в умовні еталонні гектари.

Умовно-еталонні гектари визначають шляхом множення кількості виконаних нормозмін трактором відповідної марки на його змінний еталонний виробіток. Його розраховують для кожної марки тракторів шляхом множення коефіцієнта (для переведення цієї марки тракторів в умовно-еталонний) на тривалість зміни в годинах. Кількість нормозмін визначають шляхом ділення фактично виконаного обсягу робіт за зміну на змінну норму виробітку. У тих випадках, коли трактор працює погодинно, кількість нормозмін визначають шляхом ділення відпрацьованого часу на 7 годин.

Для трактора кожної марки визначений нормативний виробіток в еталонних гектарах за одиницю робочого часу. Виробіток за 1 год. для трактора ДТ-75 становить 1 умовний гектар, тому його взято за еталонний. Трактори всіх інших марок переводяться в умовні еталонні трактори за відповідними коефіцієнтами.

Фізичні трактори переводять в *умовно-еталонні* за коефіцієнтами, що визначені, виходячи з нормативного виробітку за зміну. За одиницю прийняті трактори класу 3 т (ДТ-75, Т-74, Т-75) з нормативним виробітком 7 га. Тоді, наприклад, трактор Т-150 з нормативним виробітком 11,6 га матиме коефіцієнт для переведення в умовно-еталонний 1,65 (11,6:7).

Умовно-еталонні гектари визначають множення кількості виконаних нормозмін трактором відповідної марки на його змінний еталонний виробіток. Його розраховують для кожної марки тракторів шляхом множення коефіцієнта (для переведення цієї марки тракторів в умовно-еталонний) на тривалість зміни в годинах. Кількість нормозмін визначають шляхом ділення фактично виконаного обсягу робіт за зміну на змінну норму виробітку. У тих випадках, коли трактор працює погодинно, кількість нормозмін визначають шляхом ділення відпрацьованого часу на 7 годин.

Для визначення ефективності використання комбайнів та інших складних машин використовують аналогічну систему показників. Однак обсяг виконаних робіт комбайнами обчислюється у фізичних гектарах зібраної площі відповідних культур (зернових, картоплі, цукрових буряків, кукурудзи на силос тощо).

Забезпечення ефективного використання техніки та необхідність виконання комплексу механізованих робіт в оптимальні строки зумовлюють *обґрунтування кількісного та структурного складу машинно-тракторного парку підприємства.*

Таблиця 3.6

**Наявність тракторів у сільськогосподарських підприємствах України,
тис. одиниць**

	Роки			
	2010	2015	2016	2017
Трактори – всього	151,3	127,9	127,9	129,3
у т.ч. трактори потужністю менше 40 кВт	9,8	6,7	6,7	6,5
від 40 до 60 кВт	57,6	41,5	41,5	37,6
від 60 до 100 кВт	43,9	41,6	41,6	44,4
100 кВт і більше	40,0	38,1	38,1	40,8

Дані таблиці 3.6 свідчать зменшення загальної кількості тракторів в період 2010-2017 рр. з 151,3 тис.одиниць до 129,3 тис.одиниць, або на 14,6%. Це зменшення відбулось за рахунок зниження наявності тракторів з низькою потужністю: менше 40 кВт – на 34,1% і від 40 до 60 кВт – на 34,7%. Кількість тракторів з потужністю від 60 до 100 кВт та 100 кВт і більше, навпаки, збільшується – на 1,1% та 2% відповідно. Це призвело до зміни структури машинно-тракторного парку сільськогосподарських підприємств України (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Розподіл тракторів за потужністю у сільськогосподарських підприємствах України, %

Потужність	Роки			
	2010	2015	2016	2017
менше 40 кВт	6,5	5,2	5,2	5,0
від 40 до 60 кВт	38,1	32,5	32,5	29,1
від 60 до 100 кВт	29,0	32,5	32,5	34,3
100 кВт і більше	26,4	29,8	29,8	31,6

Якщо в 2010 році найбільшу питому вагу займали трактори потужністю від 40 до 60 кВт – 38,1%, то в 2017 році – потужністю від 60 до 100 кВт – 34,3%.

Значно змінилась і наявність тракторів різної потужності і в розрізі підприємств різноманітних організаційно-правових форм господарювання (таблиця 3.8).

Загальна потреба в певній групі тракторів визначається за формулою:

$$Пт = \frac{Он}{Д \cdot Кк \cdot Кз \cdot Кн \cdot Кт},$$

де Пт – загальна потреба в певній групі тракторів;

Он – плановий обсяг робіт у змінних нормах виробітку, який повинен бути виконаний в календарному піковому періоді;

Д - кількість днів роботи у календарному піковому періоді;

Кк - коефіцієнт використання календарного періоду за метеорологічними умовами;

Кз - коефіцієнт використання змінності;

Кн - коефіцієнт виконання змінних норм виробітку;

Кт - коефіцієнт технічної готовності, який залежить від тривалості календарного (робочого) періоду.

Таблиця 3.8

Кількість тракторів у сільськогосподарських підприємствах за різними організаційно-правовими формами господарювання, одиниць

	Сільсько-господарські підприємства всього	в тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	кооперативи	Фермерські господарства	державні підприємства	Підприємства інших організаційних форм
2010 рік							
Трактори – всього	151287	67724	23567	10355	29254	4875	15512
у т.ч. трактори менше 40 кВт	9798	4289	1234	830	1293	488	1664
від 40 до 60 кВт	57584	24548	8767	4459	11632	2172	6006
від 60 до 100 кВт	43929	19657	7071	2692	9484	1158	3867
100 кВт і більше	39976	19230	6495	2374	6845	1057	3975
2017 рік							
Трактори – всього	129272	58713	21585	4956	37248	2578	4192
у т.ч. трактори менше 40 кВт	6461	3039	940	294	1509	230	449
від 40 до 60 кВт	37628	16842	6119	1923	10294	1085	1365
від 60 до 100 кВт	44394	18588	7460	1402	15096	646	1202
100 кВт і більше	40789	20244	7066	1337	1049	617	1176

Оснащеність аграрних підприємств високопродуктивною технікою обумовлює необхідність поєднання технічних можливостей машин і вимог їх ефективного використання. Адже використання машинно-тракторного парку підприємства значною мірою визначає обсяг витрат на виробництво сільськогосподарської продукції та її економічну ефективність.

Рівень ефективності використання парку визначається за трьома групами показників:

I. Показники інтенсивності використання машинно-тракторного парку:

- *коефіцієнт використання* визначають шляхом ділення машино-днів у роботі на машино-дні перебування в підприємстві;
- *відпрацювання одним трактором машино-днів та машино-змін за рік та сезон* визначають шляхом ділення всього обсягу відпрацьованих машино-днів на середню кількість тракторів та комбайнів (окремо) за рік та сезон;
- *коефіцієнт змінності* розраховують як відношення кількості відпрацьованих машино-змін до кількості відпрацьованих машино-днів.

II. Показники продуктивності використання машинно-тракторного парку:

- *річний (сезонний) виробіток* умовно-еталонних гектарів одним трактором визначають шляхом ділення загального обсягу виконаних робіт (фізичних та умовних гектарів) на середню кількість тракторів за рік (сезон);
- *денний та змінний виробіток* одним трактором визначають шляхом ділення обсягу виконаних робіт (фізичних гектарів) на кількість відпрацьованих машино-днів та машино-змін.

III. Показники ефективності використання машинно-тракторного парку:

- *собівартість одного умовно-еталонного гектара* визначають шляхом ділення суми експлуатаційних витрат у МТП на загальний обсяг робіт в умовно-еталонних гектарах; для комбайнів – собівартість гектара зібраної площі;
- *витрати пального на один умовно-еталонний гектар*;
- *виробництво валової продукції на одиницю вартості техніки* визначають шляхом ділення вартості валової продукції (у порівнянних цінах 2010 року) на 100 гривень вартості техніки у МТП.

Для визначення ефективності використання комбайнів та інших складних машин використовують аналогічну систему показників. Однак обсяг виконаних робіт комбайнами обчислюється в фізичних гектарах зібраної площі відповідних культур (зернових, картоплі, цукрових буряків, кукурудзи).

Основною причиною неефективного використання тракторів в сільськогосподарських підприємствах являються простої. Причини простоїв (поломка тракторів і сільгоспмашин, несвоєчасна доставка технологічних матеріалів, відсутність роботи й ін.) установлюються на основі оперативного аналізу використання робочого часу по марках тракторів і в цілому по парку. При цьому повинний бути добре організований облік причин простоїв тракторів.

До заходів щодо скорочення простоїв тракторів можна віднести поліпшення організації технічного обслуговування тракторних агрегатів, організації праці, попереднє комплектування робочих машин, збільшення чисельності трактористів, удосконалювання системи обліку роботи тракторного парку. На жаль, не завжди і не скрізь усі простої тракторів враховуються і відбиваються в оперативній звітності. Разом з тим, як показує практика роботи багатьох господарств, їхня величина є дуже істотна. Тому об'єктивний аналіз простоїв і їхніх причин, пошук резервів їхнього скорочення буде сприяти значному підвищенню рівня використання тракторного парку на підприємствах галузі.

Розвиток матеріально-технічної бази аграрних підприємств передбачає постійну заміну старої техніки новою, недосконалих систем машин більш продуктивними і автоматизованими. Застосування нової техніки чи нової системи машин у господарствах істотно впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва. Тому, рекомендуючи ту чи іншу систему машин до впровадження у виробництво, треба визначити її економічну ефективність та обґрунтувати доцільність використання принципово нової системи машин.

4.5. Транспортні засоби та їхнє використання

Важливою складовою матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств є транспортні засоби. Вони становлять самостійну галузь по кожному підприємству, яка забезпечує перевезення вантажів. Узгодженість виробничих процесів з операціями транспортними - необхідна умова безперебійної і продуктивної роботи кожного аграрного підприємства.

Сільськогосподарське виробництво має широкі зв'язки і його дальший розвиток неможливий без розвинутої системи міжгосподарських і внутрішньогосподарських транспортних засобів. У зв'язку з великою територіальною віддаленістю полів і ферм транспортування вантажів є важливою частиною виробничого процесу.

Транспортні роботи поділяють на:

- внутрішньо-бригадні – перевезення робітників виробничих підрозділів; підвезення тари, добрив, насіння на поля; перевезення продукції до місць сортування, пакування та ін.;
- внутрішньогосподарські – перевезення продукції з полів та ферм до місць доробки, переробки, зберігання;
- позагосподарські – перевезення вантажів на заготівельні й переробні підприємства, елеватори або завезення засобів виробництва, що використовуються в господарській діяльності.

В аграрних формуваннях обсяг вантажів у тоннах визначають за технологічними картами вирощування сільськогосподарських культур і виробництва продукції тваринництва з одночасним урахуванням перевезень різних матеріалів, мінеральних добрив, нафтопродуктів, палива та ін.

Організаційно-економічні вимоги до будь-яких видів транспортних засобів полягають у їх відповідності типу вантажів, можливостям раціональної організації праці та мінімуму експлуатаційних витрат.

Раціональна організація транспортних робіт в аграрних формуваннях потребує погодженості в роботі навантажувально-розвантажувальних машин, механізмів і транспортних засобів, повного завантаження їх протягом року, раціонального комплектування агрегатів з урахуванням транспортної швидкості й вантажопідйомності машин і причепів, якісної дорожньої мережі вдосконалення організаційних форм сільськогосподарського виробництва.

Обсяг транспортних робіт у тонно-кілометрах, або вантажооборот, обчислюють множенням обсягу вантажоперевезень у тоннах на середньозважену відстань перевезень. Обсяг вантажоперевезень у тоннах і вантажооборот у тонно-кілометрах у конкретному аграрному підприємстві залежить від площі землекористування, рівня урожайності сільськогосподарських культур, продуктивності тварин, спеціалізації господарства, його віддаленості від переробних підприємств і заготівельних організацій, залізничної станції та інших робіт.

На потребу в транспортних засобах істотний вплив має клас вантажів. Розрізняють п'ять таких класів. До першого класу належать вантажі, які забезпечують 100% використання вантажопідйомності (зерно, крім вівса й кукурудзи в качанах, картопля свіжа, борошно, фрукти свіжі в ящиках, камінь, цемент, мінеральні добрива тощо), до другого – з використанням вантажопідйомності на 99-71% (вовна пресована, зелень городня в ящиках, капуста свіжа, комбікорми, кукурудза в качанах, сіно й солома пресовані, насіння соняшнику та ін.), до третього – на 70-51% (вовна непресована, молоко свіже в бідонах та автоцистернах, нафтопродукти, силосна маса, тютюн, худоба домашня велика тощо), до четвертого – на 50-41% (зелень городня навалом, кокони шовкопряда, розсада овочева без упаковки, худоба домашня дрібна тощо), до п'ятого класу – вантажі, які забезпечують використання вантажопідйомності менше ніж на 41% (бавовна).

В аграрних підприємствах в основному використовуються три види транспорту - автомобільний, тракторний і гужовий. Загальний обсяг щорічних перевезених вантажів з розрахунку на 1 га ріллі становить 70-90 т,

з них автомобільним транспортом перевозиться до 75% усіх вантажів, 23% перевезень здійснюється тракторами і 2% гужовим транспортом. Співвідношення між окремими видами транспорту й розподіл обсягу перевезень за видами транспортних засобів установлюються в кожному аграрному формуванні з урахуванням таких факторів, як клас вантажу, дорожні умови, відстань перевезень, терміновість, погодні умови, спосіб виконання вантажно-розвантажувальних робіт, технологія виробництва сільськогосподарської продукції. За інших однакових умов критерієм вибору транспортного засобу є мінімізація витрат з розрахунку на тонну перевезеного вантажу.

Вантажний автотранспорт потребує великих витрат на своє утримання і це значною мірою впливає на собівартість сільськогосподарської продукції.

Економічна ефективність використання транспортних засобів характеризується системою показників. Для визначення економічної ефективності використання *автомобільного транспорту* застосовують такі показники:

- 1) коефіцієнт використання автомобілів (відношення кількості машино-днів у роботі до кількості машино-днів перебування в господарстві);
- 2) середньодобовий пробіг одного автомобіля, км;
- 3) коефіцієнт використання пробігу (відношення пробігу з вантажем до загального пробігу);
- 4) коефіцієнт використання вантажності (відношення фактично виконаної роботи до можливого обсягу, т-км);
- 5) кількість перевезених вантажів у тоннах і кількість тонно-кілометрів на один автомобіль;
- 6) середня технічна швидкість обчислюють шляхом ділення загального пробігу автомобілів на час перебування в русі;
- 7) собівартість тонно-кілометра;
- 8) експлуатаційні витрати на 100 км пробігу та на тонну вантажу.

Ефективність використання транспортних засобів залежить не тільки від техніко-експлуатаційних можливостей сучасних автомобілів, а й від наявності і стану дорожньої мережі. Будівництво доріг з твердим покриттям потребує значних коштів, проте економічно ефективно. Значно зростають швидкість перевезень і вантажопідйомність автомобілів, зменшуються витрати пального і витрати на ремонт транспортних засобів. Стан доріг є також важливим фактором соціально-економічного розвитку села.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що належить до складу матеріально-технічної бази сільського господарства?
2. Назвіть речові та структурні особливості матеріально-технічної бази сільського господарства.
3. Який рівень технічної оснащеності сільськогосподарських підприємств в останні роки?
4. Назвіть показники забезпеченості енергетичними ресурсами сільськогосподарського підприємства.
5. Як визначається енергозабезпеченість сільськогосподарського підприємства?
6. Що включають в себе енергетичні ресурси сільськогосподарського підприємства?
7. Що характеризує підвищення рівня забезпеченості підприємств енергетичними ресурсами?
8. Розкрийте сутність механізації сільськогосподарського виробництва.
9. Що таке система машин і яке її значення для механізації сільськогосподарського виробництва?
10. Що таке лізинг? Його види та значення для сільського господарства.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Сукупність засобів і предметів праці, які використовуються в сільському господарстві – це:
  - 1) матеріально-технічний комплекс;
  - 2) матеріально-технічна база;
  - 3) матеріально-технічне забезпечення;
  - 4) матеріально-технічне виробництво.

2. Показники розвитку матеріально-технічної бази сільськогосподарського підприємства:

- 1) трудомісткість виробництва продукції;
- 2) енергоозброєність праці;
- 3) продуктивність праці;
- 4) енергомісткість виробництва продукції.

3. Кількість енергетичних потужностей з розрахунку на одного середньорічного працівника, зайнятого в с. г. – це..... .

4. Рівень механізації окремих виробничих процесів у с.-г. визначають:

- 1) у кінських силах;
- 2) у відсотках;
- 3) у людино-годинах;
- 4) у гривнях;

5. До показників економічної ефективності використання автомобільного транспорту входять:

- 1) коефіцієнт використання пробігу;
- 2) коефіцієнт технічної готовності;
- 3) коефіцієнт змінності;
- 4) коефіцієнт використання вантажопідйомності.

6. До показників економічної ефективності використання машинно-тракторного парку входять:

- 1) кількість відпрацьованих машино-днів за рік;
- 2) кількість відпрацьованих машино-змін за рік;
- 3) коефіцієнт змінності;
- 4) собівартість еталонного гектара;
- 5) коефіцієнт використання вантажопідйомності.

7. Енергетичні ресурси включають:

- 1) потужність двигунів тракторів, комбайнів, автомобілів;
- 2) потужність механічних і електричних двигунів;

3) потужність електричних двигунів, електроустановок, робочої худоби, двигунів автомобілів;

4) потужність механічних, електричних двигунів, електроустановок і робочої худоби.

8. Рівень механізації виробничих процесів у сільському господарстві – це:

1) обсяг енергетичних ресурсів з розрахунку на одного середньорічного працівника;

2) процентне відношення обсягу механізованих робіт до загального обсягу робіт у галузі;

3) процентне відношення обсягу механізованих робіт до площі с.-г. угідь підприємства;

4) процентне відношення загального обсягу робіт у галузі до обсягу механізованих робіт.

9. Показники забезпеченості підприємства енергетичними ресурсами:

1) кількість енергетичних потужностей на 1 голову худоби;

2) кількість енергетичних потужностей на 1 ц сільськогосподарської продукції;

3) кількість енергетичних потужностей на 100 га посівної площі;

4) кількість енергетичних потужностей на 100 га посіву зернових культур.

10. Показники використання машинно-тракторного парку

1) денний виробіток у фізичних гектарах виконаних робіт на 1 умовний трактор;

2) річний виробіток механізованих робіт на 1 умовний трактор;

3) річний виробіток у фізичних гектарах виконаних робіт на 1 умовний трактор;

4) змінний виробіток у фізичних гектарах виконаних робіт на 1 умовний трактор.

ТЕМА 5. РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

5.1. Поняття ресурсного потенціалу сільського господарства

5.2. Методичні основи оцінки ресурсного потенціалу

5.3. Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільського господарства і шляхи її підвищення

5.1. Поняття ресурсного потенціалу сільського господарства

Для успішного функціонування сільськогосподарських підприємств потрібно забезпечити їх відповідними ресурсами та створити умови для раціонального використання цих ресурсів на основі впровадження інновацій. Сільськогосподарські підприємства сьогодні не в повній мірі використовують свої можливості для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і поліпшення її якості. При цьому наявні виробничі засоби в багатьох господарствах використовуються не досить ефективно.

З точки зору сталості рис складу ресурсного потенціалу пропонується поділ ресурсів на сталі, умовно-сталі і змінні. *Сталими* називають ті ресурси, обсяг і якісний склад яких протягом достатньо довгого періоду залишаються практично незмінними. Такі властивості притаманні енергії сонця, забезпеченість території водними ресурсами, середньомісячна температура різних періодів року тощо.

До категорії *умовно-сталих* входять такі види ресурсів, обсяги чи якісний склад яких можуть поступово змінюватися під впливом економічних, екологічних, соціальних або інших чинників. До таких ресурсів є підстави віднести землю, яка може поступово втрачати родючість або трансформуватися у несільськогосподарські угіддя внаслідок ряду причин. Умовно-постійними також є трудові ресурси, адже працівниками сільськогосподарських підприємств переважно є місцеве населення, яке має

постійне місце проживання в регіоні і, як правило, не має альтернативних пропозицій щодо працевлаштування.

Змінними вважають ресурси, які аграрне підприємство купує на ринку (паливно-мастильні матеріали, добрива, засоби захисту рослин тощо). При розрахунку величини ресурсного потенціалу обсяги і якісний склад змінних ресурсів у ньому в більшості випадків залежить від економічного становища підприємства.

Так як ресурсний потенціал вважається визначальним чинником здатності підприємства здійснювати певні види господарської діяльності у поточному і майбутніх періодах, то чим вищою буде в його складі питома вага постійних і умовно-сталих ресурсів, тим потужнішим буде й сам потенціал.

Важливим питанням є визначення складових виробничих ресурсів і структури ресурсного потенціалу сільського господарства. Найважливішим ресурсом для сільськогосподарської галузі завжди була і залишається земля. Розмір земельних угідь господарства, їх якість і розташування значною мірою визначають виробничу спеціалізацію суб'єктів господарювання, обсяги виробництва, якість отриманої продукції.

При цьому необхідно відзначити те, що ресурсний потенціал сільськогосподарського підприємства залежить не тільки від розміру і структури сільськогосподарських угідь, а в повній мірі і від рівня їх економічної родючості. Якість земельних ресурсів зумовлює рівень та умови господарювання, а також ефективність використання матеріальних і трудових ресурсів. Тому сільськогосподарські угіддя включають до ресурсного потенціалу сільського господарства з урахуванням показників їх якісні оцінки.

Крім землі, в процесі аграрного виробництва (особливо у рослинництві) активно приймають участь й інші ресурси природи: сонячна енергія; вода у вигляді підземних вод, дощів і поверхневих водойм як джерела для поливу; вітер як регулятор температури і вологості тощо. В

умовах індустріалізації аграрного сектору особлива увага має приділятися забезпеченості сільськогосподарського підприємства матеріально-технічними ресурсами, серед яких ключовими елементами є спеціалізована техніка і технології. На відміну від природних, доступність матеріально-технічних ресурсів є відносно рівною для всіх суб'єктів господарювання.

Процес виробництва сільськогосподарської продукції здійснюється тільки при наявності і органічній єдності таких елементів продуктивних сил, як засоби і предмети праці та трудові ресурси. У зв'язку з цим незамінними складовими ресурсного потенціалу сільського господарства є матеріальні і трудові ресурси.

Поєднати усі види ресурсів, які згадувались раніше, та залучити їх у процес виробництва покликані різні групи трудових (людських) ресурсів. Потреба в певній кількості робочої сили визначається масштабами виробництва, рівнем механізації праці, виробничою спеціалізацією підприємства. Вимоги до якості трудових ресурсів передусім залежать від рівня застосовуваних технологій, складності наявної техніки та обладнання, ступеня диверсифікації виробництва тощо. В процесі сільськогосподарського виробництва тільки трудові ресурси поєднують матеріальні і земельні ресурси, а також забезпечують їх раціональне використання. Отже, ресурсний потенціал сільського господарства складається з сільськогосподарських угідь, матеріальних і трудових ресурсів. Сукупність цих ресурсів є базою сільськогосподарського виробництва і визначає його ресурсний потенціал.

Ресурсним потенціалом сільського господарства являється сукупність взаємопов'язаних ресурсів, які використовуються в сільськогосподарському виробництві. Можливості окремих господарств у отриманні відповідних результатів значно відрізняються, що зумовлюється кількістю і якістю наявних виробничих ресурсів, або їх ресурсним потенціалом.

Окремі види виробничих ресурсів повинні відповідати лише їм властивими функціями. Тому розвиток сільськогосподарського виробництва,

а також підвищення його ефективності залежить від складу і раціонального співвідношення виробничих ресурсів.

У складі ресурсного потенціалу аграрних підприємств можна виділити три групи ресурсів, що беруть безпосередню участь у процесі виробництва сільськогосподарської продукції.

До першої групи включено природно-біологічні ресурси, куди входять земля, вода, кліматичні й мінерально-сировинні ресурси, рослини, тварини, екологічні чинники тощо.

До другої групи – трудовий потенціал як найважливіша складова частина, з одного боку, біологічних, а з іншого – соціальних ресурсів, за допомогою яких здійснюється зв'язок між природою та матеріально-технічними ресурсами і відбувається процес виробництва.

До третьої групи належить виробничий капітал, що охоплює основні й оборотні засоби виробництва та матеріально-технічні ресурси.

На склад ресурсного потенціалу, а також безпосередньо на співвідношення окремих видів виробничих ресурсів впливає характер і особливості відповідних галузей сільського господарства. Так, у рослинництві основними ресурсами, котрі використовуються у виробничому процесі є земля, машинно-тракторний парк, насіння, добрива, трудові ресурси та ін.

Ресурсний потенціал тваринництва включає дуже важливі матеріальні ресурси, як поголів'я продуктивної і робочої худоби, спеціалізовані виробничі приміщення ферм та їх обладнання, корми, лікарські препарати, трудові ресурси та ін. При цьому частка продуктивного стада худоби має бути такою, щоб її раціональне використання забезпечувало ефективне функціонування всіх інших виробничих ресурсів.

Ресурсний потенціал сільського господарства являється матеріально-речовою основою *виробничого потенціалу*, що характеризує можливості підприємства виробляти певний обсяг сільськогосподарської продукції. Як економічна категорія виробничий потенціал відображає не фактично

одержані результати виробництва сільськогосподарського підприємства, а його потенціальні можливості в досягненні цих результатів. Тому виробничий потенціал характеризується прогнозним рівнем сільськогосподарської продукції при раціональному використанні сукупних ресурсів.

Отже, виробничий потенціал сільського господарства – це об'єктивно обумовлений рівень економічних результатів, що забезпечуються раціональним використанням виробничих ресурсів. При цьому виробничий потенціал господарства визначається можливим обсягом виробництва продукції з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь.

Описуючи суть потенціалу сільськогосподарського підприємства, необхідно розрізнити такі його види: ресурсний, виробничий і економічний.

Економічний потенціал сільського господарства – являє собою сукупність економічних можливостей галузі, котрі можуть бути використані для вирішення конкретних соціально-економічних проблем сільської місцевості. Він визначається розміром *чистої продукції*, яка може бути створена у сільському господарстві і використовується для забезпечення потреб суспільства. При цьому необхідно розуміти, що економічний потенціал сільського господарства підпорядковується розвитку його продуктивних сил та характеру аграрних виробничих відносин.

5.2. Методичні основи оцінки ресурсного потенціалу

До складу ресурсного потенціалу сільського господарства входять різні за функціональним призначенням та якістю виробничі ресурси. Для обчислення сукупного ресурсного потенціалу потрібно усі виробничі ресурси аграрних підприємств привести до порівняльного виду і виразити єдиним показником. Методичні рекомендації до визначення сукупного ресурсного потенціалу підприємства аграрної сфери передбачають вартісну оцінку

кожного виду виробничих ресурсів та розрахунок їх сукупної вартості в господарстві.

Величина ресурсного потенціалу сільськогосподарського підприємства при цьому становитиме:

$$РП = З_p + Вб.ак + K_{oc} + K_{об} + T_p,$$

де $РП$ – сукупний ресурсний потенціал господарства, грн.;

$З_p$ – грошова оцінка земельних ресурсів, грн.;

$Вб.ак$ – вартість біологічних активів господарства, грн.;

K_{oc} і $K_{об}$ – основні і оборотні засоби (капітал) підприємства, грн.;

T_p – грошова оцінка трудових ресурсів, грн.

Грошова оцінка землі відбувається за методикою, яка затверджується Кабінетом Міністрів України. Нормативна грошова оцінка земельної ділянки використовується у випадках:

- коли потрібно встановити розмір податку за земельну ділянку;
- визначення розміру орендної плати за земельні ділянки які перебувають у державній та комунальній власності;
- розрахунку втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва;
- визначення розміру державного мита при міні, спадкуванні та даруванні земельних ділянок.

Грошова оцінка окремої земельної ділянки сільськогосподарського призначення здійснюється за формулою:

$$Гзд = \Sigma (Пагр \times Гагр) + Пнсг \times Гнсг,$$

де $Гзд$ - грошова оцінка земельної ділянки сільськогосподарського призначення, гривень;

$Гагр$ - нормативна грошова оцінка агровиробничої групи ґрунтів відповідного сільськогосподарського угіддя сільськогосподарського району, гривень за гектар;

$Пагр$ - площа агровиробничої групи ґрунтів сільськогосподарського угіддя, гектарів;

Пнсг - площа несільськогосподарських угідь (земель під господарськими шляхами і прогонами, полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями, окрім тих, які віднесені до земель лісогосподарського призначення, земель під господарськими будівлями і дворами, земель під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, земель тимчасової консервації тощо), гектарів;

Гнсг - норматив капіталізованого рентного доходу несільськогосподарських угідь на землях сільськогосподарського призначення, гривень за гектар.

Вартість біологічних активів господарства – це поточні та довгострокові біологічні активи рослинництва і тваринництва, взяті за середньорічною справедливою (залишковою) вартістю із форми 1 «Баланс». Також необхідно врахувати середньорічну вартість незавершеного виробництва, яку можуть становити витрати на урожай майбутнього року, на інкубацію яєць, у бджільництві – вартість меду у вуликах тощо, а також вартість напівфабрикатів власного виробництва, що також можна вважати біологічними активами.

Грошову оцінку трудових ресурсів можна здійснювати різними методами. Виділяють два основні підходи до його вартісного виміру – витратний і результативний. Використання результативного підходу до грошової оцінки трудових ресурсів передбачає визначення розміру виробничого капіталу, які замінюють одного працівника сільського господарства. Під час розрахунку такого аналогу одного працівника використовують, як правило, кореляційно-регресійний аналіз.

Грошову оцінку трудових ресурсів за витратним підходом, можна здійснювати, по-перше, на основі витрат, які необхідні для відтворення одного середньорічного працівника сільського господарства. Якщо середній прожитковий мінімум на одну працездатну особу в розрахунку на місяць з 1 липня 2018 року становив 1841 грн., то витрати на рік будуть становити

22092 грн., а за 20-річний період – 441,84 тис. грн. Цей показник можна вважати грошовою оцінкою одного середньорічного працівника.

Останніми роками під час використання витратного методу дослідники за витрати на відтворення робочої сили приймають або річний фонд заробітної плати одного працівника, або середньомісячну номінальну заробітну плату найманих працівників підприємств сільського господарства. На думку більшості вчених, для розрахунку вартості трудових ресурсів слід використати саме середню заробітну плату по галузі, оскільки прожитковий мінімум відображає лише мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, достатніх для забезпечення нормального функціонування організму людини та задоволення її основних соціальних і культурних потреб. Зрозуміло, що такий мінімальний набір благ здебільшого є недостатнім та не задовольняє повною мірою потреб особистості. Тому якщо розглядати вартість трудових ресурсів з погляду витрат на їхнє формування та відновлення, забезпечення відповідного соціального життя та задоволення основних потреб, то саме середня заробітна плата більш точно буде відповідати заданому критерію. Отже, *величина трудового потенціалу* (ТП) може бути визначена за формулою:

$$ТП = ЗП \times 12 \cdot ЧП \cdot СПП,$$

де ТП – трудовий потенціал сільськогосподарського підприємства, грн;

ЗП – середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств сільського господарства, грн;

12 – кількість місяців у році;

ЧП – середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у сільгосподарському виробництві, осіб;

СПП – середній прогнозований період праці, років.

Основні й оборотні засоби сільськогосподарських підприємств грошової оцінки як такої не потребують, оскільки мають вартісну оцінку, в основу якої покладено фактичні витрати на виробництво, створення,

будівництво, закупівлю таких засобів і яку наведено у фінансовій звітності підприємства.

Визначивши грошову оцінку кожного виду виробничих ресурсів розраховують *абсолютний ресурсний потенціал* сільськогосподарського підприємства. Величина ресурсного потенціалу є матеріальною основою для розвитку сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності.

При обчисленні вартісного виміру ресурсного потенціалу необхідно виходити з того, що розмір забезпеченості підприємств виробничими ресурсами значно впливає на результати і ефективність сільськогосподарського виробництва. Тому ресурсний потенціал сільськогосподарського підприємства характеризує можливості окремих господарств щодо виробництва конкретного обсягу сільськогосподарської продукції, зумовлюється їх ресурсозабезпеченістю.

Для порівняння господарств за рівнем ресурсозабезпеченості визначають також *відносний ресурсний потенціал* з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь.

Сільськогосподарській підприємства відрізняються не тільки ресурсозабезпеченістю, а також *структурою ресурсного потенціалу*, що визначається відсотковим співвідношенням окремих ресурсів у їх загальній вартості. При цьому структура виробничих ресурсів господарств значною мірою визначає кінцеві результати їх господарської діяльності. При однаковому обсязі ресурсного потенціалу і різній його структурі результати виробництва аграрної продукції в господарствах будуть різними, а відповідно буде різним їх виробничий потенціал.

Визначення сукупного ресурсного потенціалу сільського господарства має відповідне економічне значення. Зокрема показник ресурсного потенціалу доцільно використовувати для інтегральної оцінки ефективності сільськогосподарського виробництва.

5.3. Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільського господарства і шляхи її підвищення

Ефективність використання ресурсного потенціалу підприємства аграрної сфери залежить від комплексу факторів, котрі формують його рівень і структуру, а безпосередньо також визначають тенденції розвитку.

При оцінці економічної ефективності безпосередньо використання ресурсного потенціалу сільськогосподарського підприємства необхідно правильно визначити сукупність показників, котрі повинні об'єктивно відображувати її рівень. За умов ринкових відносин роль вартісних показників підвищується. Вони сприяють зміцненню товарної форми економічних зв'язків.

Для одержання порівнянних величин безпосередніх витрат ресурсів і результатів, величину виробленої продукції обчислюють у вартісному виразі. Основними показниками, що характеризують безпосередньо результати сільськогосподарського виробництва є вартість валової продукції, вартість товарної продукції, валовий і чистий дохід, а також величина прибутку підприємства.

У процесі сільськогосподарського виробництва важливо враховувати як ресурси функціонують: сільськогосподарські угіддя, працівники матеріального виробництва, основні і оборотні засоби. Тому показники ефективності використання ресурсного потенціалу аграрного підприємства повинні безпосередньо характеризувати ефективність використання окремих видів виробничих ресурсів.

Показники економічної ефективності використання окремих видів виробничих ресурсів:

1) земельних ресурсів: вартість валової продукції, валового доходу і прибутку з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь;

2) трудових ресурсів: вартість валової продукції і валового доходу на одного середньорічного працівника і на 1 люд.-годину;

3) основного капіталу: капіталовіддачі, капіталомісткість продукції, норма прибутку;

4) оборотного капіталу: коефіцієнт оборотності та тривалість одного обороту.

Показникам, котрі характеризують економічну ефективність окремих видів ресурсів, характерна певна суперечливість і відсутність однозначної оцінки рівня використання ресурсного потенціалу сільськогосподарського підприємства. Так, продуктивність праці і виробництво продукції з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь зростали різними типами, а рівень капіталовіддачі постійно зменшувався.

Для визначення економічної ефективності використання сукупного ресурсного потенціалу сільського господарства застосовують такі показники: вартість валової продукції, валового і чистого доходу та прибутку з розрахунку на 1000 грн. сукупного ресурсного потенціалу. Дані показники є узагальнюючими і характеризують ефективність використання ресурсного потенціалу господарства в цілому. Використання єдиного критерію ефективності замість сукупності показників дає змогу визначити умови найефективнішого використання ресурсного потенціалу.

Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств залежить від багатьох факторів, особливо від *рівня їх ресурсозабезпеченості*. Розвиток сільського господарства на основі концепції виробничих ресурсів зумовлює збільшення виробництва продукції і підвищення його ефективності. При підвищенні ресурсозабезпеченості сільськогосподарських підприємств порівняно високими темпами зростає виробництво валової продукції.

Ефективність сільськогосподарського виробництва значною мірою залежить від *структури ресурсного потенціалу*. В господарствах з високим рівнем ефективності виробництва структура ресурсного потенціалу відзначається порівняно більшою часткою основних і оборотних виробничих засобів та меншою – земельних ресурсів. При однаковій якості землі в

господарствах вища питома вага виробничих засобів у складі ресурсного потенціалу зумовлює збільшення виробництва валової продукції з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь і на 1000 грн. сукупного потенціалу. Отже, збільшення виробництва продукції сільського господарства може бути досягнуто на основі підвищення рівня ресурсозабезпеченості та вдосконаленням структури ресурсного потенціалу.

Важливим фактором підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу є *спеціалізація підприємства* на виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції. Це створює сприятливі умови формування ресурсного потенціалу господарства і забезпечує оптимальну його структуру.

Оцінка ресурсного потенціалу і ефективності його використання здійснюється в сільськогосподарських галузях і підприємствах. Високий рівень ефективності сільськогосподарського виробництва досягається на основі відповідного співвідношення між окремими видами виробничих ресурсів. Тому фактичне відхилення цього співвідношення від оптимального його рівня свідчить про певні диспропорції у розвитку економіки сільського господарства. Це зумовлює необхідність здійснення відповідних організаційно-економічних заходів щодо поліпшення і розвитку матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому суть ресурсного потенціалу сільського господарства?
2. Що є матеріальною основою виробничого потенціалу сільського господарства?
3. Чим визначається виробничий потенціал сільського господарства?
4. Чим визначається економічний потенціал сільського господарства?
5. Як оцінити ресурсний потенціал сільського господарства та його галузей?
6. Як визначається абсолютний ресурсний потенціал сільськогосподарського

підприємства?

7. Як визначається відносний ресурсний потенціал сільськогосподарського підприємства?
8. Які показники характеризують економічну ефективність використання окремих видів виробничих ресурсів сільського господарства?
9. Які показники характеризують економічну ефективність використання сукупного ресурсного потенціалу?
10. Які фактори впливають на економічну ефективність використання ресурсного потенціалу?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Ресурсний потенціал сільського господарства це:

- 1) сукупність виробничих ресурсів;
- 2) сукупність матеріальних ресурсів;
- 3) рівень сільськогосподарського виробництва;
- 4) рівень розвитку матеріально-технічної бази.

2. Виробничий потенціал сільського господарства визначається:

- 1) обсягом виробництва сільськогосподарської продукції;
- 2) рівнем виробництва валової продукції на 1га сільськогосподарських угідь;
- 3) можливим обсягом виробництва валової продукції на 1га сільськогосподарських угідь;
- 4) обсягом виробництва окремих видів продукції на 100 га відповідних земельних угідь.

3. Економічний потенціал сільського господарства визначається:

- 1) обсягом валової продукції;
- 2) обсягом чистої продукції;
- 3) обсягом виробничого капіталу;
- 4) розміром чистого прибутку;

5) нормою прибутку.

4. Економічну ефективність використання сукупного ресурсного потенціалу характеризує:

- 1) вартість валової продукції на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 2) вартість валової продукції на 100 грн. основного капіталу;
- 3) вартість валової продукції на 1000 грн. сукупного ресурсного потенціалу;
- 4) прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 5) норма прибутку.

5. Економічну ефективність використання сукупного ресурсного потенціалу характеризує:

- 1) норма прибутку;
- 2) прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 3) прибуток на 1000 грн. сукупного ресурсного потенціалу;
- 4) вартість валової продукції на 100 грн. основного капіталу;
- 5) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь.

6. Які фактори впливають на ефективність використання ресурсного потенціалу?

- 1) рентабельність виробництва;
- 2) ресурсозабезпеченість господарства;
- 3) капіталомісткість продукції;
- 4) матеріаломісткість продукції.

7. Які фактори впливають на ефективність використання ресурсного потенціалу?

- 1) капіталомісткість продукції;
- 2) рентабельність виробництва;
- 3) структура ресурсного потенціалу;
- 4) структура сільськогосподарського виробництва.

8. Склад і структура ресурсного потенціалу залежать:

- 1) особливостей відповідних галузей сільського господарства;

- 2) розміщення відповідних галузей сільського господарства;
- 3) розвитку економіки країни;
- 4) діяльності сільськогосподарського підприємства.

9. Об'єктивно обумовлений рівень господарських результатів, що забезпечується раціональним використанням виробничих ресурсів:

- 1) економічний потенціал;
- 2) екологічний потенціал;
- 3) виробничий потенціал;
- 4) сукупний потенціал.

10. При підвищенні ресурсозабезпеченості сільськогосподарських підприємств порівняно високими темпами зростає:

- 1) прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 2) виробництво валової продукції;
- 3) рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва;
- 4) норма прибутку.

ТЕМА 6. РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

6.1. Наукові основи розміщення сільського господарства

6.2. Основні принципи розміщення сільського господарства

6.3. Розміщення сільського господарства України

6.1. Наукові основи розміщення сільського господарства

Виробництво матеріальних благ здійснюється у конкретних галузях народного господарства та розміщується по території країни. Формою суспільного поділу праці у галузі сільського господарства виступає розміщення аграрного виробництва.

Розміщення сільського господарства передбачає розподіл виробництва окремих видів продукції по території країни. Розміщення характеризується обсягом виробництва конкретного виду продукції сільськогосподарського виробництва по регіонах та областях, а також їх місцем безпосередньо в виробництві даного виду продукції в масштабах країни.

В галузі виробляється значна кількість видів продукції, більшість з яких розподіляються майже по всій території України. Значення окремих регіонів у виробництві конкретних видів сільськогосподарської продукції різне. Виробництво зерна розподілене по всій території країни, проте основними його постачальниками виступають господарства Лісостепової зони та зони Степу.

Раціональне розміщення сільського господарства забезпечує зростання суспільного виробництва на підставі прогресивного використання землі, засобів виробництва та робочої сили. Виключно при таких умовах можна забезпечити раціональне природокористування, впровадження агротехнічних, меліоративних та організаційних систем заходів, які сприятимуть охороні природних ресурсів, підвищенню родючості ґрунтів, забезпеченню високих урожаїв сільськогосподарських культур. Таким чином, якщо розміщення сільського господарства обумовлює збільшення

виробництва валової та товарної продукції, то воно розміщення визначається раціональним, а також науково обґрунтованим.

Раціональне розміщення сільського господарства гарантує виробництво продуктів харчування та сільськогосподарської сировини у необхідних суспільству розмірах при найменших затратах на виробництво продукції та доведення цієї продукції до споживача. Мета раціонального розміщення - виробництво сільськогосподарської продукції в оптимальних природних та економічних умовах, при найменших затратах праці та коштів.

Розміщення сільського господарства оптимізується в результаті розвитку науково-технічного прогресу. Водночас, воно ставить певні вимоги з приводу вдосконалення засобів виробництва та цим здійснює стимулювання науково-технічний прогрес.

Науково обґрунтоване розміщення аграрного виробництва забезпечує збільшення виходу продукції аграрного виробництва з одиниці земельної площі при мінімальних витратах на виробництво одиниці продукції. При визначення *економічної ефективності розміщення аграрного виробництва* використовується система натуральних, а також вартісних показників: урожайність, одержання продукції у натуральному вимірі на 100 га сільськогосподарських угідь або ріллі, вартість валової продукції на 1га сільськогосподарських угідь та на 1 працівника, затрати праці на 1ц продукції, собівартість 1ц продукції, оплата виробничих витрат, рівень рентабельності сільськогосподарської продукції.

Раціональне розміщення сільського господарства повинно сприяти вдосконаленню територіального розподілу та пропорційності розвитку агропромислового виробництва. Для обґрунтування основних пропорцій у розвитку продуктового комплексу вирішальне значення має принцип розміщення сільського господарства як головної його ланки. Існування сільського господарства кожного з частин країни передбачає правильне поєднання виробництв, що мають загальнонародне значення, а також тих, які покривають місцеві потреби у продукції сільського господарства.

6.2. Принципи розміщення сільського господарства

Розміщення сільського господарства проводять на основі вимог економічних законів. Не врахування їх дії веде до таких наслідків, як зниження ефективності аграрного виробництва.

Таким чином, розміщення аграрного виробництва проводиться з урахуванням певних факторів, які відображають відповідні економічні законів та забезпечують зростання виробництва продукції та підвищення ефективності. Ці фактори включають природні та економічні фактори, які формують умови існування сільського господарства, а також сприяють поділу праці у сільськогосподарському виробництві.

Для забезпечення раціонального розміщення сільського господарства слід враховувати наступні принципи:

1. Природні умови. На розміщення сільського господарства здійснюють вплив клімат, ґрунти, рельєф місцевості, сільськогосподарські угіддя. Природні умови здійснюють вплив на розподіл посівів та галузей тваринництва по зонах країни. В зв'язку з цим розміщення сільського господарства здійснюється на підставі урахування природних умов і біологічних відмінностей рослин і тварин. Оптимальні фактори при інших спільних умовах обумовлюють зростання врожайності культур та продуктивності тварин.

Розподіл виробництва сільськогосподарської продукції відповідно до природних умов виробництва забезпечує підвищення ефективності галузі. Також, розміщення сільського господарства сприятиме оптимальному споживанню природних ресурсів. Зростання обсягів виробництва продукції повинно супроводжуватись раціональним використанням природних ресурсів.

2. Розміщення міст і промислових центрів. Цей фактор передбачає наближення виробництва продуктів сільського господарства до місць споживання. Біля міст та промислових центрів групуються зони

виробництва молока, яєць, овочів, картоплі. Виробництво продукції, що швидко псується, розміщується навколо міст та забезпечує значний рівень економічної ефективності аграрного виробництва.

3. Рівномірне розміщення переробної промисловості та аграрного виробництва по території країни з метою скорочення перевезень сільськогосподарської сировини. Аграрне виробництво та переробна промисловість повинні забезпечувати населення харчовими продуктами. В зв'язку з цим, раціональне розміщення промисловості в нашій країні розглядається відносно наближеності сировини та мінімальних її втрат на етапі виробництва продукції.

Біля джерел сільськогосподарської сировини розміщують цукрові, крохмально-патокові, овочеконсервні, виноробні заводи, заводи з первинної обробки льону-довгунця та коноплі, підприємства м'ясної та молочної промисловості, а також ін. Близькість переробних підприємств до джерел сировини запобігає втратам готової продукції, гарантує інтенсивний розвиток певних галузей аграрного виробництва.

4. Рівень розвитку зернового виробництва. Виробництво зерна - основа розвитку сільського господарства. Достатня кількість зерна та збільшення обсягів його виробництва забезпечують збільшення інших цінних культур в сприятливих відповідно природних умов регіонах країни в зв'язку з можливістю скорочення посівів зернових культур.

5. Розвиток транспорту. Розміщення аграрного виробництва проводиться на основі транспортних витрат. Транспорт виступає однією з умов доведення продукції до споживача. В зв'язку з цим, при розміщенні сільського господарства зважають на витрати по доставці продукції споживачів.

6. Забезпеченість і використання трудових ресурсів. Раціональне розміщення сільськогосподарського виробництва повинно здійснюватися з врахуванням забезпеченості та використання трудових ресурсів. При цьому важливу роль відіграють наявність населення та його густота. В зонах з

високою густотою населення розміщують галузі, які потребують великих затрат праці на 1 гектар земельної площі.

В умовах розвитку науково-технічного прогресу, з впровадженням комплексної механізації сільського господарства і переведенням його на індустріальну основу з'являється дедалі більше можливостей для покращення розподілу виробництва продукції інтенсивних та трудомістких галузей.

7. *Міжнародний поділ праці.* Розміщення аграрного виробництва доцільно здійснювати з врахуванням міжнародного поділу праці, оскільки певні види сільськогосподарської продукції доцільніше ввозити з за кордону, де виробництво цих видів продукції більш ефективне.

8. *Зміцнення економічної незалежності України.* Розміщення сільського господарства має забезпечити відповідний розвиток та зміцнення економіки країни, для того, щоб самотужки покрити потреби держави в сировині сільського господарства.

На розміщення сільського господарства сильно впливає також економічна політика країни, особливо розміри капітальних вкладень в різні галузі та динаміка закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Розміщення сільського господарства - процес, який знаходиться у залежності від рівня розвитку продуктивних сил України. Також масштабного значення набувають науково-технічного прогрес, розвиток та розміщення галузей агропромислового комплексу.

Врахування наведених принципів розміщення сільськогосподарського виробництва виступає значним підґрунтям зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення ефективності галузі.

Дальше вдосконалення розміщення сільського господарства в умовах ринкових принципів господарювання вимагає перебудови виробничих відносин в аграрному секторі економіки. Це сприятиме посиленню економічної інтеграції сільськогосподарських і переробних підприємств, а також створенню умов для їх ефективної роботи. Відповідно до цього буде

здійснюватись структурна перебудова і вдосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва в усіх регіонах України.

6.3. Розміщення сільського господарства України

Виробництво сільськогосподарської продукції розподілено по території країни, що, в свою чергу, сприяє раціональному і ефективному використанню природних умов, засобів виробництва та трудових ресурсів, як окремих регіонів, так і країни в цілому. Раціональне розміщення продуктивних сил можливе лише на основі економічного районування, наслідком якого виступає поділ території на окремі природно-економічні, або сільськогосподарські зони.

Сільськогосподарська зона розглядається, як певна територія, якій притаманні однакові природно-економічні умови. Якщо природні і економічні умови зони досить різні, то вона поділяється на підзони. Таким чином, розміщення сільського господарства здійснюється по сільськогосподарських, або природно-економічних зонах.

На території нашої країни, виділено шість природно-економічних зон: Полісся, Лісостеп, північний і центральний Степ, південний Степ, передгірні і гірські райони Криму, передгірні і гірські райони Карпат. Зазначені зони різняться між собою природними та економічними умовами, що, в свою чергу, впливає на розміщення сільського господарства. Зважаючи на це, кожній природно-економічній зоні притаманні певні галузі сільського господарства.

Галузь - певна частина сільськогосподарського виробництва, для якої характерне засоби і предмети праці, технологія виробництва, та кінцева продукція. Основними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво, які, в свою чергу, поділяються на окремі галузі, що виробляють конкретні види сільськогосподарської продукції.

Галузева структура аграрного виробництва визначається процентним співвідношенням різних його галузей. Галузева структура характеризується структурою валової продукції, втрат на виробництво продукції та затрат живої праці. В галузі рослинництва вона може від структури посівних площ, а в галузі тваринництва - від структури стада.

З розвитком ринкових відносин розвиваються галузі сільського господарства, в наслідок чого, структура. Частка тваринницької продукції має поступово зростати, оскільки зростатиме попит на неї. В галузі рослинництва переважає виробництво зерна, оскільки воно є основою сільськогосподарського виробництва.

Природно-економічні зони характеризуються особливостями і різняться за структурою галузей сільського господарства.

ВВ зоні *Полісся* переважає м'ясне та молочне скотарство, виробництво льону та картоплярство. У певних районах розвивається свинарство, а в окремих підприємствах - напівгрубововнове вівчарство. У південній половині Полісся виробництво цукрових буряків, хмелю, овочів та плодів.

Лісостеп характеризується скотарсько-буряківничо-зерновим напрямом. У галузі рослинництва значне місце займає виробництво цукрових буряків, зерна, картоплі. Прогресивно розвивається садівництво. На півдні лісостепової зони виробляють соняшник. Природно-економічні умови даної території вдалі для розвитку скотарства молочного та м'ясного та м'ясного і молочного напрямів, свинарства, вівчарства та птахівництва. Більшість молока, яєць та свинини, виробляється у тваринницьких комплексах на основі індустріальних технологій.

Для зони *Північного і центрального Степу* притаманне вирощування зерна, соняшнику, виробництво продукції скотарства і свинарства. Крім соняшнику вирощують цукрові буряки, південні коноплі, рицину та ефіроолійні культури. Скотарство характеризується молочним та м'ясним напрямами. Розвинуте також виробництво плодів та овочів, птахівництво та вівчарство.

В південному Степу знаходиться виробництво озимої пшениці, соняшнику, південних конопель, овочів і баштанних культур, розвиваються садівництво та виноградарство. В даній зоні створені і функціонують підприємства та об'єднання промислової переробки плодів, овочів та винограду. В тваринництві розвинуте молочне та м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, тонкорунне вівчарство.

В зоні *передгірних і гірських районів Криму* зосереджено вирощування винограду, плодів та ефіроолійних культур, овочівництво, вирощування тютюну та сої. Провідними галузями є скотарство, птахівництво і вівчарство.

В зоні *передгірних та гірських районів Карпат* головними галузями є м'ясне та молочне скотарство та вівчарство. Розвиваються виробництво льону-довгунця, тютюну, садівництво та виноградарство, виробництво картоплі і овочів.

Поступово структура сільськогосподарського виробництва удосконалюється, що сприяє підвищенню його ефективності в розрізі усіх природноекономічних зон. Науково обґрунтоване розміщення аграрного виробництва орієнтує всі його галузі на зростання обсягів виробництва товарної продукції, підвищення її якості, на оптимальність використання природних ресурсів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як визначається розміщення виробництва окремих видів продукції сільського господарства?
2. Які умови раціонального розміщення сільського господарства?
3. Показники економічної ефективності розміщення окремих видів продукції рослинництва?
4. Що таке галузь сільськогосподарського виробництва?
5. Як визначається галузева структура сільськогосподарського виробництва?
6. Що таке сільськогосподарська, або природно-економічна зона?

7. Розміщення сільського господарства України по природно-економічних зонах?
8. Структурні зрушення, які відбулися в розміщенні сільськогосподарського виробництва України?
9. Які соціальні наслідки раціонального розміщення сільського господарства?
10. Які завдання удосконалення розміщення сільського господарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Розміщення сільського господарства - це:

- 1) збільшення виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції;
- 2) розподіл виробництва окремих видів продукції по території країни;
- 3) структура посівних площ в регіонах країни;
- 4) структура сільськогосподарського виробництва в окремих регіонах країни.

2. Принципи раціонального розміщення сільського господарства:

- 1) економічні інтереси товаровиробників;
- 2) рентабельність виробництва;
- 3) природні умови;
- 4) раціональне використання виробничих ресурсів.

3. Принципи раціонального розміщення сільського господарства:

- 1) рентабельність виробництва;
- 2) раціональне використання виробничих ресурсів;
- 3) економічні інтереси товаровиробників;
- 4) розвиток засобів транспорту.

4. Показники розміщення сільського господарства:

- 1) обсяг виробництва окремих видів продукції на 100га відповідних земельних угідь у регіонах;
- 2) обсяг виробництва окремих видів продукції в регіонах;
- 3) рівень використання сільськогосподарських угідь у регіонах;
- 4) рівень використання трудових ресурсів у регіонах.

5. Показники економічної ефективності розміщення сільськогосподарського виробництва:

- 1) капіталозабезпеченість виробництва;
- 2) капіталоозброєність праці;
- 3) рівень виробництва валової продукції;
- 4) поглиблення спеціалізації виробництва.

6. Рівномірне розміщення переробної промисловості і сільськогосподарського виробництва на території країни - це:

- 1) завдання раціонального розміщення виробництва;
- 2) принцип раціонального розміщення виробництва;
- 3) мета раціонального розміщення виробництва;
- 4) особливість раціонального розміщення виробництва.

7. Показники економічної ефективності розміщення сільськогосподарського виробництва:

- 1) рівень рентабельності;
- 2) окупність виробничих витрат;
- 3) продуктивність праці;
- 4) трудомісткість виробництва.

8. Частина території країни, що характеризується однаковими природно-економічними умовами для сільськогосподарського виробництва:

- 1) сільськогосподарська галузь;
- 2) сільськогосподарська зона;
- 3) сільськогосподарський регіон;
- 4) сільськогосподарське підприємство.

9. Частина сільськогосподарського виробництва, яка характеризується певними засобами і предметами праці, технологією виробництва, кваліфікацією кадрів і кінцевою продукцією – це:

- 1) регіон;
- 2) галузь;
- 3) підприємство;
- 4) природньо-економічна зона.

10. Галузева структура сільського господарства характеризується:

- 1) вартістю валової продукції;
- 2) процентним співвідношенням різних його галузей;
- 3) виробництвом валової продукції;
- 4) рівнем рентабельності.

ТЕМА 7. ІНТЕНСИФІКАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

7.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

7.2. Показники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

7.3. Основні напрями інтенсифікації та шляхи підвищення її ефективності

7.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

Сільськогосподарське виробництво - важлива галузь національної економіки. Розвиток даної галузі забезпечує покращення добробуту населення, забезпечує економічну і продовольчу безпеку держави, забезпечує безпосередньо зростання експортного потенціалу країни. В той же час, сільськогосподарське виробництво – ризикова галузь, тому що знаходиться під впливом природно-біологічних чинників.

Існує шляхи збільшення виробництва продукції сільського господарства – екстенсивний і інтенсивний. Екстенсивний шлях пов'язаний лише з розширенням масштабів діяльності, інтенсивний – з використанням прогресивніших засобів виробництва.

Екстенсивний розвиток сільського господарства забезпечує збільшення виробництва продукції на підставі незмінного техніко-технологічного рівня. В рослинництві зростання виробництва відбувається безпосередньо на основі розширення посівних площ, у галузі тваринництва – за рахунок зростання чисельності худоби та птиці.

За інтенсивного розвитку сільського господарства зростання виробництва продукції забезпечується шляхом додаткових вкладень, пов'язаних з застосуванням передової техніки та прогресивних технологій, що забезпечує приріст врожайності культур і приріст продуктивності поголів'я худоби.

Тривалий час використовувався саме екстенсивний напрям розвитку, але його постійне використання неможливо в зв'язку з обмеженістю

земельних ресурсів, які можуть використовуватися в сільському господарстві.

Зважаючи на вище зазначене, інтенсифікація сільського господарства набуває виняткового значення та виступає головним напрямом його розвитку. Інтенсифікація – єдино вірний шлях розвитку аграрного виробництва. Хоча інтенсивний напрям розвитку не виключає збільшення поголів'я худоби.

Передумовами переходу до інтенсивного аграрного виробництва є: необхідність зростання обсягів виробництва продукції сільського господарства, обмеженість земель, придатних для вирощування сільськогосподарських культур, нагромадження матеріальних засобів і грошових коштів для інтенсивного розвитку виробництва.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва має здійснюватися на основі додаткових вкладень з розрахунку на одиницю земельної площі, які повинні забезпечити якісне вдосконалення основних факторів виробництва в результаті інноваційної діяльності. Виходячи з цього під *інтенсифікацією сільського господарства* необхідно розуміти концентрацію виробничих ресурсів на постійній земельній площі замість розподілу виробничих ресурсів поміж різними ділянками. Одночасно інтенсивний розвиток сільського господарства планує якісне удосконалення засобів виробництва і використання передових технологій.

Особливість інтенсифікації сільськогосподарського виробництва розкривається в тому, що ефективність техніко-технологічних вдосконалень засобів виробництва виявляється через функціонування землі. Інтенсифікація землеробства забезпечується на основі такої особливості землі, що її родючість при раціональному використанні підвищується, гарантуючи приріст урожайності сільськогосподарських культур.

Сільське господарство розвивається при цьому за рахунок збільшення кількості землі в обробітку, а за рахунок поліпшення якості обробітку,

зростання обсягів засобів виробництва, які вкладаються в ту ж саму кількість землі.

Інтенсифікація сільського господарства ґрунтується на додаткових вкладеннях, хоча її суть не пов'язана лише з зростанням додаткових витрат. Додаткові вкладення при цьому мають передбачати якісне вдосконалення виробництва. В зв'язку з цим додаткові вкладення передбачають широке застосування досягнень науково-технічного прогресу, використання ефективних засобів виробництва, сучасних технологій, що призведе до підвищення родючості земельних угідь та підвищення продуктивності поголів'я худоби.

В процесі інтенсифікації додаткові вкладення необхідно пов'язувати з результатами виробництва. Таким чином, інтенсифікація сільського господарства передбачає зосередження засобів праці на одиницю площі задля зростання виробництва сільськогосподарської продукції та поліпшення якості продукції.

Послідовна інтенсифікація сільськогосподарського виробництва повинна забезпечити високі кінцеві результати. Одночасно зростання виробництва продукції може перевищувати зростання додаткових витрат. Інтенсифікація постійно і всеохоплююче впливає на розвиток аграрного виробництва, і постійно створює можливості зростання його економічної ефективності.

Інтенсифікація сільського господарства трактується як процес зосередження узагальнених затрат праці на постійній земельній площі, а в галузі тваринництва – на голову худоби з метою зростання виходу продукції, а також, з метою підвищення ефективності виробництва продукції. Інтенсифікація аграрного виробництва демонструє таку закономірність його розвитку, яка обумовлюється всіма можливими заходами вдосконалення виробництва.

Розвиток науково-технічного прогресу в сільському господарстві змінюється виходячи із співвідношення між затратами уречевленої та живої

праці. При цьому частка уречевленої праці зростає, а частка живої праці – зменшується. В зв'язку з цим інтенсивний розвиток аграрного виробництва повинен базуватись на широкому впровадженні комплексної механізації та автоматизації виробництва. А це виступатиме основою підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва.

Інтенсифікація сільського господарства є характерною і для галузей рослинництва і тваринництва. За змістом об'єкта інтенсифікація тваринництва має суттєву різницю, в порівнянні з інтенсифікацією сільського господарства в цілому, а також, в порівнянні, з інтенсифікацією рослинництва.

В галузі тваринництва об'єктом інтенсифікації виступає поголів'я худоби і птиці. При цьому тварини характеризуються конкретними продуктивними якостями, які пов'язані з їх біологічними особливостями. Тварини можуть інтенсивно використовуватися не тривалий час, що пов'язане з зниженням продуктивності.

Зазначені відмінності об'єктів інтенсифікації в галузях рослинництва та тваринництва обумовлюють відхилення у процесі розширеного відтворення у зазначених галузях. Зростання обсягів продукції тваринництва відбувається в результаті збільшення чисельності поголів'я та підвищення рівня продуктивності худоби. Загалом, підвищення ефективності галузі тваринництва здійснюється при об'єднанні інтенсивного та екстенсивного напрямів розвитку.

Інтенсифікація тваринництва передбачає інтенсивне та раціональне використання худоби, вдосконалення технології утримання та годівлі худоби. Результативність галузі тваринництва демонструється не лише в зростанні чисельності поголів'я, а й у поліпшенні його якостних характеристик, у обміні гіршої худоби на кращу, у вдосконаленні рівня годівлі худоби. Додаткові вкладення спрямовуються на вдосконалення племінної роботи, виведення нових, вище продуктивних порід худоби, підвищення

продуктивності худоби, використання сучасних способів відновлення стада та пришвидчення обороту стада.

Інтенсифікація сільського господарства тісно поєднана із інтенсивним розвитком інших сфер агропромислового комплексу, які пов'язані спільною кінцевою метою. Інтенсифікація проводиться при умові покращення співвідношення між аграрним сектором та промисловістю, яка здійснює постачання засобів виробництва, і між галузями, що забезпечують переробку продукції сільського господарства, а також виробниче і технічне обслуговування сільського господарства. Це, безпосередньо, обумовлює підвищення результативності інтенсифікації сільськогосподарського виробництва за рахунок раціонального використання виробничих ресурсів, та соціальному і економічному розвитку сільської місцевості.

Тривалий час аграрне виробництво України розвивалось за рахунок поєднання екстенсивного і інтенсивного напрямів розвитку, що, безпосередньо, забезпечувало оптимізацію структури виробництва та збільшення виходу продукції. У сучасних умовах інтенсифікація аграрного виробництва виступає основним напрямом розвитку галузі та головним джерелом підвищення результативності сільського господарства, що, безпосередньо, повино сприяти зміцненню економіки сільськогосподарських підприємств.

7.2. Показники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

Інтенсифікація сільського господарства включає, безпосередньо, напрями розвитку економіки аграрних підприємств на підставі масштабного використання наслідків науково-технічного прогресу та обов'язково впливає на результати виробництва.

Мета інтенсифікації аграрного виробництва – зростання обсягів виходу продукції високої якості у розрахунку на 1 га земельної площі або на 1 голову худоби. Крім цього передбачається підвищення економічної

ефективності аграрного виробництва. Способом вирішення даної проблеми виступають додаткові вкладення, які обумовлюють зосередження уречевленої та живої праці на постійній земельній площі, а у галузі тваринництва – на одну голову худоби.

В зв'язку з цим, інтенсифікацію аграрного виробництва здійснюють в три етапи. Виділяють також систему показників інтенсифікації. *Це показники рівня інтенсивності аграрного виробництва, результату та економічної ефективності.*

На початковому етапі вивчення інтенсифікації визначають її об'єкт. У сільськогосподарських підприємствах об'єктом інтенсифікації аграрного виробництва виступає загальна площа сільськогосподарських угідь цих підприємств.

Об'єктом інтенсифікації рослинництва є безпосередньо площа ріллі, а галузі тваринництва – умовне поголів'я худоби сільськогосподарського підприємства.

Якщо розглядають процес інтенсифікації виробництва конкретних видів продукції, то об'єктом даного процесу виступає площа посіву конкретної культури або поголів'я конкретного виду худоби.

Для характеристики рівня інтенсивності аграрного виробництва застосовують систему показників, серед яких загальні та часткові показники, вартісні та натуральні показники.

Системним показником рівня інтенсивності аграрного виробництва є *сума вартості основного виробничого капіталу та поточних виробничих витрат, що припадає на гектар сільськогосподарських угідь.* Данний показник виражає сутність процесу інтенсифікації та дає характеристику рівню інтенсивності аграрного виробництва.

Значним показником рівня інтенсивності аграрного виробництва *виступають річні виробничі витрати на один гектар сільськогосподарських угідь.* Витрати протягом року в сільському господарстві включають частину вартості основного капіталу в розмірі амортизації, яка включена в

собівартість продукції, крім цього, вартість спожитих оборотних засобів. Такий показник може давати характеристику рівню інтенсивності аграрного виробництва як підприємства, так і його галузей.

Для того, щоб визначити аналогічний показник по галузям, необхідно поразувати його на 1 га ріллі, а також, на 1 умовну голову поголів'я худоби.

Для розрахунку рівня інтенсивності виробництва конкретних видів продукції, необхідно поразувати суму виробничих витрат в рік на один гектар посіву конкретної культури або на середньорічну голову окремого виду худоби.

Щодо показника річних виробничих витрат, то його застосовують не тільки при характеристиці рівня інтенсивності, але й при характеристиці економічної ефективності інтенсифікації аграрного виробництва, порівнюючи даний показник з вартістю валової продукції.

Рівень інтенсивності аграрного виробництва характеризується ще й *вартістю основного виробничого капіталу на один гектар сільськогосподарських угідь*. Даний показник характеризує тільки уречевлену працю, яка відображена у основних засобах виробництва. В ході споживання основний виробничий капітал переносить вартість на продукцію частинами, у вигляді суми амортизації, але паралельно він створює певні умови задля оптимального споживання оборотного капіталу. Зважаючи на це, покращення забезпеченості підприємств основним капіталом сприяє оптимізації рівня використання земель, підвищує їх продуктивність, створює умови для продуктивнішого використання поголів'я худоби.

Рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва характеризується також *затратами живої праці, що припадають на один гектар сільськогосподарських угідь*. Зважаючи на те, що інтенсифікація аграрного виробництва проводиться на підставі залучення досягнень науково-технічного прогресу, то затрати праці повинні зменшуватись. А це, безпосередньо, обумовлює зміни у співставленні затрат уречевленої та живої

праці разом із зростанням рівня технічного оснащення сільськогосподарського виробництва.

Можливі випадки, коли рівень механізації процесів не змінюється, а затрати праці на один гектар земельної площі або на одну голову худоби зростають. Однак цей момент не порушує встановленої закономірності існування продуктивних сил аграрного виробництва.

В процесі інтенсифікації сільськогосподарського виробництва зростає застосування засобів виробництва, представлених різноманітними речовими елементами та енергетичними ресурсами. В зв'язку з цим, для визначення рівня інтенсивності аграрного виробництва застосовують такі показники: кількість енергетичних потужностей, кількість спожитої електричної енергії на виробничі потреби (кВт-год.), що припадає на один гектар ріллі або посівної площі, обсяг мінеральних і органічних добрив, кількість тракторних робіт у ум. ет. га на один гектар ріллі, щільність худоби на сто гектарів сільськогосподарських угідь.

До показників рівня інтенсивності галузей тваринництва належать: витрати кормів на 1 фізичну голову худоби, рівень механізації та автоматизації виробничих процесів та ін.

Спів ставляючи рівень інтенсивності аграрного виробництва у звітному та базисному роках розраховують обсяги додаткових вкладень та їх динаміку. Дослідження таких змін дозволяє визначити міру впливу додаткових витрат на зростання обсягів продукції з одного гектара площі або зростання обсягів продукції від однієї голови тварин.

Результативними *показниками інтенсифікації сільського господарства виступають* вартість валової продукції, валовий та чистий дохід і, безпосередньо, прибуток, що припадає на один гектар площі сільськогосподарських угідь. У конкретних галузях сільськогосподарського підприємства результат інтенсифікації відображається в зростанні врожайності культур або продуктивності худоби і птиці.

Зростання рівня інтенсивності аграрного виробництва повинно не лише збільшити вихід продукції з одного га земельної площі, але також знизити затрати праці та коштів на одиницю продукції. Це буде вираженням сутності інтенсифікації, яка передбачає поряд із додатковими вкладеннями зростання обсягі виробництва сільськогосподарської продукції, та підвищення її економічної ефективності.

Система показників економічної ефективності інтенсифікації сільського господарства представлена такими показниками: результативність праці, капіталовіддача, оплата виробничих витрат, витрати на виробництво продукції, норма прибутку, рівень рентабельності, покриття додаткових витрат. Додаткові витрати характеризують економічну доцільність збільшення витрат на виробництво та характеризує ефективність використання цих витрат. Під окупністю додаткових витрат розуміють приріст вартості валової продукції аграрного виробництва, що припадає на одну гривню додаткових витрат в ході інтенсифікації виробництва.

За умови, що економічна ефективність інтенсифікації підвищується, фондомісткість, матеріаломісткість і її енергомісткість знижуються. В галузі тваринництва найважливішого значення набуває зниження показника кормомісткості продукції, або скорочення витрат кормів на виробництво 1 продукції.

В аграрній практиці можуть бути такі варіанти ефективності інтенсифікації аграрної галузі: окупність додаткових витрат постійна; за рахунок додаткових витрат зростає об'єм продукції порівняно безпосередньо із попередніми витратами; додатковий вихід продукції менший, ніж самі додаткові виробничі витрати. Якщо додатковий вихід продукції менший, ніж самі додаткові виробничі витрати, то інтенсифікація аграрного виробництва проводиться на підставі сталого технічного рівня без впровадження досягнень наукового і технічного прогресу.

Відмінності у динаміці збільшення витрат на виробництво на 1 га земельної площі та приросту вартості валової продукції не заперечує

закономірності інтенсифікації аграрного виробництва. Тому можливе як зниження окупності додаткових вкладень, так і підвищення їх ефективності.

Покращення економічної ефективності інтенсифікації аграрного виробництва забезпечують системним використанням земельних, матеріальних і технічних, трудових ресурсів, орієнтуючись на застосування досягнень наукового і технічного прогресу.

7.3. Основні напрями інтенсифікації та шляхи підвищення її ефективності

В майбутньому розвиток аграрного виробництва повинен здійснюватися на основі поступової інтенсифікації. Це можливо лише в наслідок широкого впровадження у виробництво досягнень наукового та технічного прогресу.

Періодично пріоритетні напрями інтенсивного розвитку аграрного виробництва змінювалися. В різний час вони стосувалися оновлення сільськогосподарської техніки, меліорації земельних ділянок, застосування мінеральних та органічних добрив, збільшення сортових посівів культур, покращення породного складу худоби і птиці. На сучасному етапі розвитку аграрного виробництва одні напрями втратили свою актуальність, інші ж стали основою інтенсивного розвитку галузі.

В умовах ринкових відносин *основними векторними показниками інтенсифікації аграрного виробництва є такі:* механізація і автоматизація; меліорація земель; хімізація виробництва; електрифікація галізу; інноваційні ресурсозберігаючі технології; біотехнології; спеціалізація та концентрація виробництва; результативний менеджмент; сучасні форми організації та оплати праці.

Комплексна механізація та автоматизація аграрного виробництва має передбачати створення таких систем машин, які б враховували особливості галузей аграрного виробництва. Найвищого значення надається покращенню

якості та надійності техніки, яка використовується в галузі, що слугуватиме основою ефективного її використання.

Інтенсифікація аграрного виробництва повина передбачати не тільки забезпечення галузі сучасною технікою, але й також зростання ефективності використання цієї техніки. Тому що, від ефективної роботи обладнання в повній мірі залежить продуктивність праці та стабільність економіки аграрних підприємств. В свою чергу, підвищення ефективності застосування сільськогосподарських машин та обладнання нерозривно пов'язане з соціальними факторами, а саме питаннями покращення умов праці механізаторів.

Актуальним напрямом інтенсифікації аграрного виробництва виступає *меліорація земель*, яка гарантує зростання продуктивності земель аграрних підприємств та економічної ефективності виробництва в цілому. Меліорація – це незмінна умова покращення родючості земель, що безпосередньо виступає основою забезпечення високих урожаїв сільськогосподарських культур.

В Україні близько 20 млн. гектарів сільськогосподарських угідь розташовані в зоні, де посухи, суховійні вітри та пилові бурі завдають значної шкоди сільськогосподарським підприємствам. Уперіодично повторюючі посушливі роки, Україна недоотримує до 10-15 млн. тон зерна, 12-18 млн. тон кормових одиниць кормових ресурсів. Посуха супроводжує дуже значні збитки, які обчислюються досить великими сумами. У зоні ризикового землеробства нараховується біля 10 млн. гектарів земель, яким необхідне зрошення. Останнім часом було зрошено та залучено до використання біля 3 млн. гектарів посушливих земель, що забезпечує можливість створити зону стабільного виробництва продукції сільськогосподарства. Регулювання водного та повітряного режимів ґрунтів при внесенні науково обґрунтованої норми добрив з'явилась можливість прогнозування високих врожаїв.

Значна кількість опадів, понаднормована зволоженість ґрунтів на Поліссі та західних регіонах нашої країни унеможливають одержання високих і стійких врожаїв сільськогосподарських культур. Зважаючи на це, меліорація по осушуванню земель стала головним напрямком інтенсифікації землеробства в цих регіонах.

Але необхідно зазначити, що гідротехнічна меліорація являється трудомістким напрямом інтенсифікації аграрного виробництва. Затрати на гідротехнічну меліорацію знаходяться в межах 12 -18 тис. гривень на один гектар. Разом із цим, гідротехнічна меліорація потребує значних поточних затрат на обслуговування гідротехнічних споруд та меліоративне поліпшення земель.

Сучасна меліорація по осушуванню здійснюються на основі насиченості гідроспорами, застосуванні закритого дренажу, наявності систем двобічного регулювання водного і повітряного режиму. Застосування досконаліших способів осушення та якісне проведення робіт по меліорації дає можливість господарствам даних регіонів країни покращити інтенсивність використання земель, зростити виробництво продукції галузей рослинництва та тваринництва.

Одним із найсуттєвіших напрямів інтенсифікації аграрного виробництва виступає збалансована хімізація землеробства, яка передбачає використання мінеральних добрив, які сприяють підвищенню врожайності сільськогосподарських культур. Покращення родючості ґрунтів обумовлюється використанням мінеральних добрив в об'єднанні з комплексом агротехнічних заходів. На сьогодні близько 60 відсотків із підживлювальних речовин, які вносять у ґрунт є мінеральні добрива.

Важливе значення має використання мінеральних добрив з ціллю підвищення врожайності та пришвидчення покриття додаткових вкладень. Значний досвід наукових установ засвідчує, що внесення мінеральних добрив у аграрних підприємствах зони Полісся забезпечує 40-50% підвищення

врожайності сільськогосподарських культур, Лісостепової зони - 35-40, Степу - 30-35%.

Найвищою ефективністю характеризується мінеральне добриво (К45Р60К70). Підвищення врожайності озимої пшениці в лісостеповій зоні становить близько 5-8 ц/га залежно від попередника та способу обробітку ґрунту. підвищення урожайності озимої пшениці на Поліссі при внесенні даного добрива (більше 40 кг активної речовини азоту, фосфору та калію) становить близько 8,4 га ц/га. У зоні Степу ефективність мінеральних добрив є високою на посівах ячменю, коли приріст урожайності становить 8-9 ц/га.

Інтенсифікація аграрного виробництва здійснюється на підставі зростання родючості ґрунту, що безпосередньо залежить від оптимального поєднання та внесення в відповідності до науково обґрунтованих норм органічних та мінеральних добрив. Для підвищення ефективності мінеральних добрив та збереження навколишнього середовища, необхідно в обов'язковому порядку дотримуватись агрохімічного обґрунтування внесення мінеральних добрив.

Використання хімічних засобів різного цільового призначення є основою застосування інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур. Практична діяльність аграрних підприємств, які вирощують озиму пшеницю відповідно до інтенсивної технології, засвідчує, що врожайність зростає майже на 65-70% в порівнянні із традиційною технологією.

Високоєфективним є також використання хімічних засобів різного видового складу при виробництві кормів та у тваринництві. Прикладом може бути, прогресивна технологія силосування трав з додаванням хімічних консервантів, що дозволяє мінімізувати втрати поживних речовин поряд із традиційною технологією заготівлі силосу і сінажу.

Надзвичайної актуальності набуває запровадження *інноваційних ресурсозберігаючих технологій* в сільському господарстві, які б забезпечили підвищення ефективності функціонування аграрної сфери в умовах

обмеженості та збіднення природних ресурсів. Нині стабільне використання новітніх розробок виступає підґрунтям стабільного розвитку аграрних підприємств.

Аграрна галузь нашої країни, маючи нестабільність інноваційної діяльності, робить спроби постійно поєднувати передові наукові та технічні розробки і залучати ці розробки у виробництво. Результатом даного процесу є використання новітніх технологій у землеробстві, рослинництві та тваринництві, які використовуються провідними підприємствами на території країни.

Вітчизняні сільськогосподарські підприємства все частіше застосовують у землеробстві прогресивні сучасні технології мінімального обробітку ґрунту й точного землеробства, а саме: "Mini-till", "No-till" або "Zero-till", "Strip-till".

Нині для активізації виробництва продукції рослинництва найпоширенішим є використання і впровадження досягнень селекції та генної інженерії. Селекційну роботу по сільськогосподарських культурах в нашій країні здійснюють близько 120 наукових установ, вони здійснюють селекційну роботу більше ніж з 300-ми видами рослин. Проте традиційна селекція вимагає достатніх витрат часу й великих масштабів схрещувань і досліджуваного селекційного матеріалу, тому вона витісняється маркерною, яка характеризується тим, що, маючи певні гени, дає змогу контролювати їх під час селекції, що підвищує надійність й ефективність відбору, зменшуючи тривалість періоду створення нових сортів.

Особливої популярності набуває генна інженерія і використання генетично модифікованих організмів (ГМО). Методи даної науки допомагають переносити генетичний матеріал до рослин від мікроорганізмів, грибів або тварин. Видалення генів та внесення їх до геному існуючих сортів рослин надає їм нові ознаки: стійкість проти шкідників, гербіцидів; до несприятливих ґрунтовокліматичних умов; здатність синтезувати біопестициди; нейтралізувати отруйні речовини, що містяться у ґрунті, воді

тощо. Проте остаточний вплив на живі організми, що споживають такі продукти, чітко не визначений і може проявлятися протягом десятиліть, негативно впливаючи на їх життєдіяльність.

Значний інтерес сьогодні проявляється до виробництва сільськогосподарської "еко"-продукції, вирощеної з мінімізованим обробітком ґрунту та категоричною відмовою від застосування ГМО та засобів захисту рослин.

Використання досягнень космічної галузі створює умови для посилення розвитку сільськогосподарського виробництва. Це є достатньо актуально в сучасних умовах, оскільки наявність значних територій аграрної сфери зумовлюють потребу в отриманні інформації про стан ресурсів, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу та матеріальнотехнічних ресурсів, прогнозування врожайності, впровадження сучасних систем використання земель та інформаційних агрономічних технологій вимагають розробки та впровадження інноваційних інформаційних технологій. До таких систем можна віднести Global Positioning System (GPS), "Rapid Eye", CORINE Land Cover (Coordination of Information on the Environment).

Науково-технічний прогрес обумовив прискорений розвиток нанотехнологій, який має місце в усіх сферах сільського господарства, включаючи техніку та системи добрив. Нанотехнології визначають систему заходів, які забезпечують можливість під контролем створювати і модифікувати об'єкти, які характеризуються абсолютно новими якостями і надають можливість провести їх включення в повноцінно функціонуючі системи. Впровадження та використання даних технологій у галузь рослинництва створюють позитивний ефект, впливаючи на врожайність, економію витрат, раціональне використання ресурсів тощо.

Суть інноваційних технологій, що стосуються тваринництва, полягають у впровадженні:

– біотехнологій (застосування методів клітинної та генної інженерії в покращенні відтворювальних функцій тварин). Результати досліджень використовуються для поліпшення здоров'я тварин, підвищення якісних характеристик продуктів тваринництва, охорони оточуючого середовища і збереження генофонду. Біотехнології дають змогу знайти генетично стійких до можливих хвороб тварин і цілеспрямовано використовувати їх у селекційному процесі;

– селекційно-племінної роботи (пов'язана із покращенням породних якостей тварин на основі інтенсивного застосування високопродуктивних, породних племінних плідників). Результативність племінної роботи системно пов'язана з відтворенням, динамікою оновлення основного стада, забезпеченням високоцінним генетичним матеріалом, а в майбутньому – із форуванням вітчизняного ринку племінних ресурсів, який би міг покрити внутрішню потребу та забезпечувати експорт;

– систем годівлі. Сучасні норми годівлі повинні враховувати потреби тварин в енергії, сухій речовині, протеїнах, вуглеводах, клітковині, жирі, мікроелементах, каротині, вітамінах тощо. Відповідно до цього створюються різноманітні режими годівлі стосовно відповідних порід тварин через точність їх дозування. Ця технологія дає змогу нарощувати прирости живої маси худоби, проте впровадженню систем інтенсивної годівлі перешкоджає значна потреба у фінансових ресурсах, які необхідні для модернізації та автоматизації виробничих процесів;

– техніко-технологічного забезпечення, що характеризується оновленням технологічної бази ферм новітнім обладнанням для утримання тварин. Наприклад, огорожа боксів та кормового стола із/без фіксації; комбіновані бокси; загальні напувалки; облаштування стійл; системи подачі та розподілу кормів; сучасна доїльна техніка тощо; – ресурсозберігаючих технологій, що базуються на впровадженні повної автоматизації процесу, використанні робототехніки, створенні кормової бази, розведенні високопродуктивного поголів'я.

Дотримання цього вплине на прибутковість галузі тваринництва та стане базисом для інноваційного розвитку аграрного сектору. Не зважаючи на те, що ресурсозберігаючі технології створюють сприятливі умови для науково-технічного прогресу вітчизняного тваринництва, на даному етапі функціонування - це проблемне питання через відсутність організаційної, економічної, фінансової, матеріальної та технічної підтримки.

Ще одним напрямком є *спеціалізація* аграрного виробництва, яка являється умовою масштабного застосування в аграрному виробництві досягнень науково-технічного прогресу та виступає підґрунтям інтенсифікації галузі.

Спеціалізація аграрних підприємств завжди пов'язана із *концентрацією* виробництва, що безпосередньо сприяє підвищенню ефективності діяльності. Прирости продукції та підвищення ефективності виробництва в ході інтенсифікації ґрунтуються на підставі поглиблення спеціалізації та забезпечення оптимальних розмірів аграрного виробництва.

В переліку організаційних та економічних заходів, що гарантують оптимальне застосування виробничих ресурсів та підвищення ефективності інтенсифікації виробництва, суттєве значення надається *впровадженню прогресивних форм організації та оплати праці*. В сучасних умовах інтенсифікація аграрного виробництва потребує суттєвої перебудови способів організації та оплати праці на основі сучасних форм матеріального стимулювання.

Основними стратегічними напрямами інтенсифікації сільськогосподарського виробництва мають бути: використання інвестиційних ресурсів; оюґрунтування спеціалізації та концентрації виробництва; ринкові засади розвитку підприємницької діяльності; вдосконалення виробництва на інноваційній основі методом використання нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур і порід тварин; технічне та технологічне оновлення виробництва; диверсифікація

виробництва та обґрунтування на цій підставі виробничих відносин в середині господарств, а також обслуговуючої і збутової кооперації.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть відмінності між екстенсивною та інтенсивною формами розвитку аграрного виробництва?
2. Що передбачають додаткові вкладення на одну і ту ж саму земельну площу?
3. Які фактори переходу країни до інтенсивного сільського господарства?
4. Які показники характеризують рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва?
5. Які показники характеризують економічну ефективність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва?
6. Які основні напрями інтенсифікації рослинництва і тваринництва?
7. Основні заходи щодо підвищення економічної ефективності інтенсифікації сільського господарства?
8. Інтенсифікація виробництва в умовах раціонального природокористування в сільському господарстві?
9. Які показники характеризують результат інтенсифікації сільськогосподарського виробництва?
10. Які об'єкти інтенсифікації в рослинництві, а які в тваринництві?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Показники інтенсивної форми розширеного відтворення в галузі рослинництва?

- 1) збільшення посівних площ с.-г. культур;
- 2) підвищення врожайності с.-г. культур;
- 3) збільшення валових зборів с.-г. культур;
- 4) зростання питомої ваги ріллі в с.-г. угіддях.

2. Показники рівня інтенсивності с.-г. виробництва:

- 1) виробничі витрати з розрахунку на 1 грн. вартості валової продукції;
- 2) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 3) вартість валової продукції безпосередньо на 1 грн. витрат;

- 4) річні виробничі витрати безпосередньо на 1га с.-г. угідь.

3. Показники рівня інтенсивності виробництва продукції рослинництва:

- 1) річні виробничі витрати безпосередньо на 1га с.-г. угідь;
- 2) річні виробничі витрати безпосередньо на 1га ріллі;
- 3) вартість валової продукції безпосередньо на 1га с.-г. угідь;
- 4) вартість валової продукції безпосередньо на 1га ріллі.

4. Показники рівня інтенсивності виробництва зерна:

- 1) річні виробничі витрати на 1 га с.-г. угідь;
- 2) річні виробничі витрати на 1 га ріллі;
- 3) річні виробничі витрати на 1га посіву зернових культур;
- 4) урожайність зернових культур.

5. Показники результату інтенсифікації виробництва зерна:

- 1) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га ріллі;
- 3) урожайність зернових культур;
- 4) виробництво зерна безпосередньо на 100 га ріллі.

6. Показники результату інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції безпосередньо на одного працівника;
- 3) вартість валової продукції безпосередньо на 1 грн. витрат;
- 4) вартість валової продукції безпосередньо на 1 грн. основного капіталу.

7. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість основного капіталу безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції безпосередньо на одного середньорічного працівника;
- 3) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 4) вартість основного капіталу безпосередньо на одного середньорічного працівника.

8. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість основного капіталу безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість основного капіталу безпосередньо на одного середньорічного працівника;
- 3) вартість валової продукції безпосередньо на 1 грн. виробничих витрат;

- 4) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь.

9. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість додаткової валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 3) вартість основного капіталу безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 4) вартість додаткової валової продукції безпосередньо на 1 грн. додаткових витрат.

10. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість валової продукції безпосередньо на 1 га с.-г. угідь;
- 2) норма прибутку;
- 3) капіталозабезпеченість підприємства;
- 4) енергоозброєність підприємства.

ТЕМА 8. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ, КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА АГРОПРОМИСЛОВА ІНТЕРГАЦІЯ

8.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації аграрних підприємств

8.2. Концентрація сільськогосподарського виробництва

8.3. Інтеграційні процеси в сільськогосподарському виробництві

8.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації аграрних підприємств

Спеціалізація - це процес відособлення та створення підприємств або галузей для виробництва однорідної продукції.

Спеціалізація аграрного виробництва являє собою важливіший розвиток окремих галузей або галузі при виробництві товарної продукції у певних підприємствах та на конкретних територіях.

Виділяють такі форми спеціалізації: територіальну спеціалізацію, спеціалізацію аграрних підприємств та внутрішньогосподарську спеціалізацію.

Територіальна спеціалізація передбачає переважаюче конкретних видів сільськогосподарської продукції на певній території. Виділяють такі види територіальної спеціалізації, як зональна, мікрозональна, обласна та районна. Зональна спеціалізація дає характеристику виробничому напрямку зони. В нашій країні склалися такі зони, як Полісся, Лісостеп, північний та центральний Степ, південний Степ, передгірні та гірські райони Карпат, передгірні та гірські райони Криму. Мікрозональна спеціалізація характерна невеликим територіям в межах певних зон, в яких вирощуються ті культури, які не значно поширення в країні. Існують такі мікрозони, як мікрозона вирощування хмелю. Обласна та районна спеціалізація визначає, виробництво яких видів продукції є характерним саме для цієї території. Обласна та районна спеціалізація визначається під впливом зональної й

мікрональної спеціалізації. Головним фактором при цьому виступає географічне розташування даних адміністративних одиниць.

Спеціалізація аграрних підприємств характеризує визначне виробництво в підприємствах одного або кількох видів конкретної продукції, для виробництва якого в даних підприємствах наявні сприятливі природні та економічні умови. Дана форма спеціалізації підтримує та поглиблює територіальну спеціалізацію. Якщо в межах територіальної спеціалізації сформовані гарні умови виробництва, припустимо, п'яти або більше видів продукції, то зважаючи на відмінності природних і економічних факторів у конкретному підприємстві можуть сформуватися сприятливі умови для виробництва тільки частини продукції із зазначеного переліку, характерного для конкретної зони, мікрозони і т. ін.

Внутрішньогосподарська спеціалізація розглядається як послідуєчий розвиток спеціалізації підприємства за рахунок виділення виробництва конкретних видів продукції чи його технологічних стадій в відокремлених підрозділах в середині господарства - бригадах, фермах, загонах. Як приклад, в підприємствах можуть бути створені молочно-товарні ферми, свиноферми, овочівничі бригади тощо. Значення спеціалізації в середині підприємства закладається у тому, що дана спеціалізація дає змогу зважати на існуючі в підприємствах відмінності у умовах господарювання, крім того, підвищити концентрацію виробництва, незважаючи на те, що конкретна галузь не являється тут провідною. Це все сприятиме підвищенню ефективності виробництва.

Особлива значна потреба у розвитку спеціалізації всередині підприємства демонструється в великих підприємствах, і безпосередньо, в господарствах, в яких розвивається багато галузей. З посиленням спеціалізації підприємства на виділені конкретної галузі складається потреба, яка полягає в удосконаленні спеціалізації всередині підприємства, тому що при цьому відбувається зміна характеру та масштабів виробництва, а це безпосередньо передбачає зміну організаційної структури підприємства. Все

це потребує єдності процесу вирішення питань спеціалізації підприємств та спеціалізації в середині підприємств.

В залежності від технології виробництва продукції виділяють галузеву та внутрішньогалузеву спеціалізацію. Галузева спеціалізація - це така спеціалізація, при якій конкретна галузь здійснює функціонування у певному підприємстві по принципу закінченого циклу виробництва. Переважна кількість сільськогосподарських культур, зважаючи на їх біологічні особливості, вирощуються від посіву (посадки) і до отримання кінцевої продукції на постійній земельній ділянці. Процес даного вирощування передбачає виконання всіх технологічних операцій, тому що вони не можуть бути виокремлені у вигляді окремих виробництв. Це пояснює галузеву спеціалізацію галузі рослинництва.

Дана форма спеціалізації може бути властива і тваринництву, за умови, що підприємство розвиває будь-яку галузь системно, наприклад, від одержання молодняка і безпосередньо до виробництва кінцевої продукції. Прикладом можуть бути великі свинокомплекси, де утримують основне стадо, отримують молоде поголів'я, вирощують дане поголів'я, відгодовують та реалізують безпосередньо на м'ясокомбінати. Така схема розвитку може бути притаманні і іншим галузям, таким як скотарство та вівчарство.

Внутрішньогалузева спеціалізація характеризує відособленість виробництва в рамках однієї галузі. Виділяють 2 види внутрішньогалузевої спеціалізації: з багатьма рівнями та постадійну. Багаторівнева здійснюється задля гарантування якісного стану існування будь-якої галузі. Конкретним прикладом може бути зернова галузь, де виділяють декілька рівнів виробництва з повним технологічним циклом. Перший рівень виробництва представлений виведенням нових сортів; 2 рівень – це виробництво насіння еліти та першої репродукції; 3 рівень - виробництво сортового насіння 2 репродукції; 4 рівень - виробництво товарного зерна. У галузі тваринництва також може розвиватися багаторівнева внутрішньогалузева спеціалізація.

Постадійна спеціалізація передбачає виділення в відокремлені виробництва певних стадій технологічного циклу галузі. Дана спеціалізація використовується найчастіше в тваринництві. Прикладом може бути те, що в галузі скотарства в незалежні виробництва може бути виділено вирощування корів-первісток, виробництво молока, відгодівля молодняка ВРХ. Будь-яка з названих стадій при відділенні перетворюється у незалежне виробництво спеціалізованих підприємств. Даний вид спеціалізації може мати місце і в галузях рослинництва. Прикладом може бути буряківництво, де у відокремлене виробництво виділяється насінництво, яке є характерним для спеціалізованих аграрних підприємств, та товарне виробництво буряків, яке здійснюється різнорідними сільськогосподарськими підприємствами.

Спеціалізація аграрного виробництва має певні відмінності, які обумовлюються особливостями галузі. Дані характерні риси спеціалізації аграрного виробництва пов'язані з тим, що у господарствах виробляється кілька видів продукції, формуються галузі, де кожна з них дає один або кілька видів продуктів. Зважаючи на це, спеціалізація аграрного виробництва відображається такими галузями та продуктами, питома вага яких переважає в структурі виручки від реалізації продукції.

Для з'ясування територіальної спеціалізації та спеціалізації сільськогосподарських підприємств застосовують показник структури грошових надходжень від реалізації продукції, де відбивається економічне значення певних галузей господарства. В залежності від економічного значення галузі аграрного підприємства можуть бути головними, додатковими та підсобними.

Головні галузі характеризуються найбільшу частку в структурі реалізованої продукції. Питома вага головної галузі у структурі товарної продукції повинна становити більше 20 відсотків. Головні галузі визначають виробничий напрям підприємства та обґрунтовують його спеціалізацію.

Додаткові галузі характеризуються нижчою часткою в товарній продукції підприємства порівняно із головними. Ці галузі створюють

оптимальні умови для існування головних галузей та результативніше використання земельних угідь, засобів виробництва та трудових ресурсів. Оптимальна структура виробництва підприємства визначається об'єднанням головних та додаткових галузей сільськогосподарських підприємств.

Підсобними є галузі несільськогосподарського виробництва. Вони створюються для виробничого обслуговування головних і додаткових галузей або для задоволення споживчих потреб сільського населення. Підсобні галузі сприяють ефективнішому використанню виробничих ресурсів сільськогосподарських підприємств та вирішенню соціально-економічних проблем села.

Зважаючи на рівень спеціалізації аграрних підприємств, чисельності головних галузей та їх співвідношення розрізняють такі типи спеціалізованих господарств.

Вузькоспеціалізовані аграрні підприємства характеризуються однією галуззю, питома вага продукції якої в структурі грошових надходжень від реалізації продукції сягає 80 - 90 %. Сюди належать птахофабрики, тваринницькі комплекси, парниково-тепличні та інші господарства. Вузька спеціалізація може бути властива лише виробництву тих видів продукції, технологія виробництва яких дозволяє пропорційно на протязі року використовувати використовувати робочу силу і засоби виробництва.

Глибоко спеціалізовані підприємства характеризуються однією головною, а також кількома додатковими аграрними галузями. Питома вага головної галузі, яка характеризує спеціалізацію сільськогосподарського підприємства, становить більше 50 % в структурі грошових надходжень від реалізації продукції.

В спеціалізованих підприємствах розвинуті 2 головні галузі, які гарантують 60 - 70 відсотків в структурі грошових надходжень від реалізації товарної продукції, а також три-чотири додаткових галузі.

Підприємства комбінованої спеціалізації характеризуються наявністю трьох головних галузей, котрі дають більше 75 відсотків фінансових сум від реалізації продукції, крім того три-чотири додаткових галузі.

Сьогодні існує не багато сільськогосподарських підприємств, які можуть бути віднесені до однієї із зазначених груп спеціалізації. В переважній кількості в підприємствах є 2-3 головних галузі, при цьому будь-яка з них не є головною, займає в структурі товарної продукції від 10-15 до 30-35 відсотків. Саме по цих підприємствах визначається виробничий напрям підприємств. В характеристику виробничого напрямку потрібно включати 2 або 3 практично переважаючих в підприємстві галузі. Прикладом є те, що, якщо в підприємстві найбільшу питому вагу в структурі товарної продукції займає соняшник (скажімо, 25 %), друге місце – м'ясо ВРХ (21 %) і третє - зерно (16 %), виробничий напрям даного підприємства можна визначити як соняшnikово-мясний з розвинутим виробництвом зерна.

Ефективність виробництва у сільськогосподарських підприємствах знаходиться в залежності як від розміру галузей, так і від рівня розвитку інших галузей, які виробляють товарну продукцію. Існує певна закономірність, яка полягає в тому, що більша кількість таких галузей визначає невеликі розміри підприємств та невисоку концентрацію виробництва. Це досить часто не дуже добре відображується на результатах діяльності. Для врахування рівня розвитку всіх галузей, які виробляють товарну продукцію у підприємстві, потрібно здійснити розрахунок і аналіз коефіцієнта зосередження товарного виробництва (K_3):

$$K_3 = \frac{100}{\sum_{i=1}^n P_{vi} (2N_i - 1)}$$

де P_{vi} - питома вага певної галузі в структурі грошових надходжень від реалізації продукції, %;

N_i – номер по порядку певної галузі в проран жованому ряду, який побудований відповідно за зменшеною ознакою: найвище місце займе

галузь з самою високою питомою вагою в структурі грошових надходжень від реалізації продукції, а останнє - з самою низькою.

Таким чином, показник структури товарної продукції визначає головні галузі аграрного підприємства і визначає спеціалізацію підприємства на цій основі, а коефіцієнт товарного зосередження визначає рівень спеціалізації сільськогосподарського підприємства на основі всіх товарних галузей конкретного підприємства. Розглянемо значення показника коефіцієнта товарного зосередження та охарактеризуємо рівень спеціалізації. Так, якщо підприємство багатогалузеве, то коефіцієнт становить не більше 0,20, із низьким рівнем спеціалізації - 0,21-0,30, із середнім - 0,31-0,40, якщо вище середнього - 0,41-0,50, високим - 0,51-0,60 та з глибоким - понад 0,60.

У кінцевому підсумку спеціалізація повинна сприяти збільшенню обсягів і підвищенню якості продукції, зростанню продуктивності праці й зниженню витрат виробництва, підвищенню його рентабельності. Економічну ефективність спеціалізації характеризує така система показників:

- 1) валова продукція у вартісному виразі на 1 гектар сільськогосподарських угідь, на одного середньорічного працівника, на одну людину-годину, на 1 грн. основного капіталу (основних виробничих фондів);
- 2) затрати праці на виробництво одного центнера продукції;
- 3) собівартість одного центнера продукції;
- 4) прибуток на один гектар сільськогосподарських угідь;
- 5) рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва.

Проблема спеціалізації підприємства визначається насамперед обсягом виробництва однорідної продукції. З одного боку, чим більший цей обсяг, тим нижчі постійні витрати на одиницю продукції, а з іншого - досконалішою може бути технологія виробництва. Вибір економічно найдоцільнішої технології та відповідного технічного обладнання визначає розмір виробництва. Оптимальність цього виробництва чи підприємства залежить від обраного критерію. Як засвідчила практика, обсяги виробництва мають бути такими, щоб комплекс машин і обладнання був завантажений

повністю. У такому випадку собівартість виробництва продукції може бути найнижчою.

8.2. Концентрація сільськогосподарського виробництва

Розвиток продуктивних сил аграрних підприємств тісно пов'язаний спеціалізацією та концентрацією виробництва. Концентрація аграрного виробництва ґрунтується на законах та закономірностях розвитку продуктивних сил, широко використовуючи досягнення науково-технічного прогресу.

Суть концентрації аграрного виробництва полягає в зосередженні засобів виробництва, земельних та трудових ресурсів з ціллю зростання виходу продукції в підприємствах.

Концентрація сільськогосподарського виробництва є об'єктивною закономірністю його розвитку і сприяє підвищенню ефективності виробництва. При великих розмірах сільськогосподарських галузей значно розширюються можливості застосування прогресивних технологій, інтенсивніше і раціональніше використовуються засоби виробництва. Все це насамперед проявляється у підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості сільськогосподарської продукції, що є основою ефективного господарювання.

Концентрація виробництва може здійснюватися як усередині підприємства (максимальний розвиток окремих галузей, зосередження їх у виробничих підрозділах або на ділянках, що мають для даної галузі найкращі умови), так і на основі міжгосподарської кооперації (поглиблення поділу праці між окремими підприємствами або при кооперації ряду господарств на виробництві якого-небудь продукту або його частини). У кінцевому рахунку концентрація виробництва проявляється в укрупненні розмірів підприємств (*абсолютна концентрація*) і в розподілі загального обсягу виробництва галузей економіки між підприємствами різного

розміру (*відносна концентрація*). Абсолютна концентрація характеризується обсягом виробленої продукції і розмірами виробничих ресурсів, а відносна концентрація - питомою вагою окремої організації у загальному обсязі продукції і на ринку продажів.

Концентрація виробництва в аграрних підприємствах здійснюється в таких формах: нагромадження, централізації виробництва, комбінування та кооперування.

Нагромадження забезпечує розширене відтворення і сприяє посиленню концентрації виробництва. З розвитком господарств зростають розміри їх основного і оборотного капіталу, і це є головною передумовою концентрації сільськогосподарського виробництва.

Централізація виробництва – це збільшення його розмірів шляхом об'єднання кількох господарств в одне і встановлення єдиного керівництва. Обидві форми концентрації виробництва взаємопов'язані, супроводжують і доповнюють одна одну. Централізація значно прискорює і довершує нагромадження і концентрацію виробництва. Процес концентрації сільського господарства відбувається постійно і сприяє підвищенню ефективності виробництва. У збільшенні обсягів виробництва проявляється дія економічного закону переваги великого виробництва над дрібним.

Комбінування передбачає об'єднання в одному підприємстві виробництва та переробки, основного виробництва з додатковими, з метою кращого використання на підприємстві ресурсів та сировини.

Кооперування характеризується об'єднанням підприємств для спільного виробництва при збереженні їх самостійності.

Розрізняють такі *види концентрації*:

- агрегатну (збільшення одиничної потужності устаткування);
- технологічну (укрупнення виробничих ділянок і підрозділів підприємства);
- господарську (технологічна концентрація об'єднань організацій в одне);

- правову (використання правових інститутів в процесі збільшення ринкового впливу організацій на відповідному ринку товарів і послуг).

У сільськогосподарських підприємствах у зв'язку зі специфікою галузі процес концентрації виробництва носить більш складний характер, ніж у підприємствах промисловості, оскільки відрізняється певними особливостями, які полягають в наступному:

1) укрупнення виробництва на основі нагромадження викликає в сільському господарстві певні труднощі, пов'язані з обмеженістю або відсутністю вільних земель. У зв'язку з цим концентрація на основі нагромадження здійснюється в землеробстві переважно шляхом інтенсифікації виробництва і відбувається порівняно повільними темпами;

2) концентрація виробництва на основі централізації ускладнюється просторовою протяжністю головного засобу виробництва - землі. З цієї причини централізація не завжди забезпечує створення великого виробництва, так як зливаються господарства, які мають по кілька галузей різного розміру. До того ж це викликає певні складнощі в управлінні виробництвом;

3) одним із шляхів концентрації сільськогосподарського виробництва є спеціалізація підприємств на виробництві конкретного виду продукції. В результаті збільшується обсяг продукції, на виробництві якої воно спеціалізується. Це можна забезпечити і на основі міжгосподарської кооперації, що відкриває можливості організувати виробництво в розмірах, що дозволяють використовувати прогресивну техніку, технологію та інші переваги великого виробництва.

Основним показником рівня концентрації сільськогосподарського виробництва є обсяг валової продукції в натуральному або вартісному виразі.

Розміри аграрних підприємств найбільш точно визначаються обсягом річної вартості валової продукції, а розміри окремих галузей визначаються валовими зборами зерна, цукрових буряків, обсягом валового виробництва молока, м'яса, яєць та іншої продукції.

Розміри сільськогосподарських підприємств характеризують також додаткові показники: площа сільськогосподарських угідь і ріллі, чисельність середньорічних працівників, наявність основних засобів виробництва, поголів'я продуктивності худоби і птиці та ін.

Розвиток аграрних підприємств закономірно здійснюється на основі концентрації виробництва, тому що від їх розмірів залежить рівень ефективності. Проте у зв'язку з особливостями сільськогосподарського виробництва подальше збільшення розмірів господарств не надає їм вирішальної переваги і не завжди забезпечує високу ефективність. У зв'язку з цим розміри аграрних підприємств повинні бути оптимальними, щоб у конкретних умовах забезпечувати найефективніше використання земельних угідь, засобів виробництва і трудових ресурсів.

Поглиблення спеціалізації і посилення концентрації сільськогосподарського виробництва безпосередньо пов'язані з економічним обтрушуванням різних виробничих типів господарств.

Виробничий тип господарств – це сукупність підприємств однакової спеціалізації, подібних за характером поєднання головних галузей і рівнем інтенсивності. Визначення виробничих типів господарств у різних природно-економічних умовах і обґрунтування їх розвитку сприяють поглибленню спеціалізації та підвищенню інтенсивності виробництва. Відповідно до методики типізації сільськогосподарських підприємств назва виробничих типів господарств визначається головними галузями та їх співвідношенням у структурі грошової виручки від реалізації продукції.

8.3. Інтеграційні процеси в сільськогосподарському виробництві

Спеціалізація і концентрація виробництва створюють сприятливі умови для широкого використання досягнень науково-технічного прогресу і на цій основі забезпечують підвищення його ефективності. Проте нині подальше збільшення розмірів сільськогосподарських підприємств не завжди

обгрунтоване і раціональне. Тому поглиблення спеціалізації і посилення концентрації сільськогосподарського виробництва може здійснюватися за рахунок інтеграційних процесів.

Інтеграційні процеси є визначальними чинниками динаміки розвитку окремих аграрних галузей і сільського господарства в цілому. На сучасному етапі економічного розвитку відсутність інтеграції виробництва, особливо в аграрній сфері, унеможлиблює нормальне функціонування як сільськогосподарських, так і інших галузей, і в цілому - національної економіки. У теперішній час фермерські господарства відчують труднощі, з одного боку у використанні землі (через відсутність засобів виробництва), а з іншого - у спаді виробництва основних видів сільськогосподарської продукції і виникненні проблем із забезпеченням населення продуктами харчування. Найкращим виходом з цієї ситуації виступає агропромислова інтеграція, яка є поєднанням сільськогосподарського і технологічно пов'язаного з ним промислового виробництва, з метою одержання кінцевої продукції з сільськогосподарської сировини і досягнення більшої економічної вигоди.

Агропромислова інтеграція передбачає організаційне поєднання аграрного та промислового виробництва для отримання продукції з сировини сільського господарства та забезпечення економічної вигоди через взаємні матеріальні зацікавленості та відповідальності учасників агропромислового виробництва за результати господарської діяльності.

Такий тип інтеграції вважається *вертикальною інтеграцією*.

Вертикальна інтеграція може поєднувати або всі, або головні етапи агропромислового виробництва та обігу, в т.ч. виробництво сільськогосподарської сировини, транспортування сільськогосподарської сировини, її зберігання, переробку та реалізацію готового продукту.

У сільськогосподарському виробництві існує і горизонтальна інтеграція, при якій досягається підвищення економічного ефекту та проводиться поглиблення спеціалізації в розрізі окремих циклів спільного

технологічного процесу. Прикладом такої інтеграції може бути галузь зерновиробництва в результаті встановлення організаційних та економічних зв'язків між репродуктивними підприємствами і підприємствами з виробництва зерна. Видовою характеристикою такої такої інтеграції виступають науково-виробничі комплекси, які організуються для одержання сільськогосподарськими підприємствами кваліфікованої допомоги від науково-дослідної установи у застосуванні на практиці прогресивних технологій, передового досвіду. Узагальнюючи, можна сказати, що об'єднання аграрних товаровиробників виступає проявом горизонтальної інтеграції.

Практичним втіленням агропромислової інтеграції виступають агропромислові формування. В нашій країні агропромислові формування поділяються на регіональні і господарські.

Регіональні агропромислові формування приведені у вигляді агропромислових асоціацій, *господарські агропромислові формування* - агропромисловими підприємствами та агрофірмами.

У агропромислових формуваннях відбувається поєднання сільськогосподарського та промислового виробництва продукції. В процесі цього виробництво продукції аграрних підприємств, транспортування продукції аграрних підприємств, переробка і реалізація продукції галузі перетворюється на системний виробничий процес, якому притаманна взаємна матеріальна зацікавленість та відповідальність учасників агропромислового виробництва за наслідки діяльності, які представлені виробництвом та реалізацією продукції.

Практичне значення інтеграції аграрного та промислового виробництва полягає у створенні *синергічного ефекту*, який відображається у зростаючій економічній ефективності об'єданого виробництва порівняно із відокремленим. Основою отримання агропромисловими формуваннями синергічного ефекту виступає:

- суттєве скорочення втрат сільськогосподарської продукції, яка швидко псується, в наслідок мінімізації розриву між її одержанням та промисловою переробкою;
- зростання об'ємів виробництва готової продукції на основі знищення нестандартної сільськогосподарської продукції та відходів, які без згаданого типу виробництва використовуються нерационально;
- зменшення витрат на перевезення продукції до переробних підприємств, а також на завезення продовольчих товарів для споживання сільськими мешканцями. Це питання надзвичайно актуальне за високої вартості енергоносіїв.

В результаті діяльності агропромислові формування одержують також додатковий ефект, який не являється складовим елементом синергічного ефекту. Цю ситуацію можна пояснити тим, що самого високого рівня віддачі авансованого капіталу та поточних витрат отримують такі підприємства агропромислового комплексу, які здійснюють свою діяльність на заключній стадії виробничого циклу, займаючись виробництвом та реалізацію продукції. Оскільки кінцева продукція постійно ціниться більше, ніж сировина завлячуючи вищою окупністю витрат, яка досягнута завдячуючи споживачам. При відокремленому виробництві даний додатковий ефект отримують переробні підприємства, одночасно сільськогосподарські підприємства не мають нагоди покращувати свій фінансовий стан завдяки додатковому ефекту. При об'єднанні аграрного та промислового виробництва додатковий ефект отримують агропромислові формування, які на свій розсуд вирішують зміну асортименту продукції та обсягу продажу згідно з кон'юнктурою ринку, крім того вони проводять відповідну маркетингову діяльність, для того, щоб задовольнити споживчий ринок та забезпечити прибутковість власного виробництва.

Зростання доходів агропромислових формувань дозволяє їм успішніше розв'язувати економічні питання, забезпечувати соціальну захищеність працівників, що виступає вагомим характеристикою соціально орієнтованої

ринкової економіки. Агропродовольчі формування організують робітникам значну технологічну базу та забезпечують повноцінну зайнятість своїм працівникам протягом року.

Разом із збільшення кількості агропромислових підприємств, агрофірм, агроконсорціумів відбувається формування конкурентного середовища у галузі переробки аграрної продукції, яке примушує учасників агропромислового виробництва виготовляти якісні продовольчі товари з безпосередньо конкурентоспроможною ціною.

Спільна матеріальна зацікавленість учасників регіональних та господарських організаційних форм агропромислової інтеграції у одержанні значних кінцевих результатів, з одного боку, та окремо кожного з них в збільшенні об'ємів і результативності виробництва своєї діяльності, із іншого, виступає такою силою, яка організовує таке економічне середовище, яке сприятливе для масштабного впровадження в виробництво найсучасніших результатів передової практики, а також спонукає забезпечувати рівномірний розвиток сільського господарства та переробної промисловості, умов зберігання продукції і реалізації продукції. Як наслідок, формуються умови для раціонального використання сировини, організації поглибленої переробки сировини, розширення асортименту продовольчих товарів. В результаті, це сприятиме стабілізації економіки агропромислових формувань.

При цьому формування організаційних форм агропромислової інтеграції не являється універсальним способом виходу агропромислового виробництва на новий цикл розвитку, що характерне вимогам ринкової економіки. В даному випадку гарна ефективність досягається на підставі застосування інтенсивних технологій, які сприятимуть безвідходності при переробці сільськогосподарської сировини, економії затрат праці, скороченню та ліквідації втрат ресурсів і готової продукції. Розв'язання цих завдань потребує науково обгрунтованого забезпечення агропромислових формувань, постійного застосування сучасної обчислювальної техніки,

налагодження взаємовигідних виробничих і торгових, а також наукових зв'язків із закордонними партнерами. В результаті ці заходи сприятимуть виведенню агропромислового виробництва на світовий рівень.

На сьогодні визначати переваги функціонування окремих видів одних агропромислових формувань над іншими передчасно. Лише практичний досвід дозволить виявити переваги або недоліки обраної організаційної структури, міру її гнучкості в процесі розв'язку виробничих питань. Це призведе до появи та поширення економічної конкуренції між агропромисловими формуваннями, суб'єктами агропромислового комплексу, а в кінцевому випадку утвердяться та поширяться найбільш життєздатні з них. одночасно зявиться можливість формування нових формувань, для яких буде характерним високий рівень конкурентоспроможності їх продукції на ринку продовольства.

Існують такі основні форми організації виробництва на основі агропромислової інтеграції: агропромислові підприємства і агрофірми; агропромислові об'єднання, науково-виробничі об'єднання.

Агропромислові підприємства – це сільськогосподарські підприємства, які мають у своєму складі промислові виробництва з переробки сільськогосподарської продукції. Основою їх діяльності є органічна єдність виробництва сільськогосподарської продукції та її промислової переробки. Промислові виробництва агропромислових підприємств мають постійний штат працівників і переробляють не менше 25 % продукції однієї з головних галузей господарства. До агропромислових підприємств належать такі господарства, в яких частка продукції, виробленої з власної сільськогосподарської сировини, разом з товарною продукцією сировинної галузі інтегрованої сфери становить понад 20 % виручки від реалізації товарної продукції.

Агрофірми – це сільськогосподарські підприємства, які у своїй організаційно – виробничій структурі, крім промислових виробництв з переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, мають ланки

ринкової інфраструктури (торгівельні підприємства, служби маркетингу тощо).

Агропромислові об'єднання створюються на основі раціональної спеціалізації і кооперації сільськогосподарських, промислових та інших підприємств під єдиним господарським керівництвом організується виробництво, промислова переробка, зберігання і реалізація сільськогосподарської продукції. Агропромислові об'єднання створюються з врахуванням галузевого і територіального поділу праці. Підприємства, які входять до агропромислового об'єднання, мають оперативно-господарську самостійність, проте їх діяльність узгоджується і координується відповідно до основних показників економічного і соціального розвитку агропромислового формування.

Науково-виробничі об'єднання являють собою інтеграцію науково-дослідних закладів, сільськогосподарських і промислових підприємств. Поєднання зусиль підприємства АПК і наукових закладів сприяє значному підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва на основі планомірного впровадження досягнень науки у практику. Головне завдання науково-виробничого об'єднання – прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві та планомірне впровадження результатів наукових досліджень у сільськогосподарське виробництво.

Розвиток агропромислової інтеграції передбачає підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, значне поліпшення умов праці та побуту сільських трудівників. Інтегровані галузі промисловості набувають дедалі більшого значення у розвитку продуктивних сил сільського господарства і розв'язанні соціально – економічних проблем села.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте поняття «спеціалізація аграрних підприємств»?
2. Яке значення спеціалізації для сільського господарства?
- 3.Що являє собою внутрішньогосподарська спеціалізація?

4. Визначте поділ спеціалізації за технологічним принципом виробництва продукції.
5. Назвіть види територіальної спеціалізації.
6. Для чого визначають внутрішньогалузеву спеціалізацію?
7. Для чого використовують показник структури товарної продукції?
8. Для якої галузі характерна постадійна спеціалізація?
9. Як визначається коефіцієнт зосередження товарного виробництва?
10. Значення концентрації виробництва у сільському господарстві.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Спеціалізація аграрного підприємства - це:

- 1) виробництво і реалізація товарної продукції у підприємстві;
- 2) розвиток однієї або безпосередньо кількох галузей при виробництві реалізованої продукції в підприємстві;
- 3) переважний розвиток галузі у виробництві валової продукції у підприємстві;
- 4) забезпечення раціонального використання матеріальних і трудових ресурсів підприємства.

2. Спеціалізація аграрного підприємства визначається за структурою:

- 1) фінансових коштів від продажу продукції;
- 2) посівних площ господарства;
- 3) валової продукції;
- 4) виробничих витрат.

3. Показники економічної ефективності спеціалізації с.-г. підприємства:

- 1) вартість основного капіталу на один гектар с.-г. угідь;
- 2) вартість основного капіталу на 1 середньорічного працівника;
- 3) валова продукція у вартісному виразі на 1 гектар с.-г. угідь;

4) виробничі витрати на 1 гектар с.-г. угідь.

4. Показники концентрації аграрного виробництва:

- 1) вартість валової продукції на одного середньорічного працівника;
- 2) вартість основного капіталу на один гектар с.-г. угідь;
- 3) вартість основного капіталу на 1 середньорічного працівника;
- 4) вартість валової продукції підприємства.

5. Вертикальна інтеграція - це:

- 1) кооперування с.-г. підприємств по виробництву певної продукції;
- 2) об'єднання с.-г. кооперативів;
- 3) кооперування с.-г. та промислових підприємств;
- 4) об'єднання по стадійно спеціалізованих підприємств.

6. Агрофірма - це:

- 1) с.-г. підприємство, яке має у своїй структурі промислове виробництво з переробки с.-г. продукції і торгівельні організації;
- 2) с.-г. підприємство, яке має у своїй структурі промислове виробництво з переробки с.-г. сировини;
- 3) об'єднання с.-г. підприємств і наукових закладів;
- 4) об'єднання с.-г. підприємств і торгівельних організацій.

7. Форми спеціалізації, залежно від об'єкта:

- 1) вертикальна;
- 2) внутрішньогосподарська;
- 3) внутрішньогалузева;
- 4) територіальна.

8. Спеціалізація, яка характерна невеликим територіям в межах відповідних зон, де вирощуються певні культури, що не мають значного поширення в Україні – це:

- 1) зональна спеціалізація;
- 2) мікрозональна спеціалізація;
- 3) обласна спеціалізація;
- 4) спеціалізація підприємства.

9. Питомою вагою великих підприємств за відповідним показником розміру в загальній чисельності сільськогосподарських підприємств певного юридично правового статусу визначається:

- 1) абсолютний рівень концентрації;
- 2) спеціалізація;
- 3) відносний рівень концентрації;
- 4) агропромислова інтеграція.

10. Організаційне поєднання технологічно пов'язаних між собою різнорідних видів діяльності з притаманними їм функціями – це:

- 1) спеціалізація;
- 2) концентрація;
- 3) інтеграція;
- 4) розширене відтворення.

ТЕМА 9. РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ

- 9.1. Розширене відтворення в галузі сільського господарства**
- 9.2. система показників розширеного відтворення в галузі сільського господарства**
- 9.3. Відтворення та розподіл валового продукту**
- 9.4. Нагромадження в сільському господарстві і його джерела**

9.1. Розширене відтворення в галузі сільського господарства

Необхідним фактором розвитку людини є виробництво засобів виробництва та предметів споживання. Даний процес має бути безперервним та має проходити стадії виробництва, розподілу, обміну та споживання. Людське суспільство не може існувати без споживання, не може існувати без виробництва. Виходячи з цього будь-який процес виробництва, що постійно відновлюється, виступає одночасно і процесом відтворення.

Відтворення в сільськогосподарських підприємствах розглядається як повторення та відновлення аграрного виробництва. Розрізняють просте і розширене відтворення. Просте відтворення виробництва передбачає відновлення його в попередніх розмірах, при розширеному відтворенні вони постійно зростають. Зважаючи на це, просте відтворення є основою розширеного. Проведення розширеного відтворення в аграрних підприємствах передбачає комплексне застосування визначеної частини додаткового продукту на зростання обсягів виробництва. При цьому створюються засоби виробництва та предмети споживання, які безпосередньо виступають основою розширеного відтворення.

Об'єктивною закономірністю розвитку сільського господарства виступає розширене відтворення, яке, в свою чергу, забезпечує певні умови задоволення потреб населення України.

Розширене відтворення розглядається як комплексне зростання виробництва аграрної продукції, що є підставою не тільки забезпечити

встановлений рівень розвитку суспільства, але й також виготовляти додаткові засоби та предмети споживання. В сільськогосподарських підприємствах розширене відтворення здійснюється в екстенсивній та інтенсивній формах. За *екстенсивного* відтворення збільшення обсягів виробництва забезпечується за рахунок використання додаткових ресурсів при сталому технічному рівні. При *інтенсивному* відтворенні зростання виробництва аграрної продукції здійснюється за рахунок вдосконалення техніки, технології та організації виробництва.

Виділяють також два види інтенсивного розширеного відтворення: *фондомісткий* вид *розширеного відтворення* та *фондозберігаючий* вид *розширеного відтворення*. Головною формою розширеного відтворення виступає інтенсифікація виробництва.

Аграрне виробництво постачає населенню продовольство, а промисловісті сировину. В той самий час галузь є споживачем промислових засобів виробництва. Зважаючи на це, гарантування значних темпів розширеного відтворення сукупного продукту потребує вірних співвідношень в розвитку промисловості та аграрного виробництва.

Метою розширеного відтворення в національному господарстві є забезпечення сталого збільшення і вдосконалення структури виробництва. Організація сприятливих умов для розвитку процесу прискорює темпи розширеного відтворення у аграрному виробництві на основі розвитку галузей, які обумовлюють науково-технічний прогрес.

Розширене відтворення у аграрному виробництві забезпечується на підставі впливу об'єктивних економічних законів та виступає складовим елементом розширеного відтворення по всьому національному господарстві країни, тому розширене відтворення сільського господарства характеризується спільними головними закономірностями та йому притаманні риси останнього. Основним економічним законом розширеного відтворення виступає нагромадження, яке являється фундаментом розвитку аграрного виробництва. Розширене відтворення в аграрних підприємствах

характеризується певними особливостями, які пов'язані з особливостями аграрного виробництва.

1. Основним засобом виробництва в аграрних підприємствах є земля, яка безпосередньо просторово обмежена та штучно не відтворюється. В зв'язку з цим, важливою умовою розширеного відтворення у аграрному виробництві є бережливе використання землі та організація заходів по підвищенню родючості землі. Крім цього, відтворення в аграрних підприємствах потрапляє під вплив ґрунтово-кліматичних умов, які впливають на ефективність використання складових виробничих ресурсів. Тому розширене відтворення у сільськогосподарських підприємствах пов'язане з підвищенням родючості ґрунту, яка обумовлює збільшення виробництва продукції.

2. В аграрному виробництві процес відтворення переплітається із біологічними процесами відновлення рослин та тварин. У процесі розширеного відтворення у аграрному виробництві спільно діють та взаємодіють економічні і природні основи відтворення. В сільському господарстві людина за допомогою технічних засобів здійснює керуючий вплив на природні процеси. Одночасно техніка і технології мають забезпечувати сприятливі умови для росту живих організмів.

Застосування в процесі виробництва землі та живих організмів в аграрному виробництві потребує зважати на біологічні закономірності розвитку, збереження та відновлення природних ресурсів. Технологічні процеси виробництва сьогодення загострюють екологічні проблеми в сільськогосподарських підприємствах, що обумовлює зростання витрат на відновлення та збереження природних ресурсів.

3. В аграрних підприємствах період виробництва та робочий період не співпадають, тому процес розширеного відтворення знаходиться під впливом сезонності, особливо в рослинництві. Це потребує концентрації матеріальних та трудових ресурсів в конкретних періодах, розвиток допоміжних та обслуговуючих галузей і агропромислової інтеграції. Лише раціональне

поєднання рослинницьких галузей та тваринницьких галузей дозволить вирівняти сезонність аграрного виробництва.

4. Ще однією особливістю виступає те, що певна частина засобів виробництва відтворюється у сільськогосподарських підприємствах в натуральній формі. Частина аграрної продукції залишається підприємствам та використовується в наступних виробничих циклах в вигляді засобів виробництва. Рикладом можуть бути насіння, корми, та інша продукція.

5. Розширене відтворення в аграрних підприємствах відбувається при паралельному скороченні чисельності зайнятих працівників. Приріст валової продукції забезпечується зростанням рівня продуктивності праці. В подальшому задля збільшення виробництва продукції сільського господарства необхідно вжити заходів щодо оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств.

6. Наявність різних форм власності і видів господарювання також виступає особливістю відтворення у аграрних підприємствах. Зважаючи на це, потрібно організувати для них однакові умови збільшення виробництва продукції сільського господарства та зростання ефективності господарювання.

Визначна роль у розширеному відтворенні має належати великим аграрним підприємствам, хоча, одночасно, великі обсяги сільськогосподарської продукції виробляються і в особистих господарствах населення.

Процес відтворення у аграрних підприємствах здійснюється на підставі єдності розвитку продуктивних сил та виробничих відносин. Для перспективного розвитку аграрного виробництва на сьогодні головне місце посідає зміна виробничих відносин в сільській місцевості, яка має надати селянинові становище господаря на землі, який зацікавлений у зростанні виробництва продукції та підвищенні якості продукції.

9.2. Показники розширеного відтворення в аграрному виробництві

Розширене відтворення у аграрному виробництві пов'язане з постійним відновленням, вдосконаленням та зростанням факторів виробництва. Розширене відтворення у аграрному виробництві включає такі процеси: *збільшення валової та чистої продукції аграрного виробництва; відновлення та розширення капіталу виробничого; відтворення трудових ресурсів аграрного виробництва.* На підставі відтворення перерахованих елементів відтворюються та розвиваються виробничі відносини, які безпосередньо виступають рушійною силою розвитку продуктивних сил.

Розширене відтворення у аграрних підприємствах характеризується натуральними та вартісними, факторними та результативними показниками. Факторні характеризують динаміку розширеного відтворення земельних ресурсів, виробничого капіталу, персоналу, а результативні визначають результати виробництва.

Для характеристики розширеного відтворення застосовують показники, які демонструють *зростання обсягів виробництва валового продукту аграрного виробництва.* Це стосується підвищення урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби та птиці, зростанням обсягів виробництва продукції сільського господарства.

До вартісних показників відносять зростання вартості валової та товарної продукції, збільшення валового, чистого доходу та прибутку аграрних підприємств. Результативні показники можуть бути виражені як у абсолютних величинах, так і в розрахунку на 1 гектар сільськогосподарських угідь.

Показником *розширеного відтворення виробничого капіталу сільськогосподарських підприємств* є збільшення вартості основного та оборотного капіталу, а також зростання капіталозабезпеченості підприємств та капіталоозброєності праці трудових ресурсів.

Розширене відтворення характеризується і *натуральними показниками,*

що говорять про зростання кількості та покращення якості засобів виробництва (зростання рівня енергоозброєності праці та енергозабезпеченості підприємств, зростання площі меліорованих земель і багаторічних насаджень, збільшення чисельності поголів'я худоби і птиці, зміцнення кормової бази галузі тваринництва).

Розширене відтворення трудових ресурсів сільськогосподарських підприємств відзначається зростанням чисельності кваліфікованих працівників та спеціалістів аграрного виробництва, збільшенням витрат на підготовку кадрів, збільшенням витрат підвищення кваліфікації кадрів. Одночасно важливим аспектом виступає зростання розміру заробітної плати та суспільних фондів споживання, що виступає підґрунтям покращення матеріального та культурного рівня працівників сільських територій.

В результаті зростання обсягів виробництва валового продукту аграрного виробництва, розширеного відтворення виробничого капіталу та трудових ресурсів відтворюються виробничі відносини. Вдосконалення і перспективний розвиток виробничих відносин в сільській місцевості відбуваються паралельно з реалізацією сучасної аграрної політики і під постійним впливом соціальних і економічних змін у національному господарстві.

9.3. Відтворення і розподіл валового продукту

У результаті розширеного відтворення збільшується виробництво валової продукції сільського господарства, яка включає всі створені протягом року матеріальні блага і є частиною сукупного суспільного продукту країни. Відтворення в сільському господарстві відбувається в натурально-речовій і вартісній формах, а валовий продукт галузі становить сукупність засобів виробництва і предметів споживання.

Валова продукція сільського господарства в натурально-речовій формі як сукупність засобів виробництва (насіння, кормів, худоби, сировини для

промисловості) і предметів споживання за своїм призначенням та використанням належить до першого і другого підрозділів процесу відтворення суспільного виробництва. Такий поділ продукту сільського господарства має важливе значення в забезпеченні правильних пропорцій відтворення в окремих галузях агропромислового виробництва і розподілу продукту між ними.

У процесі виробництва продукції аграрного виробництва відбуваються витрати уречевленої в засобах виробництва праці та живої праці. Зважаючи на це, валова продукція у вартісній формі складається з 2 частин: вартості спожитих засобів виробництва (c) та новоствореної вартості, або валового доходу аграрних підприємств ($V + m$).

Вартість вжитих засобів виробництва складає ту частку вартості будівель, обладнання, машин, сировини та матеріалів, яка безпосередньо протягом поточного року включена у вартість новоствореної продукції. Ця частка вартості валової продукції аграрного виробництва аналогічна матеріальним витратам виробництва та формує фонд відшкодування. Таким чином, валова продукція аграрного виробництва розподіляється на фонд відшкодування і чисту продукцію, або валовий дохід.

Фонд відшкодування являє собою частину вартості валової продукції аграрного виробництва, яка напрувається на відновлення спожитих в процесі виробництва засобів виробництва. Фонд відшкодування формується на основі амортизаційних відрахувань і вартості витрачених матеріальних оборотних засобів (насіння, кормів, добрив, медикаментів, нафтопродуктів, запасних частин та інших матеріалів).

Утворення фонду відшкодування є головною умовою правильного розподілу валової продукції і передумовою процесу відтворення в аграрних підприємствах. Відшкодування витрачених засобів виробництва – об'єктивна умова простого відтворення і збереження досягнутого рівня виробництва. Для здійснення розширеного відтворення необхідно спочатку відшкодувати спожиті засоби, а вже потім розширювати виробництво на основі залучення

додаткових виробничих фондів.

Фонд відшкодування у натурально-речовій формі складається із засобів і предметів праці. У сільськогосподарських підприємствах спожиті засоби виробництва відновлюються як у натуральній формі у своєму господарстві, так і шляхом купівлі за рахунок виручки від реалізації товарної продукції.

В умовах науково-технічного прогресу фонд відшкодування не лише виконує функцію відновлення використаних засобів виробництва, а також застосовується для здійснення розширеного відтворення. За цих умов відновлення спожитих засобів виробництва відбувається на новій технічній основі за рахунок більш досконалих машин і обладнання, кращої якості сировини і матеріалів порівняно з використаними у виробничому процесі.

В умовах науково-технічного прогресу частка фонду відшкодування у валовій продукції сільського господарства зростає, що відповідно зменшує розмір валового доходу і знижує ефективність виробництва. Ця тенденція формується на основі закономірного зростання технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва, а також внаслідок підвищення цін на засоби виробництва.

Частина вартості валової продукції сільського господарства, яка створюється живою працею, називається *чистою продукцією, або валовим доходом*. Водночас *чиста продукція*, як новостворена вартість в галузях сільського господарства є складовою частиною національного доходу країни.

Валовий дохід – це економічна категорія, в якій відображуються кінцеві результати виробництва. У зв'язку з цим важливим завданням є виявлення у господарській практиці факторів, які визначають його зростання. Обсяг валового доходу можна збільшити за рахунок збільшення виробництва валової продукції і зменшення матеріальних витрат шляхом раціонального використання виробничих фондів та підвищення продуктивності праці.

Валовий дохід аграрного виробництва формується живою працею і матеріалізується в заново створеній вартості. Зважаючи на це, величина

валового доходу залежить від чисельності працівників сільськогосподарських підприємств і рівня продуктивності їхньої праці. При зменшенні чисельності трудівників головною складовою зростання валового доходу виступає підвищення продуктивності праці. Зростання валового доходу прямо впливає на поліпшення матеріального добробуту працівників села і темпи розширеного відтворення в аграрних підприємствах.

Чиста продукція, або валовий дохід сільського господарства складається з двох частин: необхідного продукту (v), який формує фонд оплати праці трудівників підприємств, і додаткового продукту, або чистого доходу (m). Чиста продукція, або валовий дохід є основою утворення фондів споживання і нагромадження.

Фонд споживання розглядається як частина створеного у аграрному виробництві валового доходу, який спрямовується на особисте та суспільне (невиробниче) споживання. За натурально-речовою формою фонд споживання включає предмети споживання, які задовольняють ті чи інші потреби сільських працівників. Джерелами його формування виступають необхідний продукт і частина додаткового продукту, створеного в сільськогосподарському виробництві.

Фонд споживання є матеріальною основою відтворення трудових ресурсів сільського господарства. Він включає фонд оплати праці, суспільні фонди споживання, які створюються сільськогосподарськими підприємствами, а також відрахування у фонди соціального забезпечення і соціального страхування. Фонд споживання працівників сільського господарства формується як у грошовій, так і в натуральній формі.

Основною частиною фонду споживання є заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств. Розширене відтворення в сільському господарстві характеризується зростанням фондів споживання, в тому числі оплати праці трудівників села.

Співвідношення в розподілі валового доходу господарств має відповідати оптимальним пропорціям, які забезпечують необхідне

підвищення добробуту працівників села і відповідні темпи розширеного відтворення. Розрахунки вчених показують, що при рівні рентабельності 35-40% на особисте споживання працівників необхідно використовувати приблизно 60-65% валового доходу господарства.

Суспільні фонди споживання сільськогосподарських підприємств забезпечують соціальний розвиток трудових колективів. Вони використовуються на проведення культурно-масових і оздоровчих заходів та задоволення інших соціальних потреб, а також матеріальне заохочення працівників господарств. Ця частина фонду споживання у аграрних підприємствах утворюється за рахунок чистого доходу.

Чистий дохід розглядається як вартість додаткового продукту, створеного в сільськогосподарському виробництві. У зв'язку з тим що матеріальні витрати і витрати на заробітну плату становлять собівартість продукції, чистий дохід аграрних підприємств визначається як різниця між вартістю валової продукції і витратами на її виробництво. Величина чистого доходу залежить від обсягу виробленої продукції аграрного виробництва, рівня реалізаційних цін і витрат на виробництво. Тому збільшення виробництва валової продукції, поліпшення її якості і зниження собівартості сприяють зростанню маси чистого доходу.

Маса чистого доходу, яка створюється в сільському господарстві, розподіляється на дві частини. Одна з них після реалізації продукції через податок і ціни надходить безпосередньо в державний бюджет, а друга використовується сільськогосподарськими підприємствами. При цьому на споживання використовується лише частина чистого доходу, а переважна маса його відраховується у фонд нагромадження, який є основним джерелом розширеного відтворення в сільському господарстві. Якщо розміри фонду споживання визначаються переважно обсягом валового доходу, то фонд нагромадження формується виключно за рахунок чистого доходу.

Фонд нагромадження розглядається як частина чистого доходу, яка використовується для розширеного відтворення сільськогосподарського

виробництва на основі приросту основних фондів (виробничих і невиробничих) і матеріальних оборотних засобів та створення відповідних запасів і резервів. У сільськогосподарських підприємствах чистий дохід визначається тільки в тій частині, яку фактично одержують після реалізації товарної продукції.

Реалізована частина чистого доходу набуває форми *прибутку* сільськогосподарського підприємства, його масу можна реально розподілити і використати. Тому основним джерелом формування фонду нагромадження є прибуток підприємства.

За натурально-речовою формою фонд нагромадження включає засоби виробництва, основні засоби невиробничого призначення, страхові фонди і резерви засобів виробництва та предметів споживання.

Валова продукція як результат господарської діяльності аграрних підприємств є одночасно основою розширеного відтворення і нагромадження в сільському господарстві. Тому валова продукція сільського господарства (ВП) розподіляється на фонди відшкодування (ФВ), споживання (ФС) і нагромадження (ФН):

$$ВП = ФВ + ФС + ФН$$

Розподіл валової продукції і створення відповідних фондів відповідають об'єктивним вимогам розширеного відтворення в сільському господарстві. Важливо, щоб у процесі розподілу валового продукту аграрного підприємства забезпечувався дальший його розвиток, здійснювалось поліпшення умов праці і підвищення добробуту його працівників.

Співвідношення споживання і нагромадження при розподілі доходів сільськогосподарських підприємств має забезпечувати збільшення виробничих фондів і підвищення життєвого рівня працівників. Для забезпечення розширеного відтворення в аграрних підприємствах особливе

значення мають відповідний розподіл і використання прибутку.

У структурі використання прибутку, в останні роки відбулися значні зміни. Динаміка розподілу прибутку в господарствах свідчать, що платежі до бюджету зменшились, а частка прибутку, що залишилась у розпорядженні сільськогосподарських підприємств, відповідно зросла. Водночас відбулося зменшення питомої ваги прибутку, що було використано на виробничий розвиток підприємств, а також на заохочування їх працівників. Все це не створювало відповідних передумов для здійснення розширеного відтворення в сільськогосподарських підприємствах.

В ринкових умовах розширене в сільському господарстві здійснюється переважно за рахунок власних коштів. У зв'язку з цим розвиток підприємств на основі розширеного відтворення зумовлює збільшення виробництва валового доходу і прибутку, що є основою зростання фондів споживання і нагромадження.

9.4. Нагромадження в сільському господарстві і його джерела

Здійснення розширеного відтворення в сільському господарстві вимагає певних матеріальних передумов, насамперед використання частини додаткового продукту на збільшення виробничих фондів і утворення необхідних резервів. Розширене відтворення стає можливим і відбувається тоді, коли в сільському господарстві створюється додатковий продукт і частина його використовується на нагромадження.

Нагромадження в сільському господарстві розглядається як економічний процес зростання кількості та поліпшення якості засобів виробництва, одночасно з розвитком невиробничої сфери. Важливою умовою та основою нагромадження в аграрному виробництві виступає використання для розширення виробництва певної частини чистого доходу, що формує фонд нагромадження. Він може бути сформований в натуральній та вартісній формах. Засоби виробництва відтворюються у підприємстві у

натуральній формі та застосовується задля зростання виробництва продукції сільського господарства. Фонд нагромадження в даному випадку не набуває грошової форми та формується безпосередньо за рахунок чистого доходу аграрного підприємства.

Головна складова частина фонду нагромадження утворюється з *прибутку* аграрного підприємства. Таким чином, прибуток виступає основним джерелом нагромадження. Обсяг нагромадження у аграрному виробництві обумовлюється розміром одержаного прибутку, і пропорційністю його розподілу серед споживання і нагромадження.

Обсяг прибутку сільськогосподарських підприємств знаходиться в залежності від кількості, якості та складу реалізованої продукції, цін реалізації і обсягу витрат на виробництво і реалізацію продукції. Зважаючи на це, основними шляхами збільшення прибутку та фонду нагромадження є розширення виробництва високоякісної продукції, підвищення рівня товарності продукції та зниження собівартості продукції.

Основним джерелом нагромадження у аграрних підприємствах виступає *земельна рента*, основою якої являється додатковий чистий дохід.

Аграрні підприємства використовують земельні угіддя не однакової якості, тому підприємства, що мають кращі за родючістю землі одержують додатковий чистий дохід, або диференціальну ренту першу. Одержаний додатковий чистий дохід не є результатом господарської діяльності конкретного підприємства та через ціновий механізм вилучається у розпорядження держави. Диференціальна рента перша надходить в державний централізований дохід та використовується у інтересах суспільства, включаючи розширення виробництва у аграрних підприємствах.

Додатковий чистий дохід представлений диференціальною рентою другою утворюється в наслідок додаткових вкладень у процесі інтенсифікації аграрного виробництва. В даному випадку додатковий чистий дохід, повністю залишається у підприємстві та виступає джерелом нагромадження і вагомим фактором розширеного відтворення.

При утворенні фонду нагромадження важлива роль належить *кредиту*, та *коштам*, які централізовано виділяються із державного бюджету задля розвитку аграрного виробництва.

Нагромадження у аграрному секторі економіки знаходиться в залежності від можливостей раціонального споживання коштів, які надані на придбання техніки, матеріалів, пального і інших засобів виробництва. Темпи нагромадження при цьому залежать від ціни засобів виробництва, досягнень аграрної науки, можливостей впровадження інтенсивних технологій.

Темпи розширеного відтворення у аграрному виробництві залежать від абсолютних і відносних розмірів нагромадження. Для характеристики розширеного відтворення використовують такі показники: норма нагромадження, норма розширеного відтворення капіталу, норма прибутку, рівень рентабельності аграрного виробництва.

Норма нагромадження у аграрному підприємстві розраховується як відношення фонду нагромадження до чистого доходу та відображається в відсотках. В аграрних підприємствах норма нагромадження відбиває найважливішу пропорцію розширеного відтворення. Тенденції розміру даного показника характеризують змогу і визначають швидкість розширеного відтворення у аграрних підприємствах. Співвідношення фондів нагромадження та споживання в валовому доході підприємств являє собою норму пропорційності.

Норма розширеного відтворення фондів розраховується як співвідношення фонду нагромадження і середньорічної вартості основного і оборотного капіталу та виражається в відсотках. *Норма розширеного відтворення фондів* характеризує частку нагромаджень підприємств в виробничому капіталі та можливості його розширеного відтворення.

Для формування нагромаджень аграрні підприємства мають досягти певного рівня рентабельності, який має забезпечувати розширене відтворення на підставі самофінансування. Рівень рентабельності та норма прибутку дають характеристику досягнутому рівню економічної

ефективності виробництва, який виступає підґрунтям розширеного відтворення.

Проблема збільшення темпів розширеного відтворення у аграрних підприємствах сьогодні особливо актуальна. Забезпечення сталого постачання населенню продовольства потребує створення передумов для збільшення виробництва продукції сільського господарства та зростання ефективності господарювання. Це безпосередньо в повній мірі відповідає вимогам раціонального поєднання інтересів працівників, колективів працівників та суспільства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Особливості розширеного відтворення в аграрних підприємствах?
2. Якими показниками характеризується розширене відтворення в аграрних підприємствах?
3. Які показники визначають інтенсивну форму розширеного відтворення у галузі рослинництва?
4. Які показники дають характеристику екстенсивній і інтенсивній формам розширеного відтворення у галузі тваринництва?
5. Розширене відтворення та розподіл валового продукту аграрного виробництва?
6. Які умови простого та розширеного відтворення в аграрних підприємствах?
7. Які джерела розширеного відтворення та нагромадження у аграрних підприємствах?
8. В чому полягає суть процесу нагромадження у аграрних підприємствах?
9. Які показники характеризують можливості і темпи розширеного відтворення?
10. Основні шляхи покращення виробничих відносин у період розвитку продуктивних сил аграрного виробництва?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Розширене відтворення в аграрному виробництві – це:

- 1) безпосередньо повторення процесу виробництва в умовах безпосередньо скорочення собівартості продукції;
- 2) повторення безпосередньо процесу виробництва в умовах безпосередньо збільшення обсягів валової продукції;
- 3) повторення безпосередньо процесу виробництва продукції аграрних підприємств;
- 4) повторення безпосередньо процесу виробництва в умовах безпосередньо незмінних обсягів валової продукції.

2. Показниками розширеного відтворення в сільськогосподарських підприємствах:

- 1) збільшення витрат кормів на один центнер продукції тваринництва;
- 2) підвищення продуктивності праці;
- 3) зростання виробництва обсягів валової продукції;
- 4) скорочення собівартості продукції.

3. Показники розширеного відтворення у сільськогосподарських підприємствах:

- 1) збільшення маси прибутку;
- 2) підвищення продуктивності праці;
- 3) зниження собівартості продукції;
- 4) підвищення капіталовіддачі.

4. Основним джерелом розширеного відтворення та нагромадження у аграрних підприємствах є:

- 1) вартість валової продукції;
- 2) дохід підприємства;
- 3) виручка від реалізації продукції;
- 4) прибуток підприємства.

5. Які показники визначають можливості та темпи розширеного відтворення?

- 1) продуктивність праці;
- 2) капіталовіддача;
- 3) собівартість продукції;
- 4) рівень рентабельності виробництва.

6. Які показники визначають можливості та темпи розширеного відтворення?

- 1) капіталовіддача;
- 2) норма прибутку;
- 3) продуктивність праці;
- 4) собівартість продукції.

7. Які показники визначають розширене відтворення персоналу підприємства?

- 1) підвищення капіталовіддачі;
- 2) підвищення оплати праці;
- 3) підвищення продуктивності праці;
- 4) підвищення капіталоозброєності працівників.

8. Частина вартості валової продукції аграрних підприємств, яка застосовується безпосередньо для відновлення спожитих у процесі виробництва засобів та предметів праці – це:

- 1) фонд нагромадження;
- 2) фонд відшкодування;
- 3) фонд прибутковості;
- 4) фонд розподілу.

9. Частина вартості валової продукції аграрних підприємств, яка безпосередньо створюється живою працею, називається:

- 1) валовою продукцією;
- 2) чистою продукцією;
- 3) прибутком;
- 4) виручкою .

10. Вартість додаткового продукту, створеного в сільськогосподарському виробництві – це:

- 1) валовий дохід;
- 2) прибуток;
- 3) чистий дохід
- 4) додатковий дохід.

ТЕМА 10. НАУКОВІ ОСНОВИ РАЦОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

10.1. Сутність раціонального природокористування в сільському господарстві

10.2. Екологізація виробництва сільськогосподарської продукції

10.3. Економічна ефективність природоохоронних заходів

10.4. Удосконалення економічного механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища

10.1. Сутність раціонального природокористування в сільському господарстві

Функціонування галузі сільського господарства безпосередньо пов'язане з використанням природних ресурсів – земельних, водних, лісових та інших. У зв'язку з цим підвищення технічного рівня сільського господарства передбачає втручання людини в живу природу і необхідність забезпечення екологічної сумісності технічних засобів і технологій виробництва. Взаємодія людини, засобів виробництва та природи створює багатофункціональну *еколого-економічну систему*. У цій системі мають місце три види зв'язку: по-перше, *економічні зв'язки* (відносини), що виникають між людьми в процесі виробництва, яке завжди супроводжується перетворенням природи; по-друге, *технологічні зв'язки* між людьми, засобами виробництва і природним оточенням (наприклад, у процесі виробництва сільськогосподарської продукції); по-третє, *екологічні зв'язки* між окремими елементами природи, за допомогою яких останні створюють відповідні природні умови.

Таким чином, людство не може існувати, не використовуючи природні ресурси, а це впливає на кількість і якість природного середовища, вносить у нього зміни. Відповідно зміни в природному середовищі, які пов'язані з діяльністю людини, прийнято називати *антропогенними*. Відповідно від стану і методів природокористування залежить не тільки продуктивність

сільськогосподарського виробництва, а й охорона природи, що є первинним джерелом всіх виробничих ресурсів.

Термін “природокористування” є одним із найпоширеніших у науковій літературі, разом з тим він наповнений різним змістом. Вперше поняття «природокористування» було запропоноване вченим-екологом Ю.М.Куражковським у 1959 році. За його визначенням, природокористування – це регулювання всіх типів використання природних ресурсів для господарства та охорони здоров’я. У більш загальному трактуванні під ним розуміють сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі. В сучасному трактуванні під *природокористуванням* розуміють процес експлуатації природних ресурсів з метою задоволення матеріальних і культурно-оздоровчих потреб суспільства. Цей процес являє собою можливість використання людиною корисних властивостей навколишнього природного середовища – екологічних, економічних, культурних і оздоровчих. Тобто, в усіх випадках під *природокористуванням* мається на увазі сукупність усіх форм експлуатації природоресурсного потенціалу і заходів з його збереження, вирізняючи з цього процесу такі аспекти: 1) видобуток і переробку природних ресурсів, їх відновлення чи відтворення; 2) використання та охорону природних умов середовища проживання; 3) збереження, відтворення (відновлення) екологічної рівноваги природних систем, що служить основою збереження природо-ресурсного потенціалу суспільства.

У формуванні стратегії природокористування виокремлюють *три етапи*:

Перший етап – початок 20-х – середина 50-х років ХХ століття. В економічній науці домінувала концепція безкоштовності природних ресурсів. Вважалося, що оскільки природні ресурси не є об’єктами купівлі – продажу, то методологічно неправильно оцінювати їх у вартісному виразі, а впровадження оцінки природних ресурсів у господарську практику гальмуватиме розроблення корисних копалин, розширення

сільськогосподарського виробництва. Природні ресурси сприймалися невичерпними, а тому у сільськогосподарському виробництві переважали екстенсивні методи господарювання. Зокрема, цілинні землі уявлялися великим резервом для екстенсивного розвитку сільського господарства.

Другий етап стратегії природокористування розпочався у 60-х роках і тривав до початку 80-х ХХ століття. Характерним для нього було вичерпання резервів сільськогосподарських угідь, придатних для експлуатації, погіршення умов видобутку ресурсів на родовищах, що відобразилося на зростанні собівартості видобутої сировини. Результатом цих негативних процесів було усвідомлення помилковості уявлень про природні ресурси як безкоштовний, невичерпний подарунок природи людині.

Третій етап (початок 80-х років ХХ століття) пов'язаний з усвідомленням об'єктивної необхідності *раціонального природокористування* ресурсів та обґрунтуванням методології економічної оцінки природних ресурсів на основі певних вартісних критеріїв.

Таким чином, розглядаючи концепцію природокористування в історичному плані, доцільно виділити наступні типи природокористування:

– *екстенсивне природокористування*, за якого зростання матеріального виробництва здійснюється шляхом розширення, збільшення кількості матеріальних об'єктів та територій, залучених до існуючого природокористування та зростаючим навантаженням на навколишнє природне середовище;

– *інтенсивне природокористування*, при якому зростання матеріального виробництва здійснюється за рахунок глибшої інтенсивної розробки базових природних об'єктів з максимальним використанням ресурсних можливостей;

– *рівноважне і збалансоване природокористування*, коли суспільство контролює свій розвиток, маючи за ціль зменшення антропогенного навантаження на довкілля та використання можливостей самовідновлення еколого-природних систем.

Щодо третього типу природокористування слід зазначити, що в останні десятиліття було встановлено, що популярна модель агресивного економічного розвитку є абсолютно безперспективною, насамперед, через обмеженість не відновлюваних природних ресурсів. Водночас виявилось, що забруднене довкілля, напружений екологічний стан окремого національного господарства впливають на функціонування інших національних господарств - оскільки вони співвідносні в еколого-економічному просторі.

Таке господарювання призвело до значного загострення екологічної ситуації, яка в свою чергу негативним чином впливає на соціально-економічні процеси, які відбуваються в нашій країні. Особливо негативно екстенсивне природокористування позначилося на аграрній сфері, де економічні результати значною мірою визначаються кількістю та якістю залучених в господарський оборот природних об'єктів.

На сьогодні, форми природокористування реалізуються у вигляді: *загального і спеціального природокористування.*

Загальне природокористування не вимагає спеціального дозволу. Воно здійснюється громадянами на основі належних їм природних (гуманітарних) прав, що існують і виникають у результаті народження і існування (наприклад, користування повітрям).

Спеціальне природокористування здійснюється фізичними і юридичними особами на основі дозволу уповноважених державних органів. Воно має цільовий характер, є платним і за видами використовуваних об'єктів поділяється на землекористування, лісокористування, водокористування, користування надрами, користування тваринним світом (дикими тваринами, і птахами, рибними запасами).

Природа та її ресурси є середовищем, об'єктом, результатом життя і господарчої діяльності людей, які приводять як до позитивних, так і до негативних наслідків. Тому прийнято розрізняти два основних види природокористування: *раціональне і нераціональне.*

Під *раціональним (оптимальним) природокористуванням* розуміють

вивчення природних ресурсів, їх ощадливу експлуатацію, охорону та відтворення з урахуванням не тільки нинішніх, але й майбутніх інтересів розвитку господарства країни та збереження здоров'я населення. *Нераціональне природокористування* супроводжується втратою природи здатності до самовідновлення, саморегулювання й самоочищення, порушенням рівноваги біологічних систем, вичерпанням мінеральних ресурсів, погіршенням виконання рекреаційних, оздоровчих та естетичних функцій щодо природних об'єктів.

Сучасне природокористування базується на фундаментальних вимогах чинного законодавства. Основоположні засади правового регулювання знайшли своє відображення в Законах України “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про природно-заповідний фонд України”, “Про рослинний світ”, “Про тваринний світ”, Земельному кодексі, Водному кодексі, Лісовому кодексі та інших законодавчих актах. Слід зазначити, що сучасні природноресурсові нормативні акти вказують на необхідність раціонального використання природних ресурсів, але в них не наводиться законодавче визначення поняття раціонального природокористування.

Реалізація згаданих законодавчих актів зумовлює необхідність дотримання відповідних *принципів раціонального природокористування*, під якими розуміються певні економічно обумовлені правила поведінки людини і суспільства в природному середовищі. Дотримання принципів раціонального природокористування дозволить розробити заходи з охорони довкілля, відновити порушені взаємозв'язки в екосистемах, запобігти загостренню екологічних ситуацій.

Умовою забезпечення раціонального природокористування є дотримання таких основних принципів:

1. *Принцип раціонального й ефективного природокористування*. Це основоположний фактор правового регулювання використання природних ресурсів. Зміст цього принципу визначається тими функціями, які природа виконує стосовно людини і суспільства. Раціональне й ефективне

природокористування означає економічно необхідне й екологічно обґрунтоване природокористування, при якому одночасно враховуються економічні й екологічні інтереси природи і суспільства. Навколишнє середовище виконує економічну, біологічну і соціальну функції, забезпечує виробництво необхідними природними ресурсами, підтримує на належному рівні здоров'я людини і сприяє дальшому розвитку суспільства.

2.Принцип “нульового рівня” споживання природних ресурсів . Суть його полягає в тому, що за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний – перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (на рівні 2-7%). Дотримання коефіцієнта обов'язкове, оскільки з порушника стягується штраф, який може перевищити прибутки підприємства. Цей принцип реалізований в багатьох розвинутих країнах для регулювання споживання первинних природних ресурсів у, тому числі сільськогосподарських земель, на державному рівні.

3.Принцип відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалові регіону. Дотримання цього принципу дозволяє уникнути порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному збалансованому циклові використання і відновлення. Таке порушення законів функціонування природних екосистем відбувається у двох випадках: а) за перевищення рівня антропогенного навантаження, що виражається в надмірній концентрації виробництва. Тривалий час у практиці територіального планування виходили з того, що собівартість виробництва продукції знижується при збільшенні концентрації виробництва. При цьому не лише ігнорувались обмежені відновлювальні властивості природно-ресурсного потенціалу регіону, але часто споживання окремих видів ресурсів перевищувало їх наявність. Так, виникли регіони гострої екологічної кризи в Україні. Разом з тим, через надмірну концентрацію виробництва впровадження природоохоронних заходів перетворюється у велику

проблему; б) за невідповідності спеціалізації виробництва специфіці природно-ресурсного потенціалу. Така невідповідність особливо спостерігається у рекреаційних регіонах України, де оптимальніше використання рекреаційних ресурсів сприяло б формуванню рекреаційного комплексу та виробництва з його обслуговування. Однак, розвиток екологічно небезпечних галузей призвів тут до погіршення якості повітря, земельних ресурсів, питної води та інших джерел.

4.Принцип збереження цілісності природних систем у процесі їх господарського використання. Цей принцип впливає із закономірностей взаємопов'язаності природних компонентів. Вплив людини на окремі компоненти природи та окремі види ресурсів не обмежується змінами лише в них. Зміни одного з компонентів природної системи призводять до змін в інших, а іноді – до зміни якості екосистеми в цілому. Так, осушення боліт в зоні Полісся призвело до зміни якості багатьох екосистем, в результаті - рілля виявилася підтопленою, висохли малі річки тощо.

5.Принцип збереження природного кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності. Сутність принципу у сільському господарстві зводиться до того, щоб технологічні процеси його конкретних виробництв являли собою послідовний ряд стадій, пов'язаних між собою комплексністю переробки сировини, або постадійним її використанням. Адже природний ресурс, що забирається з природних систем, пройшовши цикл “ресурс-виробництво-споживання”, знову повертається у вигляді відходів в екосистеми. Якщо це повернення наближається до природного кругообігу, воно не завдає шкоди природі, а речовина поступово асимілюється. Порушення цього принципу призвело до утворення великої кількості відходів, які не включаються в природний кругообіг речовин і змінюють властивості багатьох екосистем у конкретних регіонах.

6.Принцип пріоритетності екологічної оптимальності на перспективу відносно економічної ефективності поточного природокористування. Природні процеси, що забезпечують раціональне природокористування

перебігають у часі і визначаються факторами як короткочасними, так і тривалої дії. Тому виникає необхідність враховувати їх дію і можливі наслідки в поточній та перспективній виробничій діяльності.

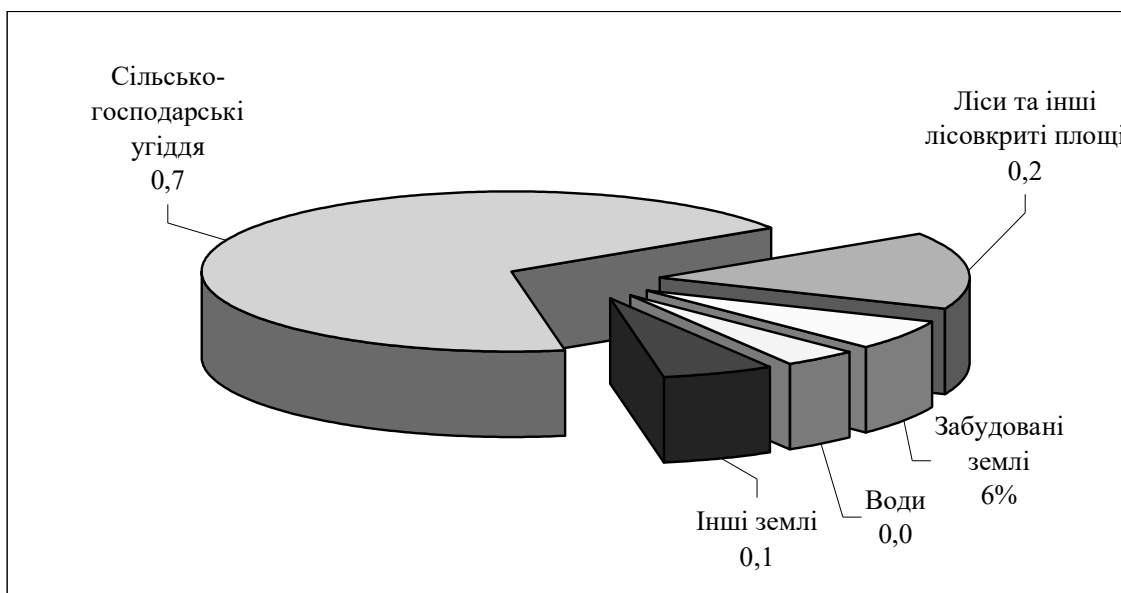
Дотримуватись принципів раціонального природокористування необхідно в усіх регіонах нашої країни. Збереження спільної екологічної рівноваги можливо за умови збереження рівноваги природних систем окремих регіонів. Крім того, проблема раціонального природокористування не може бути повністю вирішена в сільськогосподарській сфері і навіть у загальнодержавних межах. Це - глобальна проблема, яка властива всій планеті.

Одним з найвідчутніших чинників впливу на довкілля є діяльність підприємств агропромислового комплексу. Багато вчених вважають, що агропромислове виробництво переважає інші галузі за рівнем антропогенного навантаження. Це пов'язано насамперед із територіальною поширеністю його ланок, особливо сільськогосподарського виробництва. Крім того, процес відтворення в сільському господарстві тісно пов'язаний з природними процесами. Вплив АПК на довкілля особливо посилюється з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва, а саме: широкомасштабною механізацією, надмірною розораністю території та глибокою оранкою, хімізацією та меліорацією, високою концентрацією виробництва сучасних агрохолдингових компаній.

За земельною територією Україна є однією з найбільших європейських країн, а за якісним складом ґрунтів та біопродуктивністю угідь – однією з найбагатших країн світу. Переважання родючих земель, висока густота населення та особливості розвитку сільського господарства, що склались історично, обумовили високий рівень освоєності земельного фонду. Так, на початок 2018 р. земельний фонд України складав 60,4 млн. га, при цьому питома вага сільськогосподарських угідь становить 68,7%, а орних земель у їх складі - 53,9% (Рис.1). Це найвищий рівень залучення та використання земель у сільськогосподарському виробництві, аналогічні показники у

Німеччині, Франції та Англії становлять близько 32%. При цьому, якщо Україна в Європі займає 5,7% території, то її сільськогосподарські угіддя становлять 18,9%, а рілля – 26,9%.

Висока розораність земельних угідь є однією з причин розвитку водної і вітрової ерозії. Різними формами ерозії в Україні охоплено майже 50% ріллі (14947 тис. га с.-г. угідь), при цьому площа еродованих земель щорічно зростає на 80-100 тис га. Внаслідок цього з ґрунту щорічно виноситься велика кількість поживних речовин (11 млн. т гумусу, 0,5 млн.т азоту, 0,4 млн.т фосфору, 1,7 млн. т калію), втрати яких тільки частково компенсуються внесенням добрив. Щорічно еколого-економічні збитки від ерозії ґрунтів, за розрахунками фахівців складають 13,9 млрд. грн. Висока розораність території, невелика площа лісових позахисних насаджень призводять до інтенсивного розвитку вітрової ерозії та суховіїв.

Рис.10.1. Структура земельного фонду України (станом на 01.01.2018 р.)

Загальна площа земель з порушеним ґрунтовим шаром на кінець 2016р. становила 187,6 тис. га, з них протягом року відпрацьовано 2,8 тис. га та рекультивовано 1,8 тис. га. Підвищення родючості малопродуктивних угідь

родючим шаром ґрунту проведено на 2,3 тис. га сільськогосподарських угідь (в 1,6 рази більше, ніж у 2010 р.). Загальна кількість заскладованого родючого шару ґрунту зменшилась проти попереднього року на 15,3 млн.м³. (на 22%) і становила 75,3 млн.м³. Стан проведення ґрунтоохоронних заходів щодо вапнування та гіпсування ґрунтів наведено у таблиці 10.1.

Дані таблиці свідчать, що за аналізований період площі земель, на яких проводяться заходи щодо вапнування ґрунтів збільшилися на 42%, що є позитивною тенденцією щодо використання земельних ресурсів. Головними результатами внесення вапняних препаратів у ґрунт вважаються зменшення кислотності субстрату і збільшення концентрації кальцію. Однак, крім цього відбувається і ряд інших, не менш цінних для ґрунтів змін: відбувається збагачення субстрату макро і мікроелементами, особливо магнієм; структура ґрунту стає більш пухкою; ґрунтовий родючий шар краще утримує вологу; швидко розмножується і підвищує свою активність корисна ґрунтова мікрофлора; рослини акумулюють набагато менше токсичних речовин.

Таблиця 10.1.

Проведення вапнування та гіпсування ґрунтів, площ, на яких застосовувалися засоби захисту рослин *

Показники	2010р.	2013 р.	2014р.	2015 р.	2016 р.
Площа вапнування ґрунтів, тис. га	73,2	97,8	97,2	88,1	103,7
Внесено вапняного борошна та інших вапнякових матеріалів, тис. т	340,8	487,3	417,8	454,1	374,6
Площа гіпсування ґрунтів, тис. га	4,4	6,2	6,7	7,1	11,1
Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід, тис.т	23,4	22,5	24,1	16,0	32,4
Площа, на якій застосовувались засоби захисту рослин, тис. га:	12239,0	14981,8	14005,3	13854,1	14321,1
у тому числі пестициди	10836,3	13598,7	12660,1	12469,1	13798,0

*За даними Держгеодастру України [1]

Також відповідно до офіційних даних, площі на яких проведено гіпсування, як одного із важливих видів землекоронної меліорації,

направлених на поліпшення фізико-хімічних і фізичних властивостей засолених ґрунтів збільшилися у 2,5 рази, що також відображає позитивні зміни.

Разом з тим, слід відмітити загрозливу ситуацію, щодо зростання площ ґрунтів, на яких застосовуються засоби захисту ґрунтів на 17%, у тому числі пестицидів на 27%, які у більшості є забороненими за відповідними європейськими стандартами.

Важливим фактором для підтримання родючості ґрунтів та вирощування сільськогосподарської продукції є застосування оптимальних норм мінеральних та органічних добрив (таблиця 10.2.).

Аналіз даних таблиці свідчить, що при незначному коливанні посівних площ сільськогосподарських культур збільшується внесення мінеральних добрив на 62%, однак на практиці часто спостерігається недотримання співвідношення між нормативами застосування азотних, фосфорних та калійних добрив.

Таблиця 10.2

**Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай
сільськогосподарських культур***

Показники	2010р.	2013р.	2014р.	2015р.	2016р.
Посівна площа сільськогосподарських культур, тис.га	18139,7	18962,4	17992,2	17889,1	17982,2
Мінеральні добрива:					
Внесено в ґрунт у поживних речовинах під урожай сільськогосподарських культур, тис.т	1064,2	1493,8	1471,7	1415,0	1728,9
у тому числі					
азотні	776,6	1042,9	1021,2	985,0	1197,4
фосфорні	158,2	237,1	241,1	223,2	287,0
калійні	129,4	213,8	209,4	206,8	244,5
Внесено в ґрунт у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	58	79	82	79	96
Органічні добрива:					

Внесено в ґрунт під посіви сільськогосподарських культур, тис.т	9874,1	9602,6	9860,9	9636,3	9132,5
Внесено в ґрунт на 1 га посівної площі, т	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5

*За даними Державної служби статистики України [2]

Також, суттєвим для стану ґрунтів та вирощування сільськогосподарських культур є внесення органічних добрив. За підрахунками фахівців, для підтримання бездефіцитного балансу гумусу необхідно вносити у середньому 12т/га органічних добрив, наразі вноситься 0,5 т/га на протязі тривалого періоду. Даний фактор негативно впливає на продуктивний та екологічний стан ґрунтів. Це пояснюється відмовою більшості сільськогосподарських структур від галузі тваринництва, яка є достатньо трудомісткою та затратною.

Крім цього, для потреб промисловості в Україні щорічно вилучається в середньому за рік 5,4 тис. га сільськогосподарських угідь. У результаті, за останні три десятиріччя площа сільськогосподарських угідь в Україні зменшилася більш як на 2, 8 млн. га, в тому числі ріллі – майже на 1, 6 млн. гектарів. Експертні оцінки свідчать, якщо такі темпи руйнування орної землі збережуться, то через 20-30 років третина ріллі буде знищена. На відміну від атмосфери і води земля є малорухомим середовищем і міграція в ній забруднень відбувається повільно, а їх концентрація постійно зростає і впливає на людину не тільки безпосередньо, але й через кількість та якість врожаю. За даними Міністерства охорони здоров'я України, кожна шістнадцята із обстежених проб ґрунтів на санітарно-хімічні показники не відповідає гігієнічним нормативам і кожна тринадцята (у 2016 р. – кожна десята) – мікробіологічні

Тому для аграрного сектору особливо важливим залишається питання раціонального землекористування, оскільки земля є основним засобом виробництва у сільському господарстві. Під *раціональним землекористуванням* прийнято розуміти не тільки використання землі за

прямим призначенням, а і її охорону. Розрізняють дві основні проблеми охорони землі: *економічна* – охорона від виснаження та зниження продуктивності; *екологічна* – охорона від забруднення.

Традиційний трансформаційний підхід до використання земельних ресурсів, що спричинив глибоке порушення екологічної рівноваги в регіональних системах землекористування, ускладнюється в процесі продовження земельної реформи, коли поглиблюються суперечності між використанням, володінням і охороною земель, загострюються економічні та екологічні протиріччя, пов'язані з виконанням власниками землі ґрунтоохоронних заходів та можливістю їх фінансування.

Слід зазначити, що найбільш системно заходи щодо охорони земель проводилися в 1995 році. В подальшому, у зв'язку із кризовими явищами в економіці, зниженням рівня фінансування, спостерігається значний спад обсягів землеохоронних заходів, що поглиблює еколого-економічні проблеми землекористування.

Загострення еколого-економічних протиріч у землегосподаруванні, втрата цінних продуктивних земель, зниження їх родючості та суттєве погіршення екологічних функцій на сучасному етапі повинні розглядатися як загроза економічної незалежності і національній безпеці України. Тому питання охорони земель, оптимізації їх використання і відновлення необхідно піднести до рівня головних пріоритетів сталого розвитку країни і найважливішого напряму державної політики в галузі охорони навколишнього середовища.

Серед природних ресурсів вода займає особливе місце, оскільки її використовують у всіх сферах людської діяльності і вона відіграє важливу роль у сільськогосподарському виробництві. Вона руйнує, розчиняє і транспортує неорганічні речовини, сприяє відкладенню осадових порід і утворенню ґрунту, істотно впливає на формування клімату і погоди, є важливим засобом виробництва у зрошуваному землеробстві.

За даними Державного агентства водних ресурсів України загальні ресурси прісних вод України становлять 216,8 км³, з них ресурси річкового стоку – 209,8 км³ та об'єм підземних вод, що враховуються в ресурсній частині водогосподарського балансу – 7,0 км³. При цьому, запаси водних ресурсів (річкового стоку) в Україні на 1 людину становлять близько 1,8 тис. м³ на рік, що є одним з найменших показників у Європі (для прикладу: Норвегія – 96,9; Швеція – 24,1; Фінляндія – 22,5; Франція – 4,6; Італія – 3,9; Англія – 2,7; Польща – 1,7; Німеччина – 1,3 м³ на рік).

Забір прісної води підприємствами галузей економіки у 2016 р. становив 9325 млн. м³ у тому числі для потреб сільського господарства – 3156 млн. м³ (34%), що є найбільшою питомою часткою серед 11-ти інших галузей.

За останнє десятиріччя спостерігається тенденція щодо зменшення обсягів води, направленої на сільськогосподарські потреби (у 5,8 рази, на зрошення – у 4,9 рази, на виробничі та побутово-питні – відповідно у 3,8 та 2,0 рази відповідно. Приблизно 80% аграрного водоспоживання пов'язано із зрошенням сільськогосподарських культур, решта води витрачається на обводнення пасовищ, на тваринницьких фермах, в населених пунктах. Особливістю використання водних ресурсів у сільському господарстві є значна питома вага безповоротного водопостачання. Цей показник перевищує 75% води, що забирається, тоді як в інших галузях національного господарства він майже на порядок нижчий.

Важливою екологічною проблемою залишається забруднення водних ресурсів. Так, протягом 2016 р. у водойми скинуто 4,2 млрд. м³ забруднених, а частка забруднених зворотних вод у загальному водовідведенні зростає більше, ніж удвічі.

Нераціональне ведення сільського господарства зумовило погіршення гідрологічного та гідрогеологічного режиму цілих регіонів. З метою збільшення площі сільськогосподарських угідь проводилися широкомасштабні осушувальні меліоративні роботи (особливо в зоні

Полісся), які супроводжувалися значним пониженням рівня підґрунтових вод. Особливо негативно такі заходи вплинули на водність малих річок – на 30-40% зменшився стійкий стік, що зумовило їх обміління і навіть повне пересихання.

За даними Міністерства охорони здоров'я України у 2016 р. із обстежених проб води, взятих із системи господарсько-питного постачання, кожна шоста не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам на відповідність санітарно-хімічних показників та кожна десята – на мікробіологічні. Майже у кожній п'ятій пробі води, взятій у місцях водокористування сільських населених пунктів, фіксувалась невідповідність санітарно-гігієнічним вимогам та у кожній щостій – мікробіологічним вимогам. Таке забруднення особливо небезпечне своєю повсюдністю, зумовлене попаданням у водні джерела отрутохімікатів, залишків мінеральних добрив при їх змиві з ґрунтового покриву та при надходженні у водоймища забруднених підґрунтових вод. Крім хімічного забруднення сільське господарство зумовлює органічне та бактеріальне забруднення, яке відбувається внаслідок недотримання санітарних правил при зберіганні відходів тваринницьких ферм. Таким чином, сільське господарство є не тільки значним водоспоживачем, але і забрудником водних джерел.

Господарська діяльність людського суспільства посилюється з кожним роком і негативно впливає на стан гідросфери нашої планети. Негативний вплив проявляється : по-перше, у вигляді виснаження джерел водопостачання ненормованими водовідборами; по-друге, у порушенні гідрологічного та гідрогеологічного режимів на значних територіях; по-третє, забрудненні поверхневих і підземних вод.

З усіх рослинних ресурсів планети найважливішими в житті природи і людей є ліси. Це важливий і найефективніший засіб підтримання природного стану біосфери і незамінний фактор культурного та соціального значення. Їх водоохоронні, гідрологічні, ґрунтозахисні та інші функції охороняють ґрунти від водної та вітрової ерозії, а ріки від висихання і замулення. В

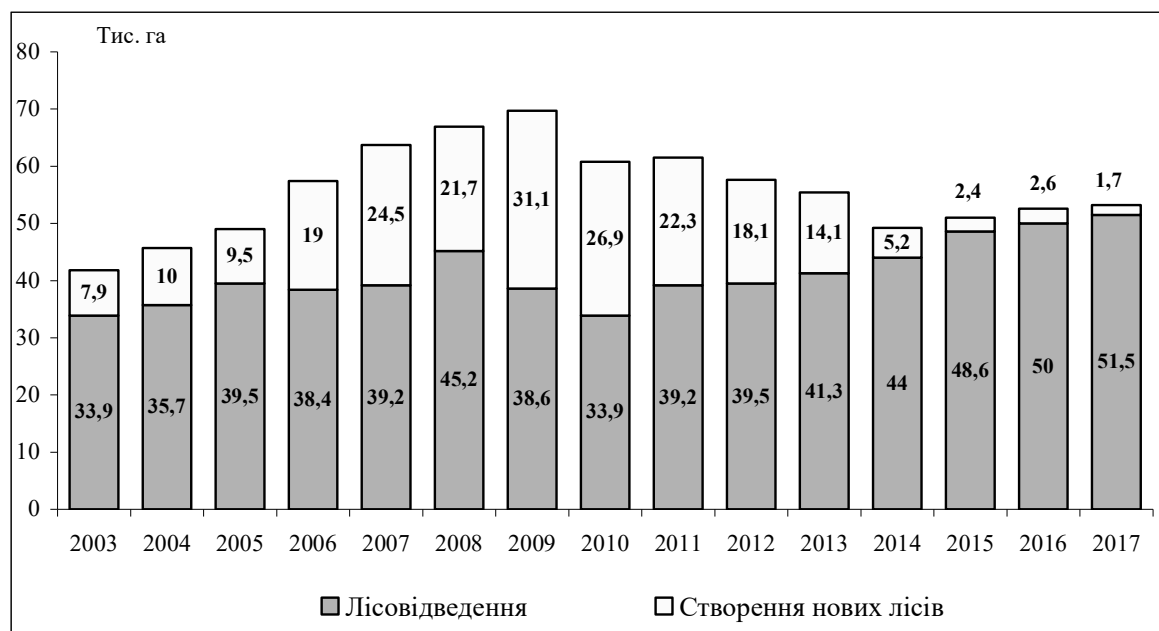
результаті позитивного впливу лісу на гідрометеорологічний процес пом'якшується клімат, що сприяє підвищенню ефективності сільського господарства. Як біологічна система ліс, краще за інші типи біоценозів суші засвоює і перетворює сонячну енергію, створює первинну біологічну продукцію, оновлює запаси біомаси, прискорює кругообіг речовин і енергії в біосфері.

Ліси України розміщені по території нерівномірно: в Поліссі –29%, Лісостепу – 14%, Степу – 5%, Карпатах – 40%, Криму (в основному в горах) – 10%. На одного жителя України припадає 0,18 га вкритих лісом земель. Основним завданням лісгосподарської діяльності є відновлення лісів і лісових ресурсів, забезпечення розширеного відтворення і підвищення продуктивності лісових земель. За даними Державного агентства лісових ресурсів України висівання і садіння проведено на площі 34,7 тис. га, у тому числі створено 1,7 тис. га нових лісів, а також до лісовідновлення зараховано 18,5 тис. га природного поновлення. Загалом у 2017 році відновлено 51,5 тис. га лісу, що на 1,5 тис. га більше ніж у 2016 році. Однак, через відсутність бюджетного фінансування роботи з лісорозведення виконано на 95%.

Значної шкоди лісам завдають пожежі. У 2017 році сталося 92 лісові пожежі на площі понад 5 га, це у 2,5 раз більше за кількістю та у 5 разів за площею, порівняно із 2016 роком. Збитки від лісових пожеж фахівці оцінюють у 43,8 млн гривень. Значною мірою це викликано зменшенням профілактичних протипожежних заходів через відсутність бюджетного фінансування.

На стан лісів впливає низка негативних антропогенних чинників, під дією яких зменшується приріст деревини, відбувається часткова або повна втрата крон, висихання окремих дерев і насаджень. Впродовж 2006 р. від пошкоджень шкідливими комахами, хворобами лісу, впливу несприятливих погодних умов та лісових пожеж загинуло 12,8 тис. га лісових насаджень, що на 0,7 тис. га більше проти попереднього року.

Водоохоронна і захисна роль лісів як природного фактора досі не дістала належної економічної оцінки, що позначилося на екології – руйнівні наслідки від безсистемного вирубування лісів та зниження лісистості території. Крім цього, захисне лісорозведення – це невід’ємна частина наукової системи ведення сільського господарства, що застосовується з метою попередження негативного впливу природно-антропогенних факторів на сільськогосподарські угіддя. За підсумками багаторічних досліджень, кожні 10% додаткової лісистості зумовлюють додаткове випадання до 40% опадів, підвищують внутрішньогрунтовий і ґрунтовий стоки на 6-8%, збільшують живлення річок підземними водами на 0,7 – 0,9 куб м. на рік. Встановлено, що гектар лісу захищає 30-35 га прилеглих полів, при цьому під впливом захисних лісових смуг урожайність сільськогосподарських культур підвищується на 2-3 ц/га, а в окремих випадках – до 6-7ц/га.

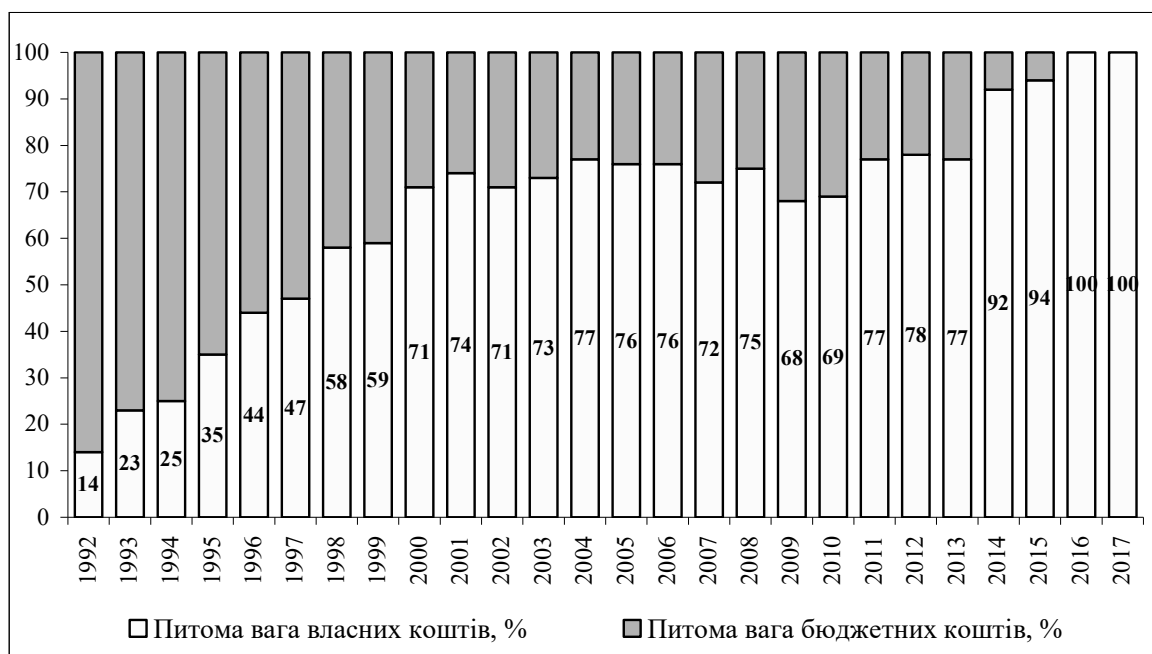

Рис. 10.2. Динаміка лісовідведення та створення нових лісів в Україні*

Розраховано за даними [3]

Створення нових лісів мало позитивну тенденцію із 2003 – 2009 рр., у подальшому спостерігаються певні коливання даного показника. На даний час спостерігається тенденція щодо зростання частки земель для лісовідведення до 51,5% порівняно із 2003р. - 33,9%.

У 2016 р. порівняно з 2000 р. кількість лісосмуг скоротилась на 94% (на 30 тис. га). За останні 5 років створено стільки лісосмуг, скільки їх створювалось в минулі роки щорічно. Крім того, основна маса лісосмуг була створена у 60-70-ті роки, а строк їх дії становить 60 років. У зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств система доглядів за лісосмугами практично не проводиться.

Рис. 10.3. Динаміка фінансування лісогосподарської галузі*

*Розраховано за даними [3]

Таким чином, проблема охорони і економного використання лісових ресурсів залишається особливо актуальною для України з невисокою лісистістю її території, нерівномірним розміщенням лісових насаджень, важливою захисною роллю лісів.

Природоохоронна і господарська діяльність мають поєднуватися в процесі господарювання, щоб забезпечити потреби людей якісними умовами існування. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу повинно бути спрямованим саме на гармонізацію господарської та природоохоронної діяльності, зменшення негативних наслідків для навколишнього середовища.

10.2. Екологізація виробництва сільськогосподарської продукції

Забезпечення населення якісними, екологічно чистими й економічно доступними продуктами харчування, а також формування необхідних страхових запасів є важливою складовою національної аграрної політики. Тому визначальними заходами щодо реалізації концепції стійкого економічного розвитку є перехід агропромислового комплексу до виробництва екологічно чистої продукції.

Стан агропромислового комплексу України можна визначити як кризовий. Критичне положення з продовольчим забезпеченням у країні, де обсяги виробництва сільськогосподарської продукції ще недавно склали понад 30% ВВП, яка характеризується кращими у світі земельними ресурсами, свідчить про складну ситуацію в економіці. Від спроможності України забезпечити населення достатньою кількістю високоякісних продуктів харчування залежатиме, чи стане вона цивілізованою, розвинутою державою. Разом з тим, слід зважати, що в Україні з її історичними, політичними та демографічними особливостями, агропромисловий комплекс є основою економіки, важливою експортною галуззю, основою матеріального добробуту населення.

За оцінками експертів країна, в якій виробляється не менше 80% необхідних для населення продуктів харчування здатна забезпечувати свою продовольчу безпеку. В середньому, у 2010 – 2017 рр. в Україні виробляється 60% необхідних продуктів харчування, відповідно ще 40% сільськогосподарської сировини і продуктів харчування завозиться по

імпорту. Однак, кошти, які витрачаються на весь імпорт продовольства в Україні, порівняно з іншими країнами, невеликі. В середньому, в 2000-2005 рр. весь імпорт складав 0,6% від загальносвітового показника.

Рівень нормативного і фактичного споживання основних видів продуктів харчування в динаміці по роках відображено в таблиці 10.3.

За рівнем споживання основних харчових компонентів Україна суттєво відстає від провідних країн світу. Аналіз даних таблиці 7.3. свідчить, що за аналізований період близькими до науково-обґрунтованих норм було споживання таких продуктів як – хлібні продукти, яйця, овочі, цукор та олія.

Таблиця 10.3

Середньорічне споживання продуктів харчування на одну особу населення України, кг

Продукти	Рекомендовані норми споживання	Фактичне споживання				2016р. у % до норми споживання
		2000р.	2005р.	2010р	2016р	
Хлібні продукти	104,0	124,9	123,5	111,3	101,0	97,1
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	32,8	39,1	52,0	51,4	64,3
Молоко та молочні продукти	380,0	199,1	225,6	206,4	209,5	55,1
Яйця, шт.	280,0	166,0	238,0	290,0	267,0	95,4
Картопля	123,0	135,4	135,6	128,9	139,8	
Овочі і баштанні продовольчі культури	154,0	101,7	120,2	143,5	163,7	113,7
Плоди, ягоди та виноград	84,0	29,3	37,1	48,0	49,7	59,2
Риба та рибні продукти	20,1	8,4	14,1	14,5	9,6	47,8
Цукор	38,0	36,8	38,1	37,1	33,3	87,6
Олія	12,6	9,4	13,5	14,8	11,7	92,5

Відмічається позитивна тенденція до зростання споживання м'яса і м'ясопродуктів, однак це становить лише 64,3% від норми. Низьким залишається споживання таких необхідних для забезпечення повноцінної

життєдіяльності людини продуктів як плоди, ягоди (59,2% рекомендованої норми), риба та рибні продукти (47,8% рекомендованої норми), молоко та молочні продукти (55,1% рекомендованої норми).

Екологічний аспект продовольчої безпеки полягає не тільки в забезпеченості відповідною кількістю продуктів харчування, але їх якістю. В організмі людини може бути виявлено близько 1000 токсичних хімічних речовин, куди вони попадають з водою і продуктами харчування. Більше 45% всієї енергії людина тратить на їх обеззараження. Збільшення цих витрат при постійному зниженні якості продуктів харчування загрожує здоров'ю людей.

Отже, проблема забезпечення якості та безпеки продовольства нині є однією з головних, що зумовлено насамперед різким зниженням якості багатьох продуктів харчування та сировини, зокрема м'ясо-молочної, плодоовочевої продукції та зерна через порушення технологій їх виробництва. Також досить велику частку займають продукти, які мають високий вміст шкідливих металів, пестицидів, неконтрольовані харчові добавки.

Таким чином, проблема раціонального харчування набирає все більшого значення з багатьох причин. Зокрема, підвищення ефективності сільського господарства досягається переважно шляхом застосування добрив, гербіцидів і пестицидів, розвитку механізації, виведення нових сортів рослин і порід тварин, впровадження прогресивних технологій вирощування сільськогосподарських культур, спеціалізації господарств.

З точки зору екології не всі ці засоби однаково безпечні. Інтенсивна хімізація сільського господарства викликає підвищену небезпеку для навколишнього середовища і здоров'я людей. За даними ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), кількість отруєнь пестицидами досягає 1,5 млн. випадків щорічно.

Не менш суттєвого впливу на навколишнє середовище завдають мінеральні добрива. Незважаючи на високий економічний ефект, збагачення ґрунту азотом, фосфором, калієм та іншими мікроелементами, добрива

мають певний баласт. Особливо небезпечними в цьому плані є важкі метали і радіонукліди. Концентруючись у ґрунті, вони пригнічують рослини, накопичуються в них у концентраціях, які перевищують гранично допустимі норми, погіршують стан ґрунтів, пригнічують мікрофлору. Надмірне накопичення цих хімічних елементів у кормових рослинах є також причиною захворювання тварин, що впливає на якість молочної і м'ясної продукції.

Ученими встановлено, що основним джерелом шкідливих речовин, які надходять у сировину, є довкілля. У числі екологічних проблем – виведення з обороту зон екстенсивного землекористування і низьких врожаїв, скорочення розораності земель, екологічно обґрунтоване паювання земель, відновлення природної родючості ґрунтів, як природного ресурсу і якості життєвого середовища.

За оцінками вітчизняних спеціалістів, в Україні на частку збитків, що завдаються сільському господарству від забруднення атмосфери припадає 20% комплексного економічного збитку і 15% від забруднення водних ресурсів. У 2015 році економічні втрати в сільському господарстві тільки від забруднення атмосфери і водного басейну оцінювалися в розмірі 58,6 млн. дол. США, що складає 1,9% національного доходу України, створеного в сільському господарстві. Збитки, завдані навколишньому середовищу при використанні необґрунтованої системи внесення мінеральних добрив, щорічно оцінюються в розмірі 18-22 млн. доларів США. Ще більші втрати мають місце внаслідок використання хімічних засобів захисту рослин.

Тому сфера аграрного виробництва вимагає розробки екологічних нормативів, що запобігають інтенсивному забрудненню повітряного і водного басейнів, земельних ресурсів, а також охоплюють процеси утилізації відходів, охорони підґрунтових вод від забруднення нітратами та іншими хімічними речовинами.

Збалансований, ефективний розвиток виробництва екологічно чистих продуктів харчування неможливий без вирішення комплексу еколого-економічних проблем, які можна класифікувати за двома напрямками: по-

перше, забезпечення підвищення економічної ефективності виробництва і по-друге, визначення пріоритетності й ефективності заходів щодо екологізації виробництва.

Сучасні наукові підходи дають змогу визначити основні компоненти відтворювального механізму екологізації виробництва продукції АПК, до яких можуть бути віднесені: відтворення екологічного попиту; екологічно орієнтованої виробничої основи; екологічно орієнтованих людських факторів та мотивів екологізації.

Проблема здорового харчування має стати державною проблемою першочергової ваги за прикладом багатьох розвинутих країн світу. Концепцією національної безпеки України передбачається, що основними можливими загрозами продовольчої безпеки як складової національної безпеки України в екологічній сфері є:

- значне антропогенне порушення та техногенна перевантаженість території України, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи;
- неефективне використання природних ресурсів, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих та недосконалих технологій;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів;
- негативні екологічні наслідки оборонної та військової діяльності.

Таким чином, розробка економічного механізму реалізації природоохоронної концепції забезпечення продовольчої безпеки дозволить обмежити забруднення навколишнього середовища, послабити екологічну напруженість і поліпшити відтворювальну функцію природних екосистем в сфері аграрного виробництва. Екологічна складова у вирішенні цих проблем має і буде мати визначальне значення через гостроту екологічних проблем у даний час і в майбутньому.

Екологізація виробництва в АПК повинна перешкоджати негативному впливу технологічних процесів на стан навколишнього середовища. Основні завдання екологізації сільського господарства полягають у зниженні

техногенного навантаження, підтримці природного потенціалу шляхом самовідновлюваного режиму природних процесів, стимулювання виробництва екологічно чистої продукції.

10.3. Економічна ефективність природоохоронних заходів

Головні питання економіки природокористування пов'язані з вибором раціонального співвідношення природоохоронних витрат й прийнятного економічного збитку та визначення ефективності природоохоронних заходів. Це пошук суспільного компромісу між економічним розвитком та природоохоронною діяльністю.

До *природоохоронних заходів* належать усі види господарської діяльності, що спрямовані на зменшення і ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище. Це будівництво і експлуатація очисних споруд, розвиток маловідходних і безвідходних технологій, охорона та відтворення флори і фауни, охорона надр, боротьба з ерозією ґрунтів, розміщення підприємств і транспортної мережі з урахуванням екологічних вимог.

Комплекс природоохоронних заходів повинен забезпечувати максимальний загальноекономічний ефект, складовими якого є: економічний, екологічний і соціально-економічний результат.

Економічний результат природоохоронних заходів включає:

- відвернені економічні збитки від забруднення навколишнього середовища, тобто здійснені завдяки зменшенню забруднення навколишнього середовища витрати матеріального виробництва, невиробничої сфери та населення;
- приріст економічної (грошової) оцінки природних ресурсів, збереження чи поліпшення їх завдяки реалізації природоохоронних заходів;

- приріст виручки від реалізації продукції, отриманої завдяки повній утилізації сировинних та інших матеріальних ресурсів унаслідок здійснення природоохоронних заходів.

Екологічний рівень природоохоронних заходів зумовлюється зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище і виявляється в обмеженні надходження забруднювальних речовин у біосферу, збільшенні кількості і поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів.

Екологічний результат природоохоронної діяльності обумовлюється зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище і виявляється у зменшенні обсягів забруднюючих речовин, що потрапляють у біосферу, збільшенні кількості і поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних, біологічних та інших природних ресурсів.

Соціально-економічні результати ґрунтуються на економії або запобіганні втратам природних ресурсів, живої і минулої праці у всіх сферах економіки, а також у сфері особистого споживання і передбачають:

- підвищення екологічного комфорту проживання, умов життєдіяльності та добробуту населення;
- поліпшення фізичного стану людини і зниження захворюваності, збільшення тривалості життя;
- задоволення нематеріальних (культурних, естетичних, освітніх) потреб людини;
- підтримання екологічної рівноваги;
- створення сприятливих умов для зростання творчого потенціалу особистості, підвищення рівня її свідомості.

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів вимагає підходу, який передбачає обов'язкове врахування зовнішніх ефектів:

а) повне охоплення всіх соціальних, екологічних і економічних результатів природоохоронних заходів у різних сферах народного господарства - як найближчим часом, так і в перспективі;

б) повне охоплення усіх витрат, пов'язаних із здійсненням різних варіантів природоохоронних заходів;

в) урахування фактора часу при оцінці витрат і результатів природоохоронних заходів;

г) міжгалузевий підхід з урахуванням необхідності економії витрат і забезпечення ефективнішого використання природних ресурсів у масштабі території, що розглядається (район, область, країна).

Загальна ефективність природоохоронних заходів (повний економічний ефект) проявляється:

- у сфері матеріального виробництва - приростом обсягів чистої продукції або прибутку, а в окремих галузях або на підприємствах – зниженням собівартості продукції;

- у невиробничій сфері - економією витрат на виконання робіт і надання послуг;

- у сфері особистого споживання - скороченням витрат особистих коштів населення, спричинених забрудненням навколишнього середовища.

Абсолютна та порівняльна економічна ефективність природоохоронної діяльності. Економічне обґрунтування екологічних програм спирається на зіставлення економічних результатів від впровадження природоохоронних заходів із витратами на їх здійснення. Умовою проведення розрахунків економічної ефективності витрат на природоохоронні заходи є вибір варіантів у межах однієї території, де досягається однакова (нормативна) якість навколишнього середовища.

Методика визначення економічної ефективності природоохоронних заходів передбачає використання значної кількості показників, узагальнюючими серед яких є показники абсолютної та порівняльної ефективності.

Абсолютна ефективність природоохоронних заходів визначається за формулою:

$$A_{\dot{a}\dot{a}\dot{n}} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m \left(\frac{P_{ij} - C_i}{K_i \cdot \varepsilon} \right) \quad (10.1)$$

де E_{abc} - показник абсолютної еколого-економічної ефективності фінансування заходів природоохоронного призначення; P_{ij} - щорічний результат (ефект) i -го виду природоохоронної діяльності щодо запобігання втрат (зменшення негативних зовнішніх ефектів) j -го виду; C_i - річні експлуатаційні витрати (собівартість) на здійснення; K_i - обсяги фінансування (капітальні витрати) на здійснення i -го виду природоохоронної діяльності; ε — норма дисконту.

Абсолютна ефективність показує, у скільки разів результат перевищує витрати на проведення природоохоронних заходів. Доцільність здійснення відповідних природоохоронних заходів визначається за результатами порівняння цього показника з нормативним показником окупності капітальних вкладень (E_n).

Ефект (результат) від проведення природоохоронних заходів проявляється у прирості економічної оцінки продукції, ресурсу або у прирості чистого доходу, зниженні собівартості виробництва продукції. Зокрема, у сільському господарстві результат ($P_{c/x}$) може бути розрахований за формулою:

$$P_{c/x} = (O_2 - O_1) \cdot S, \text{ або} \quad (10.2)$$

$$P_{c/x} = (П_2 - П_1) \cdot S, \quad (10.3)$$

де O_1, O_2 -річна економічна оцінка угідь відповідно до та після проведення природоохоронних заходів; $П_1, П_2$ - відповідні обсяги отримання чистої продукції; S - площі угідь, у межах яких здійснюється природоохоронна діяльність.

Якщо здійснюються багатоцільові заходи (наприклад, спрямовані на поліпшення якості продукції), результат ($P_{c/x}$) може бути розрахований за такою формулою:

$$P_{c/x} = V_2(C_2 - C_1) - V_1(C_1 - C_1) \quad (10.4)$$

де V_1, V_2 - середньорічні обсяги отриманої продукції відповідно до та після проведення природоохоронних заходів; C_1, C_2 - ціна продукції відповідно до та після проведення природоохоронних заходів; S_1, S_2 - собівартість продукції відповідно до та після проведення природоохоронних заходів.

Однак, в даному випадку природоохоронна діяльність розглядається як сума заходів без урахування індивідуальних особливостей та ефективності виконання кожного з них окремо. Тому з метою зіставлення варіантів окремих природоохоронних рішень доцільним є використання показника порівняльної економічної ефективності (E_n):

$$E_n = P - Z, \quad (10.5)$$

де P - еколого-економічний результат від проведення заходу; Z - витрати на проведення конкретного заходу.

В економіці природокористування розрізняють поняття “ефект” і “ефективність”. Ефективність господарського проекту доцільно розглядати з урахуванням усіх витрат та довгострокових наслідків. На рівні короткострокових спостережень чи найближчих досягнутих цілей проект може характеризуватися певним економічним ефектом, тоді як аналіз довгострокових (продовжених у часі) наслідків може змінити оцінку на протилежну. Наприклад, протягом 70—80-х років минулого століття були витрачені великі кошти на меліоративні програми, але кінцевий результат — підвищення врожайності — був зведений нанівець екологічними наслідками, які змусили залучати додаткові кошти у розв'язання нових екологічних і господарських проблем. Отже з урахуванням довгострокових цілей і результатів меліоративні проекти виявились збитковими попри короткий позитивний ефект.

Завдання адекватного аналізу ефективності проектів, пов'язаних з втручанням у природні системи, нині набуває особливого значення. Тому природоохоронні заходи потребують ґрунтовного дослідження їх соціально-економічної ефективності.

Порівняльні варіанти повинні відповідати вимогам, які передбачені нормативними документами щодо умов праці, технічних та економічних показників, комплексного використання відходів, вторинних ресурсів тощо. Цей показник може бути визначений як чистий економічний ефект.

Чистий економічний ефект природоохоронних заходів. Чистий економічний ефект природоохоронних заходів у сільському господарстві визначається з метою техніко-економічного обґрунтування вибору найкращих екологічних варіантів, які різняться між собою за впливом на навколишнє середовище, а також на виробничі результати галузей, які здійснюють ці заходи. Визначення чистого економічного ефекту природоохоронних заходів ґрунтується на порівнянні витрат на їх здійснення з досягнутим завдяки цим заходам економічним результатом.

Економічний результат природоохоронних заходів (Р) найчастіше визначається за величиною економічних збитків ($U_{пр}$), яких завдяки цим заходам вдавалося уникнути та величиною додаткового доходу (ΔД) від повторного використання знешкоджених речовин або іншої продукції у випадку, коли природоохоронні заходи мають багатоцільову спрямованість, тобто:

$$P = U_{пр} + \Delta D. \quad (10.6)$$

Річні витрати на здійснення природоохоронних заходів визначаються за формулою:

$$Z = C + E_n K, \quad (10.7)$$

де C - експлуатаційні витрати; E_n - нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень; K – одноразові витрати (капітальні вкладення). Розміри нормативного коефіцієнту ефективності капітальних вкладень залежать від норми прибутковості в галузі, термінів експлуатації обладнання та устаткування, макроекономічних показників, в середньому він становить - 0,15.

Держава може регулювати нормативні показники (коефіцієнти) дисконтування, знижуючи їх для проектів, пов'язаних з використанням та

охороною природних ресурсів. Так, у Великій Британії для державних капіталовкладень норма дисконту коливається в межах 6 %, у Росії для оцінки проектів з охорони та відновлення лісових ресурсів норма дисконту знижується до 3,3 %, хоч усереднений аналогічний показник для економіки дорівнює 12 %. З урахуванням формул 10.6 та 10.7 нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень можна визначити за формулою:

$$E_n = (U_{np} + \Delta D) - (C + E_n K). \quad (10.8)$$

Розрізняють фактичний та очікуваний (проектний, прогнозний) чистий економічний ефект природоохоронних заходів. *Фактичний чистий економічний ефект* визначається для здійснення цільових заходів на основі порівняння фактичних витрат і фактично досягнутого економічного результату при реалізації проекту.

Очікуваний чистий економічний ефект розраховується на етапах розробки програм, проектів, створення нової природоохоронної техніки, виробництва екологічно чистої продукції на основі багатоваріантного аналізу очікуваних витрат і результатів з метою вибору оптимального, який забезпечує одержання максимального економічного ефекту при додержанні чинних вимог до якості навколишнього середовища.

Поточні витрати, результат і чистий економічний ефект розраховуються, як правило, за один рік. Інколи є необхідність визначення загального порівняльного економічного ефекту на весь термін здійснення природоохоронного заходу. Тоді в розрахунках слід використовувати не приведену, а загальну суму капітальних витрат, а річні поточні витрати (собівартість) та щорічний результат дисконтувати відповідно до того, як це було запропоновано при визначенні абсолютної економічної ефективності у формулі (1.1). При цьому необхідно мати на увазі, що внаслідок макроекономічних процесів (наприклад, інфляції) відбувається зміна вартості, що обумовлює необхідність в розрахунках додатково використовувати економічні інструменти приведення грошових (вартісних) показників до порівняльного виду.

Економічна ефективність природоохоронних заходів у землеробстві.

Ефективність природоохоронних заходів у землеробстві є комплексна величина, що характеризується економічною, екологічною та соціальною складовою і визначається через відповідну систему економічних показників.

Економічна складова природоохоронних заходів визначається за такими показниками:

- фактичний і можливий рівень задоволення потреб населення в продукції землеробства;
- приріст виробництва основних видів продукції землеробства на одну особу населення країни;
- частка продукції землеробства в структурі всього національного доходу;
- структура і темпи зростання ресурсної віддачі;
- продуктивність (виробництво основних видів продукції на 1 га сільськогосподарських угідь);
- фондівіддача (вартість валової продукції на 1 грн. основних виробничих фондів);
- окупність виробничих витрат (вартість валової продукції на 1 грн. витрат);
- матеріалівіддача (виробництво продукції на 100 грн. матеріальних витрат);
- зниження собівартості виробництва продукції рослинництва;
- ефективність капітальних вкладень;
- загальний рівень якості продукції рослинництва;

Екологічна складова ефективності визначається за такими показниками:

- коефіцієнтом екологічної ефективності (відношення фактичних показників екологічної ефективності земле охоронних заходів до науково обґрунтованих нормативів);
- динамікою стану і якості земельних ресурсів;
- динамікою збереження окремих видів рослин і тварин;

- динамікою показників негативного антропогенного впливу (інтенсивність використання, забруднення, зміна ландшафту, радіоактивність);

- темпами відтворення природного стану земельних ресурсів (рекультивация, система землеробства, створення заповідників тощо).

Соціальна ефективність характеризується такими показниками:

- темпами підвищення продуктивності праці;
- економією живої праці;
- динамікою рівня захворюваності населення;
- рівнем задоволення матеріальних і духовних потреб працівників села;
- динамікою показників рівня життя сільського населення (освіта, охорона здоров'я, культура, житлове і комунальне обслуговування, соціальне, транспортне забезпечення);
- структурою одержання і використання доходів населення.

Поряд з економічною оцінкою збитків від забруднення ґрунтів у землеробстві важливим є визначення витрат для запобігання їх деградації. Ці витрати можна назвати екологічними (кошти на вапнування, гіпсування, будівництво протиерозійних, гідротехнічних споруд, рекультивацию, заліснення та ін.)

До витрат на основне виробництво обов'язково слід відносити й витрати на охорону земельних ресурсів, тобто екологічні витрати повинні входити в собівартість продукції і окупатися доходами. Термін їх окупності настає тоді, коли сума ефекту від проведення природоохоронних заходів в землеробстві дорівнює витратам на їх проведення. При визначенні окупності слід враховувати, що екологічні витрати у землеробстві не тільки зменшують забруднення ґрунтів, а й підвищують ефективність виробництва і якість продукції. Тому необхідно визначити економічну ефективність кожного окремого заходу з охорони земельних ресурсів (застосування прогресивних технологій, використання мінодобрив та отрутохімікатів, впровадження протиерозійних заходів, меліорація та ін.).

Усі заходи, які спрямовані на охорону та раціональне використання сільськогосподарських угідь, сприяють підвищенню їх продуктивності та рівня грошової оцінки.

10.4. Удосконалення економічного механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища

Механізм господарювання у сфері природокористування являє собою систему заходів з управління, планування та економічного стимулювання, спрямованого на раціональне природокористування.

Для підвищення еколого-економічного рівня АПК, регулювання екологічної мотивації землекористувачів необхідна система оцінюючих показників як для виробничої, так і для природоохоронної діяльності. Нині оцінка останньої здійснюється в межах визначення організаційно-технічного і техніко-економічного рівня виробництва, тому вона не є комплексною.

Економічний механізм раціонального природокористування відіграє провідну роль в ефективному використанні навколишнього середовища, його засоби та інструменти можуть прямо чи опосередковано впливати на темпи вичерпування природних ресурсів, ступінь забруднення води і повітря та ерозію ґрунтів, а також на наявність чи відсутність небезпеки зникнення цілих видів фауни і флори.

Однією з основних складових економічного механізму в аграрній сфері є економічне стимулювання раціонального використання й охорони природних ресурсів. З практики його застосування відомі такі *основні напрями*: стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного землекористування і сільськогосподарського виробництва; охорона агроландшафтів та суміжних з ними водних екосистем; концентрація землевласності та землекористування. Кожний із зазначених напрямів має свій набір економічних засобів регулювання та методів їх практичної реалізації.

Найбільш відомими методами економічного стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного природокористування є:

- фінансова участь держави в розвитку інфраструктури сільської території, аграрної науки, освіти та перепідготовки кадрів;
- надання державою пільгових кредитів та субсидій суб'єктам сільськогосподарської діяльності на придбання екологічно безпечних матеріально-технічних засобів виробництва;
- підтримка рівня цін на сільськогосподарську продукцію і доходів аграрних товаровиробників.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що в міру насичення ринку сільськогосподарською продукцією застосування даної групи методів втрачає свою актуальність. Головним стає вирішення соціально-екологічних проблем аграрної сфери, бюджетна підтримка сільського господарства змінює свою направленість. Важливого значення набувають методи економічного стимулювання сільськогосподарських товаровиробників за діяльність, пов'язану з охороною агроландшафтів та суміжних з ними водних екосистем. Ці методи включають:

- фінансування державою створення меліорованих масивів земель;
- погектарні виплати землекористувачам на вапнування, гіпсування та інші види хімічного обробітку ґрунту;
- субсидування нових видів обробітку ґрунту, які носять ґрунтозахисний характер;
- дотування виробництва екологічно чистої продукції на основі біологізації землеробства;
- щорічні рентні виплати фермерам за добровільне виведення ними з обробітку та консервацію деградованих земель, фінансування робіт щодо залуження та заліснення цих площ;
- субсидування проведення протиерозійних заходів на сільськогосподарських угіддях;
- виплата коштів за збереження площ під болотами, що забезпечують

водний баланс.

Механізм економічного стимулювання сільськогосподарського природокористування потребує розвитку, проте він залежить від швидкості ринкових перетворень, агроекологічної політики і насамперед – від фінансових можливостей держави. Останні в Україні надто обмежені, що стало головним гальмом у розвитку механізму економічного стимулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони природи в сільському господарстві. З трьох його складових елементів, які відомі з практики регулювання аграрного природокористування розвинутих країн, в Україні поки що одержав розвиток лише один – економічне стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного землекористування і сільськогосподарського виробництва; два ж інші – економічне стимулювання сільськогосподарських природокористувачів за діяльність, пов'язану з охороною агроландшафтів та суміжних з ними водних екосистем і економічне стимулювання концентрації землеволодінь та землекористувань - ще не включені до системи державного регулювання.

Сучасний механізм економічного стимулювання раціонального природокористування в аграрній сфері України певною мірою схожий на той, що застосовувався в західноєвропейських країнах у перші післявоєнні десятиріччя. Ця схожість характеризується метою державного втручання в перебіг процесу природокористування та сільськогосподарського виробництва, яка полягає у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції і досягненні гарантованої продовольчої безпеки. В країнах Західної Європи її було досягнуто в 70-х роках, тоді як в Україні спад сільськогосподарського виробництва триває. Головними причинами такого спаду є: диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, що споживається сільським господарством; недосконалість у ринкових умовах колективної форми власності на землю та майно; низька ефективність діючого механізму економічного стимулювання суб'єктів сільськогосподарської діяльності.

Проблема відставання доходів фермерів та паритету цін існує і в країнах з розвинутою ринковою економікою. Але там вона вирішується за участю держави при допомозі спеціально створеного механізму підтримки рівня фермерських цін і доходів. В Україні такий механізм у практику економічного регулювання поки що не запроваджено, хоча проблема паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію вже існує декілька років.

У розвинутих країнах головними засобами економічного стимулювання аграрного природокористування були і залишаються державні субсидії, дотації, компенсаційні виплати, які надаються на безповоротній основі і забезпечують фермерам рівень доходів, достатній не лише для організації наступного виробничого циклу, але й для капіталізації певної їх частини. В Україні ж головними засобами державної допомоги сільськогосподарським природокористувачам є бюджетні позички і товарні кредити на поворотній основі та пільгове оподаткування. Без них переважна більшість сільськогосподарських підприємств, які вже протягом кількох років працюють збитково, не змогла б організувати виробничий процес. Однак, рівень їх надання такий, що зовсім не залишається коштів для нагромадження з метою подальшого інвестування їх у матеріально-технічні засоби сільськогосподарського виробництва.

Переважне використання в економічному механізмі методів стимулювання сільськогосподарських природокористувачів, які ґрунтуються на державних товарно-грошових позичках та податкових пільгах, зумовлене дефіцитом фінансових ресурсів у держави, який нині не дає змоги більш широко застосовувати методи прямого субсидування на безповоротній основі. Але й такий підхід дає сподівання на те, що в недалекій перспективі ефективність механізму економічного стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного землекористування і сільськогосподарського виробництва в Україні зросте. Нині запроваджено в господарську практику такий важливий метод економічного стимулювання як підтримка цін і

доходів сільськогосподарських товаровиробників, який у розвинутих країнах довів свою ефективність і на сучасному етапі є головною умовою інтенсивного та високоефективного ведення аграрного виробництва.

Стимулювання інтенсивного та економічно ефективного використання природних ресурсів у сільському господарстві автоматично не вирішує екологічних проблем галузі. Потрібне застосування спеціальних методів, які за допомогою фінансово-економічних засобів змогли б господарюючі суб'єкти зацікавити у проведенні заходів щодо захисту й відтворення продуктивної сили землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву та водних ресурсів, оздоровлення природного середовища в цілому. Суб'єкти аграрного природокористування повинні економічно стимулюватись за конкретні, вигідні їм і суспільству, заходи, які проводяться за їх кошти та прямо чи опосередковано забезпечують стійкість агроландшафтів і суміжно розташованих водних об'єктів. До таких заходів належать: здійснення консервації орних земель та інших видів сільськогосподарських угідь; будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд; створення полезахисних лісосмуг, лісових насаджень у водоохоронних зонах річок та навколо водойм, у ярах та балках; засипка і виположування ярів; терасування крутих схилів; окультурення природних кормових угідь; проведення хімічної та гідротехнічної меліорації ґрунтів; протиерозійний обробіток ґрунту. До зазначеного переліку заходів слід ще додати підвищення родючості земель і виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції на основі біологізації землеробства.

Фінансово-економічне заохочення аграрних природокористувачів до здійснення природоохоронних заходів слід формувати на підставі методів прямого та побічного стимулювання. Система прямого економічного стимулювання повинна базуватися на безпосередньому субсидуванні і охоплювати відповідні методи (рис. 10.4).

№ п/п	Захід	Метод стимулювання
1	Консервація орної землі шляхом залуження	Щорічне відшкодування частини недоодержаного доходу та компенсація вартості насіння трав і витрат на їх посів
2	Консервація ріллі та інших с.-г. угідь шляхом заліснення	Щорічні рентні виплати за консервацію деградованих земель та компенсація вартості посадкового лісоматеріалу й витрат на посадку рослин і догляду за ними до змикання крон
3	Протиерозійний обробіток ґрунту	Надання субсидій на придбання ґрунтозахисної техніки та погектарні виплати за проведення протиерозійних агротехнічних заходів на с.-г. угіддях
4	Створення полезахисних лісосмуг	Щорічне відшкодування недоодержаного доходу з площ угідь, зайнятих насадженнями і компенсація витрат на створення та догляд за насадженнями до змикання крон
5	Створення насаджень на берегах річок і водойм, в ярах і балках	Компенсація витрат на створення насаджень
6	Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд	Відшкодування витрат на будівництво споруд і щорічні компенсації недоодержаного доходу з площ угідь, зайнятих спорудами
7	Засипка і виположування ярів	Компенсація витрат на проведення робіт
8	Терасування крутих схилів	Відшкодування витрат на проведення робіт
9	Окультурення природних кормових угідь	Компенсація витрат на придбання насіння та проведення культуртехнічних робіт
10	Проведення хімічної меліорації ґрунтів	Відшкодування витрат на придбання меліорантів та виконання робіт
11	Підвищення родючості земель	Періодичні виплати за приріст родючості ґрунтів
12	Виробництво с-г продукції без застосування пестицидів	Виплата дотацій на вироблену і реалізовану екологічно чисту продукцію

Рис. 10.4. Система прямого економічного стимулювання сільськогосподарських природокористувачів за здійснення природоохоронних заходів

З метою стимулювання сільськогосподарських товаровиробників у виробництві екологічно чистої продукції науковцями запропоновано економічний механізм, основними елементами якого є:

1. Економічні важелі і стимули, які сприяють зацікавленості у виробництві екологічно чистої продукції. Реалізується через пільгове оподаткування; пільгове кредитування; підвищення розміру доплат до закупівельної ціни; централізовані капітальні вкладення; пільгові ціни на послуги і засоби виробництва; державне страхування.

2. Економічні санкції, які застосовуються до забруднювачів навколишнього середовища. Включають елементи: зниження цін на екологічно забруднену продукцію; систему штрафних санкцій за нерациональне використання природних ресурсів.

3. Система організаційно-правових заходів, які забезпечують ефективність застосування окремих елементів економічного механізму і реалізуються через встановлення чітких стандартів на сільськогосподарську продукцію, контроль за її якістю, екологічний моніторинг та інформаційне забезпечення.

З метою стимулювання сільськогосподарських товаровиробників у виробництві екологічно чистої продукції науковцями запропоновано економічний механізм, основними елементами якого є:

1. *Економічні важелі і стимули*, які сприяють зацікавленості у виробництві екологічно чистої продукції. Реалізується даний інструмент через: пільгове оподаткування; пільгове кредитування; підвищення розміру доплат до закупівельної ціни; централізовані капітальні вкладення; пільгові ціни на послуги і засоби виробництва; державне страхування.

2. *Економічні санкції*, які застосовуються до забруднювачів навколишнього середовища. Включають елементи: зниження цін на екологічно забруднену продукцію; систему штрафних санкцій за нерациональне використання природних ресурсів.

3. Система організаційно-правових заходів, які забезпечують ефективність застосування окремих елементів економічного механізму і реалізуються через: встановлення чітких стандартів на сільськогосподарську продукцію; контроль за її якістю; екологічний моніторинг; інформаційне забезпечення.

4. Систему економічного стимулювання природокористувачів слід розвивати на основі: пільгового режиму оподаткування; різних видів пільгового кредиту, інших методів, які дають змогу виконувати роботи без виділення коштів з бюджету, за рахунок накопичення сільськогосподарськими товаровиробниками власних ресурсів. Різні види податкових пільг та пільгового кредиту впроваджуються для стимулювання інвестиційної активності сільськогосподарських товаровиробників щодо використання сучасних науково-технічних досягнень з метою заміни екологічно деструктивної техніки і технології виробництва на нову, природоохоронну та ресурсозберігаючу, а також для створення природоохоронної інфраструктури.

У практиці економічного стимулювання природоохоронної діяльності вони можуть бути реалізовані за допомогою таких конкретних методів:

1. Звільнення від плати за землю з площі: а) законсервованих сільськогосподарських угідь; б) зайнятої під створення полезахисних лісосмуг; в) зайнятої протиерозійними гідротехнічними спорудами.

2. Звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану, в період, передбачений проектом проведення робіт.

3. Надання податкових пільг за рахунок прискореної амортизації ґрунтозахисної техніки та протиерозійних гідротехнічних споруд.

4. Звільнення від податків тієї частини прибутків, яка спрямовується на розв'язання екологічних проблем.

5. Надання пільгових кредитів на придбання протиерозійної техніки, будівництво протиерозійних гідроспоруд, здійснення лісомеліорації, хімічної меліорації ґрунтів, інших землевідновлюваних та природоохоронних заходів.

Доцільно також розробити, законодавчо закріпити і впровадити систему заліку в рахунок платежів за використання земельних та водних ресурсів (сплати ФСП) тих коштів, які суб'єкт аграрного природокористування витратив на виконання природоохоронних заходів. Така система також забезпечить економічне стимулювання впровадження природозберігаючих заходів, оскільки частина платежів за використання природних ресурсів трансформується в джерело інвестицій природоохоронного призначення і буде залишатися в сільськогосподарського товаровиробника. В умовах економічної кризи, коли засоби прямого економічного стимулювання не можуть повною мірою розвиватися через дефіцит фінансових ресурсів у держави, побічна система стимулювання є основним засобом нагромадження коштів на природоохоронні інвестиції.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть та розкрийте зміст основних принципів раціонального природокористування.
2. Визначте основні проблеми природокористування аграрної сфери та обґрунтуйте перспективні напрями їх вирішення.
3. У чому суть поняття “екологізація виробництва”?
4. Чим обумовлюється необхідність збільшення виробництва екологічно чистої продукції?
5. Розкрийте досвід зарубіжних країн з екологізації виробництва продукції.
6. У чому полягає сутність економічної, екологічної та соціальної ефективності природоохоронних заходів?
7. Які чинники впливають на ефективність використання природних ресурсів?
8. Обґрунтуйте необхідність та порядок визначення чистого економічного ефекту природоохоронних заходів.
9. Яка система показників характеризує економічну, екологічну та соціальну складову ефективності природоохоронних заходів в землеробстві?

10. За допомогою яких методів здійснюється економічне стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного природокористування?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Під терміном “природокористування” розуміють:

- 1) сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі;
- 2) рівень використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства;
- 3) сукупність усіх форм використання природоресурсного потенціалу і заходів з його збереження;
- 4) вірні усі перераховані визначення.

2. Об’єктивна необхідність раціонального природокористування обумовлена:

- 1) зростанням антропогенного навантаження на природні ресурси та загостренням екологічної ситуації;
- 2) розширенням екстенсивного способу використання природних ресурсів;
- 3) процесами деградації та забруднення природних ресурсів;
- 4) вичерпанням резервів сільськогосподарських угідь, придатних для використання.

3. Суть принципу раціонального й ефективного природокористування полягає:

- 1) у необхідності забезпечення природообумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності;
- 2) в економічно необхідному й екологічно обґрунтованому природокористуванні, при якому одночасно враховуються економічні й екологічні інтереси природи і суспільства;
- 3) в уникненні порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному збалансованому ресурсному потенціалові регіону;

- 4) у врахуванні циклічної ритмічності функціонування сировинних і переробних ланок АПК.

4. До природоохоронних заходів належать:

- 1) будівництво і експлуатація очисних споруд;
- 2) розробка та впровадження маловідходних та безвідходних технологій;
- 3) усі види господарської діяльності, що спрямовані на зменшення і ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище;
- 4) усі види господарської діяльності, що спрямовані на виробництво екологічно чистої продукції.

5. Економічний результат природоохоронних заходів - це:

- 1) відвернення економічних збитків від забруднення навколишнього середовища;
- 2) зменшення обсягів забруднюючих речовин, що потрапляють у біосферу;
- 3) підвищення екологічного комфорту проживання, умов життєдіяльності населення;
- 4) приріст чистої продукції, одержаної в результаті впровадження природоохоронних заходів.

6. Екологічний результат природоохоронної діяльності - це:

- 1) приріст економічної (грошової) оцінки природних ресурсів;
- 2) відвернення економічних збитків від забруднення навколишнього середовища;
- 3) збільшення кількості і поліпшення якості придатних до використання природних ресурсів;
- 4) поліпшення фізичного стану людини, зниженні захворюваності, збільшенні тривалості життя.

7. Який показник характеризує абсолютну економічну

ефективність природоохоронних заходів:

- 1) норма дисконту;
- 2) результат (ефект) природоохоронної діяльності;
- 3) затрати на проведення природоохоронного заходу;
- 4) економічні збитки, яких вдалося уникнути.

8. Ефект (результат) від проведення природоохоронних заходів у сільському господарстві проявляється у:

- 1) прирості економічної оцінки природних ресурсів;
- 2) прирості чистого доходу;
- 3) зниженні собівартості виробництва продукції;
- 4) вірні всі перераховані відповіді.

9. Який показник характеризує порівняльну економічну ефективність природоохоронних заходів?:

- 1) середньорічний приріст обсягів отриманої продукції;
- 2) порівняння витрат на здійснення природоохоронного заходу з досягнутим, завдяки цим заходам економічним результатом;
- 3) економічні збитки, яким вдалося запобігти в результаті проведення заходу;
- 4) приріст чистого доходу від виробничої діяльності.

10. Показниками економічної ефективності природоохоронних заходів у землеробстві є:

- 1) приріст виробництва основних видів продукції землеробства на одну особу населення;
- 2) динаміка стану і якості земельних ресурсів;
- 3) темпи відтворення природного стану земельних ресурсів;
- 4) рівень задоволення матеріальних і духовних потреб працюючих.

МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА

ТЕМА 11. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ЗЕРНА

11.1. Економічне і соціальне значення зернового виробництва

11.2. Розвиток і розміщення виробництва зерна

11.3. Розвиток та регулювання ринку зерна та зернопродуктів

11.4. Напрями зростання економічної ефективності виробництва зерна

11.1. Економічне і соціальне значення зернового виробництва

Виробництво зерна займає одне із важливих місць в аграрному виробництві будь-якої країни і забезпечує продовольчу безпеку цієї країни. Зважаючи на це, дана галузь вважається галуззю, що має стратегічне значення. В переліку базових видів продукції сільського господарства зерну належить особливе місце, зважаючи на те, що воно визначає продовольчу безпеку країни. Це пов'язане з надзвичайно високим його значенням для виготовлення продуктів харчування і, в першу чергу, хліба. В більшій кількості країн хлібові немає аналогу, він являється основним продуктом харчування.

Зерно споживається як хліб, крупи, макарони, кондитерські вироби. Названі продукти харчування характеризуються цінними поживними і смаковими якостями, в їх складі достатня кількість необхідних людині поживних речовин та вітамінів.

Також зерно є головним та незамінним корм в галузі тваринництва. При цьому побічна продукція вирощування зерна, така як солома та полова, також використовується на корм худобі і птиці. Будь-яка галузь тваринництва характеризується значною потребою в комбікормах, а такі галузі як свинарство та птахівництво, взагалі не можуть розвиватися без комбікормів, основою виробництва яких виступає зерно.

Продукція виробництва зерна являється сировиною для виробництва спирту, пива, різних медичних препаратів, та інших видів продукції, таких як крохмаль, целюлоза, папір та інші.

Протягом всіх історичних етапів існування та розвитку суспільства зернові культури були та сьогодні залишаються визначним джерелом збагачення нашої країни. Зерно являється цінним експортним продуктом, продаж якого, гарантує надходження валютних коштів, а у аграрних підприємствах виступає основою грошових надходжень та прибутків. Особливістю зерна є те, що в процесі зберігання воно не втрачає своїх якісних характеристик, у зв'язку з чим, воно може формувати державні резерви, які будуть використані для виробництва продуктів харчування і кормових ресурсів.

У нашій країні вирощування зерна у всі часи було провідним напрямком розвитку аграрної сфери, значним джерелом покращення добробуту населення.

Сукупність таких сприятливих факторів, як ґрунтово-кліматичні умови, раціональне геополітичне, територіальне та економічне розташування, український народ, який полюбляє працювати, обумовили вагомий розвиток виробництва зерна у Україні. Відповідно до розмірів посівних площ усіх зернових та зернобобових культур наша країна посідає 6- 7 місце серед зарубіжних країн, а за виробництвом зерна на 1 особу - 5-6 місце.

В цілому потреба будь-якої країни у зерні характеризується тією його кількістю, яка необхідна для харчування, переробки, виробництва кормів, насіння, експорту, формування державних резервів. В зазначеному переліку найбільшу частку займає зерно, яке використовується тваринництвом і споживається населенням у вигляді продуктів харчування. У нашій країні із загальної кількості зерна, яке виробляється, на корм худобі та птиці споживається 40-50%, на харчування населення – 20-21, на насіння – 8-10, на

переробку на харчові цілі – 2-3 та втрачається в процесі зберігання і переробки – 2-3%.

Таблиця 11.1

Баланс зернових і зернобобових культур (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно)

(тисяч тонн)

Показник	2010	2015.	2016	2017	2018	2019
Виробництво	39271	60126	66088	61917	70057	75143
Зміна запасів на кінець року	-2054	-3204	2130	-1465	5447	-4505
Імпорт	175	190	240	255	280	291
Всього ресурсів	41500	63520	64198	63637	64890	79939
Експорт	14239	38338	41451	42499	42940	57925
Витрачено на корм	14787	14189	12278	11011	11698	11674
Витрачено на посів	3222	2597	2330	2120	2232	2224
Втрати	794	1400	1350	1106	1253	1363
Переробка на нехарчові цілі	1650	1089	1044	1246	1157	1283
Фонд споживання	6808	5897	5745	5655	5610	5470

Відповідно до науково обґрунтованих норм споживання хліба та хлібопродуктів і потреб розвитку тваринництва у концентрованих кормах експорт зерна на світовий ринок щорічно зростає. Так, за період з 2010 р. по 2019 р. він зріс в 4 рази. (таб. 11.1).

Отже, зернова галузь в Україні завжди була і залишається основою наповнення ринку і традиційно вважається стратегічною оскільки забезпечення всіх основних потреб здійснюється за рахунок власного виробництва. Наша країна при відповідних економічних умовах здатна забезпечити себе потрібною кількістю зерна та забезпечити експорт зерна в необхідній кількості на світовий ринок.

11.2 Розвиток і розміщення виробництва зерна

Під впливом соціально-економічних і техніко-технологічних факторів зернове виробництво в Україні протягом ХХ ст. набуло різновекторного розвитку. Відбулися великі зрушення у структурі посівних площ, їх регіональному розміщенні, урожайності, валових зборах, якісному складі зерна. Вже у 1913 році зернові були посіяні на площі 24,7 млн. га, що становило 88,4% усіх посівів в Україні. Особливо високим насиченням зернових характеризувались посіви степових регіонів, де в структурі посівних площ вони досягли понад 94%.

Середня урожайність зернових культур становила 9,4 ц/га, а валовий збір – 23,2 млн. т, значну частину якого вивозили за кордон. З початку ХХ століття Україна рік у рік нарощувала експорт зерна, здобувши визнання житниці європейських країн. Так, у 1909-1913 рр. експортні його поставки становили в середньому за рік 5,1 млн. т.

Таблиця 11. 2

Динаміка розвитку виробництва зерна (усі категорії господарств)

Показник	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Зібрана площа, тис. га	14575,7	14640,9	14337,1	14560,3	14839,4	15318
Урожайність, ц/га	26,9	41,1	46,1	42,5	47,2	49,1
Валовий збір, млн. т.	39,3	60,1	66,1	61,9	70,0	75,1

У міру розвитку науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва в Україні швидкими темпами почали розширюватись площі технічних культур, зокрема цукрових буряків, соняшнику, льону-довгунцю, а також кормових культур, що призвело до значного скорочення посівів зернових культур при істотному підвищенні їх урожайності. Так, за період з 1913 до 1990 року площі зернових культур зменшилися на 41% і становили

14,6 млн. га, а урожайність їх зросла від 9,4 до 34,9 ц/га, валовий збір збільшився у 2,2 рази і досяг рекордної величини – 51 млн. т.

Посівні площі зернових культур за період 2010-2019 рр. дещо коливались і у 2019 році становили 15.3 млн. га, урожайність – 49,1 ц/га і валовий збір зерна – 75,1 млн. т (табл. 11.2).

Абсолютний розмір посівних площ зернових культур в Україні та їх питома вага в загальній посівній площі залишаються майже стабільними на протязі останніх десятиліть. У структурі посівних площ зернових культур за 2005-2017 рр. озимі зернові в середньому за рік займають близько 48,0 %, ярі зернові та зернобобові – 52,6 %. В складі озимих зернових, як і раніше, найбільші площі зайняті під озимою пшеницею – 78,5 % від загальної площі озимих зернових культур. Серед ярих зернових ячмінь становить 50,5 %, зернобобові – 4,9 %.

Виробництво зерна за категоріями господарств наведено в таблиці 11.3.

Сільськогосподарські підприємства останнім часом збільшили обсяги виробництва зернової продукції. Їх питома вага у загальному виробництві зерна залишається високою і у 2019 р. становила 79,8 %.

Таблиця 11.3

Виробництво зерна в Україні за категоріями господарств, тис. т

Показник	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Усі категорії господарств у тому числі:	39270,9	60125,8	66088,0	61920,0	70056,5	75143,2
С.-г. підприємства	29779,3	46506,6	2022,2	47910,0	56096,2	59982,1
господарства населення	9491,6	13619,2	14065,8	14010	13960,3	15161,1
Питома вага с.-г. підприємств у виробництві зерна, %	75,8	77,3	78,7	77,4	80,1	79,8

Значна частина товарного зерна виробляється в великих аграрних підприємствах. Відділки та бригади будуть складовими елементами об'єднань (асоціацій) та кооперативів, котрі взаємодіятимуть на підставі ринкових відносин (купівлі та продажу продукції або послуг) та на основі оновленої кооперації власних засобів братимуть участь у розвитку виробничої та соціальної інфраструктури.

11.3. Економічна ефективність виробництва зерна та напрями її підвищення

Економічна ефективність характеризується співставленням результатів з понесеними витратами на їх досягнення та визначається системою натуральних та вартісних показників. Комплекс показників економічної ефективності виробництва продовольчого зерна налічує такі показники: урожайність, результативність праці, витрати на 1 центнер та ціна реалізації одного центнера зерна, прибуток з розрахунку на один центнер зерна, рівень рентабельності виробництва зерна. Система показників економічної ефективності виробництва фуражного зерна включає такі показники, як урожайність, обсяг кормових одиниць і перетравного протеїну на один гектар посіву, затрати праці з розрахунку на один центнер зерна і на один центнер кормових одиниць, витрати виробництва на один центнер зерна та один центнер кормових одиниць, чистий дохід з розрахунку на один гектар посіву кормових зернових культур.

Динаміка показників економічної ефективності виробництва зерна в Україні свідчать дані таблиці 11. 4.

Собівартість 1 ц зерна в останні роки має тенденцію до зростання. Зокрема з 2015 р. до 2019 р. вона зростає у 1,7 рази, при цьому ціни за цей же період також мали тенденцію до зростання. У 2019 р. ціна реалізації становила 386,75 грн., а собівартість 1 ц зерна 345,93 грн., що обумовило рівень рентабельності 11,8 відсотка.

Таблиця 11.4

**Економічна ефективність виробництва зерна в
сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	43,8	50,0	45,6	52,2	53,7
Собівартість 1 ц зерна, грн.	203,67	246,94	301,71	346,03	345,93
Ціна реалізації 1 ц, грн.	291,38	340,22	377,16	431,50	386,75
Прибуток на 1 ц зерна, грн.	87,71	93,28	75,45	85,47	40,82
Рівень рентабельності, %	43,1	37,8	25,0	24,7	11,8

Виробництво зерна в Україні являється досить рентабельною галуззю аграрного виробництва. Важливий вплив на формування рівня рентабельності здійснюють собівартість одного центнера зерна та реалізаційні ціни.

Важливою складовою частиною виробництва та переробки зерна являється система заходів із заготівлі, зберігання та переробки зерна.

Елеваторне господарство являє собою найважливішу ланку у організації заготівлі хліба та русі товарного зерна від галузі виробництва до споживачів. Вчасний та планомірний процес прийому зерна від виробників займає важливе місце у забезпеченні значних темпів хлібозаготівель, зменшенні втрат зерна, виконанні замовлень по створенню державного аграрного фонду.

Нажаль, в нашій країні відсутня така інституція, яка б могла опікуватися елеваторним господарством. Суперечки, які виникають між різними ланками зазначеного підкомплексу у результаті економічних відносин пов'язані із невизначеністю відносин власності.

Отже, елеваторне господарство виступає основною та найбільш активною ланкою в процесі руху зерна від виробництва до споживання. Зважаючи на те, що до складових елементів елеваторної промисловості входять також реалізаційні бази, це дає можливість визначити, що функція

постачання хлібопродуктів галузей економіки виступає однією із найважливіших функцій елеваторної промисловості.

Елеваторне господарство, здійснюючи зберігання зерна, безпосередньо впливає на якісні параметри зерна, так як надає зерну базисних, насінневих та експортних кондицій, здійснює формування однорідних партій зерна задля найбільш повного використання зерна при переробці. Обробка зерна яка проводиться на елеваторах, дозволяє товаровиробникам уникнути цих функцій та скоротити за рахунок цього суспільні затрати праці.

Наразі в Україні налічується близько 1 200 елеваторів, сукупні потужності яких становлять 48 млн тонн. При цьому сертифіковані лише 832 зерносховища ємністю 36,3 млн тонн.

Незважаючи на те, що галузь розвивається — за останні 10 років ємність зерносховищ збільшилася на 10-12 млн тонн, — попит перевищує пропозицію. Досить багато сільськогосподарських товаровиробників, перш за все мова йде про малий і середній бізнес, потребують елеваторів для зберігання власного врожаю перед продажем його великим трейдерам.

Дефіцит потужностей зі зберігання зерна спостерігається в усіх регіонах. Найменш забезпеченими є чотири області. Зокрема, елеватори в Донецькій області покривають лише 24,3% від загальної потреби регіону, Закарпатській — 25,9%, Івано-Франківській — 27,2%, Львівській — 30,1%.

Найбільш благополучна ситуація щодо співвідношення обсягу виробництва зерна — ємності зерносховищ в Одеській області — 69,3% з урахуванням коефіцієнта обороту 1,2, Житомирській — 65,2%, Миколаївській — 63,9%, Полтавській — 60,6% і Херсонській — 57,9%.

Ще одна проблема - старі елеватори, які працюють неефективно, де в принципі проблематично якісно зберігати зерно. Через неправильне зберігання зерна втрати становлять близько 15% врожаю. Старі зерносховища більш енерговитратні, через що ціни на їхні послуги вище не менш ніж на 10% в порівнянні з сучасними.

Крім того, через застаріле обладнання збільшується час на завантаження і розвантаження вагонів-зерновозів. В результаті цього виникають додаткові витрати і з'являються ризики втрат.

В Україні зараз тільки чверть елеваторів сучасні, з повним технологічним циклом і можливістю відвантаження до 5 тис. тонн на добу.

11.4. Розвиток та регулювання ринку зерна та зернопродуктів

Розвитку і підвищенню ефективності виробництва зернових культур в Україні сприятиме функціонування раціонального ринку зерна. Беручи за основу закони ринкової економіки і специфіки зернового господарства, розвиток ринку має передбачати: самостійність виробників і забезпечення умов для конкуренції учасникам ринкової торгівлі зерном і зерновими продуктами; можливість співіснування різноманітних форм власності і видів господарювання комплексу заходів з заготівлі, зберігання та переробки зерна; чітку послідовність формування та розподілу державних ресурсів зерна; економічні методи корегування ринкових відносин в процесі реалізації зерна.

Ринок зерна являє собою функціонування зернопродуктового підкомплексу, який розглядається як сукупність обмінних операцій, при допомозі яких здійснюється регулювання системи господарських зв'язків та проводиться купівля і продаж зерна та продуктів переробки зерна.

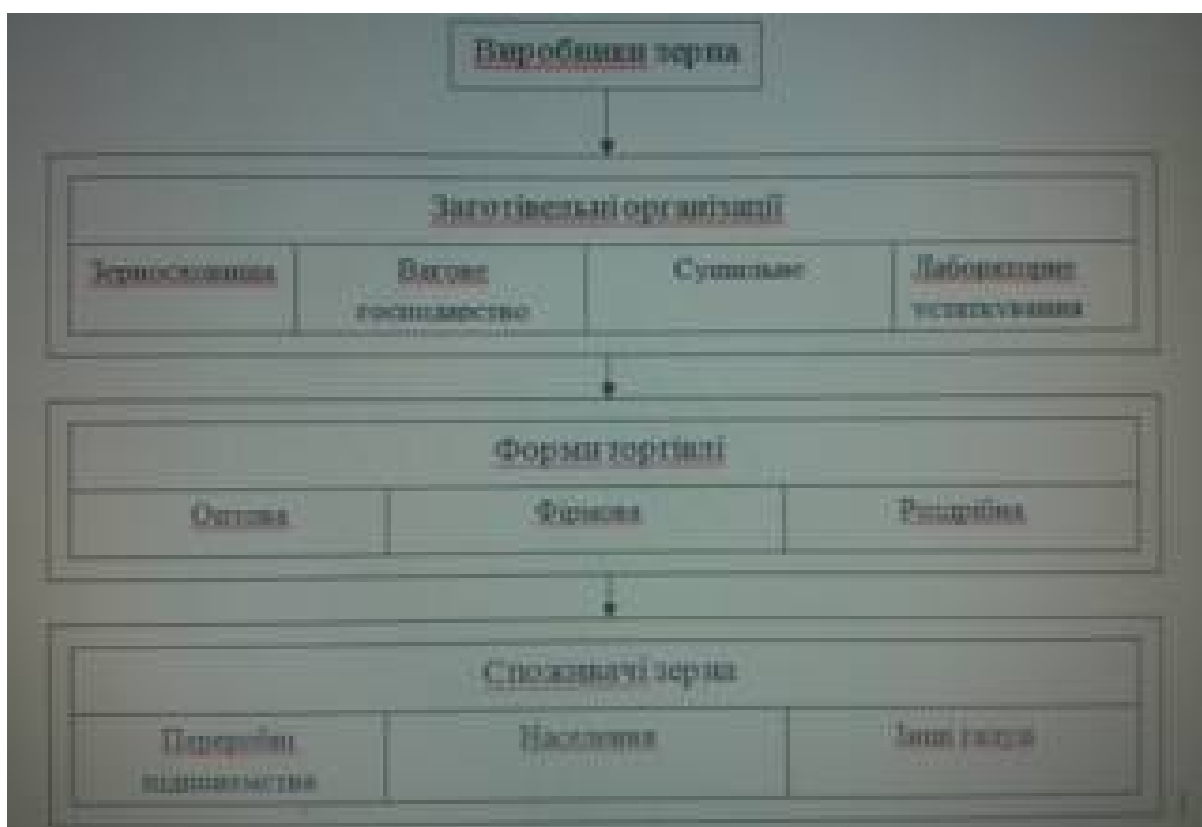
Визначення ринкової пропозиції і попиту на ринку зерна має свої особливості. Важливим фактором, що впливає на пропозицію зерна, є витрати виробництва. У порівнянні з ціною вони визначають чи буде товаровиробник нарощувати виробництво продукції для збільшення пропозиції на ринку чи скоротить його. Що стосується пропозиції на товари, які є продуктами переробки зерна (борошно, крупи, комбікорми), то її обсяг залежить від ціни на ринку, собівартості виробленого товару, наявності потужностей і ступеня їхнього завантаження, ціни замінних товарів.

Визначення ринкового попиту на зернові товари та продукти їх переробки значно складніше, ніж визначення пропозиції. Адже попит – категорія більш суб'єктивна, ніж пропозиція і залежить від значно більшої кількості факторів.

Попит на фуражне зерно складається з попиту окремих господарств – покупців на зерно для галузі тваринництва, а також з попиту комбикормових заводів на зерно як сировину для виготовлення їх продукції.

Попит на продовольче зерно походить від попиту на борошно і крупи. Попит на борошно є похідним від попиту хлібопекарних підприємств, макаронних фабрик. Сумарний попит на продукцію хлібопекарних, макаронних, кондитерських підприємств залежить від попиту населення на хлібобулочні, макаронні, кондитерські і круп'яні вироби.

Інфраструктура ринку зерна представлена на рисунку 11.1.

Як видно зі схеми, нормальне функціонування зернового господарства оцінюється не тільки тим, скільки і яких вироблено хлібопродуктів, але й тим, як забезпечується єдність інтересів в усій продуктивній вертикалі.

Визначну позицію у наведеній структурі займає ланка виробників зернової продукції, зміст та призначення якої завершується лише проміжним характером продукції, яка виготовляється. Тому не можна дозволяти, щоб вартість кінцевої продукції знаходилась в залежності від собівартості виробленого зерна.

В зернопродуктовому підкомплексі економічні стосунки склалися так, що аграрне виробництво, частина якого в загальних витратах об'єднаних галузей найвища, отримує прибутку в розрахунку на одну гривню витрат на багато менше, ніж усі інші ланки – від отримання зерна у вигляді сировини та до реалізації хліба та хлібних продуктів. Але при цьому, роль аграрного виробництва являється визначальною.

При умовах, що склалися, головним завданням державного регулювання має стати захист інтересів товаровиробників та споживачів зернової продукції для гарантування прибутковості виробництва зернової продукції і забезпечення контролю за дотриманням еквівалентності цін на зернові продукти та засоби виробництва, які постачаються аграрному виробництву.

Зазначене регулювання має забезпечуватися переважним чином економічними методами та базуватися на зацікавленості та добровільній участі представників ринку у запровадженні урядових програм. Найважливішого значення набуває цінова політика країни, а також умови поставки зернової продукції на ринок.

Ринок зернової продукції характеризується нестабільністю і непередбачуваністю позицій, які пов'язані із суттєвими відхиленнями в валових зборах зерна. Останнім часом, зважаючи на низький рівень матеріального та технічного забезпечення аграрних підприємств відхилення у виробництві зерна становили 2,5 рази.

Однією із умов формування ринку зерна та розвитку конкуренції на ньому виступає розвиток системи зберігання зерна товаровиробниками у сховищах, які їм належать, що дозволить підтримувати необхідний обсяг

пропозиції зерна протягом року та не дозволить монополізації запасів зерна посередницькими фірмами. Це забезпечить умови товаровиробникам та торговельним посередникам конкурувати в процесі продажу та купівлі зерна.

Нестабільна фінансова ситуація значної кількості підприємств, не високі ціни реалізації зернових продуктів, значне подорожчання матеріальних ресурсів, відсутність вирішення питань кредитування не забезпечують прогресивну технологію виробництва зерна на основі застосування інновацій. Це обумовлює значне коливання пропозиції на ринку зернових продуктів. Внутрішній попит має більш стабільні характеристики, поряд із загальною пропозицією чи загальним попитом, так як відображає обсяги внутрішнього ринку. З 1991 року прослідковується динаміка до зменшення внутрішнього попиту за рахунок скорочення споживання зерна на кормові потреби.

Застосування зерна на продовольство характеризується динамікою до зменшення, в зв'язку із скороченням чисельності населення. Безперечно, найбільша частка в фонді споживання належить пшениці.

Дослідження маркетингових каналів реалізації продукції галузі показує, що значна кількість зерна (понад 80 відсотків) реалізується товаровиробниками комерційним і іншим структурам неринкового типу.

Зернотрейдери скуповують близько 70 відсотків реалізованої виробниками пшениці.

Великі коливання обсягів виробництва зерна по роках є основною причиною відчутного коливання обсягів його експорту.

Географія українського експорту зерна досить широка – від країн Європи до країн Північної Африки, Близького Сходу та Азії. Основна причина, що певною мірою стримує експорт зерна – традиційно низька конкурентоспроможність вітчизняної продовольчої пшениці та пропозиція більш якісної аргентинської зернової продукції.

Останнім часом значно активізувався експорт вітчизняного ячменю. Україна є одним з найбільших світових його експортерів. Причина такого

успіху – вигідне географічне розміщення по відношенню до основного імпортера – Саудівської Аравії. Попит на нього, буде і надалі зростати.

Нарощуються обсяги експорту кукурудзи і Україна продовжить закріплюватися на ринках держав Середземноморського регіону та Ірану.

Імпорт зерна в Україну є незначним. В основному завозять високоякісний сортовий матеріал, зокрема гібриди кукурудзи, насіння жита, гречки. Найбільшу питому вагу в імпорті зернових становить рис на продовольчі цілі.

Враховуючи специфіку функціонування зернопродуктового підкомплексу, прийнято Закон України "Про зерно та ринок зерна в Україні". Закон визначає основні засади державної політики щодо регулювання ринку зерна. Держава визнає пріоритетність ринку зерна, сприяє його розвитку та стабільному функціонуванню галузі. Принципово важливим є посилення контролю з боку держави за рухом зерна в країні та за його експортом, стимулювання продажу зерна виробниками з правом вибору будь-якої форми реалізації.

Стабільність функціонування ринку зерна, ринкової кон'юнктури має підтримуватись через заставні ціни і продаж його в заставу. Застосування заставних цін у практиці закупівлі зерна є формою підтримки товаровиробників зерна. Система реалізації зерна під заставу передбачає оплату його на рівні попередньо визначених, гарантованих цін, які опосередковано страхують виробника від необхідності продавати зерно будь-якому покупцеві за низькою ціною. Крім того, за виробником зберігається право повернення власності на заставлене зерно з наступним продажем його за ринковими цінами; виробник при цьому відшкодовує отриманий кредит та витрати по зберіганню зерна, згідно обумовленого угодою тарифу.

Стабільність функціонування ринку зерна має підтримуватись також здійсненням інтервенційної закупки та інтервенційного продажу зерна. Державна акціонерна компанія "Хліб України" повинна виконувати функції державного агента із забезпеченням державної заставної закупки зерна, що

сприятиме процесу запровадження нової форми цінового стимулювання виробництва зерна.

11.5. Напрями підвищення економічної ефективності виробництва зерна

нарощування обсягів виробництва зерна і підвищення економічної ефективності зернового господарства виступає обов'язковою умовою забезпечення людей продуктами харчування, а також безпосередньо підвищення ефективності виробництва інших видів продукції аграрного сектору, а також зміцнення фінансового стану аграрних підприємств.

Напрями підвищення ефективності виробництва зерна, за рахунок яких можна буде збільшити обсяги виробництва зерна та зменшити витрат на 1 продукції, ґрунтуються на такому комплексі заходів: покращення використання землі; запровадження повної механізації та автоматизації аграрного виробництва; поглиблення спеціалізації та концентрації на основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції; оптимальне використання виробничого капіталу та персоналу аграрних підприємств; застосування інтенсивних та ресурсозберігаючих технологій; покращення якості та збереження продукції, яка виробляється в даній галузі; масштабне застосування прогресивних методів організації виробництва та оплати праці працівників; розвиток аграрного виробництва на підставі різних форм власності та видів господарювання, а також створення для них рівних умов, які необхідні самостійності і ініціативності роботи.

В системі напрямів зростання економічної ефективності виробництва зерна найсуттєвішим фактором виступає оптимізація використання землі шляхом забезпечення підвищення її родючості та зростання урожайності культур. Дані питання можуть бути вирішені шляхом виробництва сільськогосподарських культур відповідно до

технології запрограмованих урожаїв із застосуванням досягнень науки, прогресивної практики та забезпеченням високої якості праці.

Вагомим шляхом підвищення економічної ефективності зерновиробництва виступає поліпшення якісних характеристик зерна, особливо сильних та твердих сортів пшениці із значним вмістом білка (15-17 %) та клейковини (28-36 %). Поняття «якість продукції» вібрало у себе перелік властивостей, які визначають здатність конкретної продукції задовольняти потреби споживачів відповідно до її цільового призначення. Якісні параметри зернових культур мають важливе значення, тому що закупівельні ціни на зернопродукти визначаються виходячи з його якості. Зростання обсягів виробництва та поліпшення якості зерна обумовлюють підвищення дохідності зерновиробництва, а значить, і зміцнення економічного становища аграрних підприємств. Проте, важке економічне становище сільського господарства в умовах сьогодення та, особливо, недостатність мінеральних добрив і засобів захисту рослин призводять до спаду родючості ґрунтів та пониження показників ефективного господарювання у галузі рослинництва безпосередньо урожайності і якості продукції. В зв'язку з цим в умовах сьогодення виникає питання за рахунок чого компенсувати те, що відсутнє в ґрунті, та яким чином втримати урожайність і підвищити якість зерна. Можливим способом часткової компенсації азоту виступає вирощування бобових культур, які як підвищують родючість ґрунту, так і поліпшують структуру ґрунту. Результатом є позитивний вплив на урожайність та якість зерна. В умовах, коли бракує азотних добрив, виходом із ситуації поповнення ґрунту азотом виступає застосування азотофіксуючих систем. В результаті чого підвищуються якісні параметри зерна озимої пшениці.

Паралельно використання у виробництві культур та сортів інтенсивного типу може призвести до негативних наслідків. Запровадження інтенсифікації землеробства без врахування певних умов може призвести до зміни структури ґрунту та прискорення динаміки деградації земель.

Розв'язання проблеми комплексної механізації та автоматизації виробництва зерна сприятиме зростанню рівня продуктивності праці у аграрному виробництві, що виступатиме головним якісним фактором соціально-економічного розвитку. покращення матеріальної та технічної бази аграрної галузі, застосування інтенсивних технологій виробництва і прогресивних форм організації праці сприятимуть підвищенню урожайності при виробництві зерна, збільшенню обсягів виробництва зерна.

Прогресивний досвід землеробства в нашій країні, та світова практика показують, що науково-технічний прогрес передбачає застосування ефективних засобів захисту ґрунтів від деградації і підвищення родючості земель.

Оптимальний період збирання врожаю для більшості вирощуваних сортів зернових становить від п'яти до семи днів. Проте, практика свідчить, що при низькому рівні коефіцієнта готовності комбайнів, період збору врожаю збільшується до десяти днів. Це призводить до осипання зерна. Необхідно обґрунтувати економічно доцільну тривалість збирання зерна, при якій вартість втрат зерна не буде перевищувати витрати, пов'язані з придбанням додаткових комбайнів. Також слід мінімізувати втрати врожаю при його транспортуванні, зберіганні, переробці і використанні.

Зростання рівня економічної ефективності виробництва зерна виступає обов'язковою умовою як для забезпечення населення продуктами харчування, так і для підвищення ефективності виробництва усіх інших видів продукції аграрного виробництва.

Найважливішими факторами подальшого розвитку зерновиробництва нашої країни мають бути: матеріальне і технічне забезпечення виробництва; високоврожайні сорти посівного матеріалу; оптимальне внесення мінеральних і органічних добрив; використання науково обґрунтованих сівозмін із оптимальним розміщенням посівів зернових в них. Не сприятливе економічне становище більшості аграрних підприємств обумовлює

орієнтацію на застосування екстенсивного напрямку розвитку виробництва, який не забезпечує високої ефективності при виробництві зернової продукції.

Для того, щоб забезпечити зерновиробництву відповідний рівень і обґрунтувати його прибутковість, товаровиробники потребують фінансової підтримки з боку держави, яка могла б забезпечити придбання та застосування новітніх технологій вирощування; придбання високоврожайних сортів посівного матеріалу; обґрунтування науково обґрунтованого зерновиробництва, що реально б працювало.

Також на основі вище зазначеного можна розподілити основні заходи щодо поліпшення економічної ефективності у зерновиробництві за рівнями, на яких визначають економічну ефективність (табл. 11.5).

Таким чином, підвищення економічної ефективності виробництва зернових культур - це з однієї сторони, максимальне збільшення виробництва продукції, а з іншої - систематична боротьба за економію. Чим більше виробляється продукції і менше витрачатиметься ресурсів на її одержання, тим ефективніше виробництво і більша сума прибутку в господарствах.

Таблиця 11.5

Розподіл заходів щодо поліпшення економічної ефективності у зерновиробництві

Рівні визначення економічної ефективності	Заходи поліпшення
1	2
Народногосподарська економічна ефективність сільського господарства	Покращення законодавчої бази та державного контролю за діяльністю сільськогосподарських виробників, субсидювання сільськогосподарських товаровиробників
Економічна ефективність рослинництва	Загальногалузеве планування посівів, контроль збирання урожаю, вплив на ціноутворення, зміцнення матеріально-технічної бази

1	2
Економічна ефективність виробництва підприємств зернопродуктового підкомплексу	Зниження собівартості шляхом вертикальної інтеграції виробництва, спільне виробництво, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, впровадження прогресивних форм організації праці
Економічна ефективність виробництва зернових	Впровадження інтенсивних технологій виробництва зернових
Економічна ефективність агротехнічних заходів	Впроваджувати досягнення науки та передової практики стосовно використання земельних ресурсів, внесення мінеральних та органічних добрив, впровадження нових районованих високопродуктивних сортів рослин, оптимізувати строки сівби та збирання зернових, оновити машино-тракторний парк підприємств

В аграрному секторі економіки первинне значення належить підвищенню конкурентоспроможності продукції вітчизняного зернового виробництва, яке є основним джерелом доходів більшості сільськогосподарських підприємств і відіграє істотну роль у формуванні державного бюджету.

Одним із факторів, що впливають на систему економічних відносин і сприяють стабілізації зернового виробництва та його подальшому ефективному й конкурентоспроможному розвитку, є інтеграція сільськогосподарських підприємств з підприємствами переробки і торгівлі зернопродуктами. Інтеграція обумовлена тими ж причинами, що і кооперація, тобто посиленням спеціалізації, розширенням виробництва, необхідністю узгодження дій у всій системі зерновиробництва. Одним із основних напрямів є впровадження заходів, які сприяють підвищенню якості зерна. А саме впровадження налагодження діяльності щодо прийому, зберігання, переробки, реалізації зерна та продуктів його переробки, внесення змін і доповнень до чинних стандартів з метою їх удосконалення та

адаптації державних стандартів України на основні сільгоспкультури до стандартів ЄС.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає народногосподарське значення виробництва зерна і який сучасний рівень його виробництва?
2. У чому полягає економічне значення виробництва зерна для сільськогосподарського підприємства?
3. Яка структура зернового виробництва?
4. Які зернові культури займають провідне місце в зерновому балансі країни?
5. Які показники характеризують розвиток виробництва зерна?
6. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва зерна?
7. Які фактори зумовлюють зниження трудомісткості виробництва зерна?
8. Які фактори сприяють підвищенню рентабельності виробництва зерна?
9. Які заходи щодо регулювання ринку передбачає Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні»?
10. Назвіть основні шляхи підвищення ефективності виробництва зерна?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Економічне значення виробництва зерна для сільськогосподарських підприємств:

- 1) основне джерело грошових надходжень та прибутків;
- 2) стратегічний продукт для зберігання;
- 3) виготовлення борошна, спирту;
- 4) основа розвитку тваринництва;
- 5) основа харчування людей.

2. Показники розвитку виробництва зерна:

- 1) витрати виробництва на 1га посіву;

- 2) собівартість 1ц зерна;
- 3) валовий збір зерна;
- 4) ціна реалізації 1ц зерна.

3. Товарне виробництво зерна зосереджено в природноекономічних зонах:

- 1) полісся
- 2) північний і центральний Степ;
- 3) передгірні і гірські райони Карпат;
- 4) передгірні і гірські райони Криму.

4. Показники економічної ефективності виробництва зерна:

- 1) виручка від реалізації зерна;
- 2) створення робочих місць;
- 3) собівартість 1ц зерна;
- 4) урожайність зернових культур.

5. Показниками економічної ефективності виробництва зерна є:

- 1) створення робочих місць;
- 2) прибуток на один гектар посіву;
- 3) виручка від реалізації зерна;
- 4) рівень товарності;
- 5) рівень рентабельності.

6. Які фактори зумовлюють зниження затрат праці на 1ц зерна?

- 1) збільшення площі посіву;
- 2) підвищення врожайності;
- 3) система сівозмін;
- 4) форми господарювання.

7. Які фактори безпосередньо впливають на рівень рентабельності виробництва зерна?

- 1) ціна реалізації 1ц зерна;

- 2) урожайність зернових культур;
- 3) обсяг реалізації зерна;
- 4) рівень товарності.

8. Показники рівня інтенсивності виробництва зерна:

- 1) річні виробничі витрати на 1га с.-г. угідь;
- 2) річні виробничі витрати на 1га ріллі;
- 3) річні виробничі витрати на 1га посіву зернових культур;
- 4) урожайність зернових культур.

9. Показники результату інтенсифікації виробництва зерна:

- 1) вартість валової продукції на 1га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції на 1га ріллі;
- 3) урожайність зернових культур;
- 4) виробництво зерна на 100га ріллі.

10. Резерви підвищення економічної ефективності виробництва зерна:

- 1) збільшення виробництва фуражного зерна;
- 2) підвищення товарності зерна;
- 3) розширення посівних площ зернових культур;
- 4) поліпшення якості зерна.

ТЕМА 12. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР

12.1. Технічні культури та їх народногосподарське значення

12.2. Економіка виробництва льону

12.3. Економіка виробництва цукрових буряків

12.4. Економіка виробництва олійних культур

12.1. Технічні культури та їх народногосподарське значення

Велику групу сільськогосподарських культур становлять технічні культури. Їх продукція є сировиною для легкої, харчової та інших видів переробної промисловості.

В Україні вирощується понад 30 технічних культур (рис. 12.1). За характером їх використання вони поділяються на *дві основні групи: прядивні та харчові*.

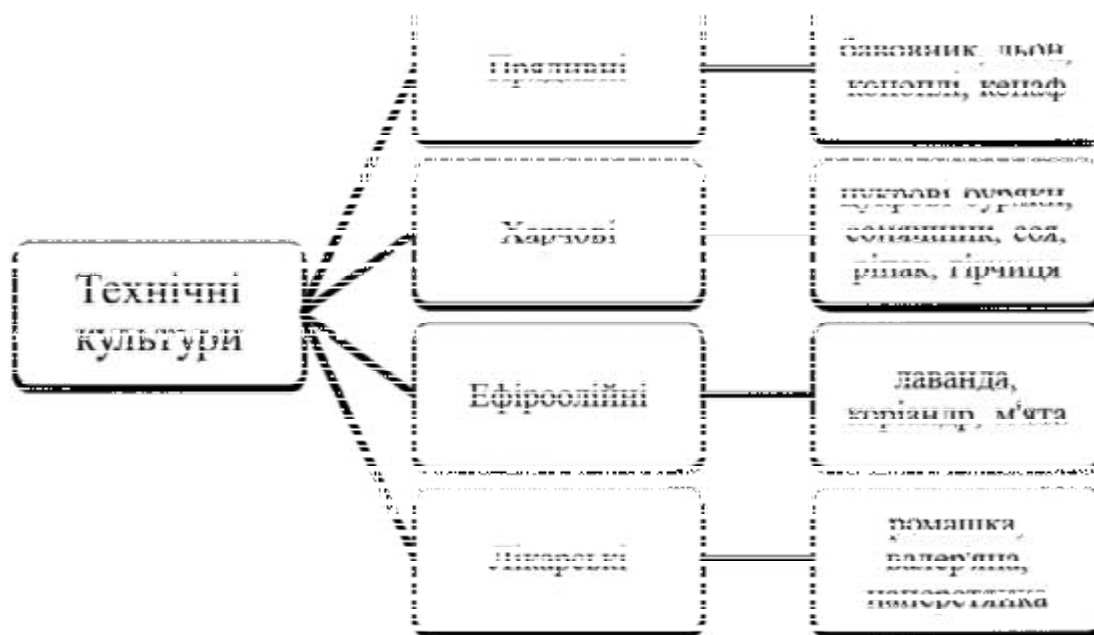

Рис. 12.1. Класифікація технічних культур за характером їх використання

До першої належать бавовник, льон, коноплі, джут, кенаф та інші, що дають волокно для виробництва тканини. Друга включає – цукрові буряки,

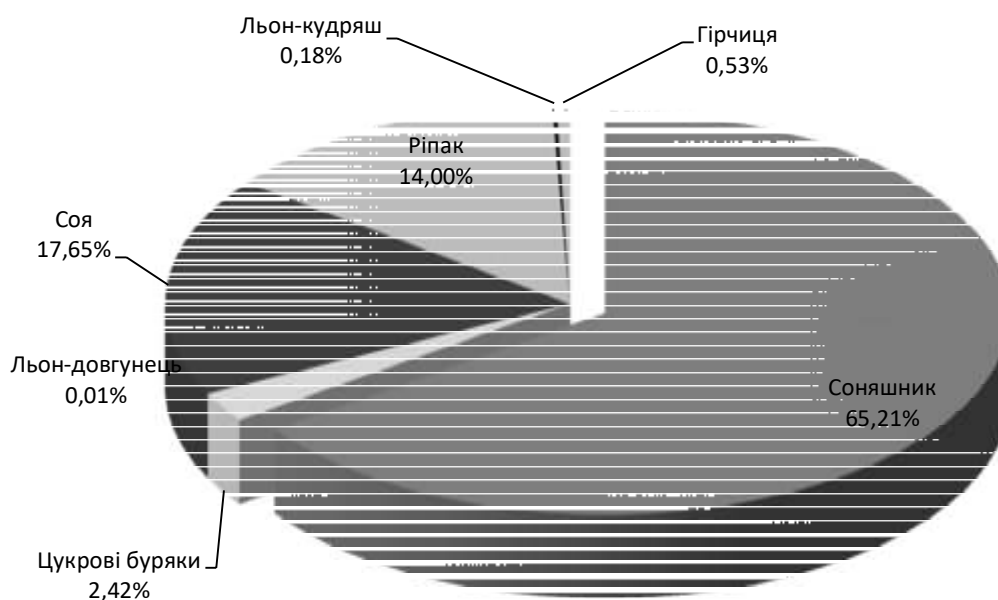

соняшник, сою, рижій, ріпак, рицину, гірчицю та інші, продукція яких використовується як сировина для харчової промисловості. Крім того, до технічних культур належать *ефіроолійні* (троянда, лаванда, коріандр, м'ята та ін.), *лікарські* (ромашка, валер'яна, наперстянка) рослини, а також *хміль*, *тютюн*, *махорка* та інші культури.

У процесі вирощування та переробки технічних культур поряд з основною продукцією (волокном, маслами, цукром, ароматичними речовинами) одержують побічну продукцію (стебла, гичку) та відходи промислової переробки (жом, мелясу, макуху та ін.), що використовуються як корм для худоби.

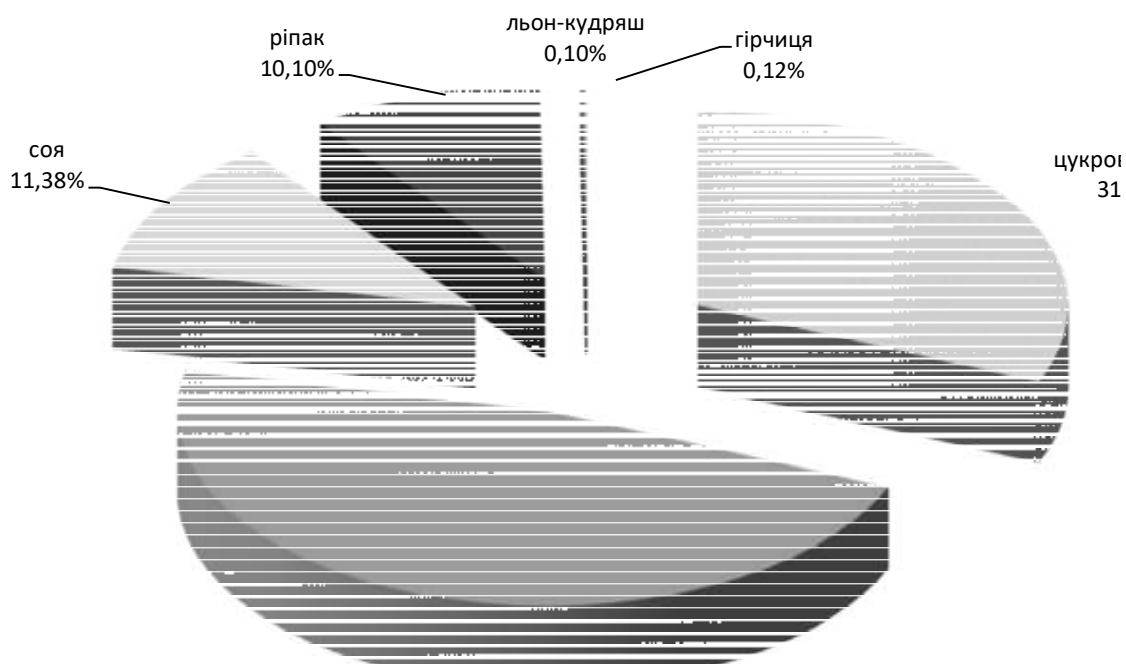
Технічні культури у 2019 році займають 39,8% у структурі посівних площ України проти 41% у 2018 р. (зменшились на 1,2%)

У загальній зібраній площі технічних культур у 2019 р. найбільшу питому вагу має соняшник (65,21%), соя (17,65%) і ріпак (14%). Решту (3,14 %) становлять цукрові буряки (2,42%), гірчиця, льон-кудрявець та льон-довгунець (рис. 12.2).

Рис. 12.2. Питома вага технічних культур у їх зібраній площі за 2019 р., %

Розглянемо питому вагу кожної з технічних культур, що вирощуються в Україні у загальному їх валовому зборі за 2019 р. (рис. 12.3).

Рис. 12.3. Питома вага технічних культур у їх валовому зборі за 2019 р., %

Щодо валового збору технічних культур, то тут спостерігається найбільша частка соняшнику (46,9% від усього їх валового збору), цукрових буряків – 31,4%, сої – 11,38%, ріпаку – 10,1%, решта припадає на льон і гірчицю.

Проаналізувавши динаміку виробництва технічних культур в Україні за період 2010-2019 рр. (табл. 12.1) зазначимо, що хоча під цукрові буряки і зменшилась зібрана площа (на 55,1%), але валовий збір у 2019 р. порівняно з 2010 р. зменшився не так суттєво на 25,8%. Це зумовлено головним чином підвищенням урожайності в 1,65 рази. Значно зменшилися зібрані площі у 2019 р. порівняно з 2010 роком під льоном-довгунцем – на 72,7%, гірчицею – на 62,6% та льоном-кудрявцем (72,7%). В той же період спостерігається збільшення зібраної площі сої (в 1,5 рази), ріпаку (в 1,4 рази) та соняшнику (в 1,32 рази).

Таблиця 12.1

Динаміка виробництва технічних культур в Україні у 2010-2019 рр.

Культури	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2010 р., %
Зібрана площа, тис. га						
Цукрові буряки	492,0	237,0	313,6	275,0	221,3	44,9
Соняшник	4525,8	5166,2	6060,7	6166,5	5958,9	в 1,32 рази
Льон-довгунець	1,0	1,4	1,4	1,0	0,8	80,0
Соя	1076,0	2158,1	1999,8	1728,7	1612,8	в 1,5 рази
Ріпак	907,4	682,4	788,5	1039,3	1279,2	в 1,4 рази
Льон-кудрявець	58,9	62,2	47,1	30,7	16,1	27,3
Гірчиця	129,1	66,9	40,7	52,4	48,3	37,4
Валовий збір, тис. т						
Цукрові буряки	13749,2	10330,8	14881,6	13968,0	10204,5	74,2
Соняшник	6771,5	11181,1	12235,5	14165,2	15254,1	в 2,25 рази
Льон-довгунець	0,4	1,2	1,3	0,7	0,5	125,0
Соя	1680,2	3930,6	3899,4	4460,8	3698,7	в 2,2 рази
Ріпак	1469,7	1737,6	2194,8	2750,6	3280,3	в 2,23 рази
Льон-кудрявець	46,8	68,6	45,6	23,6	15,2	32,5
Гірчиця	64,4	43,6	31,0	33,3	39,5	61,3
Урожайність, ц/га						
Цукрові буряки	279,5	435,8	474,9	508,5	461,1	в 1,65 рази
Соняшник	15,0	21,6	20,2	23,0	25,6	в 1,71 рази
Льон-довгунець	4,0	8,9	9,5	6,7	6,8	в 1,7 рази
Соя	16,2	18,4	19,7	25,8	23,3	в 1,44 рази
Ріпак	17,0	25,9	27,9	26,5	25,6	в 1,51 рази
Льон-кудрявець	8,3	11,0	9,8	7,6	9,4	113,3
Гірчиця	6,0	7,4	7,9	6,4	8,2	в 1,37 рази

В той же час маємо підвищення урожайності по ріпаку (в 1,51 рази), льону-довгунцю (в 1,7 рази), соняшнику (в 1,71 рази), гірчиці (в 1,37 рази) та

сої (в 1,44 рази). Щодо урожайності льону-кудрявцю, то в 2019 році порівняно з 2010 роком спостерігається теж збільшення, хоч і не значне на 13,3%.

Розміщення посівів технічних культур в Україні склалося відповідно до зональних природно-економічних умов. Так, господарства Полісся і Карпат спеціалізуються на вирощуванні льону-довгунцю; Лісостепу – цукрових буряків, соняшнику, ріпаку озимого, сої; північного і центрального Степу – соняшнику. Така ж закономірність спостерігається і в розміщенні підприємств переробної промисловості. На Поліссі розташовані льонозаводи, в Лісостепу – цукрові, у північному та центральному Степу – олійні заводи, що дозволяє скоротити строки та відстані перевезень сировини до місць переробки, зменшити втрати при перевезенні та зберіганні, підвищити ефективність виробництва кінцевого продукту.

Серед вирощуваних в Україні спеціальних технічних культур важливе значення мають ефіроолійні: коріандр, м'ята, тмин, лаванда, троянда, шавлія, аніс та ін. (табл. 12.2).

Їх вирощують для одержання ефірної олії, яку широко використовують у парфумерно-косметичній, харчовій, миловарній, кондитерській, фармацевтичній та інших галузях промисловості. Їх вирощування зосереджено в спеціалізованих господарствах у різних регіонах України.

Незамінною технічною культурою є *хміль*. Його шишки після обробки використовують у харчовій промисловості, переважно для виробництва пива та дріжджів. Крім того, їх застосовують у хлібопекарській, парфумерній, фармацевтичній та інших галузях промисловості.

27 країн світу займаються хмелярством. Лідери – Європа та Америка. Зокрема, 90 % виробництва припадає на 5 країн – США (38%), Німеччина (33%), Чехія (9%), Китай (5%), Польща (3%). Світове виробництво хмелю складає 126,3 тис. тон. Частка України в світовому виробництві хмелесировини складає 0,5%. Річне виробництво хмелю в нашій країні – 600 тон.

Таблиця 12.2

Виробництво спеціальних технічних культур в Україні у 2018р.

Показник	Господарства усіх категорій			Сільськогосподарські підприємства			Господарства населення		
	Зібрана площа, тис. га	Обсяг виробництва, тис.ц	Урожайність, ц/га	Зібрана площа, тис. га	Обсяг виробництва, тис.ц	Урожайність, ц/га	Зібрана площа, тис. га	Обсяг виробництва, тис.ц	Урожайність, ц/га
Рижій	0,0	0,2	4,5	0,0	0,1	4,4	0,0	0,1	5,0
Мак олійний	2,2	12,7	5,7	2,2	12,7	5,7	-	-	-
Коноплі середньоросійські (на насіння)	2,6	10,0	4,3	2,6	10,0	4,3	-	-	-
Коноплі південні (на насіння)	1,2	3,8	3,6	1,2	3,8	3,6	-	-	-
Гарбузи на насіння)	4,6	18,4	4,0	3,6	13,9	3,8	1,0	4,5	4,9
Льондовгунець солома	1,4	59,8	43,0	1,4	59,8	43,0	-	-	-
Льондовгунець волокно	1,4	13,2	9,5	1,4	13,2	9,5	-	-	-
Льондовгунець треста	1,4	47,7	34,3	1,4	47,7	34,3	-	-	-
Прянощі	х	25,0	х	х	23,3	х	х	1,7	х
з них: аніс та бодян	х	0,2	х	х	0,2	х	х	-	х
коріандр	3,1	23,9	7,9	2,8	22,2	8,3	0,3	1,7	5,1
кмин	х	0,7	х	х	0,7	х	х	-	х
Рослини ефіроолійні	х	54,3	х	х	53,8	х	х	0,5	х
з них: коріандр	7,3	42,6	5,8	7,3	42,1	5,7	0,0	0,5	8,7
шавлія	х	9,1	х	х	9,1	х	х	-	х
м'ята	х	0,6	х	х	0,6	х	х	0,0	х
фенхель	х	0,4	х	х	0,4	х	х	-	х
Рослини лікарські	х	41,3	х	х	37,4	х	х	3,9	х
з них: ромашка	х	4,5	х	х	4,5	х	х	0,0	х
валеріана	х	1,3	х	х	1,3	х	х	0,0	х
шипшина	х	0,1	х	х	-	х	х	0,1	х
насіння гарбузів	х	20,1	х	х	20,0	х	х	0,1	х
інші	х	14,9	х	х	11,4	х	х	3,5	х
Тютюн	0,5	14,3	26,6	0,4	11,4	27,7	0,1	2,9	23,2
Махорка	0,0	0,1	12,0	-	-	-	0,0	0,1	12,0

Щорічна потреба в хмелярській продукції з боку вітчизняних пивоварів складає приблизно 100 т. Але, з цієї кількості, частка саме українського хмелю є досить незначною. Нині пивоварна промисловість закуповує основну кількість хмелепродуктів за кордоном.

Понад 60% площ хмелю зосереджено в господарствах Житомирської області. Його виробництво у минулому році було високорентабельним. Рівень рентабельності шишок хмелю становив 60,9% у 2018 році проти 17,7% у 2017 році.

Світове виробництво хмелю до 2000-х років сягало 120 тис. т, із яких частка України становила 4%.

У 2019-му світові площі під хмелем склали 61,7 тис. га, що на 1,3 тис. га більше порівняно з 2018 роком і на 4,4 тис. га – з 2008 роком. Валовий збір хмелю у 2017-2018 рр. становив майже 119 тис. т, а торік – 126,3 тис. т.

Попри значне зростання площ у США та Німеччині, нарощування валових зборів та тривалі тенденції зменшення світового виробництва пива в останні роки, все ще спостерігається дефіцитний баланс між потребою альфа-кислот та їх виробництвом. Тому на ринку з'явилися певні можливості для незначного розширення хмелярства і в Україні, особливо у виробництві нішевих тонкоароматичних, смако-ароматичних сортів, в тому числі і для крафтового пивоваріння.

За останні 30 років площі вирощування хмелю зменшились з 7,4 тис. га (у 1990 р.) до 0,4 тис. га (у 2019 р.), тобто у 18,5 рази, а виробництво альфа-кислот становить лише 20-22 т. Цей обсяг забезпечує лише 20% потреби пивоварних компаній, решта – імпортується.

Нестабільність цін та фактори невизначеності ринку призвели до того, що починаючи з 2012 р. хміль в Україні вирощується лише в чотирьох областях, хоча ще у 2004-2005 рр. налічувалось 9 регіонів-виробників хмелю. Хмелярство зникло в Чернігівській, Київській, а згодом і в Луганській,

Волинській та Вінницькій областях. А кількість діючих господарств скоротилася з 60 до 19.

Зараз основна площа насаджень хмелю (74%) зосереджена в Житомирській області. Вона лідирує і за валовим збором, забезпечуючи 83% хмелепродукції. Решта хмелеплантацій розташовані у Львівській, Хмельницькій та Рівненській областях.

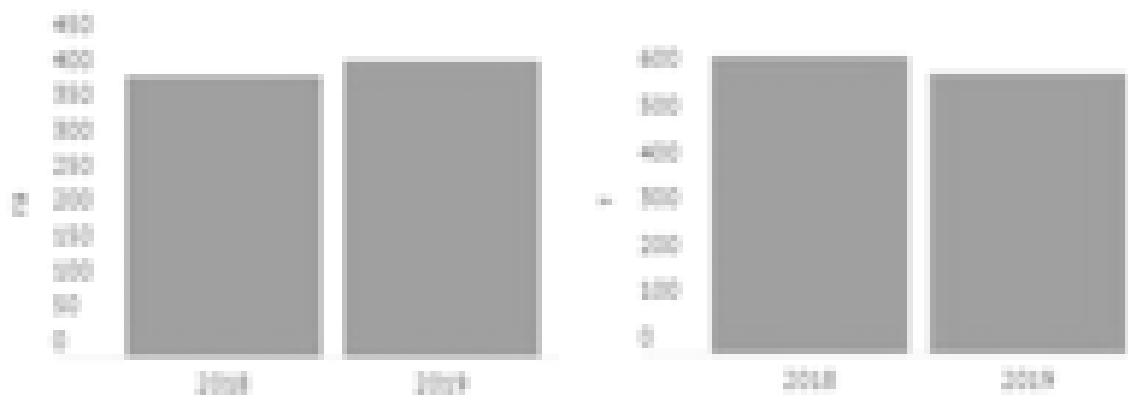
Останніми роками основним гравцем на ринку хмелю стало ТОВ «Хопштайнер-Україна», спільне українсько-німецьке підприємство, яке вирощує сорти української та німецької селекції та переробляє на гранули до 80% хмелю в Україні. Господарство має сучасний гранулятор і сертифікувало весь технологічний процес вирощування та переробки хмелепродукції, яка нічим не поступається за якістю європейській чи американській.

ФГ «Еліта-хміль» Бердичівського району Житомирської області нещодавно також придбало гранулятор, на якому виготовляє якісні сертифіковані гранули з ароматичних українських сортів Слов'янка, Заграва, Злато Полісся та ін.

Є ще низка підприємств, які сформували базу для ведення ефективного хмелярства, зокрема це ДП ДГ «Пасічна» Хмельницької області, ТОВ «Івановичі-хміль» та ПАФ «Дружба» Житомирської області, ПАФ «Щедрий урожай» Львівської області.

Нині середня урожайність хмелю по Україні складає 1,6 т/га, а в окремих господарствах збирають по 3 т шишок хмелю з гектара.

Єдиною установою в державі з наукового забезпечення галузі хмелярства є Інститут сільського господарства Полісся НААН, який створив більше 30 унікальних сортів хмелю, зокрема, загальновідомі тонкоароматичні сорти Клон 18, Слов'янка, ароматичні – Заграва тощо. Проводить актуальні дослідження з питань селекції, біотехнологій, захисту хмелю, якості хмелесировини та пива, удосконалює елементи агротехнології та продовжує впроваджувати інновації в хмелярстві.

Рис. 12.4 Вирощування хмелю в Україні: площі та валовий збір

Найбільшу питому вагу насаджень займають ароматичні сорти – 84% площ.

Особливості вирощування цієї культури полягають у тому, що вона потребує значних обігових коштів через високу капітало- та трудомісткість (240-260 тис. грн/га (за цінами 2019 року) та 1000-3000 люд.-год./га).

На старті треба вкласти мінімум 1-1,2 млн грн на гектар. Основні витрати – будівництво хмелешпалер та закладання насаджень. Рахуємо: на один гектар потрібно 220 залізобетонних стовпів, кожен із яких у середньому коштує 2 тис. грн, дрiт, посадковий матеріал, плюс витрати на купівлю гербіцидів, добрив, придбання спеціалізованої техніки і обладнання, оплати праці тощо.

Вирощування хмелю окупиться через 3-4 роки, залежно від отриманого врожаю та ситуації на ринку, а от окупність інвестицій на формування бізнесу з вирощування хмелю на площі близько 25 га настає на 8-10 рік.

Головними споживачами продукції вітчизняних хмелярів є регіональні пивоварні заводи, приміром «Фірма «Полтавпиво», «Бердичівський пивзавод», «Перший Дніпропетровський пивзавод», «Рівень ЛТД», «Уманьпиво», «Пивоварня «Опілля», «Кременецький пивзавод» та інші. У своїх технологіях використовує гранульований хміль вітчизняного виробництва «Оболонь».

Через відсутність налагодженої мережі збуту продукції, необхідного асортименту сортів та продуктів їхньої переробки, відсутності широкої реклами вітчизняних сортів на внутрішньому і світовому ринках та ряд інших причин українські хмелепродукти все ще не можуть розширити свою ринкову нішу серед підприємств великих транснаціональних виробників пива, які використовують у своїх рецептурах лише закордонні сорти.

При цьому зростаючі вимоги вітчизняних і зарубіжних пивоварів до якості хмелю та продуктів його переробки вимагають суттєвого поліпшення сортової структури промислових і маточних насаджень, збільшення різноманіття вирощуваних сортів. Виконання цих вимог дасть можливість вітчизняним хмелярам пропонувати ширший асортимент хмелепродуктів як для пивоварних корпорацій, так і для невеликих крафтових броварень, кількість яких щороку зростає в усіх країнах, в тому числі й в Україні.

Хмелепродукти, виготовлені з українського ароматичного хмелю, високо цінуються на міжнародному ринку. Підтвердженням цьому є той факт, що значна частина вітчизняної продукції йде на експорт. Зокрема, у 2018 р. було експортовано 274 т хмелю (43% від валового збору) до Чехії, Білорусі, Російської Федерації. Імпортовано було ж 332 т хмелесировини. Найбільшими імпортерами стали Німеччина (83%) та США (13%).

Нинішній стан хмелярської галузі вимагає невідкладних заходів для її адаптації до ринкових умов, оскільки темпи зростання площ та валових зборів хмелесировини не дозволяють повністю забезпечити потребу пивоварної промисловості України. Інакше через декілька років Україна може втратити цю традиційну галузь і зробити внутрішній ринок повністю залежним від імпорту.

Однією з причин зменшення валового виробництва хмелю в Україні є те, що підприємства все ще не можуть забезпечити необхідний асортимент та специфікацію продукції для потреб пивоварів. Крім того, сучасний український ринок хмелю перебуває під значним зовнішнім впливом світового виробництва продукції. Тому в жорсткій конкурентній боротьбі

зберегти показники економічної діяльності на рівні рентабельності та досягти сталого розвитку можуть лише ті підприємства, які докладають усіх зусиль до підвищення ефективності ведення господарської діяльності.

Залишається невирішеною проблема узаконення землі під хмільниками, яка є сьогодні найгострішою для хмелярських господарств. Свого часу, коли в Україні проходило розпаювання землі, питання, як роздати землю під хмільниками й виноградниками, залишилося законодавчо неврегульованим.

Головним завданням для хмелярів є прискорення переорієнтації виробництва до умов технологій пивоварних компаній, формування сучасних виробничих потужностей та доведення якості вітчизняної хмелепродукції до рівня європейських стандартів та регламентів.

Галузь повинна швидко перебудуватися та адаптуватися до ринку, створити інноваційні та організаційні передумови для формування інвестиційно привабливого іміджу, що дозволить ефективніше залучати кошти з іноземних та вітчизняних джерел для впровадження нових інвестиційних проєктів чи часткового залучення бізнес-партнерів до співфінансування існуючих підприємств.

Господарства повинні не просто перейняти світовий досвід роботи, а й максимально оперативно запровадити системи контролю якості виробництва хмелепродуктів. Це передбачає оптимізацію технологічних підходів щодо закладання плантацій якісним оздоровленим садивним матеріалом конкурентних сортів, впровадження науково обґрунтованих рекомендацій вирощування хмелю, переробки та зберігання.

Якщо вже сьогодні почати реалізацію стратегічних заходів для конкурентоспроможного сталого розвитку хмелярства, то це дозволить сформувати до 650 га продуктивних площ, довести обсяги валового виробництва хмелю у 2030 році до 1440 т з урожайністю 2,2 т/га, а загальний збір альфа-кислот у вирощеному врожаї — до 72 т. Такий обсяг забезпечить значну частину потреби вітчизняного пивоваріння у гранульованому хмелю та дозволить розвинути експортні можливості для хмелярства.

Для розвитку хмелярства в Україні необхідне тісне поєднання організаційно-економічних чинників з технологічними. Оптимальним є поступове зниження імпорту продуктів переробки хмелю з одночасним розвитком вітчизняної сировинної бази на основі впровадження інноваційних технологій виробництва хмелю та його переробки на хмельові препарати, які забезпечать їх ефективність галузі за рахунок зростання урожайності хмільників та підвищення якості продуктів з хмелю.

Таким чином, для забезпечення ефективного функціонування та подальшого розвитку вітчизняної галузі хмелярства потрібно: збільшити обсяги виробництва та реалізації хмелевиробленої продукції; відновити інфраструктуру з перероблення та збуту; відновити фінансування галузі з бюджетних асигнувань (дотацій) на підтримку розвитку хмелярства; оптимізувати митні тарифи на ввезення хмелевироблених продуктів для захисту вітчизняних виробників; фінансувати дослідні та дослідно-конструкторські роботи, спрямовані на розвиток хмелярства.

Одним з найважливіших чинників стабілізації й подальшого розвитку хмелярства є широке впровадження в технологічні операції вирощування, збирання та первинного оброблення хмелю вже створених технічних виробів та знарядь, удосконалення їх у процесі експлуатації.

В Україні вирощують таку технічну культуру як коноплі. Виробники конопель перебувають під особливим контролем поліції, тому що є різновид медичної коноплі, що містить речовину, яка має наркотичний ефект. З огляду на це, частина фермерів відмовляється від вирощування даної культури.

Станом на сьогодні площі під вирощування технічних конопель в Україні становлять близько чотирьох тисяч гектарів. А рентабельність вирощування насіння з конопель технічного призначення може досягати до 50%.

В Європі, тренд продукції коноплярства набуває все більшої популярності, а насіння цієї культури за своїми якостями прирівнюється до

суперфудів. Під коноплями в Європейському союзі у 2017-2018 рр. було близько 28 тис. га і площі невпинно збільшуються починаючи з 2011 року.

Внаслідок переробки конопель отримують сировину для фармацевтичної, парфумерної та харчової промисловості. До 50% сировини для потреб фармацевтики постачають на експорт, решту – на український ринок. Волокна переважно йдуть на паперово-целюлозне виробництво. А в ЄС пил від первинної переробки стебла навіть додають у дорожнє покриття, аби зробити його довговічнішим. Також продукцію переробки можуть постачати для виробництва тканин, мішковини, шнурів та канатів.

Насіння конопель - одне із найбагатших природних джерел протеїну, що містить дві кислоти, які здатні очистити організм від шкідливого холестерину і приносять підвищення імунітету. Крім різноманітних вітамінів, у ньому міститься цинк, кальцій, залізо, магній, марганець, фосфор, калій і сірка. А ще насіння цієї рослини містить всі необхідні людині аміно- і жирні кислоти, та таку ж кількість білка, як соєві боби, і легко перетравлюється, що робить його універсальним харчовим продуктом. А завдяки зволожуючим властивостям конопляної олії, з неї можна робити шампуні, гелі для душу і різноманітні косметичні засоби.

В паливно-енергетичній сфері: з насіння і стебел конопель можна отримувати вугілля, метанол (деревний спирт), метан і бензин, при згорянні яких не буде виділятися сірка, що викликає кислотні дощі, і хімічні речовини, що забруднюють повітря тощо. Отримане вугілля можна спалювати на електростанціях замість звичайного, метанол - ефективне автомобільне пальне, зараз його використовують переважно для гоночних автомобілів. З коноплі можна також отримувати етанол (звичайний спирт) для додавання до бензину, так само, як його зараз отримують з деревної тирси (гідролізний спирт). Інший спосіб отримувати пальне - використовувати олію з насіння коноплі, на якій (без додавання інших домішок) можуть працювати сучасні дизельні двигуни.

Більше того, рослину можна застосовувати також при виготовленні пресованих плит або пластику на основі целюлози з його м'якоті (наприклад, такий підхід використовував ще Генрі Форд при виробництві своїх перших автомобілів у 1930 році). При цьому, біопластик, виготовлений із коноплі має значно вищий коефіцієнт міцності, ніж сталь, але водночас такий пластик здатний набагато швидше розкладатись під дією мікроорганізмів, що живуть у ґрунті, не завдаючи ніякої шкоди навколишньому середовищу, на противагу пластику, виготовленому із нафти чи вугілля.

Конопля - екологічно чистий будівельний матеріал (плити, теплоізоляція, наповнювач для бетону та інше). Споруджені із застосуванням конопель будинки вимагають менших затрат енергії на будівництво і потребують меншої кількості палива для обігріву, ніж традиційні.

Окремої уваги потребує ще й той факт, що ця рослина, поглинає вуглекислий газ і перетворює його на кисень в три-чотири рази швидше, ніж листяні дерева. Таким чином, вирощування коноплі сприятиме збереженню лісового фонду та зниженню загрози парникового ефекту і танення льодовиків, що є серед цілей сталого розвитку.

Існує три технології вирощування конопель. Перша – це вирощування на насіння. Друга – для одержання високоякісного волокна («зеленцева» технологія). Вона дозволяє отримувати якісний волокнистий матеріал, хоча й з більшими затратами. І третя – комплексна, коли коноплі вирощують як на насіння, так і на стебло.

В Україні законодавчо дозволено вирощувати технічну коноплю з вмістом психоактивного компоненту ТГК до 0,08%. Для порівняння: у ЄС дозволений рівень ТГК у промислових коноплях становить 0,2%, у США, Канаді та Китаї – 0,3%. Це значно вище від наших 0,08%.

Через занадто низький дозволений вміст ТГК українські аграрні виробники не можуть повноцінно конкурувати на міжнародному ринку,

оскільки не мають права використовувати більшість сортів технічної коноплі, зареєстрованих у світі.

Середня врожайність дозволених культур технічної коноплі в Україні становить 1,5 тонни з га, а дозволених культур у Франції та Нідерландах – 8 тонн з га. Різниця шалена. В Україні у 2019 році площа під посівами технічної коноплі становила 2-4 тис га, у Франції – 14,5 тис га, у Канаді – 37 тис га. У США – 60 тис га, тобто в 30 разів більше, ніж в Україні.

Посіви вирощування коноплі в Україні фрагментарні, розташовані у Житомирській, Полтавській, Сумській, Київській та Харківській областях. При цьому вони не відрізняються значною площею і складають від декількох соток до 800 га.

Переробних потужностей теж небагато – два старих заводи на Сумщині та один у Житомирській області, який знаходиться у процесі переобладнання.

Побудувати новий завод обійдеться від \$1 млн до \$10 млн, залежно від масштабу виробництва. Тож інвестувати такі кошти українські аграрії не поспішають. Натомість виробники конопель використовують мобільні пересувні агрегати, які переробляють урожай в полі.

З 30 підприємств з дозволом на вирощування конопель, в 2018 році її сіяли тільки 12 виробників, а площі посіву скоротилися з 3 500 до 2 700 га. В цей же час ціни на насіння для посіву зросли на 10 000 грн/т, з 30 000 до 40 000 грн/т. Попит на продукцію з конопель продовжує рости в Європі, США, Канаді та Китаї.

Таким чином, розвиток культури в Україні стримують два основні чинники – відсутність промислових потужностей з первинної переробки і неможливість використовувати листя і суцвіття в косметичних і терапевтичних цілях. Листя і суцвіття – це 15% рослини, які можуть приносити до \$ 100 000 з 1 га, за офіційними даними Національної академії аграрних наук України.

У 2007 та 2016 роках Інститутом луб'яних культур НААН України виведено два сорти конопель, які не мають аналогів у світі та взагалі не

містять тетрагідроканабінол, а отже не становлять жодної небезпеки для людини і ризику використання такої коноплі для виготовлення наркотичних речовин.

Коноплярство – затратний, але високомаржинальний бізнес. Ціна на продукти коноплярства на ринку України зростає швидкими темпами – з 2014 до 2018 року вартість різних типів продукції збільшилася на 150-270%. Проте, зі збільшенням попиту і конкуренції на цьому ринку ціна стабілізується. Але ринок повинен дозволяти розвиватися саме вітчизняним виробникам.

Конопля в Україні показує найвищий рівень в світі волокнистості рослин – 38,9% і рекордну врожайність – 2 т/га насіння. У харчовій промисловості вона цінується за високий вміст масла.

В Україні найсильніша в світі селекційна школа технічних конопель, тому 80% насіння для посівів і виробництва продуктів харчування йдуть на експорт в наступні країни: США, Канаду, Італію, Уругвай, Парагвай. Готова продукція поки що не відповідає параметрам якості світового ринку через застарілі заводи з переробки. Але на внутрішньому ринку на насіння, волокна, багаття і тресту є попит серед локальних виробників їжі і текстилю.

Еко-ринок України набирає обертів. Насіння купують місцеві виробники корисної їжі для виготовлення протеїну, борошна, висівок, солі, масла, сиру, кондитерських виробів, насіння для пророщування, очищеного конопляного насіння. Виробники текстилю купують волокна, тресту і багаття для виготовлення тканин, домашніх виробів, одягу. В Україні з конопель можна купити постільну білизну, пледи, подушки, скатертини, рушники, взуття, шкарпетки, футболки, шуби, куртки, чохли для ноутбука.

Ринок посівного матеріалу в Україні обмежений, тому перш, ніж вирощувати коноплю на насіння, потрібно заздалегідь укласти контракт з покупцем на поставку.

Для того, щоб повністю розібратися в питанні вирощування конопель достатньо кількох років. Це дозволить не тільки отримувати максимальний

урожай, але і забезпечить переваги перед новачками, які тільки увійшли в цей бізнес. Більш того, через зменшення площ посіву, бізнес є перспективним і привабливим.

Основним недоліком вирощування конопель є потреба у спеціалізованій сільгосптехніці та великих затратах на виробництво і переробку. Але висока прибутковість культури нівелює ці мінуси.

Однак, справжня золота жила може відкритися за умови легалізації медичного та рекреаційного використання коноплі.

Основні активні речовини медичних конопель – канабіноїди – ефективний засіб для лікування епілепсії, хвороб Паркінсона та Альцгеймера та ще цілої низки захворювань та розладів. Марихуана також може бути дієвим знеболювальним та й просто покращувати самопочуття, наприклад у онкохворих на останніх стадіях хвороби. Це визнає Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Станом на липень 2018 року застосування медичного канабісу (коноплі) легалізовано у 44 країнах світу, серед яких такі країни ЄС як Німеччина, Іспанія, Нідерланди, Італія, Чехія, Франція, Португалія, Польща, Греція, Австрія, Данія, Бельгія, Норвегія, а також Ізраїль, Великобританія, США та Канада. Популярність застосування канабісу в медичних цілях (рідини як олії чи екстракти, медичний пластир, інгаляції тощо) та загальна тенденція щодо його легалізації у світі викликані даними наукових досліджень, що підтверджують зростаючу кількість терапевтичних ефектів канабісу.

Таким чином, світовий ринок зараз перебуває на порозі бурхливого зростання. З 2017 року його обсяг оцінювався в 9,5 млрд. дол. 2018 року марихуану (різновид коноплі) дозволили вирощувати, продавати і вживати в Канаді, і тут же розгорнувся розвиток цього бізнесу в регіоні. За прогнозами Arcview Market Research і BDS Analytics, до 2022 року обсяг міжнародного ринку марихуани досягне 22 млрд. дол., а до 2027-го року – 57 млрд. дол.

Україна, в розпорядженні якої – чудові кліматичні умови для медичної коноплі нарівні з технічною, може досягти вагомої частки на цьому ринку. Але для легалізації вирощування цієї культури необхідно вдосконалити юридичну базу та механізм вживання продукції в медичній сфері.

Таким чином, для України тема конопель наразі закрита, проте десятки країн переглядають своє відношення до марихуани, особливо щодо її використання в медицині. Тому ця галузь зараз – одна з найбільш динамічних у світі.

Тому, для України, наразі потрібно урахувати кращий міжнародний досвід у сфері вирощування коноплі та внести зміни до ряду законодавчих актів, що регламентують дотримання фундаментальних прав людини і регулюють поведінку з наркотичними засобами, створюють умови для надходження значних фінансових інвестицій у економіку України, розвитку ряду галузей науки і освіти, нових галузей економіки, вдосконалення системи охорони здоров'я та правоохоронної системи, посилення боротьби із корупцією.

Провідною ефіроолійною культурою, що відноситься до технічних культур, є коріандр.

В насінні коріандру міститься від 0,8 до 1,6 % ефірної олії, головною складовою частиною якої є терпеновий спирт ліналоол (60-80 %), що є вихідним продуктом для синтезу ряду пахучих речовин, які використовуються в парфумерно-косметичній та харчовій промисловості. У насінні коріандру міститься також від 18 до 28 % жирної олії, яку використовують у миловарній і текстильній промисловості, а також у поліграфічному виробництві. Насіння коріандру застосовують у харчовій промисловості як пряну приправу при консервуванні риби, солінні огірків тощо. Шрот коріандру містить близько 6 % жиру та до 30 % білків і використовується на корм худоби і птиці. За рахунок того, що рослина, а саме зелень, містить вітаміни А, В і В2, С, РР її застосовують і в медицині. Коріандр також і медоносна рослина.

Нині, коріандр є однією з культур, яка може принести сільгоспвиробнику відчутний дохід. Так, ціна на тонну товарного коріандру коливається в межах 20-30 тис. грн. В залежності від сезону. Ці прянощі закупають виробники готових спецій, хлібокомбінати. Крім насіння коріандру, користується попитом і зелень – кінза.

Коріандр – теплолюбна рослина, тому зона її вирощування приурочена до Півдня України і урожайність культури в умовах України може сягати 30 ц/га. В Україні переважно вирощується в Запорізькій, Миколаївській і Дніпропетровській областях. Середня врожайність 12-15 ц/га. Наразі коріандр пропонують по середній ціні 20 тис. грн/т

Кращими попередниками для коріандру вважаються озимі зернові, що сіялись по удобреному пару або просапних культурах. У цьому плані він є альтернативою посівам соняшнику без зниження рентабельності виробництва, крім того культура не так сильно виснажує ґрунт, а строки збирання, що припадають на кінець червня, дозволяють якісно підготувати поле. Також висівають його і після ранніх ярих зернових, зернобобових, кукурудзи та картоплі. Можна сіяти і по соняшнику, тому що він не пошкоджується вовчком. Після коріандру можна вирощувати ярі зернові.

Для забезпечення високої урожайності необхідно своєчасно і старанно виконувати агрозаходи, які сприяють нормальному росту і розвитку рослин. Критичним періодом розвитку коріандру є фаза від появи сходів до стеблуння. У цей період сходи дуже пригнічуються бур'янами, що знижує урожайність.

Таким чином, вирощування коріандру є досить перспективним, особливо у невеликих фермерських господарствах Півдня України, що дозволяє і розширити чергування культур, і отримати високі прибутки.

Україна входить до числа найбільших світових виробників і експортерів коріандру. І за останні роки виробництво коріандру в нашій країні виросло більше ніж у 2,5 рази. Основними покупцями вітчизняного коріандру є: Індія, Шрі Ланка, Індонезія. Тобто, насіння коріандру в

основному купують країни Азії, на які припадає близько 75% загального експорту і країни Європи (20%).

На сьогоднішній день важливою групою, що належить до технічних культур, є лікарські рослини.

Існує 12 основних категорій, на які поділяються лікувальні рослини: камфорні рослини (ромашка, ладан, жасмин, валеріана та інші), цитрусові (апельсин, бергамот, лимон, бігардія і інші), пряні (материнка, базилік, майоран, розмарин і інші), медові (фенхель, аніс, стевія і інші), ментолові (меліса, м'ята, вербена і інші), солодко-пряні (мускат, перець, гвоздика, бий, імбир, кориця та інші), деревні (сандал, мирра, пачулі, ветивер і інші), солодко-квіткові (неролі, герань, рожеве дерево, іланг-іланг і інші), хвойні (ялиця, сосна, ялина та інші), гіркі (евкаліпт, чайне дерево, чебрець, полин, найолі і інші), лавандові (ялівець, кипарис, лаванда, шавлія та інші) та миртові рослини (імбир, кедр та інші).

В Україні вирощують понад 50 видів лікарських рослин. Деякі з них дають чистий прибуток до 250 тис. грн з двох гектарів щороку.

Найбільші площі займають розторопша плямиста, ромашка лікарська, ехінацея пурпурова, м'ята перцева, шавлія лікарська, череда трироздільна, валеріана лікарська, алтея лікарська, чебрець звичайний, меліса лікарська, котяча м'ята справжня, нагідки лікарські, материнка звичайна.

Прибуток залежить від рослини, що вирощується. З гектара поля щороку можна збирати сировину, що коштуватиме від 50 тис. (0,5 т квітів ромашки) до 300 тис. грн (3,5 т сухого кореня валеріани). Витрати на вирощування рослин коливаються від 25 тис. грн (вирощування ромашки) до 170 тис. грн (вирощування валеріани).

Найбільші споживачі лікарської рослинної сировини – фармацевтичні компанії. Також лікарські рослини використовують у виробництві косметичних засобів та продуктів харчування. Значну частину сировини закупають виробники чаїв з лікарських рослин.

Для вирощування більшості лікарських рослин необхідним є дотримання спеціалізованих сівозмін. У господарствах виділяють кілька видів рослин (5-10), найбільш пристосованих до місцевих умов. Умотивованість сівозміни з лікарськими рослинами має базуватися на принципах широкої плодозміни, де головні культури розміщують після кращих попередників, що забезпечує високу родючість ґрунту, чистоту полів від бур'янів, накопичення необхідних запасів вологи, оброблення ґрунту в оптимальні терміни.

Під час розробки сівозмін для лікарських рослин особливу увагу слід приділити технології їх вирощування. Всі лікарські рослини обробляють в польових умовах як просапні культури, що потребує багато ручної праці для їх догляду і збирання врожаю. За визначення сівозміни культур необхідно передбачити і усунути можливість засмічення отруйними рослинами наступних посівів лікарських рослин, а також кормових культур. Небезпечними і отруйними попередниками є: дурман звичайний, блекота чорна, що забезпечується відновленням за осипання насіння.

На ринку лікарських рослин в Україні, є ряд стримуючих факторів його розвитку:

- ✓ дефіцит лікарської рослинної сировини з відповідними сертифікатами якості і відповідності їй для використання у фармацевтичній промисловості;

- ✓ низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних виробників різних видів продукції з лікарської рослинної сировини на внутрішньому і зовнішньому ринках;

- ✓ зношеність технологічного обладнання, дефіцит виробничих потужностей для деяких видів переробки лікарської рослинної сировини;

- ✓ нерозвинена інфраструктура зберігання, транспортування та логістики товароруху продукції, виробленої з лікарської сировини;

- ✓ недостатнє дотримання екологічних та санітарних вимог у промислових зонах організацій, що переробляють лікарську сировину;

✓ відсутність у виробництві технологій отримання якісної сировини на основі сучасних біотехнологій.

Таким чином, необхідним у сучасних умовах є переведення підгалузі лікарського рослинництва на промислову основу, що передбачає створення мережі спеціалізованих господарств, оснащення їх сучасними засобами механізації і обладнанням, а також забезпечення організації первинної переробки сировини. Важливим аспектом також є організаційне забезпечення екологічно орієнтованого виробництва лікарської рослинної сировини, а однією з основних умов успішної реалізації продукції лікарського рослинництва на міжнародному ринку є відповідність міжнародним стандартам якості.

Для сільськогосподарських підприємств технічні культури, як правило, є високодохідною продукцією.

Раціональна й ефективна територіальна організація продуктивних сил країни має базуватися на науково обґрунтованому врахуванні не окремих умов і чинників, а всієї їх сукупності. Важливого значення у зв'язку з цим набуває організація служби відстеження (моніторингу) за різними чинниками, що впливають на розміщення вирощування технічних культур.

Обсяг виробництва усіх видів технічної сировини надалі повинен збільшуватись передусім за рахунок підвищення урожайності і якості технічних культур. У зв'язку з цим найважливішим завданням у виробництві технічних культур є забезпечення господарств новими сортами і гібридами та освоєння прогресивних енерго-, ресурсозберігаючих, екологічно доцільних технологій їх вирощування.

12.2. Економіка виробництва льону

Із всіх прядивних культур в Україні найбільше значення, як технічна культура, має льон-довгунець. До цієї групи також входять коноплі, джут, кенаф та ряд інших культур. Значення льону-довгунцю зумовлюється насамперед продукцією, яку одержують в результаті переробки. З льону виробляють три види продукції – волокно, насіння і кострицю.

Економічне і соціальне значення виробництва льону. У стеблах льону утворюється 25-31% волокна з найціннішими технологічними властивостями – гнучкістю, тонкістю і високою міцністю, за якою він переважає волокно бавовнику удвічі, а шерстяне – утричі. Льонові тканини міцні і гігроскопічні в умовах підвищеної вологості, високо гігієнічні і найбільш придатні для пошиття білизни тощо. Лляне волокно є незамінною сировиною для текстильної промисловості. Із нього виготовляють одяг, білизну, мішковину, брезент тощо. З коротких волокон льону виготовляють мотузки та шпагат. Лляні вироби користуються значним попитом, як на внутрішньому, так і на світовому ринках.

Відходи текстильного виробництва – костриця використовується для виготовлення тепло- і звукоізоляційних матеріалів, картонну, ацетону, плит для меблевого виробництва та будівництва. Попіл із костриці, в складі якої є 4,8 % фосфору, 6,3 % калію, корисний як фосфорно-калійне добриво.

Насіння льону містить 35-40% високоякісної олії та близько 25% білкових речовин. Лляну олію широко використовують у харчовій, лакофарбовій, паперовій, електротехнічній промисловості та медицині. Продукт переробки насіння льону – макуха, є цінним концентрованим кормом для тварин.

В Україні залишилося лише три області (Сумська, Житомирська та Чернігівська), в яких аграрії вирощують льон волокнистий (льон-довгунець). Щодо посівів льону на Чернігівщині, то останні роки у Городнянському районі вони сягають 320 га. Вирощений урожай знаходиться в межах одного

фермерського господарства. Зумовлено це тим, що для посіву, обробітку та збирання цієї культури потрібна спецтехніка, якої у переважній більшості господарств вже не залишилося.

Слід зазначити, що за останні роки відбулося суттєве скорочення посівів льону-довгунцю в Україні, а також і зменшення обсягів його виробництва (табл. 12.3).

Таблиця 12.3

**Динаміка виробництва льону-довгунцю в Україні
(усі категорії господарств)**

Показник	2010р.	2015р.	2017р.	2018р.	2019р.	2019 р. до 2010 р., %
Зібрана площа, тис. га	1,0	1,4	1,4	1,0	0,8	80,0
Урожайність льоноволокна, ц/га	4,0	8,9	9,5	6,7	6,8	в 1,7 рази
Валовий збір, тис. т	0,4	1,2	1,3	0,7	0,5	в 1,25 рази

В обсягах виробництва льону започаткована негативна динаміка – протягом двох останніх років відбувається значне скорочення посівних площ. Аналізуючи приведені дані (табл. 12.3), можемо зробити висновок, що хоча й відбулося скорочення зібраної площі льону-довгунцю (на 20%) проте, зважаючи на підвищення урожайності 1,7 рази, відбулося збільшення обсягів виробництва льоноволокна (в 1,25 рази). Рівень рентабельності виробництва насіння льону-довгунцю у 2019 році становив – 8,6% (проти 18,6% у 2018 році).

Хоч і намітилася позитивна тенденція до зростання рентабельності в попередні роки, проте в 2019 році маємо зниження на 10 пунктів, а для галузі льонарства в ХХ ст. в господарствах вона доходила до 200%. Основна причина зниження рентабельності – це обмеження ринків збуту із-за низької якості продукції та закриття в Україні виробництв легкої промисловості.

Голова ради директорів ГС "Асоціація розвитку льонарства і коноплярства України" М. Шкурко відмічає, що з такими обсягами виробництва льону Україна випадає зі світового ринку. Незначний урожай та відносно вища ціна насіння льону на внутрішньому ринку знизить попит з боку переробників, що вплине на подальше зменшення посівних площ та деградацію культури вирощування льону, і може призвести до потреби імпорту насіння.

Потенційно Україна здатна повністю задовольнити внутрішні потреби, та виробляти продукцію галузі льонарства на експорт. Значний економічний потенціал створює необхідні умови для реалізації ефективного виробництва льону в усіх регіонах.

Слід зазначити, що під терміном льонарство традиційно розуміється вирощування льону як технічної культури з метою отримання волокна і насіння. При цьому мається на увазі вирощування переважно льону-довгунця, хоча для цих цілей придатні й два інших види льону: кучерявець та проміжний (межеумок).

Зараз в Україні галузь звужено до вирощування так званого льону олійного, а фактично – проміжної форми льону виключно для виробництва технічної олії.

Ринок тим часом потребує високоякісного насіння льону із заданими параметрами якості для отримання продуктів здорового харчування і лікування. Тонна такого насіння дорожча від звичайного на 150-200 EUR.

Щодо використання такої важливої частини рослини як стебло, то нею нехтують. Це призводить до неповного використання потенціалу льону та зниження прибутковості галузі.

Очевидно, що для підвищення рентабельності льонарства потрібно використовувати льоносоломку для виробництва хоча б паливних брикетів чи пелетів. Це не потребує залучення значних капіталовкладень, тому вони швидко окупляться. Так, зазвичай збираючи 20 центнерів льоносоломки з гектара можна отримати близько 100 EUR додаткового прибутку.

Наступним кроком має стати виробництво з льоносоломки короткого волокна. Це потребує більших і триваліших вкладень, але в результаті створяться базові умови для повноцінного відродження промисловості і льонарства в цілому як високоприбуткової галузі. А поки що наявні підприємства первинної переробки льонової трести на Житомирщині простоюють через відсутність сировини у той час як льоносоломка в південних областях або заорюється, або спалюється на полях.

Саме через те, що льонарство ведеться не інтенсивно, частка України в світовому виробництві насіння льону становить лише 2% з обсягом 40-60 тис. тонн щорічно, а у виробництві льоноволокна малопомітна. Як наслідок, льон не є привабливою культурою для аграріїв і висівається нестабільно (табл. 12.4). До того ж перепорою для розвитку галузі є дія експортного мита на насіння льону.

Загалом, льон олійний є теплолюбною культурою, тобто любить південь. В Україні в 2010-2015 рр. спостерігалось поступове збільшення площ під цією культурою. Проте, починаючи з 2017 року спостерігається зменшення зібраних площ під названою культурою. Так, у 2019 р. порівняно з 2010 роком спостерігається зменшення зібраної площі на 71,5%. Знизився також і валовий збір на 67,5%. Проте, маємо підвищення урожайності даної культури на 13,3%.

Таблиця 12.4

**Динаміка виробництва льону-кудрявцю (олійного)
(усі категорії господарств)**

Показник	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2010 р., %
Зібрана площа льону, тис. га	56,3	62,1	46,4	30,7	16,1	28,5
Валовий збір льону, тис. тонн	46,8	68,6	45,6	23,6	15,2	32,5
Урожайність, ц/га	8,3	11,0	9,8	7,6	9,4	113,3

Є поширеним стереотип про низьку урожайність льону олійного і, відповідно, низьку прибутковість. Тому ця культура ще не набула достатньої популярності серед українських аграріїв. Однак головними причинами його низької урожайності є використання застарілих сортів, неякісного насіння та недотримання елементарних вимог технології вирощування. Тому, розуміння аграріями потенціалу високої прибутковості олійного льону допоможе зайняти цій культурі гідне місце у структурі посівів сільськогосподарських культур в зоні Степу та Лісостепу. Існують нові сорти, вирощування яких розширюється. Наприклад, сорт Лірина в 2016 році успішно вирощували в Чернігівській, Київській, Житомирській, Одеській і Миколаївській областях.

Проте, в Україні внутрішнє споживання льону і його переробка на промислових підприємствах незначні. Не популяризується здорове харчування, обов'язковим елементом якого є льон. Олійно-жирові комбінати також не займаються переробкою насіння льону. Для здійснення переробки такого насіння потрібно сформувати відповідні запаси сировини для забезпечення безперервної роботи технологічних ліній.

Переробкою льону в Україні займається вкрай мало підприємств. Найбільші обсяги переробляють Ніжинський і Чернігівський жирові комбінати, «Агросільпром», ТОВ «Факторія». Найперспективніший спосіб організації переробки – це співпраця з кооперативами.

Громадська спілка «Асоціація розвитку льонарства і коноплярства України» головним своїм завданням бачить інформування виробників про додаткові можливості та перспективи галузі. Спілка готова запропонувати програму першочергових дій для підняття конкурентоспроможності льонарства, індикатором чого стане розширення посівних площ.

Льон олійний є високорентабельною культурою завдяки високій олійності (45-50%), потенційній урожайності (2,0-2,5 т/га), невеликим витратам при вирощуванні та мінімальному застосуванню хімії. За середньої урожайності 1,5 т/га, рентабельність його вирощування становить близько 150%.

Насіння сортів льону олійного містить від 42 до 50% олії. До її складу входить, залежно від селекційного сорту й умов вирощування, п'ять жирних кислот: олеїнова – 17,6%, ліноленова – 56,6, лінолева – 14,5, пальмітинова – 5,7 і стеаринова – 3%. Йодне число олії становить 165-192. Зазвичай насіння й олію льону застосовують як лікарські засоби. Олію також активно використовують у лакофарбовій, шкіряній, миловарній промисловості. З неї виготовляють лінолеум, плівки, оліфу. Щодо кормової цінності: у 1 кг насіння міститься 1,8 к. о., у макусі – 1,2 к. о. Макуха льону містить 33% білка та близько 9% жиру. За кормовими якостями вона переважає макуху інших рослин, тварини її легко засвоюють. Солома, що містить до 50% целюлози, служить сировиною для виробництва цигаркового паперу, картону.

Межеумок та кучерявець – саме ті рослини, які культивують для одержання олії. Це тому, що з них отримують найбільший урожай насіння і вихід олії.

Таблиця 12.5

Основні ознаки груп олійного льону порівняно з льоном-довгунцем

Показник	Межеумок	Кучерявець	Довгунець
Маса 1000 насінин, г	до 6	до 8	до 5,5
Вміст олії у насінні, %	до 42	до 45	до 39
Стебел на рослині, шт.	1-2	4-5	5-10
Плодів на рослині, шт.	15-20	30-60	5-10
Висота рослин, см	50-75	30-50	70-125

Волокно із соломи кучерявця використовують здебільшого для виготовлення вати, паперу, а також як пакувальний матеріал. Низькорослий льон-кучерявець можна побачити у високогірних районах Таджикистану та Узбекистану. В Україні на виробництві для одержання олії здебільшого

вирощують льон-межеумок (з нього можна отримувати грубе волокно) (табл. 12.5).

У насінництві сортів льону дуже важливим є сортове оновлення. Проте ще в багатьох господарствах у якості насіннєвого матеріалу використовують насіння навіть нижче третьої репродукції; воно вже є товарним льоном. І не береться до уваги погіршення ознак сорту та істотне зниження через це рентабельності вирощування культури. Сортове насіння з високими посівними та урожайними якостями можна мати лише за високої культури землеробства, застосовуючи комплекс обґрунтованих і перевірених агрозаходів.

Виробництво насіння олійного льону в Україні відноситься до галузей, які орієнтовані на експорт. За даними Українського клубу агробізнесу, Україна займає сьоме місце серед світових експортерів цієї культури.

Найбільш перспективним ринком для українського олійного льону вважається ЄвроСоюз, який щороку імпортує близько 900 тисяч тон цієї культури. Основними постачальниками в ЄС є такі країни, як Казахстан (виробляє 680 тисяч тонн), Росія та Канада – по півмільйона тонн.

Світове виробництво насіння льону зростає і становить в 2020/21 МР 3,29 млн тонн у порівнянні з 3,11 млн т у попередньому сезоні. При цьому найбільший приріст врожаю олійних очікується в країнах СНД, де валовий збір може підвищитися на 7,7% в рік – до 1,81 млн т.

Обсяги світової переробки насіння льону в 2020/21 МР можуть збільшитися до рекордних 2,64 млн тонн проти 2,59 млн т в сезоні-2019/20.

Така динаміка виробництва в Україні призводить до падіння обсягів експорту. За 2017 р. експортовано 57 тис. тонн насіння льону, за 2018 рік – тільки 13 тис. тонн. Зростання обсягів експорту льону зареєстроване до Тайваню (+300%) і Алжиру (+300%). Зниження темпів експорту зазначалося в напрямку Єгипту (-92%), Польщі (-40%), Бангладеш (-15%).

За п'ять місяців 2020 року Україна експортувала 3,334 тис. тонн насіння льону на суму \$1,99 млн, що у грошовому вимірі на 27,5% менше в порівнянні з показником за аналогічний період минулого року (\$2,74 млн).

Основними імпортерами вітчизняного насіння льону за звітний період стали: Болгарія – 13,4%, на суму \$265 тис. (-16,5% проти попереднього року); Польща – 11,3%, на суму \$223 тис. (-63,4%); Румунія – 11%, на суму \$219 тис. (+129%).

У цілому, ЄС, який є найбільшим імпортером вітчизняного насіння льону, скоротив його закупівлі за звітний період на 24,8% – з \$1,9 млн за січень-травень 2019 року до \$1,43 млн у 2020 р. До країн Азії цієї продукції було поставлено на 59% менше – \$167,4 тис. за п'ять місяців цього року проти \$408,9 тис. у 2019 р.

Протягом п'яти місяців 2020 року Україною було імпортовано 742 тонни насіння льону на суму \$288 тис., що в грошовому виразі на 35,4% більше, ніж торік за аналогічний період. Найбільше цієї продукції закупили в Казахстані – 96,5%.

Ринкові експерти прогнозують, що світовий попит на льон зростатиме. Так, передбачається, що його ринок в США та Канаді (найбільших світових виробників) в період до 2021 р. збільшиться до \$308 млн.

Частка нашої країни у світовій структурі виробництва льону займає скромні 1,6 %.

На сьогодні, згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД), насіння льону олійного не розрізняється за призначенням (харчове і технічне), що передбачає ДСТУ 4967:2008 «Насіння льону олійного для переробляння. Технічні умови», і в статистичних даних подається під єдиним кодом 1204.

Відповідно, на все насіння льону (і те, що переробляється на технічну олію, і те, що використовується у вигляді цілих зерен у харчових продуктах) поширюється дія експортного мита.

Це зробило виробництво льону неконкурентоспроможним. Але, оскільки, потреба саме в харчовому насінні льону стає дедалі більшою, то вітчизняні експортери змушені вдаватися спочатку до імпорту насіння льону, а потім до їх транзитного експорту.

Минулий 2018 рік у цьому відношенні став симптоматичним: уперше імпортовано значну кількість – 5 тис. тонн насіння льону. Причому ціна імпорту склала в середньому \$379, а експорту – \$455.

Внутрішня переробка технічної олії теж має тенденцію до скорочення: якщо в 2017 році на підприємствах асоціації «Укроліяпром» було перероблено 15 тис. тонн насіння льону, то в 2018 році – лише 5 тис. тонн. Незначний урожай насіння льону змушує виробників масла та олії віддавати перевагу переробці соняшнику.

По надходженнях до державного бюджету експорт харчового насіння льону значно вигідніший, ніж переробка соняшнику на олію. А вирощування льону в сівозмінах, особливо на посушливих територіях, є альтернативою соняшнику щодо збереження родючості ґрунтів.

Тому, щоб врятувати льонарство необхідне прийняття невідкладних заходів на державному рівні: скасування експортного мита (у Верховній Раді зареєстровані законопроекти 4737 і 9202), вдосконалення стандарту на насіння льону (цим вже займається Інститут олійних культур НААН), розширення класифікатора УКТЗЕД позицією «харчове насіння льону».

Причин ситуації, що склалася кілька: дворазове скорочення у 2018 р. урожаю культури в країні до мінімуму за останні 10 років, зріст конкуренції на світовому ринку з боку Казахстану і Росії, а також відсутність попиту з боку головного імпортера льону для України – В'єтнаму.

У 2018/19 МР після восьмирічної перерви в рейтинг імпортерів українського льону повернулася Франція.

Середні витрати на вирощування цієї культури (табл. 12.6) становлять від 6,5 тис. грн/га і вище залежно від комплексу чинників (удобрення, насіння, обробіток ґрунту, захист, витрати палива тощо).

Таким чином, при ціні насіння льону приблизно 10400 грн/т (з ПДВ) на умовах EXW і урожайності в 1 т/га, що передбачає мінімальну технологію, рентабельність становитиме приблизно 35-40%. Така урожайність і рентабельність не стимулює аграріїв. Але проблему низької урожайності можна вирішити шляхом використання високопродуктивних сортів і чіткого дотримання технології вирощування льону.

Таблиця 12.6

**Приблизні витрати на вирощування 1 га олійного льону
(з ПДВ, з урахуванням зарплати та без врахування амортизації
техніки та оренди землі)**

Операція	Витрати, грн.	
	мінімум	максимум
Дискування восени	110	150
Весняне внесення добрив	1500	2000
Передпосівна культивация	110	150
Насіння (40-50 кг/га)	2700	3420
Посів	150	180
Перший обробіток гербіцидами	800	900
Другий обробіток гербіцидами	800	900
Внесення мікродобрив (поєднується з однією з гербіцидних обробок)	0	180
Обробіток інсектицидами (поєднується з однією з гербіцидних обробок)	0	90
Обробіток фунгіцидами (за необхідності)	0	470
Збирання	330	450
Перевезення на тік	40	60
Чищення	40	50
Сушіння (за необхідності)	0	110
Всього	6580	9110

Серед різноманіття сортів, зареєстрованих до вирощування на території України, слід відмітити німецький олійний льон Лірина. Цей сорт вважається одним із найпродуктивніших у Німеччині за урожайністю й дає в середньому за оптимальних умов та дотримання технології до 2,5-2,9 т/га. Сорт Лірина вперше спробували в 2016 р. і отримали врожай у 21 ц/га, при тому, що отримали його на 350 га піщаного поля.

Навіть при ціні на олійний льон, яку пропонує ринок сьогодні, урожай 2 т/га може забезпечувати середню рентабельність у 100-170%. А при урожайності від 2,5 т/га середня рентабельність може сягати до 250%. Слід зазначити, що, крім високої рентабельності, вирощування олійного льону має ще цілу низку інших переваг:

- можливість вирощування в різних природно-кліматичних зонах України;
- стійкість до посухи. Коренева система льону характеризується безперервним ростом у глибину майже до кінця вегетації. Завдяки цьому рослина засвоює вологу із глибших шарів ґрунту і краще витримує посуху порівняно з іншими культурами;
- зручність у сівозміні. Олійний льон є альтернативною культурою ярому ріпаку та соняшнику за розміщенням у сівозмінах. Короткий вегетаційний період дає змогу збирати льон наприкінці липня і використовувати його як гарного попередника для озимих зернових;
- Висока стійкість до обсіпання та вилягання;
- Проста технологія вирощування та стійкість до хвороб і шкідників;
- Невибагливість до ґрунтів (можуть бути супіщані або суглинисті).

Посіви льону розміщують у багатопільних сівозмінах. Найсприятливішими попередниками є озима пшениця, ячмінь, овес, зернові бобові культури та просапні, поле після яких залишається чистим від бур'янів. Для зменшення пошкодження блішкою льон не сіють після капустяних культур. Не можна сіяти льон олійний після соняшнику, ріпаку та рицини через сильне засмічення посівів падалицею цих культур. Особлива увага приділяється дотриманню інтервалу 5-6 років між посівами льону на одному полі. Ґрунти - супіщані або легкі суглинкові із слабко кислою реакцією.

Найкращі показники структури урожаю і найвищу продуктивність посівів льон олійний забезпечує за його вирощування після ярих колосових і гороху. Якщо немає цих попередників, культуру можна розміщувати без

помітного зниження урожайності після гречки, сої і кукурудзи. До небажаних попередників для льону належать буряки цукрові, а до неприпустимих - сама культура льону олійного.

Економічна ефективність виробництва льону та напрями її підвищення. Для визначення рівня економічної ефективності виробництва льону використовують такі показники: затрати праці на 1 ц насіння, льоносоломки і льоно-трести, собівартість 1 ц насіння, льоносоломки і льоно-трести, ціна реалізації 1ц насіння і льоно-трести, маса прибутку на 1 ц продукції та 1 га посіву, рівень рентабельності (табл. 12. 7).

Показникам економічної ефективності льонарства притаманні властивості, пов'язані з тим, що льон є одночасно як прядивною, так і олійною культурою й дає кілька видів продукції – насіння, соломку, тресту. Це зумовлює багатостадійність технології виробництва льонопродукції та необхідність визначення економічної ефективності виробництва кожного окремо взятого виду продукції на різних стадіях виробничого процесу.

Таблиця 12.7

Економічна ефективність виробництва льону-довгунцю у сільськогосподарських підприємствах

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	7,1	9,9	7,5	9,2	8,8
Собівартість 1ц, грн.	507,2	644,0	889,9	670,6	798,0
Ціна реалізації 1ц, грн.	673,2	709,3	793,8	795,3	866,6
Прибуток (збиток) на 1ц, грн.	166,0	65,3	-96,1	124,7	68,6
Рівень рентабельності (збитковості), %	32,7	10,1	-10,8	18,6	8,6

Аналізуючи дані табл. 12.7, відзначимо, що собівартість 1 ц льону у 2019 р. порівняно з 2015 р. збільшилася на 57,3%. Зменшився й рівень рентабельності на 24 пункти. Хоча, загалом, вирощування льону є рентабельним.

Рівень економічної ефективності льонарства формується під впливом багатьох різноманітних факторів та умов, які в реальній дійсності

переплітаються, зумовлюючи та доповнюючи один одного. До найважливіших факторів належать: технологія, спеціалізація та концентрація виробництва, організація праці, економічний механізм господарювання. Залежно від рівня їх реалізації ці фактори можна поділити на внутрішньогосподарські, зовнішньогосподарські, галузеві та міжгалузеві.

Внутрішньогосподарські – це фактори, що впливають на ефективність на первинному виробничому рівні, а саме: механізація виробничих процесів, організація праці, внутрішньовиробничі економічні відносини. До зовнішньогосподарських факторів належать якість та вартість виробничих ресурсів, задіяних у галузі, ціни на продукцію льонарства та ін., а до галузевих і міжгалузевих – управління на галузевому та міжгалузевому рівнях, міжгосподарське кооперування й агропромислова інтеграція, наукові дослідження тощо.

Із багатьох факторів, що визначають подальше збільшення обсягів виробництва льону та підвищення його економічної ефективності, основне значення має ріст урожайності і покращення якості продукції.

Зокрема, якість соломки визначається за шістьма показниками, трести – за сьомою. У зв'язку з цим, реалізаційні ціни на різні сортономери льонопродукції диференційовані: для соломки – по 18 сортономерам, для волокна – по 20 сортономерам. Тому, для об'єктивної економічної оцінки виробництва продукції льонарства необхідно враховувати якість цієї продукції, яка визначає рівень реалізаційної ціни, що в свою чергу впливає на прибутковість виробництва.

Для того, щоб зросла урожайність льону потрібне впровадження інтенсивних технологій вирощування, збирання та переробки. Інтенсивна технологія вирощування культури вимагає: розміщення льону після кращих попередників; застосування науково обґрунтованих норм і співвідношень мінеральних добрив, способів обробки ґрунту; використання кондиційного насіння високої репродукції з нормою висіву 22-25 млн шт./га; інтегрований догляд за посівами і механізоване збирання й реалізацію урожаю потоковим і

потоково-перевалочним способами без сортування соломи вручну; отримання високого врожаю волокна і насіння з мінімальними матеріальними затратами.

За даними Інституту землеробства Української академії аграрних наук, для одержання 10 ц волокна з 1 га посіву під льон необхідно вносити 10-12 ц мінеральних добрив.

Розміщуючи льон у сівозміні необхідно враховувати, що він погано витримує часте повернення на попереднє місце. Спостерігається так звана льоновтома: урожайність і якість льону різко знижуються, а іноді він навіть гине внаслідок значного накопичення у ґрунті патогенів (збудників фузаріозу, антракнозу і поліспорозу). Серед ефективних засобів уникнення льоновтоми найпершим є дотримання чергування полів у сівозміні з поверненням льону на попереднє поле не раніше, ніж через 6-7 років.

Збирання льону найбільш відповідальний і трудомісткий процес. При вирощуванні на нього припадає понад 60% матеріальних і трудових затрат. Зниження витрат у цей період є одним із факторів зниження собівартості льонопродукції.

Проте чи не найбільш ефективною для підвищення урожайності є сортозаміна: заміна старих сортів новими, кращими за господарсько-цінними показниками. У результаті сортозаміни урожай культури зростає на 15-20%.

Ключову роль у розвитку вітчизняного льонарства відіграє створення збалансованої і ефективною системи цін на українському ринку льону. Різноманітні цінові інструменти та методи повинні бути направлені на регулювання, відродження та поступальний розвиток льонарства. Цінові процеси, що відбуваються на ринку льону, надзвичайно складні і різноманітні. З одного боку, цінова політика є складовою частиною економічної політики держави, з іншого – при визначенні вартості льону необхідно враховувати цілий ряд аспектів. Крім виробничих і ринкових факторів, значний вплив на формування ціни на льон мають регуляторні та

фінансово-законодавчі механізми, і всі ці процеси в сукупності визначають складність процесів ціноутворення на даному ринку.

Підвищенню ефективності виробництва льону-довгунцю та льонопродукції сприяє зміцнення економічних зв'язків між господарствами та льонозаводами, організаціями агропромислових підприємств та об'єднань, кінцеві результати діяльності яких залежать від ефективної діяльності кожного учасника кооперації.

Стихійне формування ринку льонопродукції без достатньої та послідовної підтримки держави призводить до виникнення ряду невирішених питань, найгострішими з яких є скорочення посівних площ під льоном та зниження економічної ефективності його вирощування й первинної переробки, відсутність дієвої інфраструктури ринку льонопродукції та надійних і довготривалих економічних взаємозв'язків між різними сферами виробництва і переробки льонопродукції, державної підтримки галузі. Ще однією суттєвою проблемою галузі льонарства є її експортна орієнтація, внаслідок чого майже 90% найякіснішого вітчизняного льоноволокна відправляється для зарубіжної текстильної промисловості. Водночас переважна більшість готових виробів з льону, які реалізуються в Україні, імпортовані з Китаю, Росії, Білорусі, країн Прибалтики та ін.

Україна втратила свою сировинну базу для текстильної та легкої промисловості, а в економічному плані – незалежність у виробництві товарів народного вжитку з натурального волокна. Разом з тим вона має певні потенціальні можливості та резерви для стабілізації стану й подальшого розвитку льонарства, насамперед, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, наявність, хоча й застарілої, матеріально-технічної бази переробки у регіонах розміщення цієї культури, традиції та навички сільського населення у виробництві льонопродукції. Ефективне використання існуючих резервів та оптимальне поєднання державного регулювання й дії ринкового механізму саморегулювання сприятимуть відродженню галузі льонарства.

Так, льон має бути прогресивним: слід орієнтуватися на нові вимоги.

Льон олійний – експортно-орієнтована культура, в 2019/20 МР частка експорту в урожаї склала – 67%.

На думку багатьох експертів аграрного ринку вирощування льону олійного є одним із найбільш прибуткових серед групи не маржинальних традиційних олійних культур. Мало хто знає про реальні конкурентні переваги вирощування льону олійного, які забезпечують його рентабельність на рівні 100 % і вище.

Насамперед, на ринку у трейдерів ця культура має підвищений попит завдяки високій олійності насіння (у середньому для різних сортів її показник складає від 44 % до 50 %), а серед фермерів – шляхом урожайності (до 2,0-2,5 т/га і вище) і невеликим виробничим витратам при вирощуванні та мінімальному застосуванні пестицидів. Закупівельні ціни на льон менше залежать від сезонних коливань та кон'юнктури ринку на відміну від соняшнику чи сої. Теж саме стосується експортних цін, які майже на порядок вищі за традиційні зернові та олійні сільськогосподарські культури (табл. 12.8).

Таблиця 12. 8
Імпорт та експорт насіння льону підприємствами України

Роки	Обсяг імпорту, т	Вартість, \$ тис.	Середня ціна імпорту 1 т, \$	Обсяг експорту, т	Вартість, \$ тис.	Середня ціна експорту 1 т, \$
2011	137	110	802,92	10694	18640	1743,03
2012	184	162	880,43	22684	44956	1981,84
2013	84	45	535,71	7087	10935	1542,97
2014	75	83	1106,67	10221	22106	2162,80
2015	127	142	1118,11	12389	29462	2378,08
2016	133	134	1007,52	15300	44089	2881,63
2017	134	72	537,31	19394	56919	2934,88
2018	569	1522	2674,87	5878	12909	2196,16
2019*	227	486	2140,97	5887	11269	1914,22

Із аналізу даних табл. 12.8 можна зробити висновок про наявний суттєвий попит світового аграрного ринку на вітчизняне насіння льону, яке

купають в багатьох країнах світу за досить привабливою ціною. В окремі роки (2016 і 2017) середньорічна ціна експорту 1 тонни насіння льону досягала майже 3000 доларів, тоді як для ріпаку, наприклад, вона не перевищувала 394,8-412,7 долара.

Тобто, різниця дохідності експорту 1 тонни цих агрокультур є фактично майже у 7 разів вищою на користь льону. При цьому загальні обсяги експорту насіння льону впродовж 2011-2019 рр. досягали 11-57 тис. тонн.

Агротехніка вирощування насіння льону олійного на українських полях є добре відпрацьованою та при умові чіткого дотримання технології, своєчасного проведення обробітку ґрунту та догляду за посівами, а також використання якісного насіннєвого матеріалу може забезпечити середню урожайність в межах від 1,5 т/га до 2,5 т/га і вище.

Отже, створення асоціацій, подібних до канадських, урядові програми, спрямовані на популяризацію льону та підтримку виробників, систематична дослідницька й аналітична робота задля поліпшення якості та прогнозування ринку в сукупності з відміною вивізного мита створять передумови для потужного виходу на міжнародну арену такого українського товару як насіння льону.

Для подальшого розвитку галузі необхідна розробка і впровадження ринкових механізмів стимулювання виробництва льону та зняття експортного мита, підтримання вітчизняної селекції, популяризація вітчизняних наукових досягнень та зарубіжного досвіду, стимулювання підприємництва до вирощування культури. Подальших досліджень потребують питання розробки комплексу заходів на основі впровадження коротко ротацийних сівозмін, підвищення технологічності, економічності та екологічності виробництва.

12.3. Економіка виробництва цукрових буряків

Цукрові буряки – одна з основних технічних культур. При урожайності 400 ц/га забезпечують вихід 50-55 ц цукру, 150-200 ц гички, 260-280 ц сирого жому, 15-18 ц меляси, які використовуються на корм.

Цукор є цінним продуктом харчування. Він легко засвоюється організмом, висококалорійний. Фізіологічно обґрунтована норма цукру для людини не перевищує 100 г на добу. За поживністю цукрові буряки значно перевищують кормові. 100 кг коренеплодів відповідають 26 корм. од. і містять 1,2 кг перетравного протеїну, а 100 кг листків – відповідно 20 корм. од. і 2,2 кг протеїну. Це одна з найпродуктивніших сільськогосподарських культур. Цукрові буряки є цінним попередником для багатьох сільськогосподарських культур і підвищують загальну продуктивність польових сівозмін.

Цукрові буряки випроваджено з дикорослих форм, що взяті з берегів Середземномор'я. Цукристість їх була всього 5-6 %. Шляхом добору вміст цукру було підвищено до 19-21 %. Одним з перших, хто дістав цукор з цукрових буряків був учений з Німеччини Маркграф в 1747 р.

Початковий в Україні сахарний завод було збудовано у 1824 році в Чернігівській губернії у селі Макошине, а у 1826 році – в у Київській та через 365 днів – в Подільській губернії (у Бершаді). Проте посівна площа цукрових буряків іще була малою – усього 1250 десятин. Тільки граф О. Бобринський, що в 1840 році збудував в місті Сміла дужий цукровий завод, зачав широкий розвиток бурякоцукрового продукування в Україні.

Наразі в світі виробляють з цукрових буряків майже 40 % цукру, а з цукрової тростини – 60 %.

Цукрові буряки вирощують в низці країн. Чималенькі їх площі в нашій державі, Російській Федерації, Франції, Португальській республіці, Німеччині, Італійській республіці, Румунії, республіці Чехія, Словаччині, Великобританії, Бельгії, Республіці Угорщині та Туреччині.

Майже 80 % від усіх площ посіву й валового збору цукрових буряків має Європа. Посівні площі буряків в Україні за 80-ті роки були 1,7 млн га, в середині 90-х років зменшилися до 1651,6 тис. га, а зараз вони ще менші – 313,6 тис. га.

Найбільші їх посівні площі розміщено у Лісостеповій зоні. В Степу посіви складають майже 25 % посівної площі.

Досвід багатьох підприємств України вказує на те, що за стандартного підвищення культури землеробства можна незмінно одержувати урожаї цукрових буряків 350-450 ц/га.

Розроблено зовсім нову технологію, що передбачає серйозне підвищення виходу цукру з гектара за високого рівня механізації виробничих процедур і скороченні кількості опрацювання посівів пестицидами. Вона отримала назву української посиленої технології вироблювання буряків. Щоб її освоїти розробили сукупність далекосяжних широкозахватних машин, а саме, культиватор КРШ-8ДА, сівалку ССТ-24Б, автоматизований бурячний проріджувач ПСА-5,4. За вирощування по названій технології урожайність буряків становить 450 - 550 ц/га.

Економічне і соціальне значення вирощування цукрових буряків. Цукровий буряк є важливою технічною культурою (найбільші площі – у Лісостепу, зокрема у Вінницькій (45 тис. га у 2019 р.), Хмельницькій (27,2 тис. га), Полтавській (26 тис. га), Тернопільській (23,7 тис. га) та Київській (18,9 тис. га) областях; є також посіви в південних районах Полісся та північних районах Степу. Із буряку одержують цукор, а відходи цукрового виробництва (жом, патока) використовуються як корм у тваринництві. Цукрові буряки відносять до інтенсивних сільськогосподарських технічних культур, тобто таких, що вимагають значних витрат матеріальних та трудових ресурсів. В той же час, буряківництво (при певних умовах) є високоприбутковим і сприяє зміцненню економіки підприємства.

Цукровий буряк – це дуже рентабельна культура. В Степу (Дніпропетровська, Кіровоградська області, частина Полтавської області)

урожайність їх становить 365-490 ц/га, в Лісостепу й на Поліссі – 500-630 ц/га.

За урожайності 450-500 ц/га коренів та відповідному суттєвому зменшенню й поєднанню технологічних застосувань за 1 прохід агрегату витрати праці на 1 ц коренеплодів становлять 0,14-0,16 люд./год. Собівартість цукрових буряків в 2-3 рази більша проти собівартості по зернових культурах, а рентабельність при цьому становить 110-140 %. Біоенергетична ефективність культури, якщо зрівняти із зерновими культурами, за урожайності 250-300 ц/га є також дуже нижча, в залежності від витрат сукупної енергії на паливно-мастильні матеріали, пестициди та збирання урожаю.

Проте при підвищенні урожайності до 450-500 ц/га вона сягає рівня рентабельності зернових. Застосування (переважно або повністю) механічного способу боротьби з бур'янами, незважаючи на деяке збільшення витрат пального, дає змогу зекономити до 9 % енергії.

В нашій країні, згідно з традиціями, цукрові буряки були переважною технічною культурою, а прибуток займав більшу частку прибутку з усього рослинництва. Рівень піднесення виробництва цукрових буряків дуже визначає стан економіки АПК й активність утворення вітчизняного ринку цукру.

Цукровий буряк має велику важливість як для економіки усього підприємництва України, так же й для економіки окремих бурякосійних господарств. Зокрема, корені цукрових буряків являються сировинною базою для виробництва продукту харчування – цукру; а також, від продажу цукрової сировини підприємства, що сіють буряк, одержують майже половину грошових надходжень та майже третину загальної суми чистого доходу по рослинництву; і наостанок, цукрові буряки є суттєвим джерелом поповнення кормових ресурсів гичкою, жомом, патокою та комбікормами, що отримують господарства за торгівлю цукровими буряками (за урожайності 300-350 ц/га підприємства отримують майже 65 центнерів к. од.

з 1 га, що рівнозначно урожайності ячменю більш як 40 ц/га); а також, цукрові буряки збільшують загальну результативність сівозміни.

До 90-х років ХХ століття на частку України припадало до 15% світових посівів цукрових буряків і до 14% їх валових зборів та 10% виробництва цукру. І в даний час Україна входить до першої п'ятірки у світі по виробництву цукрових буряків на одну особу населення.

Таблиця 12.9

**Динаміка виробництва цукрових буряків в Україні
(усі категорії господарств)**

Показник	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2010 р., %
Зібрана площа тис. га	492	237,0	313,6	275,0	221,3	45,0
Урожайність, ц/га	279,5	435,8	474,9	508,5	461,0	в 1,65 рази
Валовий збір, млн. т	13,7	10,3	14,9	13,9	10,2	74,5
Виробництво цукрових буряків на одну особу, кг	300	241	350	330	243	81,0
Виробництво цукру на одну особу в рік, кг	37,1	35,7	30,4	29,8	28,8	77,6
Виробництво цукру, млн. т	1,8	1,5	2,0	1,8	1,5	83,3

У 2019 р. валовий збір цукрових буряків для промислової переробки становив 10,2 млн. т, що на 26,6% менше порівняно з 2018 р. (на 25,5% менше порівняно з 2010 р.) в основному за рахунок зменшення зібраної площі (на 19,5% та на 55% порівняно з 2018 р. та 2010 р. відповідно), хоча урожайність зросла у 2019 р. порівняно з 2018 р. в 1,65 рази. Ситуація з цінами на цукор у 2019 році стала головною причиною скорочення посівних площ під цукровий буряк.

Виробництво цукру на одну особу у 2019 році становило 28,8 кг. Це на 22,4% менше ніж 2010 року. А рекомендована Міністерством охорони здоров'я раціональна норма середнього споживання на одну особу складає 38

кг на рік. Потреба внутрішнього ринку, за різними джерелами, коливається в межах 1,3-1,4 млн т.

В Україні вперше в світі була введена однонасінна форма цукрових буряків, що ознаменувало справжню революцію у буряківництві.

Цукровий буряк дає чи не найвищий прибуток з гектару серед усіх традиційних для України культур. Проте навіть перспектива отримати високі прибутки не спокушає багатьох аграріїв почати займатися саме цукровим буряком, адже ця культура є ще й однією з найбільш складних у вирощуванні та потребує значних витрат на виробництво.

Нині галузь буряківництва в Україні перебуває в кризовому стані. Більш як у два рази скоротились посівні площі, майже в три – виробництво цукру, що спричинило банкрутство і закриття десятків цукрових заводів та підприємств харчової промисловості. Головна причина депресії галузі – відсутність ефективної програми з регулювання цукрової промисловості і належної протекціоністської політики держави, що захищала б внутрішнього виробника від конкурентів.

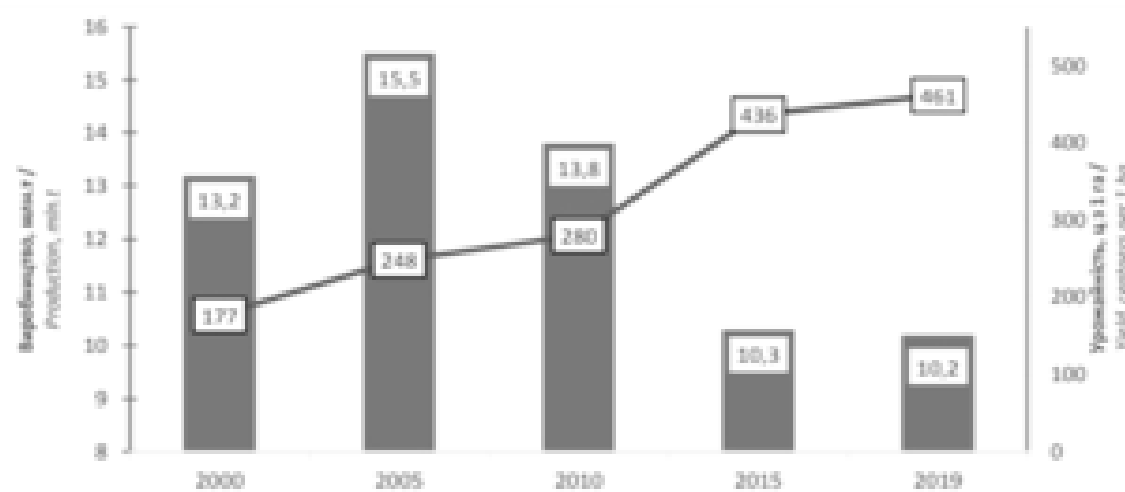
Виробництво цукрових буряків зосереджено переважно у сільськогосподарських підприємствах (табл. 12.10).

Таблиця 12.10
Виробництво цукрових буряків за категоріями господарств

Показник	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Усі категорії господарств, тис. т	13749	10331	14882	13968	10205
Сільськогосподарські підприємства	12663	9554	14227	13317	9658,3
у т. ч. фермерські господарства	1155	619	1105	961	459,7
Господарства населення	1086	777	654	651	546,2
Питома вага сільськогосподарських підприємств, %	92,1	92,5	95,6	95,3	94,6
господарств населення	7,9	7,5	4,4	4,7	5,4

У 2010 р. на них припадало 84,4% загального обсягу виробництва, а у 2019 році 94,6%. Вирощування цукрових буряків на невеликих розрізаних ділянках господарств населення знижує ефективність виробництва цієї культури. Про це свідчить рівень урожайності культури: в 2019 р. в господарствах населення він був значно нижчий (342,8 ц/га), ніж у сільськогосподарських підприємствах (470,3 ц/га).

Динаміка урожайності цукрового буряка показана на рис. 12.4. Проте, найвищою за останні 10-15 років урожайність була у 2018 році і становила у сільськогосподарських підприємствах 518,8 ц/га.

Рис 12.4. Динаміка виробництва й урожайності буряка цукрового фабричного

За географічним критерієм найурожайнішими в 2019 році стали Дніпропетровська (629,9 ц/га), Івано-Франківська (572,7 ц/га), Львівська 9564,3 ц/га), Хмельницька (513,3 ц/га) та Кіровоградська (482,5 ц/га) області. Найгірші показники урожайності на Луганщині – 366,7 ц/га та Житомирщині – 419,7 ц/га.

Концентрація посівів цукрових буряків у більш сприятливих зонах вимагає розвитку агропромислової інтеграції, що поєднувала б їх виробництво та переробку. Необхідна раціональна організація сировинних зон цукрових заводів, коли досягається оптимальне співвідношення між

виробничою потужністю заводу та можливостями господарств по виробництву сировини.

Економічна ефективність виробництва цукрових буряків та напрями її підвищення. Виробництво цукрових буряків пов'язано з високими матеріально-грошовими і трудовими затратами. Так, виробничі витрати на гектар посіву зернових і зернобобових культур в 2017-2018 рр. становили 7832,6 грн., а на 1 га посіву цукрових буряків – 29513,5 грн.

Співвідношення виробничих витрат з результатами характеризує рівень економічної ефективності виробництва цукрових буряків. До найважливіших результативних показників і показників економічної ефективності належать урожайність, продуктивність праці, собівартість 1 ц коренів, рівень рентабельності (табл. 12.11).

Таблиця 12.11

Економічна ефективність виробництва цукрових буряків у сільськогосподарських підприємствах

Показник	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	279,5	435,8	481,5	474,9	532,7	492,7
Собівартість 1ц, грн.	41,76	61,65	68,90	73,43	84,54	89,09
Ціна реалізації 1ц, грн.	48,73	79,05	85,66	82,53	74,90	75,37
Прибуток (збиток) на 1ц коренів, грн.	6,97	17,40	16,76	9,10	-9,64	-13,72
Рівень рентабельності (збитковості), %	16,7	28,2	24,3	12,4	-11,4	-15,4

Наведені дані в табл. 12.11 свідчать, що найвищий за останні роки рівень рентабельності виробництва цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами було досягнуто в 2010 році – 16,7%. В умовах нестійкої ціни реалізації (в 2010 р. – 48,73 грн., в 2016 р. підвищення до 85,66 грн., а в 2018 р. – зниження до 74,9 грн. за 1 ц коренів) у 2019 р. спостерігаємо рівень збитковості -15,4%. Витрати на вирощування 1 ц цукрових буряків у 2019 році становлять – 89,09 грн/га, якщо порівняти з минулим роком, то собівартість зросла на 5,4%.

Найбільшу частку у структурі витрат на виробництво цукрових буряків мають мінеральні добрива (у 2019 – 18,1% та у 2018 – 19,8%). Витрати мінеральних добрив на 100 ц у 2019 році склали приблизно 3 грн, а в 2018 році - 7 грн. Можливо, аграрії почали застосовувати дешевші добрива, що могло позначитися на врожайності цукрових буряків. Зростання витрат на добрива становило 33%, на паливно-мастильні матеріали – 29% і на насіння цукрових буряків – 15%.

У 2019 році значно скоротилася кількість дрібних виробників цукрового буряку. Так, найбільше скоротилася частка дрібних підприємців, фермерів та господарств, що вирощували по 20-60 га цукрових буряків. Виробники змушені через ціни на вітчизняному ринку обирати інші прибуткові культури: ріпак, сою, кукурудзу, соняшник.

Основними причинами низької ефективності буряківництва є значний ріст цін на матеріальні ресурси (пальне, добрива, насіння, отрутохімікати) та недотримання технології вирощування цукрових буряків. Зокрема, зменшення внесення мінеральних і органічних добрив, незадовільний стан технічного забезпечення (зношеність та нестача комбайнів), що призводить до значних втрат при збиранні та зменшенні виходу цукру.

Пропозиція і попит на цукор та цукрові буряки регулюються Законом України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру», де одним із основних принципів державного регулювання цукрового ринку є визначення квот на поставку цукру за відповідним призначенням. Динаміка споживання цукру в Україні має тенденцію до зниження (табл. 12.12).

Так, фонд споживання цукру в Україні у 2019 р. порівняно з 2010 р. зменшився на 28,9%, в розрахунку на 1 особу на 22,4%. При цьому відбулося нарощування експорту у 2019 р. порівняно з 2010 р. у 3,82 рази.

За даними Державної служби статистики, у 2019 р. експорт цукру з України становив 248 тис. тонн, що більш ніж в два рази менше ніж попереднього року – 584,9 тисяч тонн.

Таблиця 12.12

Баланс цукру (включаючи основні цукромісткі продукти, в перерахунку на цукор)

Показник	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2010 р., %
Виробництво цукру-піску, тис. т	1805	1459	2043	1754	1490	82,5
Зміна запасів на кінець року	32	-463	72	-167	-31	96,9
Імпорт	90	4	7	3	4	4,4
Усього ресурсів	1863	1926	1978	1924	1525	81,9
Експорт	65	153	617	594	248	в 3,82 рази
Витрачено на корм та втрати	94	105	71	70	65	69,1
Фонд споживання	1704	1528	1290	1260	1212	71,1
у розрахунку на 1 особу, кг	37,1	35,7	30,4	29,8	28,8	77,6

Загалом, 2019 рік був не надто сприятливим для українських цукроварів і в порівнянні з минулим експорт повністю просів: коли раніше експортний показник місяця досягав 40-60 тис. т, то останніх пів року 2019 р. в середньому експортували близько 5 тис. т цукру в місяць. В першу чергу це пов'язано зі світовим профіцитом, який "давив" на ринок і ціни.

Окрім того, Україна поступово втратила ринки Африки та Азії, які колись займали лідируючі позиції по імпорту українського цукру, через наростаючу конкуренцію з боку Росії та ЄС.

Експерти вважають, що наступного року істотних змін в експортній перспективі не відбудеться, оскільки несприятливі світові ціни продовжать тенденцію до зменшення сировини та скорочення виробництва цукру, а конкуренція на ринках, які завжди були найбільш прибутковими для українських виробників посилиться.

Окрім того, за грудень експортовано 6,9 тис. т цукру. Таким чином, за чотири місяці поточного маркетингового року 21,8 тис. т цукру поставлено на зовнішні ринки. Це майже в 10 разів менше ніж за аналогічний період минулого року.

Загалом, виробництво цукру в 2019/2020 МР скоротилось майже на 20%. Всього в сезоні працювало 33 цукрових заводи, які переробили 9,84 млн т цукрових буряків та виробили 1,48 млн т цукру.

Кон'юнктура цін на зовнішніх ринках змінилася – вона стала менш сприятливою, бо спостерігається перевиробництво цукру – як сирцю, так і бурякового. Донедавна цукор на зовнішніх ринках коштував 329-330 дол. за тонну, тоді як у 2017 р. його ціна була на рівні 370 дол. А в останній тиждень року ціни на білий цукор у бразильському порту Сантос взагалі обвалилися до рекордно низького рівня – 292 дол. за тонну.

Щоб уникнути скорочення виробництва цукру українські підприємства мусять виходити на зовнішні ринки з цукровими виробами, які мають вищу додану вартість.

Так, ситуація з вартістю цього продукту на світовому ринку є неоднозначною. Якщо 2019 рік був періодом зниження цін на цукор та характеризувався значним профіцитом цукру у світі, то сезон 2020/21 має інші перспективи. Вартість ф'ючерсів на цукор у Нью-Йорку у 2020 році склала 328 \$/т, що є максимальним показником за останні два роки. Це пояснюється тим, що через падіння котирувань на головні товари (у зв'язку з пандемією) інвестори вирішили вкладати кошти в цукор. Скорочення виробництва цього продукту у низці країн призвело до певного дефіциту цукру у світі у 2019/20 МР. У 2019/20 МР значно скоротився експорт цукру з України. При цьому нарощення його виробництва в Росії до 7,3 млн т тиснуло на світовий ринок. Не варто забувати й про те, що сучасна мода на здорове харчування передбачає виключення цукру з раціону. В свою чергу, це теж може позначитися на скороченні попиту. Проте, поки що світові експерти прогнозують дефіцит цукру у наступні три роки, тож бачимо активне інвестування в цей продукт і зростання на нього ціни.

Україна експортує 60% сировини для харчової промисловості і 40% – продукції переробки, а повинно бути навпаки.

Головними недоліками у вирощуванні цукрових буряків є:

- стрімке виснаження ґрунтів і неабияке погіршення їх якості в малих сівозмінах;

- висока сприйнятливість до впливу поверхневих факторів: несприятливих кліматичних умов, браку вологи, шкідників, хвороб;

- висока вразливість до недоліків технології і термінів проведення робіт: приміром, ще один день запізнення по сівбі від оптимальних строків зменшує врожайність цукрових буряків майже на 0,2-0,5%. Проте в деяких місцевостях ця цифра доходить і до 1,2-1,5%. Себто на тиждень по сівбі запізнилися – одразу згубили до 10% урожаю;

- досить складний контроль хвороб, що дуже впливають саме на цукрові буряки. Спостерігається, що в останні роки все більшої ваги набуває також боротьба з хворобами листя;

- висока вразливість до забур'яненості посівів: і невелика забур'яненість призводить до втрати 20% урожаю, коли ж бур'янів у полі більше, втрачаються і всі 50 %;

- підвищена сприйнятливість до гербіцидів з діючими речовинами класу сульфанілсечовин і імідазолінів. Вплив таких препаратів по цукрових буряках з'ясовується і через 1-2 роки після їх використання і є шкідливим для культури;

- неприпустимість в сівозміні картоплі: вона провокує утворення корневих гнилей і тоді, як вирощувалася в полі за 2-3 роки до буряків;

- необхідність в спеціальній «буряковій» техніці і висококласному устаткуванні. Застаріле устаткування і техніка – це в не економія, а прямі втрати, тому що отримати високий урожай не вдасться.

Цукровий буряк є високопродуктивним і високорентабельним, і також він має високий попит на ринку і є високоліквідною продукцією. З агрономічного погляду він також має кілька вагомих переваг:

- є найкращим попередником для багатьох культур. Як попередник може допомагати зростанню урожайності послідуєчої культури, скажімо,

урожайність ячменю, що вирощується за цукровим буряком, підвищується майже на 30-40 %;

- зрівнявши із зерновими й овочевими культурами в 2-4 рази ефективніше сприймає вологу;
- дає великий урожай при внесенні найменших норм азотних добрив.
- цукровий буряк поглинає вуглекислий газ та виділяє кисень в 4-5 раз більше, аніж 1 гектар змішаного лісу. Таким чином, дана культура має достатньо велике значення також з екологічного погляду.

Вирішальною умовою збільшення обсягів цукрових буряків та цукру й підвищення економічної ефективності галузі буряківництва є послідовна інтенсифікація процесу виробництва і на цій основі ріст урожайності коренів та підвищення їх якості.

На фактичну завантаженість цукрових заводів сировиною впливають щорічні коливання урожайності цукрових буряків, перерозподіл сировини між цукровими заводами та скорочення посівних площ під посіви в останні роки. Тому реалізація потенційних можливостей росту урожайності і цукристості коренів буде реально лише за дотримання складових елементів інтенсивної технології їх вирощування, строків та якості виконання робіт.

Одним з головних факторів підвищення урожайності цукрових буряків є система забезпечення добривами, що передбачає надходження основних елементів до рослин протягом усього періоду їх вирощування. Для одержання 350-450 ц/га коренеплодів необхідно внести на 1га посіву 300-500 кг мінеральних добрив. Крім того, вносять 30-40 т/га гною під попередник або безпосередньо під цукрові буряки.

В сільськогосподарських та фермерських господарствах необхідно вжити заходів для відновлення родючості ґрунтів, здійснити оптимізацію посівних площ цукрових буряків в основних регіонах бурякосіяння переважно. Для одержання проектного рівня продуктивності коренеплодів має бути широко запроваджене програмування урожайності на основі даних агроекологічного моніторингу якості ґрунтів у сівознах.

Одним з важливих напрямів підвищення урожайності цукрових буряків є розвиток селекції та насінництва, зокрема виведення сортів та гібридів, що забезпечують високий вихід цукру з 1га посіву, тобто поєднують у собі високу врожайність коренеплодів та вміст цукру в них.

Необхідно повністю перейти на гетерозисну селекцію з широким використанням біотехнології, створити високопродуктивні гібриди цукрових буряків, які б відповідали кращим світовим аналогам, приділивши основну увагу підвищенню цукристості коренеплодів та поліпшенню їх технологічних якостей – підвищенню стійкості до хвороб та придатних для інтенсивних технологій.

Система заходів у підвищенні економічної ефективності бурякоцукрового підкомплексу повинна передбачати оптимізацію сировинних зон цукрових заводів з тим, щоб забезпечити заводи сировиною, зменшити витрати при перевезенні та зберіганні і збільшити вихід цукру при переробці. Для оптимізації діяльності підкомплексу необхідно, з одного боку, сприяти концентрації посівів цукрових буряків на мінімальній відстані від заводу, а з другого – цукрові заводи повинні бути наближені до виробників сировини.

Щодо виробництва цукру в Україні, то у 2019 році працював 31 цукровий завод. Найбільше цукру було виготовлено на заводах ТОВ Фірма «Астарта-Київ» - 301, 5 тис. т, ТЗОВ «Радехівський цукор» - 296,3 тис. т та ТОВ Агрофірма «Світанок» - 88,6 тис. т. Загалом на заводах було перероблено 1,48 млн. т цукру, що на 18,6% менше, порівняно з 2018 роком. Для порівняння: у 2018 році відбулося скорочення виробництва цього продукту на 15%.

Слід нормалізувати і удосконалити взаємовідносини між учасниками бурякоцукрового підкомплексу. Економічні відносини між виробниками цукрових буряків і переробними підприємствами повинні забезпечувати високу мотивацію сільськогосподарських виробників до збільшення виробництва цукрових буряків.

Одним з ефективних шляхів відновлення та розвитку бурякоцукрового виробництва може бути залучення зарубіжних інвесторів, насамперед на основі створення спільних підприємств. При цьому виникають умови застосування ефективної технології або окремих її ефективних елементів (СП агрофірма «Синівська» Рокитнянського району Київської області – Українсько-німецьке СП).

Відродження бурякоцукрового виробництва в Україні має передбачати розробку дієвого економічного механізму, запровадження протекціонізму у збуті цукру, просуванні його на зовнішні ринки.

Мінімальна ціна на корені цукрових буряків визначається щорічно Кабінетом Міністрів України з урахуванням цукристості і ціни на цукор по відповідних квотах для реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринку.

Загалом, усе сільське господарство є виробництвом крайнього ризику. З огляду на це, однією проблемною культурою витривалого в боротьбі з погодними умовами й природою виробника не злякати. Досвідчені агрономи знають, що всілякі ризики вирощування цукрових буряків зводяться до найнижчого рівня правильно спланованою технологією:

- найкращий вибір насіння з урахуванням пристосування до регіону виробництва і схожості.
- визначення в перспективі сівозмін з урахуванням більшості вимог культури.
- коли довгі сівозміни в господарстві не практикують, тому що економічно нераціональні, варто використовувати такі методи зниження шкідливого навантаження на ґрунти: внесення органіки, застосування мікродобрив й біопрепаратів, а саме біофунгіцидів і ентомофагів. Природні методи захисту, не тільки підвищують урожайність, а і гарно впливають на частку цукристості буряків.
- посів тоді, коли є найкращий період з послідовним закладенням насіння і послідовним розподілом його по рядках. Головне також розрахувати оптимальну густоту між рослинами.

- зниження ризику вітрового пошкодження, від якого посіви цукрових буряків дуже потерпають на першопочаткових фазах розвитку (до фази змикання рядків): агротехнічні заходи по зменшенню пилюватості ріллі, наявність рослинних залишків після зібрання попередника, збереження вологи.

- організація заходів щодо прискореного розкладення рослинних залишків після попередників. Оптимальними попередниками щодо цукрових буряків є озима пшениця та жито, але залишеній на полі соломі властиво стати джерелом патогенів. Таким чином, потрібно гарно подрібнити (найкраще – довжина подрібненої соломи має становити 4-5 см) та рівновелико розподіляти таку солому по полю. Рекомендується вносити 9-10 кг азоту в діючій речовині на 1 тону соломи, що є необхідним для прискорення її розщеплення.

- вживання глибокої оранки як головний обробіток ґрунту для перенесення патогенів у глибину родючого шару, де вони являтимуть собою набагато меншу загрозу щодо культури.

- інкрустація насіння, поперед того як висіяти, фунгіцидами й інсектицидами, тому що сходи цукрового буряка досить уразливі щодо шкідників й мікроорганізмів.

- запобіжні заходи щодо грибкових ті бактеріальних хвороб. Велику шкоду посівам буряка чинять кореневі й кагатні гnilі.

- охорона культури від головних пошкоджувачів: дротяники, ківсяків, довгоносика, бурякової попелиці. За винятком інсектицидних протруювачів (експерти пропонують засоби з діючими речовинами піретроїдів) варто також використовувати інсектицидний захист посівів препаратами на основі неонікотиноїдів.

- актуальний та ефективний контроль хвороб і бур'янів. На препаратах захисту економити не варто, тому що економія на них може обернутися втратою 40-50% усього урожаю. Щонайменше 8 тижнів за висівом на полі цукрового буряка, поля мають бути чистими від бур'янів.

- найкраща система живлення з проведеним моніторингом ґрунтів і створенням персональної схеми застосування добрив. Крім макроелементів бурякам необхідні також мікроелементи. Кращими і особливими серед них для названої культури є бор, цинк, марганець, магній і молібден.

Вирощування цукрових буряків може бути вигідним, якщо правильно спланувати усі операції та прослідкувати за їхнім виконанням.

Отже, основні проблеми бурякоцукрового виробництва полягають у ігноруванні сівозмінами, використанні старої техніки й неохочому застосуванні біоадаптивних технологій.

При запровадженні ресурсозберігаючої технології вирощування цукрових буряків можна не лише отримати чималі прибутки, а ще й не виснажувати ґрунт, та мати чудову сировину для виготовлення комбікормів та біопалива.

12.4. Економіка виробництва олійних культур

Економічне і соціальне значення вирощування олійних культур.
Продукція олійних культур для сільськогосподарських підприємств є одним з основних джерел формування доходності, що дозволяє забезпечити їх ефективну діяльність. Виробництво олійних культур відіграє важливу роль у забезпеченні населення цінними продуктами харчування, галузі тваринництва – поживним кормом, переробної промисловості – сировиною.

В умовах ринкової економіки для суб'єктів господарювання олійні культури виступають надійним джерелом грошових надходжень, їх насіння і продукти переробки конкурентоспроможні і користуються попитом на внутрішньому і світовому ринках.

Олійні культури вирощують чи й не в усіх країнах світу, але кожна з них має свою провідну олійну культуру. В США це соя, в Канаді – льон олійний, в Англії та Індії – ріпак, Азії й Африці – арахіс. Соя, арахіс, ріпак, льон, сонях та кунжут займають великі площі посіву у світі. Світова їх

посівна площа, включаючи сою, становить більше, ніж 100 млн га, а виробництво олій – майже 70 млн тонн.

Наша держава є світовим лідером з переробки соняшнику і виробництва олій, а вітчизняна олійно-жирова галузь демонструє позитивну динаміку виробництва й розвитку навіть в кризовий період. Тому, виробництво та переробка олійних культур є стратегічно важливими для розвитку національної економіки України.

Серед технічних культур значні посівні площі має соняшник (65,21% від усієї площі технічних культур у 2019 р.). Він є також і основною олійною культурою України. Ця група об'єднує культури, насіння та плоди яких містять багато олій і є основною сировиною для її одержання. Тобто, це ті культури, в насінні або плодах яких міститься не менш як 15 % олій. Таких рослин, що належать до різних ботанічних родин, налічується понад 340.

Особливу групу складають ефіроолійні рослини, у насінні чи вегетативних органах яких збираються леткі олії з сильним та приємним запахом. Поміж олійних культур розрізняють саме олійні, що вирощують виключно для одержання олій, а також культури комплексного використання, з яких олію одержують як побічний продукт. *До першої групи* входять соняшник, ріпак, рицина, гірчиця, рижій та ін.; *до другої* – льон-довгунець, коноплі. До олійних відносять також сою.

Рослинні олії мають велике харчове й технічне значення. Їх використовують як харчовий продукт у натуральному вигляді, для виготовлення маргарину, в консервній, харчовій і кондитерській промисловості. Цінність харчової рослинної олій зумовлена вмістом у ній біологічно активних жирних кислот, які організмом людини не синтезуються, а засвоюються тільки в готовому вигляді. До складу рослинних олій багатьох олійних культур входять також інші цінні для організму біологічно активні речовини – фосфатиди, стерини, вітаміни.

Олію використовують також для виготовлення оліфи, фарб, стеарину, лінолеуму, лаків, в електротехнічній, шкіряній, металообробній, хімічній,

текстильній та інших галузях промисловості; ефірну олію – у фармацевтичній, парфумерній, кондитерській промисловості.

Побічні продукти переробки насіння олійних культур (макуха і шрот) – цінний концентрований корм для тварин, що містить 35-40 % білка. Білок олійних культур містить аргінін (удвічі більше, ніж зерно кукурудзи чи пшениці), гістидин, лізин та інші незамінні амінокислоти.

Значну кількість олійних рослин вирощують як просапні культури, тому вони мають агротехнічну цінність – є добрими попередниками для наступних культур сівозміни, особливо зернових хлібів.

Вміст олії в насінні та її якість у різних культур залежать від виду, особливостей росту, удобрення, водного режиму ґрунту та ін.

Вирішальне значення для підвищення вмісту олії в насінні мають впровадження у виробництво високоолійних сортів і гібридів та застосування досконалої системи насінництва.

За високого рівня агротехніки та сприятливого водозабезпечення рослин олія в насінні накопичується інтенсивніше, тривалість цього процесу подовжується, що сприяє підвищенню вмісту олії в насінні.

Із агротехнічних заходів значно впливають на вміст і якість олії в насінні види добрив та норми їх внесення, режим зрошення, строки сівби, площі живлення рослин, строки збирання врожаю. У багатьох олійних культур на фоні фосфорно-калійних добрив за помірних доз азоту вміст олії в насінні підвищується. Збиткове азотне живлення посилює синтез білків і зменшує кількість вуглеводів, що призводить до зниження вмісту олії в насінні. Позитивно впливає на олійність зрошення при внесенні фосфорно-калійних добрив. Зростає олійність і за ранніх строків сівби. В розріджених посівах кількість олії в насінні зменшується.

Олійні культури у поточному році продовжили залишатись одними із найрентабельніших для аграріїв. Втім, є низка негативних факторів. Домінуючим фактором тиску виступає рекордний світовий урожай олійних. Не можна не згадати скасування відшкодування ПДВ при експорті сої, що

змусило ринок українських аграріїв адаптуватися до нових умов. У результаті, до кінця 2018 року спостерігається значне просідання цін внутрішньої торгівлі на соняшник і сою.

Соняшник. Серед світових виробників Україна посідає друге-третє місце за валовим збором насіння соняшнику. Упродовж останніх трьох років у країні виробляється 11,2-12,2 млн. т насіння (за даними Держкомстату). При цьому частка переробки соняшнику становить близько 98% олійної сировини. При переробці насіння на олію, одержують макуху або шрот, які є цінним концентрованим кормом з вмістом білка 35-36%. До складу білка входять всі незамінні амінокислоти. У 100 кг макухи міститься 109 кормових одиниць. Соняшниковий білок має не тільки кормове, але й харчове значення і використовується для виготовлення продуктів харчування. Вміст цінної амінокислоти – метіоніну, що бере участь у жировому обміні, у соняшнику більший, ніж у плодах арахісу, грецького горіха, фундука.

При вирощуванні на кормові цілі зелену вегетативну масу соняшника (300-600 ц/га) згодовують худобі і силосують. Соняшник – цінний медонос. Серед польових культур соняшник є однією з найщедріших. З 1 га при врожайності насіння 25 ц/га можна одержати 1200 кг олії, 800 кг макухи (300 кг білка), 500 кг лушпиння (70 кг дріжджів), 1500 кг кошиків (прирівнюється до сіна), 35-40 кг меду і багато ін. Для виробництва 1 т соняшnikової олії потрібно 1 га, а 1 т тваринного масла – 8-10 га ріллі.

За останні 30 років споживання рослинних жирів на душу населення подвоїлося. У країнах Європейської співдружності (ЄС) на одну людину використовують в рік по 41 кг олії, в середньому в світі – 15,7 кг, а в Україні за 2019 р. – 12 кг (раціональна норма – 13 кг). Проте, в розрізі областей є й перевищення норми: Одеська (14,3 кг), Миколаївська (13,4 кг) та Вінницька (13,4 кг) області.

Сприятливі умови для вирощування соняшнику дозволяють його активно вирощувати в чорноземних областях. Соняшник вимогливий до тепла, світла та ґрунту. Його вирощують переважно в степовій зоні, частково

– в Лісостепу. Найбільші площі посівів зосереджені в Дніпропетровській (593,2 тис. га у 2019 р.), Кіровоградській (572,9 тис. га), Запорізькій (535,6 тис. га), Миколаївській (499,2 тис. га) та Харківській областях (528 тис. га).

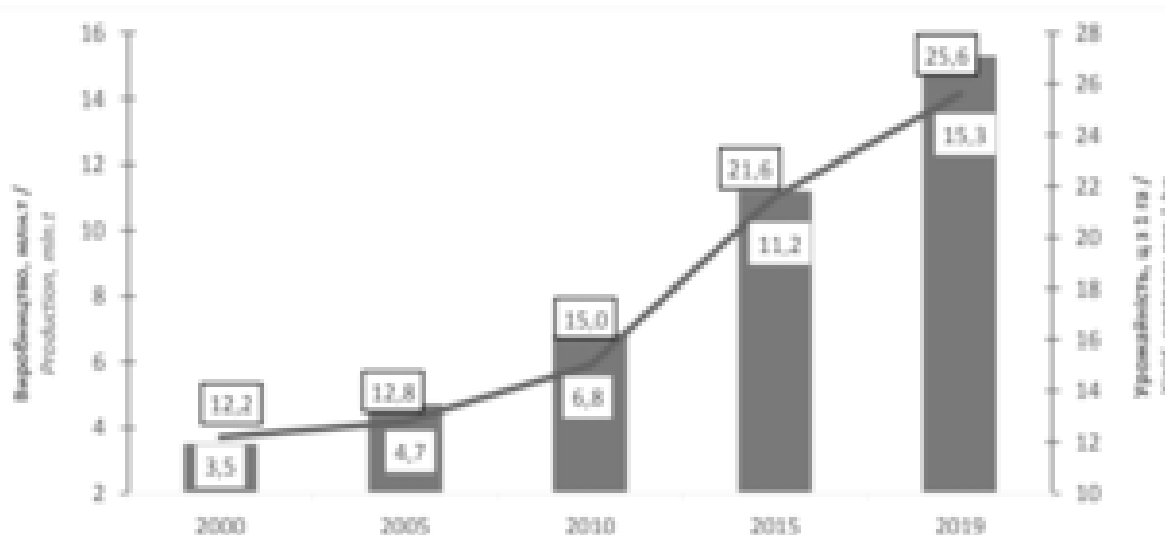
Загальна площа посіву соняшнику в Україні за останні роки зростала досить високими темпами (табл. 12.13).

Таблиця 12.13
Динаміка виробництва насіння соняшнику в Україні

Показник	2010 р.	2015р.	2017р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2015 р., %
Зібрана площа, тис. га	4525,8	5166,2	6060,7	6166,5	5958,9	в 1,32 рази
Урожайність, ц/га	15,0	21,6	20,2	23,0	25,6	в 1,71 рази
Валове виробництво насіння, тис. т	6771,5	11181,1	12235,5	14165,2	15254,1	в 2,25 рази
Виробництво соняшнику на одну особу, кг	148	261	288	336	363	в 2,45 рази

Аналіз динаміки посівних площ, урожайності та валового виробництва насіння соняшнику свідчить, що збільшення обсягу виробництва відбувається за рахунок розширення посівних площ культури. За період з 2010 р. по 2019 р. зібрана площа зросла у 1,32 рази і досягла 5,96 млн. га. За цей же період урожайність насіння соняшнику коливається в межах 15-25 ц/га. Валове виробництво насіння соняшнику зросло за цей період в 2,25 рази за рахунок розширення посівних площ.

Найвища урожайність соняшнику спостерігається у 2019 році – 25,6 ц/га (рис. 12.5).

Рис 12.5. Динаміка виробництва й урожайності соняшнику

В 2019 році під посівами соняшнику в Україні було зайнято 22,3% від усієї площі посівів сільськогосподарських культур, що на 11,2% менше, ніж у 2018 році (33,45%). Виробництво насіння соняшнику (15,3 млн. т) порівняно з 2018 р. збільшилося на 7,7% (на 1,1 млн. т) в основному за рахунок підвищення його урожайності (на 11,3% у 2019 р. порівняно з 2018 р.).

Таблиця 12.14

Баланс олії (в т.ч. основні оліємісткі продукти, в перерахунку на олію)

Показник	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. до 2010 р., %
Виробництво олій рослинних, тис. т	3101	4581	6277	6243	6894	в 2,22 рази
Зміна запасів на кінець року	-151	-71	8	-10	-30	19,9
Імпорт	319	160	239	259	250	78,4
Усього ресурсів	3571	4812	6508	6512	7174	в 2 рази
Експорт	2850	4253	5988	5986	6644	в 2,33 рази
Втрати, витрати на нехарчові цілі	41	33	24	25	26	63,4
Фонд споживання	680	525	496	501	204	30,0
у розрахунку на 1 особу, кг	14,8	12,3	11,7	11,9	12,0	81,1

Щодо виробництва олії за 2010-2019 рр., то воно збільшилось в 2,22 рази і становило в 2019 р. – 6894 тис. т (табл. 12.14).

Вирощують соняшник в основному сільськогосподарські підприємства, але стабільним залишається його виробництво також у господарствах населення (табл. 12.15).

Таблиця 12.15

Виробництво насіння соняшнику за категоріями господарств

Показник	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Усі категорії господарств, тис. т	6771,5	11181,1	12235,5	14165,2	15254,1
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	5585,6	9549,2	10596,7	12193,6	13088,6
питома вага у загальному виробництві, %	82,4	85,4	86,6	86,1	85,8
господарства населення, тис. т	1185,9	1631,9	1638,8	1971,6	2165,5
питома вага у загальному виробництві, %	17,6	14,6	13,4	13,9	14,2

У 2010 р. й 2019 р. сільськогосподарські підприємства виробляли 82,4 та 85,8% насіння соняшнику, тоді як населення – 17,6 та 14,2% (відповідно у 2010р. та 2019 р.) , питома вага їх дещо зросла, а обсяг склав понад 13,1 млн т насіння у 2019 р.

Сільськогосподарськими підприємствами у 2019 р. зібрано 13,1 млн. т соняшнику (85,8% загального обсягу), що на 0,3% менше, ніж у 2018 р., при середній урожайності 27 ц/га проти 24,1 ц/га у 2018 р. (урожайність у господарствах населення 19,6 ц/га у 2019 р. проти 18 ц/га у 2018 р.)

Порівняно з 2018 р. збільшено виробництво насіння соняшнику у 16 регіонах, зокрема – у Закарпатській (в 1,5 рази), Волинській, Запорізькій (більше у 1,4 рази), Рівненській, Сумській (в 1,3 рази), Херсонській, Луганській (в 1,2 рази), Тернопільській (13,1%), Дніпропетровській (більше на 12,9%), Чернігівській (10%), Житомирській (8,6%), Хмельницькій (більше на 6,1%), Кіровоградській (5,6 %), Черкаській (5,1%), Вінницькій (більше на

4,7%), Полтавській (3,8%) областях. Скорочення валового збору насіння соняшнику зафіксовано в 5 областях, зокрема: найбільше у Чернівецькій (на 34,5%), Одеській (21,8%), Київській (10,9%), Львівській (8,9%), Миколаївській (на 2,2%).

Виробництво нерафінованої соняшникової олії у 2019/2020 МР зросло на 10,2% у порівнянні з попереднім, 2018/2019 маркетинговим роком. При цьому, 12 найбільших компаній забезпечили 73% всього виробництва нерафінованого продукту.

ТОП-3 виробників, які виробили понад 40% нерафінованої олії, за інформацією «Укроліяпром», виглядає наступним чином: компанія «Кернел» – 23,1%, «Бунге» – 10,7%, МХП – 6,3%.

Були зафіксовані позитивні результати з виробництва наступних видів продукції (у порівнянні з 2018/2019 маркетинговим роком):

- рафінованої соняшникової олії – зростання на 26,5%;
- соняшникового шроту – на 2,8%.

Отже, за обсягами виробництва соняшнику у 2019 році Україна займає перше місце в світі. Валовий збір культури у минулому сезоні сягнув 15,3 млн тонн, середня врожайність — 2,5 т/га.

Світове виробництво соняшнику у 2019 році сягнуло 51,22 млн тонн при середній врожайності 2 т/га.

У ТОП-10 найбільших країн-виробників соняшнику у 2019 році увійшли:

- Україна – 15,3 млн тонн при середній врожайності 2,5 т/га;
- Росія – 13 млн тонн, 1,6 т/га;
- ЄС – 9,8 млн тонн, 2,2 т/га;
- Аргентина – 3,5 млн тонн, 2,1 т/га;
- Китай – 3,25 млн тонн, 2,6 т/га;
- Туреччина – 1,75 млн тонн, 2,4 т/га;
- США – 1,02 млн тонн, 1,9 т/га;
- Молдова – 0,9 млн тонн, 2,3 т/га;

- Казахстан – 0,8 млн тонн, 1 т/га;
- ПАР – 0,75 млн тонн, 1,2 т/га.

За посівними площами під соняшником Україна займає 2 місце у світі (6,2 млн га). На першому місці – Росія з показником 8 млн га.

Сучасна екологічно безпечна, ресурсо- та енергозберігаюча технологія вирощування соняшнику передбачає комплексне й поточне проведення належних механізованих операцій в установлені строки для створення оптимальних умов розвитку й росту рослин протягом вегетації.

Чергування культур у сівозміні спрямоване на підвищення родючості ґрунту, знищення бур'янів, шкідників і хвороб без використання хімічних засобів і одержання високих урожаїв. Установлено, що при розміщенні посівів соняшнику на тому самому полі через 8-10 років можливість ураження хворобами і шкідниками майже повністю зникає, а через 4-5 років – призводить до значного ураження рослин шкідниками і хворобами, що зменшує урожайність і погіршує якість насіння.

Кращі попередники для соняшнику ті, після яких у ґрунті залишається більше води і поживних речовин. У Степу найефективніші ланки сівозміни, де соняшник висівають після кукурудзи чи озимої пшениці, в Лісостепу – де опадів буває більше і в сівозміні вносять достатньо добрив, високі урожаї одержують при розміщенні соняшнику не тільки після озимої пшениці, а й після ячменю. Недоцільно висівати соняшник після суданської трави, цукрових буряків, а в Степу також після ячменю та вівса.

Соняшник дуже вибагливий до поживного режиму ґрунтів порівняно з іншими польовими культурами. Особливо багато він вбирає з ґрунту калію.

У соняшнику є одна перевага – це органічна продукція. Він не має промислових генно-модифікованих сортів, розвивається виключно як результат селекції, на відміну від сої, ріпаку, кукурудзи. А це означає, що рослинна олія потрапляє в нішу екологічно чистих культур.

Практика господарств Степу і Лісостепу України свідчить про високу ефективність механічного догляду за посівами і боротьби з бур'янами. Якщо

на посівах не застосовувати пестициди й ретарданти, урожайність соняшнику може знижуватись на 5-7 %. Однак при цьому значно знижуються затрати сукупної енергії на вирощування і зростають показники біоенергетичної ефективності культури, а також забезпечується одержання екологічно чистої продукції.

Соя. Її традиційно відносять до однієї із найбільш розповсюджених у світі зернобобових сільськогосподарських культур, яку щороку сіють на площі понад 120 млн га. У світовому аграрному масштабі виробництва вона займає також провідні позиції однієї із важливих олійних культур.

Основними передумовами, які зумовили зміну становища цієї культури в світі за останні 20 років, стали зрушення у структурі харчування населення розвинених країн, що пов'язані із переходом від використання тваринних жирів на рослинні та олію; а також збільшення його чисельності в країнах Азії і стрімкий розвиток галузі тваринництва у ЄС. У сукупності це зумовило зростання глобального попиту на сою та переорієнтацію багатьох країн на її вирощування, серед яких опинилася і наша країна.

Вирощування сої в Україні лише нещодавно стало традицією. У нашій країні вона набула значного поширення на початку XXI ст. Внаслідок зростання посівних площ ця сільськогосподарська культура стала однією із найбільш важливих у галузі рослинництва та економіці багатьох аграрних підприємств, подекуди не поступаючись навіть соняшнику. Не останню роль в цьому відіграли також кліматичні зміни і поява на ринку нових високоврожайних сортів вітчизняної та зарубіжної селекції, більш адаптованих до наших умов вирощування.

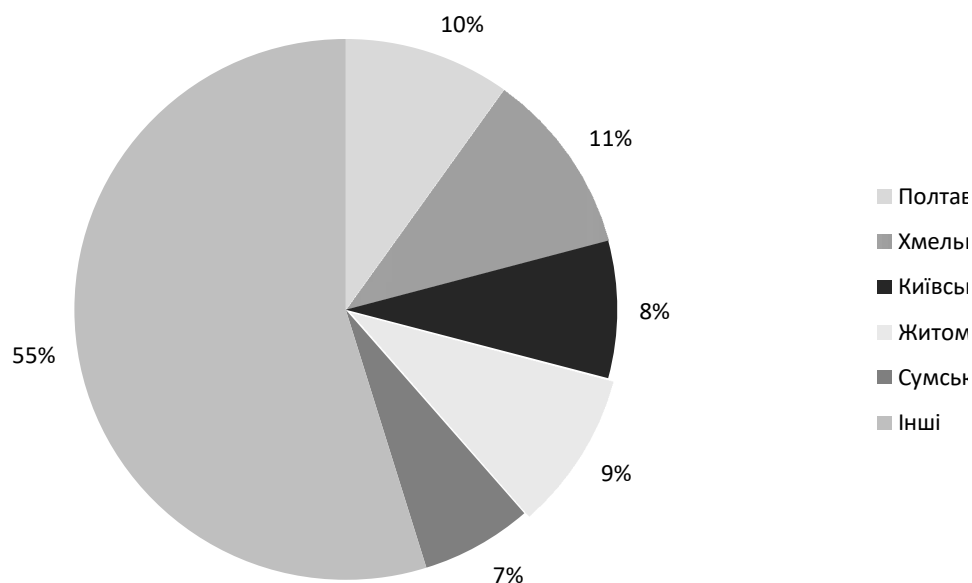
Соя має велике продовольче значення. Соевий білок і олію можна знайти у складі понад тисячі харчових продуктів. Із сої виготовляють соуси, молоко, сир, замінники яєчного порошку, кондитерські вироби, ковбаси, консерви тощо.

Вона посідає перше місце у світовому виробництві рослинної олії, яку використовують на харчові цілі і для виробництва промислової продукції:

лаку, фарб, мила, пластмаси, клею, штучних волокон. Понад 60% зерна сої переробляється на олію, яка засвоюється організмом на 98%. Вона містить велику кількість ненасичених жирних кислот, які не синтезуються в організмі, однак обов'язково мають надходити з їжею. Вони знижують вміст холестерину в крові, позитивно діють на функціонування мозку, поліпшують зір.

Як кормову культуру сою використовують у годівлі тварин у вигляді макухи, соєвого шроту, дерті, молока, білкових концентратів, зеленого корму, сіна, силосу, соломи.

Товарна соя має відповідати базисним нормам технічних вимог. Основними критеріями, за якими визначається якість сої, є вміст білка та олії. Так, масова частка білка у перерахунку на суху речовину має становити не менше 35%, своєю чергою, частка олії – понад 12%. Не менш важливими показниками є вологість та засміченість. Зокрема, насіння сої вологістю до 12% вважають сухим, за вологості від 12,1 до 14% – середньої сухості, за 14,1-16,05 – вологим, а за 16% і більше – сирим.

Рис. 12.6. Регіони з найбільшими площами сої в Україні та їх частка у загальній структурі в 2019 р.

На засміченість сої впливає наявність олійних та сміттєвих домішок. Так, чистим вважається насіння, в якому олійні домішки не перевищують 6, а сміттєві – 2%. Насіння сої середньої чистоти – за олійної домішки на рівні 6,1-10,0, сміттєвої – 2,1-3,0%. Своєю чергою, за перевищення цих показників насіння сої вважається засміченим. Зараженість його шкідниками сої недопустима, крім зараженості кліщем – не вище 1-го ступеня.

Соя є саме тією сільськогосподарською культурою, яка вдало поєднує економічний інтерес з агротехнологічним, оскільки є одним із найкращих попередників для інших сільськогосподарських культур, а також завдяки азотфіксувальним властивостям забезпечує збагачення ґрунтів азотом.

У 2019 р. посівні площі під соєю становили 1612,8 тис. га, що на 6,7% менше, ніж у 2018 р.

Таблиця 12.16
Виробництво сої за категоріями господарств

Показник	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Усі категорії господарств, тис. т	1680,2	2740,7	3930,6	3899,4	4460,8	3698,7
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	1611,5	2572,6	3675,0	3647,1	4102,1	3338,4
питома вага у загальному виробництві, %	95,9	93,9	93,5	93,5	92,0	90,3
господарства населення, тис. т	68,7	168,1	255,6	252,3	358,7	360,3
питома вага у загальному виробництві, %	4,1	6,1	6,593,5	6,5	8,0	9,7

Найменші за розміром площі сої у 2019 році серед регіонів у Дніпропетровській (3,6 тис. га), Одеській (6,6 тис. га), Миколаївській (7,7 тис. га), Запорізькій (10,6 тис. га) та Закарпатській (10,6 тис. га) областях. Найбільші площі сої у 2019 році у Полтавській (159,1 тис. га), Хмельницькій (179,3 тис. га), Житомирській (153,8 тис. га), Вінницькій (116,4 тис. га),

Сумській (106,3 тис. га) та Київській (132,9 тис. га) областях. Разом у вказаних шести регіонах зосереджено в цілому майже 45% усіх посівних площ під цією культурою (рис. 12.6).

Фактично близько 61% усіх площ сої зосереджено в господарствах лісостепової зони, 23% – поліської і 16% – степової.

Основні обсяги виробництва сої зосереджено в сільськогосподарських підприємствах (табл. 12.16).

Так, за підсумками 2019 року, в сільськогосподарських підприємствах, враховуючи фермерські господарства, було зібрано 90,3% загального обсягу врожаю. Частка господарств населення у загальному виробництві сої становила 9,7%.

Суттєве зростання посівних площ і валових зборів сої свідчить про її надзвичайно важливу роль в аграрному комплексі України (табл. 12.17).

Таблиця 12.17

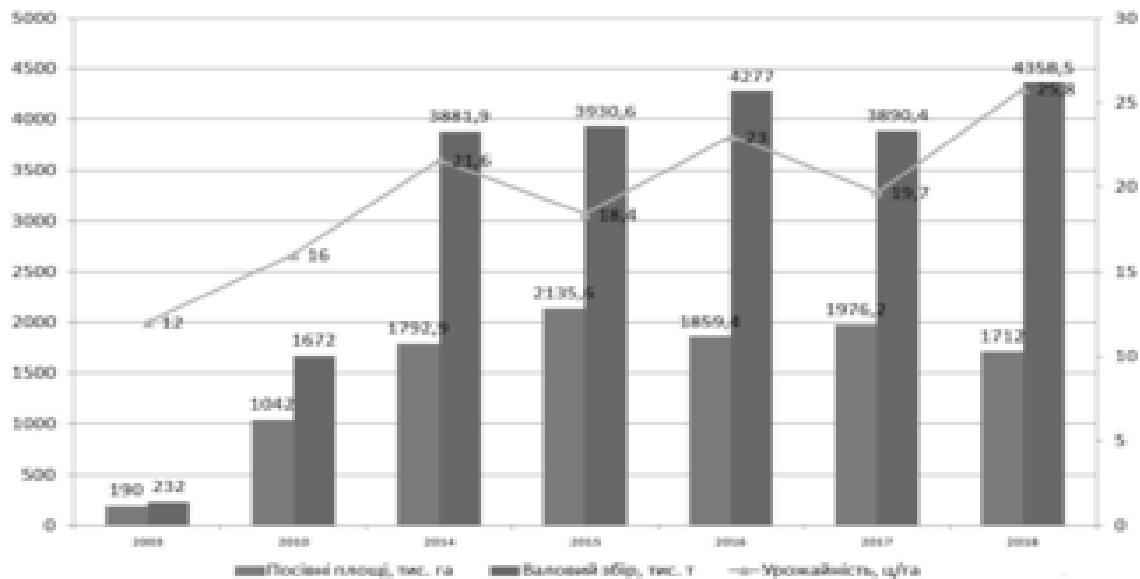
Динаміка виробництва сої в Україні

Показник	2010 р.	2015 р.	2017р.	2018р.	2019р.	2019 р. до 2010 р., %
Зібрана площа, тис. га	1036,6	2135,6	1981,9	1728,7	1612,8	в 1,56 рази
Урожайність, ц/га	16,2	18,4	19,7	25,8	23,3	в 1,44 рази
Валове виробництво, тис. т	1680,2	3930,6	3899,4	4460,8	3698,7	в 2,2 рази

Валовий збір сої (3,7 млн. т) у 2019 р. порівняно з 2010 р. збільшився у 2,2 рази та на 17,1% менше, ніж у 2018 р. Приріст показника у 2019 р. порівняно з 2010 р. забезпечило розширення зібраних площ (у 1,56 рази). Проте, у 2019 році порівняно з 2018 роком спостерігається зменшення зібраних площ сої на 6,7% (рис. 12.7).

Найбільший урожай в 2019 році отримано у Хмельницькій (476,4 тис. тонн), Полтавській (306,4 тис. тонн), Житомирській (323,1 тис. тонн), Херсонській (299,1 тис. тонн), Київській (285,1 тис. тонн) областях.

Найбільша урожайність сої в 2019 році спостерігається в Херсонській (34,1 ц/га), Запорізькій (35,1 ц/га), Львівська (27,6 ц/га), Рівненській (25,1 ц/га), Тернопільській (25,2 ц/га) та Хмельницькій (26,6 ц/га) областях.

Рис 12.7 Динаміка виробництва сої в Україні

В українських фермерів у 2019 р. з'явилася можливість суттєво наростити поставки сої до Китаю. Це пов'язано, насамперед, зі збільшенням споживання цієї культури.

З 2014 року кількість виробників сої спостерігається на рівні 10600 господарств. По вирощуванню сої, наразі, Україна посідає перше місце у Європі і колишніх країнах СНД й увійшла до топ-10 світових виробників. Причому за урожайністю наша держава випереджає кілька країн, що знаходяться попереду в цьому переліку. За урожайністю у топ-10 Україна посідає 6 місце.

У 2017 року вітчизняний експорт сої становив 2,9 млн тонн, а за 2018 рік цей показник лише 1,9 млн тонн. Тобто, експорт відчутно скоротився. Одночасно дещо виріс експорт соєвої олії – до 194,1 тис. тонн зі 166 тис. тонн, і експорт соєвого шроту – до 353,8 тис. тонн з 308,7 тис. тонн у 2018

році порівняно з 2017 роком. Наразі звичайна соя коштує \$400/т при експорті, то органічна – до \$700/т.

Оскільки 2017 року Верховною Радою України було ухвалено недалекоглядне рішення відмінити ПДВ. Йдеться про законопроект №7403-д, згідно з яким ПДВ при експорті сої з 1 вересня 2018 року повертають тільки експортеру, який є виробником цього товару. Те саме стосуватиметься і ріпаку з 1 січня 2020 року. Внаслідок цього різко впали ціни. У 2018 році тонна сої коштувала 9800 грн. Це є надзвичайно низька ціна.. Трейдери перекладають нестачу від неповернення ПДВ на виробника, пропонуючи йому низьку ціну. З іншого боку, з тих 10600 виробників сої самі експортувати можуть лише одиниці, інші ж користалися послугами трейдерів.

Із вирощених 4,35 млн тонн сої 2019/2020 року на експорт, за даними асоціації «Укроліяпром», відправлено 2,54 млн тонн на суму \$825 млн (за ціною \$326/т).

Підприємствами асоціації «Укроліяпром» на 1 травня перероблено 0,9 млн тонн сої. При цьому експортовано соєвої олії 229,6 тис. тонн на \$159,14 млн (\$693,1/т) та соєвого шроту 570,5 тис. тонн на \$197,2 млн (\$348,7/т).

На зовнішньому ринку, соя дорожчає, і хочеться грошей «швидких», тому і площі під соєю в країні зростатимуть.

Тому потрібно шукати ринки збуту для продукції переробки сої, або працювати на розвиток тваринництва. Переробку з часом потрібно збільшувати, адже це робочі місця.

Хоча соя й потребує до себе багато уваги, підприємства не планують відмовлятися від її вирощування. Адже вона не лише загалом рентабельна культура навіть за таких умов (в середньому затрати на 1 га сої близько 12 тис. грн, ціна 1 т минулого року була приблизно такою ж, тому навіть 2 т/га, хоч і з невеликим зиском, але окупляться), соя ще й дуже добрий попередник, оскільки накопичує у ґрунті азот.

Існує тенденція до переважання сортів сої іноземної селекції. Передусім – канадської та європейської. Водночас нерідко зустрічаються і посіви сої української селекції, зокрема, створені в Науково-дослідному інститут сої та Інституті зрошуваного землеробства НААН.

Загалом, нині в Державному реєстрі сортів рослин, придатних для поширення в Україні, налічується до 200 сортів сої. Однак саме сорти вітчизняної селекції є найбільш адаптованими до наших умов вирощування. Завдяки створенню і впровадженню у виробництво останніми роками нових високопродуктивних і посухостійких сортів сої української селекції вдалося підвищити середню урожайність її вирощування та забезпечити високу економічну ефективність, яка в окремі періоди не поступалася соняшнику. По суті, розширення посівних площ сої є реальною альтернативою тим негативним тенденціям, які пов'язані із понаднормативним вирощування соняшнику.

Україна є найбільшим виробником сої у Європі та посідає 8 місце за виробництвом зернобобової у світі.

У 2019 році скоротилось виробництво соєвої олії (на 8,1%) та соєвого шроту (-9,9%) через обмежені ресурси сировини на внутрішньому ринку через значний експорт соєвих бобів.

Чималим попитом на зовнішньому ринку користується українська соєва олія, майже 39 % вартості вивозу якої за оцінюваний період часу визначалось Китаєм, близько 35 % – Польщею та 8 % Індією.

Значущими зовнішніми ринками збуту щодо української макухи та твердих відходів від вижимки соєвої олії є Угорщина, Білорусь та Грузія.

Україна за період січня-червня 2020 року експортувала 821,5 тисяч тонн соєвих бобів на суму \$ 288,7 млн. Основними країнами-імпортерами української сої були:

Туреччина - на \$ 61,9 млн (21,42%);

Білорусь - на \$ 56,2 млн (19,46%);

Греція - на \$ 30,1 млн (10,43%).

При цьому, турецькі переробники минулого року імпортували українську сою, а тепер виробляють дешевий шрот.

За останні 4 роки частка експорту сої займає 63% від обсягу її виробництва. За прогнозами, цей показник сягне 66% від сумарного виробництва. Також прогнозується зниження виробництва і експорту до 5%.

На думку експертів, в експорті сировини з України зацікавлені транснаціональні корпорації, що інвестують в експортну логістику в Україні і в виробництво в інших країнах.

За минулий рік найбільшими українськими компаніями-експортерами були «Сантрейд», «Агро Сектор» та «Каргілл». Що стосується нинішнього року, то лідером в експорті сої став «Агропросперіс»

Агроекономічний ресурс виробництва сої у нашій країні тальки останніми роками розпочав застосовуватися в повній мірі, проте сучасний рівень її врожайності має більший потенціал, що закладений у нових сортах української селекції. Що становить як мінімум 3,5-4,0 т/га. Тільки досягнувши такого показника, є можливим подвійно підвищити експортні можливості держави й за рахунок збільшення частки переробки бобів сої на олійну продукцію мати не 800 млн доларів, а 2,5 млрд доларів. Тобто, це повинно стати перспективою у розвитку виробництва сої по нашій країні в найближчому майбутньому.

Ріпак. Ріпак – важлива технічна культура сільського господарства, цінність якої визначається великою різноманітністю її корисних властивостей та широким спектром застосування у багатьох галузях агропромислового комплексу. При переробці насіння цієї культури одержується олія, яка може використовуватись для споживання у натуральному вигляді або як сировина для переробної промисловості. Технічну ріпакову олію використовують у виробництві біодизелю. Побічний продукт переробки – ріпаковий шрот (макуха) – володіє дуже цінними кормовими якостями. Тому, розвиток ріпаківництва є стратегічно важливим

напрямом національної економіки як з точки зору продовольчої безпеки, так і в частині вирішення окремих енергетичних та екологічних питань.

Ріпак є надзвичайно цінною олійною культурою, важливим джерелом рослинної олії. Насіння ріпаку озимого вміщує 45-50% олії, а ярого – до 35%, також 24-31% білка та 6-12% клітковини. Ріпакова олія за жирно кислотним складом і смаковими якостями є досить подібною до олії виготовленої з маслин та є більш кориснішою для людини, аніж соняшникова та соєва. В склад олії з ріпакового насіння елітних сортів входить велика кількість гліцеридів, які ненасичені жирними кислотами, що забезпечує зниження можливості тромбоутворення і, відповідно протидіє серцево-судинним захворюванням, знижується вміст холестерину в крові, регулюється рівень кров'яного тиску. Також ріпакова олія вміщує речовини, які є стійкими проти опромінювання. Вона відноситься до групи напіввисихаючих рослинних харчових олій і може застосовуватися для споживання в натуральному вигляді та додаванням до кулінарних страв. Така олія використовується при виготовленні овочевих, рибних, м'ясних консервів, а також маринадів. Олія з ріпаку є найкращою сировиною при виробництві маргаринів, бутербродного масла, а також різних харчових продуктів. Завдяки вищезазначеним властивостям ріпакова олія користується популярністю в споживачів, а за обсягами виробництва є третьою у світі після оливкової та соєвої. За обсягом імпорту-експорту ріпакова олія є четвертою після оливкової, соєвої та соняшникової.

Ріпак є вологолюбною культурою. Оптимальна вологозабезпеченість рослин ріпаку становить при річній сумі опадів 600-700 мм, а задовільна не менше як 500-600 мм. При загальній сумі опадів нижче ніж 400 мм, а також у посушливі роки урожай насіння ріпаку суттєво знижується. Для отримання якісних сходів і інтенсивного розвитку ріпаку потрібно не менше 20 мм опадів. Чим пізніше сходить ріпак, тим повільніше він розвивається.

Враховуючи значний вміст білку, озимий та ярий ріпак є одним з основних джерел забезпечення протеїном для кормової бази

сільськогосподарських тварин. В 1 кг насіння ріпаку знаходиться 1,7...2,1 кормових одиниць. При цьому в насінні ріпаку окрім протеїну (18-22%) містяться ще й сірчані сполуки (тіоглюкозиди чи глюкозинолати), які в організмі тварин утворюють шкідливі сполуки: ізотіоціанати і нітрити. У зв'язку з цим, для поповнення кормового раціону протеїном доцільно 13 використовувати побічні продукти переробки ріпакової олії: шрот і макуху, які відповідно містять 30...32 і 25...28% протеїну та 8...11% жиру. Так, у 100 кг ріпакового шроту міститься близько 90 кормо одиниць. Коефіцієнт перетравлення його органічної речовини становить близько 70%, в той час як соняшникового шроту тільки 56%.

Для виробництва кормів і білку використовують посіви ріпаку, які використовують на зелений корм тваринам, при приготуванні силосу, а також виготовлення трав'яного борошна. Найбільш висока поживна цінність зеленої рослини ріпаку є в періоді бутонізації тобто при цвітінні рослини. Вона становить 0,08 кормових одиниць на один кілограм корму. На одну кормову одиницю припадає біля 200 г протеїну, а у сухій речовині близько 240 г/кг.

Ріпак є ефективним попередником для вирощування зернових, а саме озимої пшениці. При цьому поліпшується фітосанітарний стан майбутніх посівів зернових, знижується зараження цих культур гнилями коренів, різними плямистостями листя та стебел на 15-20%, так як його кореневі рештки негативно діють на збудників хвороб, які знаходяться у ґрунті. Завдяки сірковим сполученням (глюкозинолатів) у рослині при розкладанні в ґрунті ріпак виявляє фумігантний ефект, тобто дезінфікує ґрунт перед вирощуванням наступних культур. Він значно поліпшує структуру ґрунту, розпушуючи підґрунтя, так як близько 90% коренів знаходиться у ґрунтовому шарі (глибина до 20см).

Підвищення урожаю зернових після озимого ріпаку, як попередника складає від 3 до 6 ц/га не залучаючи додаткові витрати на придбання та внесення добрив.

Досить важливе агрономічне значення має ріпак у випадку його вирощування на зелене добриво (сидерати), котре сприяє підвищенню органіки в ґрунті, яка є еквівалентною 10-15 т/га гною. Разом з кореневими та поживними залишками при заорюванні його в ґрунт повертається більш як 15 кг азоту; 70 кг кальцію; 15 кг фосфору та 12 кг сірки.

Значна користь ріпаку для бджільництва. За період його цвітіння отримують 80-90 кг меду з гектара.

Ріпак – це не тільки джерело зелених кормів та відновлення родючості ґрунту, а й прекрасна сировина для виробництва біопалива. Воно є значно екологічнішим та більш економним. Застосування біопалива до певної міри дає можливість скоротити споживання обмежених покладів природної нафти та знизити вміст CO₂ в навколишньому середовищі. При урожайності насіння ріпаку близько 30 ц/га можна забезпечити виробництво близько 1300 л біопалива. В країнах Європейської співдружності нині 45% ріпакової олії переробляють на біодизель.

В Україні ріпак як промислову культуру почали інтенсивно впроваджувати останні 10-15 років. Незважаючи на тривалу агітацію за цю культуру, ріпак не набув у нас масового поширення. Причина полягає в тому, що не вирішеними залишається низка питань. Ріпак є культурою з дуже дрібним зерном, і тому для його сівби, збирання та первинної переробки потрібна спеціальна техніка або ж удосконалена традиційна. Придбання такої техніки або переобладнання вже існуючої потребує чималих витрат робочого часу та коштів, яких у господарств, як правило, бракує.

В структурі орних земель озимий ріпак займає близько 0,2–0,3%, а середня урожайність перебуває на рівні 10,7 ц/га. Для порівняння: в Німеччині посівні площі під ріпак становлять 1,3 млн. га, майже 10% орної землі, а його середня урожайність – близько 30 ц/га. Товаровиробник одержує за тону ріпакового насіння понад 230 євро.

Для України є два альтернативних напрями використання ріпаку: налагодити власне виробництво біодизельного палива або вирощувати ріпак і

експортувати його у західні країни. На сьогодні господарствам вигідніше реалізовувати ріпакове насіння на зовнішньому ринку, ніж виробляти з нього біодизельне паливо для власних потреб.

Нині Україна здатна виробляти близько 200 тис. т зерна ріпаку для промислових потреб. Водночас є всі підстави сподіватися, що в разі впровадження нових прогресивних технологій та технічних засобів з'явиться можливість довести валовий збір ріпакового насіння до 1,0–1,5 млн. т, переробляти його на вітчизняних заводах, створюючи нові робочі місця та підвищуючи конкурентну здатність українського виробника на внутрішньому й зовнішньому ринках. Великою перешкодою у збільшенні виробництва та розвитку ринку ріпаку є відстала технічна база сільськогосподарських підприємств. Унаслідок порушення технології вирощування, зокрема точності висіву, недостатнього внесення добрив, недотримання строків сівби та збирання, господарства втрачають майже 60% потенційного врожаю, що зумовлює підвищення собівартості виробництва 1 тонни ріпаку. Крім того, в більшості господарств – низький рівень агротехнічних заходів, унаслідок чого вони мають валові збори ріпаку лише за рахунок природної родючості ґрунту.

За обсягами виробництва олійних культур в Україні ріпак поступається соняшнику та соєвим бобам. Дані Держкомстату України свідчать, що зібрана площа ріпаку озимого зросла з 2010 р. до 2019 р. у 1,64 рази і у 2019 р. становила 1249,9 тис. га (табл. 12.18).

Виробництво ріпаку у 2019 р. збільшилося порівняно з 2010 р. в 2,23 рази, що зумовлено розширенням зібраних площ (в 1,48 рази), водночас спостерігаємо також підвищення його урожайності до 25,6 ц з 1 га (в 1,51 рази порівняно з 2010 р.). В Україні домінує виробництво озимого ріпаку. Його частка у структурі площ до збирання у 2019 р. становила 97,7%. Урожайність озимого ріпаку дорівнювала 25,7 ц/га.

Таблиця 12.18

Динаміка виробництва ріпаку в Україні

Показник	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2017 р.	2018р.	2019 р.	2019 р. до 2010 р., %
Ріпак всього							
Зібрана площа, тис. га	862,5	987,7	671,1	785,7	1039,3	1279,2	в 1,48 рази
Урожайність, ц/га	17,0	23,6	25,9	27,9	26,5	25,6	в 1,51 рази
Валове виробництво, тис. т	1469,7	2335,3	1737,6	2194,8	2750,6	3280,3	в 2,23 рази
Ріпак озимий							
Зібрана площа, тис. га	760,9	942,3	651,2	739,5	971,3	1249,9	в 1,64 рази
Урожайність, ц/га	17,5	24,1	26,2	28,3	27,1	25,7	в 1,47 рази
Валове виробництво, тис. т	1331,2	2266,9	1705,9	2093,7	2627,1	3217,2	в 2,42 рази

Основні обсяги виробництва ріпаку зосереджено в сільськогосподарських підприємствах (табл. 12.19).

Таблиця 12.19

Виробництво ріпаку за категоріями господарств

Показник	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Усі категорії господарств, тис. т	1469,7	1737,6	2194,8	2750,6	3280,3
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	1394,5	1709,3	2161,1	2720,9	3247,8
питома вага у загальному виробництві, %	94,9	98,4	98,5	98,9	99,0
господарства населення, тис. т	75,2	28,3	33,7	29,7	32,5
питома вага у загальному виробництві, %	5,1	1,6	1,5	1,1	1,0

Так, за підсумками 2019 року, у великих та середніх господарствах було зібрано 99% загального врожаю. Частка господарств населення становила 1%.

Міністерством аграрної політики України разом з науковими установами УААН розроблена програма розвитку виробництва ріпаку, якою передбачено збільшення посівних площ та валових зборів насіння цієї культури.

Таким чином, ріпак належить до провідних олійних культур в Україні та світі. Насіння його має широке технічне та продовольче застосування, що підтверджується стабільним попитом. Тож на внутрішньому ринку на нього формуються високі закупівельні ціни. Разом з тим, аграрії знаходяться у постійному пошуку оптимального співвідношення витрат на виробництво та доходів від реалізації продукції.

Дотримання агротехнології вирощування ріпаку зумовлює додаткові витрати. За інтенсивної технології вирощування потреба в пально-мастильних матеріалах для озимого ріпаку на 1 га становитиме 54,9, ярого – 51,7 л. Виходячи з розрахункової ціни дизельного пального та мастил всіх видів на рівні 29,7 грн./л, загальна їхня вартість становитиме під час вирощування озимого ріпаку – 1,6 тис. грн./га, ярого – 1,5 грн./га.

Оскільки ведення інтенсивної технології вирощування цієї культури потребує наявності потужної техніки, здебільшого іноземного виробництва, то значна частка в загальних витратах належатиме амортизаційним відрахуванням, тобто частковому перенесенню вартості основних засобів виробництва на готову продукцію. За цієї ж причини зростатимуть витрати на проведення ремонтних робіт.

Правильне розташування ріпаку у сівозміні має велике значення для отримання високих і стабільних врожаїв, а також економічно вигідного його виробництва. Тому, суттєвий вплив на урожайність має як попередник, так і встановлена пауза при його вирощуванні, а також гранично допустима частка ріпаку в сівозміні. Чергування даної культури у сівозміні базується на потребі постійного підвищення родючості ґрунтів, знищенні бур'янів, обмеженні шкідливого впливу потенційних, переважно спеціалізованих шкідників та хвороб. Стабільно високі урожаї ріпаку одержують за умови

запровадження в господарствах ріпакових сівозмін, де частка ріпаку має займати до 20-25%, при максимальному насиченні їх зерновими культурами.

Окрім цього, впровадження спеціалізованих сівозмін виключає ріпак з бурякових сівозмін, значно зменшується шкідливість бурякової нематоди на кожній з культур, поліпшується фітосанітарний стан ґрунту, обмежується розповсюдження хвороб на як озимому, так і на ярому ріпаку, зводиться до мінімуму зараження зернових культур, частково виключається або зменшується обсяги внесення пестицидів, забезпечується підвищення родючості ґрунтів, що дозволяє отримати екологічно чисту продукцію.

При відсутності таких сівозмін ріпак розташовують у кормовій чи в польовій сівозміні з такою умовою, що він повернеться на попереднє місце не швидше ніж через 4-6 років, дотримуючись при цьому розриву між ріпаком і цукровими буряками не менше ніж 5 років. Повернення ріпаку у сівозміні на дане поле через 4-5 років дає можливість оздоровити ґрунт, суттєво зменшуючи вплив збудників хвороб.

Були зафіксовані позитивні результати з виробництва ріпакової олії – на 27% (у порівнянні з 2018/2019 маркетинговим роком):

Зазвичай насіння ріпаку є затребуваним на ринку Західної Європи, де більша частина ріпакової олії, близько 57 % якої використовується на біодизель.

Споживання біодизелю у країнах Європейського Союзу значно знизилося після запровадження їхніми урядами обмежувальних заходів, пов'язаних з боротьбою з Covid-19, та скорочення промислового виробництва.

Основними споживачами ріпакової олії для біодизелю є Німеччина і Франція, проте наразі насиченість руху автомобілів і використання палива істотно зменшилися через обмеження руху. Як результат, запаси біодизелю накопичуються. Його виробники змушені скорочувати використання потужностей, що, своєю чергою, веде до зниження попиту на ріпакову, пальмову та інші олії і жири, які застосовуються для отримання енергії. За

прогнозами експертів, попит на ріпакову олію може частково відновитися до кінця травня 2020 року, після того, як країни почнуть поступово послаблювати карантинні заходи і промисловість ввійде в стандартний режим роботи.

Одним із вагомих гравців (споживачів) на світовому ринку споживання і переробки ріпаку є Китай. Зазвичай потреби китайських переробників задовольнялися практично повністю за рахунок імпорту ріпаку з Канади. У серпні-лютому 2019/2020 років імпорт ріпаку з Канади становив лише третину щомісячного обсягу, відвантаженого роком раніше. Причиною цього став досі нерегульований торговий конфлікт між даними країнами. Частину своїх потреб у ріпаку Китай закритим імпортом з Австралії. Деякою мірою тут відкрилися можливості для імпорту ріпаку до Китаю з країн Європи.

Світові експерти прогнозують зменшення світового споживання ріпакової олії на 1,1 млн т (маючи на увазі третє поспіль скорочення). В країнах ЄС використання ріпакової олії може знизитися на 0,7 млн т і на 0,5 млн т у Китаї.

З іншого боку, якщо говорити про ключові регіони вирощування озимого ріпаку у Західній Європі, то погодні умови цієї весни (недостатньо опадів та пізні морози) є не дуже сприятливими для нормального (повноцінного) росту і розвитку культури, що може знизити середні показники врожайності сезону-2020 у цих країнах. А це, своєю чергою, дає надію українським виробникам не лише на реалізацію вирощеної продукції озимого ріпаку, а й на її продаж за достойними цінами.

Простимулювати попит на біодизель в Україні могла б норма про обов'язкове додавання такого компонента в звичайне паливо.

Озимий ріпак в Україні переважно є культурою рентабельною, але складною у вирощуванні (табл. 12.20). Зокрема, через складні й часом непрогнозовані погодні умови, як-от посуха під час посіву-сходів, несприятливі зими, які впливають на перезимівлю культури, повернення

холодів і заморозків навесні, коли рослини починають інтенсивний ріст і розвиток.

Рівень рентабельності ріпаку з 2015 року має тенденцію до зниження. Так, у 2019 році він знизився на 34,9 пункти порівняно з 2015 р. Також суттєво збільшилася собівартість в 1,71 рази у 2019 році порівняно з 2015 роком.

Таблиця 12.20

Економічна ефективність виробництва ріпаку у сільськогосподарських підприємствах

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	26,1	25,7	28,0	26,5	25,7
Собівартість 1ц, грн.	513,16	630,14	703,41	791,05	875,40
Ціна реалізації 1ц, грн.	740,50	913,38	1010,10	1037,06	957,69
Прибуток (збиток) на 1ц, грн.	227,33	283,24	306,69	246,01	82,29
Рівень рентабельності (збитковості), %	44,3	44,9	43,6	31,1	9,4

Посівні площі озимого ріпаку у сезоні 2019 р. у країнах Західної Європи скоротилися майже на 10 % у порівнянні з 2018 роком. І причиною цьому була насамперед нестача вологи в період посіву, що не дало змоги здійснити його нормально, а також отримати повноцінні сходи рослин. Проте багато господарників України продовжують вирощувати цю культуру, незважаючи на негативні чинники. Головною причиною цього, звісно, є приваблива ціна на товарне зерно ріпаку.

На ринку ріпаку останнім часом відбуваються досить динамічні зміни попиту і пропозиції, зумовлені впливом світової кон'юнктури та цінових коливань, а також інших факторів ринкового та неринкового характеру дії.

Так, як основний попит на культуру формує зовнішній ринок, а пропозиція досить суттєво залежить від вітчизняних погодно-кліматичних умов виробництва і внутрішніх закупівельних цін, то вплив аграрія на кожен із вказаних вище факторів є мінімальним, а відтак, кон'юнктура

визначальним чином впливає на стан розвитку виробництва та реалізації ріпаку.

Таким чином, економічна доцільність вирощування ріпаку не викликає сумніву. Як свідчить аналіз світових та європейських цін, вирощування його забезпечує високу рентабельність. Реалізаційна ціна насіння ріпаку в 1,8-2,4 рази перевищує ціну зернових культур. За переробки ріпаку на біопаливо можна отримати високу додаткову вартість. Крім того при переробці отримуємо шрот – цінну кормову добавку до кормів у тваринництві. Крім економічної переваги, ріпак позитивно впливає і на екологічний стан довкілля.

Гірчиця. Україна посідає четверте місце в світі за обсягами виробництва такої технічної олійної культури як гірчиця. Найбільші обсяги насіння цієї культури щорічно збирають у Канаді (200 тисяч тонн), Непалі (150 тисяч тонн), Росії (90 тисяч тонн), Україні (40 тисяч тонн) та М'янмі (40 тисяч тонн). Шосту і сьому сходинку поділяють Чехія та Китай з щорічним виробництвом близько 20 тисяч тонн насіння гірчиці.

Найбільшими ринками збуту гірчиці для України є Німеччина, Польща, Нідерланди, Великобританія.

Розглядати культуру гірчиці в Україні виключно як сировину для отримання жирної олії було б не зовсім вірно, адже у питанні переробки культура є певною мірою унікальною – на сьогоднішній день існують технології майже 100% використання не лише насіння, продуктів його первинної переробки, а й незернової частини урожаю. Наприклад, гірчичний шрот. Після додаткового знежирення та подрібнення він перетворюється на гірчичний порошок – продукт, що ціниться на вітчизняному та зовнішньому ринках майже на рівних із олією. Гірчичний порошок – основний компонент столової гірчиці та майонезу, різноманітних соусів та приправ, маринадів та сумішей для консервування. Природні антисептичні властивості, зумовлені специфічним хімічним складом та наявністю ефірної олії, дозволяють виробникам відмовитися від додаткового введення до рецептури штучних

консервантів, що дозволяє одночасно зменшити собівартість продукції та привабити споживача.

Українська гірчиця має привабливіші пряно-смакові якості, що зумовлено мінімальним використанням засобів захисту рослин у технологічному процесі вирощування культури. У нашій державі вирощування гірчиці посідає п'яте місце за обсягом виробництва олійних культур, поступаючись соняшнику, сої, ріпаку та льону-кудрявцю.

Таблиця 12.21

Динаміка виробництва гірчиці в Україні

Показник	2010р.	2015р.	2017р.	2018р.	2019р.	2019 р. до 2010 р., %
Зібрана площа, тис. га	106,4	58,8	39,5	52,4	48,3	45,4
Урожайність, ц/га	6,0	7,4	7,9	6,4	8,2	в 1,37 рази
Валове виробництво, тис. т	64,4	43,6	31,0	33,3	39,5	61,3

В Україні вирощуються переважно два види гірчиці – сарептська (сиза) та біла. В останні роки, завдяки надзвичайно високому попиту на зовнішньому ринку, в структурі посівних площ починає з'являтися і чорна (французька) гірчиця. Так, в 2019 році зібрана площа гірчиці становила 48,3 тис. га, а валовий збір мали на рівні 395 тис. ц при урожайності 8,2 ц/га (табл. 12.21). Порівняно з 2018 р. спостерігаємо зменшення зібраних площ 7,8% (зменшення на 54,6% порівняно з 2010 р.).

Гірчицю вирощують, в основному, у сільськогосподарських підприємствах (частка 94,2%). Проте, і в господарствах населення маємо 5,8% від усієї зібраної площі гірчиці за 2018 р. (табл. 12.22).

Незважаючи на високу маржинальність даної олійної культури, що перевищує 100%, в українських господарствах гірчиця розглядається як культура резервна. Аграрії намагаються мінімізувати витрати на мінеральних

добривах і засобах захисту, тому врожайність цієї культури не показує високих результатів.

Таблиця 12.22

Виробництво гірчиці за категоріями господарств

Показник	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Усі категорії господарств, тис. т	64,4	28,7	43,6	31,0	33,3	39,5
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	59,7	25,2	42,0	28,7	31,0	37,2
питома вага у загальному виробництві, %	92,7	87,8	96,3	92,6	93,1	94,2
господарства населення, тис. т	4,7	3,5	1,6	2,3	2,3	2,3
питома вага у загальному виробництві, %	7,3	12,2	3,7	7,4	6,9	5,8

Найбільші площі посіву гірчиці 2019 року маємо у Херсонській (12,0 тис. га), Запорізькій (7,4 тис. га), Луганській (3,9 тис. га) та Донецькій (4,9 тис. га) областях. У 2017 році обсяг переробки насіння гірчиці в Україні був найбільшим за останні 6 років.

Найкращими попередниками для гірчиці є чистий пар, зернові колосові, просапні та зернобобові культури. Посіви гірчиці не розміщують після інших хрестоцвітих культур, льону олійного, буряку, які мають однакових шкідників та хвороби, а також після соняшнику, проса. На попереднє місце вирощування її можна повертати лише за 4-5 років.

Гірчиця є добрим попередником для зернових колосових культур, тому що біологічно активні речовини, які вона виділяє, пригнічують розвиток кореневої гнилі та розмноження ґрунтових шкідників.

За умов правильного і вчасного посіву гірчиця дає різкий старт у розвитку, здатна нагромадити 200-300 ц зеленої маси. Сприяє мобілізації поживних речовин, має унікальну здатність засвоювати важкодоступні форми і переводити їх у легкозасвоювані. Серед наших господарників за цю культуру беруться переважно невеликі фермери з угіддями 300-500, максимум до тисячі гектарів, відводячи під гірчицю невеликі площі (від 10 до 50 га).

Є відмінності гірчиці, вирощеної у різних регіонах України. Зерно, отримане у Херсонській та Миколаївській областях, більш чисте, однорідне. Гірчиця із західних регіонів неоднорідна, але вирізняється особливими смаковими параметрами. Дозованість вирощування гірчиці пояснюють майже непрогнозованим ринком збуту, стрибками у попиті. Ціни дуже різко реагують на перевиробництво. Українській гірчиці до того ж доводиться долати супротив традиційного міжнародного ринку.

Дотримуючись рекомендованої науковцями технології вирощування гірчиці та використовуючи сертифіковане насіння, можна одержати максимальний урожай високої якості.

Збільшення посівних площ під такою перспективною культурою як гірчиця обумовлене незначними затратами, високим коефіцієнтом розмноження, що дозволяє господарствам за рахунок рентабельності отримувати значні прибутки.

Мак. Цінною культурою, що належить до групи технічних культур, є мак. У виробництві поширені дві форми маку: олійний та опійний або лікарський.

В Азії, зокрема в Індії, Китаї, Туреччині та Ірані, мак вирощують переважно як опійну культуру. Опійний мак вирощують також у Киргизстані. В Європі мак вирощують здебільшого як олійну культуру. На великих площах сіють мак у Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині.

В Україні мак олійний займає незначні площі у лісостеповій і степовій зонах (2,2 тис. га у 2017 р. з урожайністю 5,7 ц/га).

Достатньо високі ціни на продукцію маку роблять його високорентабельним. Мінімальна ж потреба макового зерна в Україні становить 3-4 тис. тонн. Для того, щоб повністю забезпечити цю потребу продукцією власного виробництва, потрібно сіяти мак на площі 10 тис. га.

Олійний мак цінний своїм насінням, в якому міститься 50% і більше високоякісної висихаючої харчової олії і до 25% білкових речовин. Олія, одержана холодним пресуванням, довго не гіркне. Її використовують як

продукт харчування, а також у кондитерській, консервній та хлібопекарській промисловості. Олію гарячого пресування використовують для виготовлення оліфи, фарб та мила. Макуха є цінним кормом для тварин і містить до 30% білка та 10% жиру.

За ініціативою НДВАП «Мак України» проведено біохімічний аналіз макової олії. Його результати виявили, що олія містить в собі близько 70% лінолевої і ліноленової кислот. Ці кислоти є незамінними (есенціальними), не синтезуються в організмі людини, а надходять тільки з їжею. А в порівнянні з іншими культурами, які вирощуються в Україні, мак має найбільший вміст олії 46-56% (табл. 12.23).

Таблиця 12.23

Вміст олії в олійних культурах та її якість

Культура	Вміст олії,%	Йодне число	Число омилення	Кислотність	Якість олії
Мак	46-56 (51)	131-143	192-198	-	висихаюча
Соняшник	29-56 (42)	119-144	183-196	0,1-2,4	напіввисихаюча
Ріпак	33-49 (41)	94-112	167-186	0,1-11,0	напіввисихаюча
Соя	15,5-24,5 (20)	107-137	190-212	0,0-5,7	напіввисихаюча

Макова макуха багата на перетравний білок і містить менше клітковини, ніж соняшникова. Використовується вона для відгодівлі свиней і худоби як цінний концентрований корм, бо містить майже 30% білкових речовин і до 10% жиру, а також застосовується в хлібопекарській промисловості.

Завозять мак в Україну з Чехії, Польщі, Угорщини та Іспанії

Так, як мак в Україні вважається технічною культурою, то і ввізне мито на нього дешеве. Тому й завозять до нашої країни мак, у якому вміст важких металів – цинку, магнію, калію, свинцю – перевищений у чотири рази, що підтверджують лабораторні дослідження.

Майже в кожній області можна сіяти мак, дотримуючись технологій її вирощування. Хоча найоптимальніші умови для цього – у Чернігівській,

Черкаській, Київській, Вінницькій та Хмельницькій області, де хороший чорнозем. Проте, щоб займатися вирощуванням маку у нашій країні, підприємствам потрібно мати ліцензію та отримати квоту, розмір якої визначає Кабінет міністрів України.

Таким чином, на внутрішньому та зовнішньому ринку залишається значний попит на мак, його вирощування є високоприбутковим видом аграрного бізнесу. Вирощування товарного насіння маку є також одним з ефективних напрямків диверсифікації сільськогосподарського виробництва в Україні. Мак є добрим попередником для багатьох сільгоспкультур. Тому багато агропідприємств намагалися започаткувати вирощування маку олійного в своїх господарствах для вирівнювання рентабельності в цілому. Проте, є певні складнощі та проблеми, пов'язані з відсутністю наукового забезпечення, розвинутих ринків збуту, сучасних агротехнологій. Багато виробників змушені припинити виробництво, а мак почали завозити з-за кордону.

Економічна ефективність виробництва технічних олійних культур та напрями її підвищення. Вирощування соняшнику завжди було традиційною галуззю сільськогосподарського виробництва і важливою складовою стратегії економічного розвитку держави. Одним з напрямів підвищення ефективності виробництва соняшнику є інтеграція української економіки до світового економічного простору, яка вимагає від вітчизняних компаній виробляти конкурентоспроможну високоліквідну продукцію, продавати й купувати товари за світовими цінами.

Основним напрямом збільшення валових зборів соняшнику є впровадження інтенсивної технології його виробництва за рахунок підвищення урожайності до рівня провідних європейських країн (2,5-3,0 т/га). Завдяки виведенню високопродуктивних гібридів можна досягти зростання урожайності та вмісту олії, а відповідно і збільшення частки цієї олійної культури у загальносвітовому виробництві.

Ефективний розвиток олійножирового підкомплесу України та підвищення його конкурентоспроможності можливий за умови досягнення вищої якості соняшнику, збільшення його урожайності, зменшення витрат на вирощування та переробку за рахунок підвищення ефективності виробництва і залучення кваліфікованих кадрів, а також доведення продукції до вимог міжнародних стандартів (ISO) і розширення каналів збуту.

Останніми роками взаємозв'язок українського і світового ринків олійних культур та продуктів їх переробки стає все тіснішим, що пов'язано з поглибленням процесів міжнародного поділу праці та входженням України до числа світових лідерів з виробництва насіння соняшнику, соняшникової олії та шроту. Тому підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності України щодо олійно-жирової продукції та забезпечення її конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішніх ринках в умовах інтеграційних процесів набуває надзвичайно важливого значення. Економічні умови в сфері виробництва і переробки соняшнику залишаються недосконалими. Необхідна ефективна інтегрована система взаємодії на внутрішньому і зовнішньому ринках між сільгоспвиробниками і переробними підприємствами.

Для підвищення ефективності вирощування соняшнику необхідним є врахування товаровиробниками наступних факторів:

- удосконалення регіонального розміщення посівів цієї культури, виходячи з її ботанічних і біологічних особливостей, технологій вирощування, підбору сортів, застосування відповідних засобів захисту тощо;
- неухильне додержання вимог чергування посівів соняшнику в полях сівозміни;
- застосування інтенсивних технологій вирощування і збирання з метою зниження витрат на одиницю продукції, впровадження високоврожайних гібридів з високим вмістом олії;

- залучення необхідних для розвитку галузі коштів та матеріальних ресурсів (техніки, добрив, насіння) шляхом пошуку потенційних інвесторів і кредиторів;
- інтегрування в агропромислові та кооперовані формування з метою вирішення проблем виробництва і раціонального використання урожаю.

Без застосування сучасних технологій вирощування та переробки соняшнику, наукового обґрунтування напрямів підвищення ефективності його виробництва, механізму регулювання взаємовідносин у регіональному підкомплексі не можна розраховувати на одержання високих урожаїв.

Основними показниками, які характеризують рівень економічної ефективності виробництва олійних культур є: урожайність, собівартість 1 ц, ціна реалізації, маса прибутку з розрахунку на 1 ц та на 1 га посіву, рівень рентабельності.

Відзначимо, що насіння соняшнику є достатньо рентабельною сільськогосподарською культурою. У 2019 році виробництво соняшнику в Україні було прибутковим. Проте рівень рентабельності виробництва насіння соняшнику зменшився з 32,5% у 2018 році до 23,5% у 2019 році (табл. 12.24).

Таблиця 12.24

Економічна ефективність виробництва насіння соняшнику в сільськогосподарських підприємствах

Показник	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	15,0	23,0	23,5	21,3	24,1	27,0
Собівартість 1ц, грн.	183,9	420,51	522,23	623,86	675,49	649,43
Ціна реалізації 1ц, грн.	302,8	758,92	851,46	881,51	895,02	802,05
Прибуток (збиток) на 1ц, грн.	64,7	338,42	329,23	257,65	219,53	152,62
Рівень рентабельності, %	36,0	80,5	63,0	41,3	32,5	23,5

Рівень рентабельності соняшнику має тенденцію до зниження – з 80,5 % у 2015 р. до 23,5% у 2019 р. Це відбувається, в основному, за рахунок збільшення собівартості виробництва продукції.

Загалом, рентабельність виробництва насіння соняшнику є значно нижча порівняно з дохідністю трейдерів та переробних підприємств у зв'язку з тривалим обігом вкладених коштів.

Оскільки через зміни клімату та постійне погіршення погодних умов вирощувати соняшник стає дедалі складніше, аграрії віддають перевагу якісному насіннєвому матеріалу провідних селекційних компаній, які у селекції своїх гібридів враховують усі сучасні виклики рослинництву, у тому числі й кліматичні. Найчастіше зустрічаються гібриди селекції Limagrain, DuPont Pioneer, Syngenta та ін.

Витрати на вирощування соняшнику можуть коливатись у межах 3-11 тис. грн./га. Отже, багато залежить від кліматичних умов регіону та інших регіональних особливостей.

Щодо питання економічної ефективності сої, то зацікавленість аграріїв цією культурою пояснюється високою її рентабельністю.

Найвища рентабельність вирощування сої минулого року зафіксована в Україні на рівні 161 \$/га та в Бразилії – 203 \$/га. В той час як, у Аргентині та Росії середні прибутки були на багато нижчими, на рівні 10 та 62 відповідно

Середні витрати на гектар сої типових ферм в Штатах Айова та Індіана, США були на рівні \$1250–1500, що значно вище ніж в Україні чи південній Америці, в основному за рахунок більш високих витрат на робочу силу та оренду землі.

У Лісостепу та Степу України соя може забезпечити другий урожай у післяжнивних посівах після збирання ріпаку озимого, ячменю озимого, пшениці озимої, значно поправити економіку господарств після весняно-літньої засухи. За дотримання технології вирощування вона здатна забезпечити в цьому році другий урожай 18-25 ц/га і більше. Післяжнивні посіви її можуть зайняти 500 тис. га в Україні.

Дослідники відзначають, що економічна сутність великого попиту на сою полягає в тому, що під час переробки однієї тонни сої одержують 700 кг соєвого шроту (містить 44-48 % білка) і 190 кг соєвої олії. Завдяки реалізації

соєвої олії, практично окуповуються всі витрати на вирощування культури, а соєвий шрот є найдешевшим білковим кормовим інгредієнтом, який в усіх розвинених країнах використовують для запобігання дефіциту білка в годівлі молочної і м'ясної худоби, свиней, птиці, риби.

Переробка висушених соєвих бобів на молоко та тофу дозволяє збільшити вартість кінцевого продукту майже удвічі. Так, одна тонна висушених соєвих бобів дає 10-11 т молока і приблизно 1,3-1,4 т тофу.

Ціна на сою має сезонні коливання і залежить від попиту і пропозиції у світі. В Україні ціна на сою залежить від світових котирувань, оскільки 50-60 % йде на експорт. Крім того, ціни на сою (FOB, Україна – 370-400 дол./т) є вищими ніж на кукурудзу на зерно (FOB, Україна – 174 дол./т), пшеницю фуражну (FOB, Україна – 210 дол./т), ячмінь (FOB, Україна – 210 дол./т).

Сьогодні витримати конкуренцію й отримати прибуток доволі складно без застосування сучасних та інноваційних технологій вирощування сільськогосподарських культур, у тому числі і зрошення. Тому тільки комплексне впровадження на практиці наукових розробок, а також високоякісного насіння й нових сортів рослин дозволить досягти високих показників урожайності, що є основою інтенсифікації виробництва та рентабельного вирощування технічних олійних культур.

Особливе значення для підвищення урожайності олійних культур має система обробітку ґрунту та догляду за посівами, удобрення та захисту рослин. Олійні культури потребують досить значної кількості поживних речовин. Тому необхідно вносити великі дози як мінеральних, так і органічних добрив.

Збільшенню виходу олії з 1 га посіву сприяє використання сортів з високим вмістом олії в насінні. Так, наприклад, завдяки високоврожайним гібридам, які висівають – «Балкан», «Титанік», «Хортиця», «Гена» (насіння агрофірми «Сади України») фермерське господарство «Прогрес» Балтського району Одеської області стабільно має 37-40ц/га насіння соняшнику при середній по регіону 12-15ц/га.

Концепція розвитку олійного підкомплексу України передбачає концентрацію посівів олійних культур в районах з найбільш сприятливими умовами для їх вирощування. Реалізація цієї програми вимагає зміцнення матеріально-технічної бази всіх його сфер: виробничої, заготівельної та переробної. Слід вдосконалювати не тільки систему виробництва, а й заготівлі та переробки насіння олійних культур.

Економічне регулювання структури ринку насіння олійних культур та олії повинно проводитися державою через впровадження цільових товарних програм, організацію збуту, інвестиційну політику та податки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення мають основні технічні культури?
2. Які показники характеризують розвиток виробництва технічних культур?
3. Які зрушення відбулися у розвитку виробництва технічних культур?
4. Які фактори зумовили стрімкий розвиток виробництва насіння соняшнику?
5. Які фактори зумовили кризовий стан виробництва льону-довгунця?
6. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва технічних культур?
7. Який рівень економічної ефективності виробництва технічних культур?
8. Який рівень інтенсивності виробництва основних технічних культур?
9. Які завдання щодо підвищення врожайності та поліпшення якості технічних культур?
10. Які шляхи підвищення ефективності виробництва основних технічних культур?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Економічне значення виробництва цукрових буряків для сільськогосподарського підприємства:

- 1) сировина для виробництва цукру;

- 2) джерело грошових надходжень;
- 3) джерело валютних надходжень від експорту цукру;
- 4) сировина для виробництва біометанолу.

2. Показники розвитку виробництва цукрових буряків:

- 1) затрати праці на 1 га посіву;
- 2) площа посіву;
- 3) прибуток на 1 га посіву;
- 4) рівень рентабельності.

3. Показники економічної ефективності виробництва цукрових буряків:

- 1) затрати праці на 1 га посіву;
- 2) затрати праці на 1 ц коренів;
- 3) витрати на 1 га посіву;
- 4) собівартість 1 ц коренів;
- 1) прибуток на 1 ц коренів.

4. Фактори, які безпосередньо впливають на рентабельність виробництва цукрових буряків:

- 1) реалізовано цукрових буряків;
- 2) рівень товарності;
- 3) собівартість 1 ц коренів;
- 4) витрати на 1 га посіву.

5. Показники розвитку льонарства:

- 1) урожайність льону-довгунцю;
- 2) витрати на 1 га посіву;
- 3) затрати праці на 1 га посіву;
- 4) рівень рентабельності.

6. Показники економічної ефективності продукції льонарства:

- 1) реалізовано льонотрести;

- 2) реалізовано насіння льону;
- 3) прибуток на 1 га посіву;
- 4) виручка від реалізації продукції.
- 5) рівень рентабельності льонарства

7. Які фактори впливають на рівень собівартості льоносоломки?

- 1) рівень товарності;
- 2) валовий збір льоносоломки;
- 3) урожайність соломки з 1 га посіву;
- 4) ціна реалізації 1 ц льоносоломки.

8. Показники економічної ефективності виробництва насіння соняшнику:

- 1) виручка від реалізації продукції;
- 2) витрати на 1га посіву;
- 3) витрати на збут продукції;
- 4) ціна реалізації 1ц насіння соняшнику.

9. Які фактори безпосередньо впливають на рентабельність виробництва соняшнику?

- 1) урожайність насіння соняшнику;
- 2) валовий збір насіння соняшнику;
- 3) витрати на 1га посіву;
- 4) собівартість 1ц насіння соняшнику.

10. Показники порівняльної економічної ефективності виробництва олійних культур:

- 1) прибуток на 1ц продукції технічних культур;
- 2) прибуток на 1га посіву окремих технічних культур;
- 3) собівартість 1ц продукції технічних культур;
- 4) ціна реалізації 1ц продукції технічних культур.

ТЕМА 13. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА КАРТОПЛІ ТА ОВОЧІВ

13.1. Економіка виробництва картоплі

13.2. Економіка виробництва овочів

13.1. Економіка виробництва картоплі

Картоплярство – це галузь сільськогосподарського виробництва, яка має важливе народногосподарське, економічне та соціальне значення. Картопля є одним із цінних і стратегічно важливих після зернових культур видів сільськогосподарської продукції в Україні. Вона забезпечує продовольчу безпеку держави та є другим «хлібом» для усього населення, незалежно від рівня його доходів і споживчих вподобань.

Картопля – культура універсальна. Вона водночас є продуктом, який люди використовують для харчування, а також сировиною для переробної промисловості, високоякісним кормом для худоби і джерелом грошових надходжень для сільськогосподарських підприємств та господарств населення. За обсягами споживання і географічною поширеністю картопля займає одне з провідних місць у структурі продовольчої продукції в Україні. На особистих городах українців під неї відводять до 70% площ. Бульби картоплі містять багато вуглеводів, білку, вітамінів та інших поживних речовин, необхідних для харчування людини. В бульбах картоплі в залежності від місця вирощування і сорту міститься 11-25% крохмалю, близько 2 - білка, 0,3% - жиру. Білок картоплі найбільш повноцінний із усіх рослинних. Він багатий на амінокислоти і відноситься до повноцінних. Із мінеральних речовин картопля найбільш багата на калій (568 мг на 100 г сирової маси) і фосфор (50 мг). У ній містяться солі кальцію, магнію, заліза, вітаміни С і групи В. У бульбах міститься до 3 мг соланіну, тому їх не використовують у сирому вигляді - це може викликати отруєння. На світлі

вміст солоніну збільшується до 20-40 мг, тому використовувати в їжу позеленівші бульби неможна. Відомо, що із картоплі можна приготувати більше 500 смачних страв. Її використовують у вареному, смаженому, тушкованому, печеному вигляді, а також, заморожують і використовують у переробній промисловості. Завдяки підвищеному вмісту калію картопля сприяє виведенню із організму людини води та хлористого натрію, тим самим покращує обмін речовин.

Рис. 13.1. Основні показники балансу картоплі в Україні

Споживання картоплі традиційно залишається достатньо стабільним, оскільки цей продукт харчування по ціною є найбільш доступним населенню із різним рівнем доходу. Тому в 2017 році порівняно з 2000 р. приріст рівня споживання картоплі в Україні сягнув лише 5,9%. Фактично продовольче споживання картоплі в нашій державі становило в 2017 році 143,4 кг на одну особу населення (рис.13.1). При цьому максимальним приріст за останні три роки спостерігався в Луганській (+14,6%), Київській (+12,4%) і Хмельницькій областях (+12,1%), а зменшилось споживання бульб у

Херсонській (-5,2%), Закарпатській (-2,5%), Одеській (-1,7%) і Донецькій (-1,4%) областях.

За нормами споживання на одну особу на рік потрібно споживати 110-120 кг картоплі залежно від зони. Останні три роками середній рівень споживання картоплі з розрахунку на одну особу становить 140,2 кг у рік. При цьому, на основі даних Державної служби статистики за 2017 рік, найвищим він є в Івано-Франківській (190,8 кг), Житомирській (189,2 кг), Вінницькій (186,9 кг), Волинській і Львівській (183,9 кг) областях. Найнижчий рівень споживання картоплі є у Донецькій (101,4 кг), Одеській (107,1 кг), і Запорізькій (107,6 кг) областях.

Картопля – це цінна технічна культура, як являється сировиною для виготовлення крохмалю і спирту. При правильній переробці 1 т картоплі з вмістом крохмалю 17,6% можна одержати 112 л спирту, 55 кг рідкої вуглекислоти, 0,39 л сивушного масла і 1500 л барди. Продукти переробки картоплі можна використовувати у різних галузях промисловості і найчастіше це роблять у харчовій, хімічній, текстильній, шкіряній та лакофарбовій галузях.

У поєднанні з іншими кормами картоплю широко використовують для годівлі практично всіх видів худоби і птиці. При вирощуванні картоплі на корм вихід кормових одиниць з 1га може перевищувати 5,5 – 6 тис. При врожайності 200 ц/га одержують 58 ц корм. од. За виходом кормових одиниць з 1 га картопля перевищує багато інших сільськогосподарських культур.

У системі раціонального ведення землеробства картопля має велике значення. Саме картопля являється добрим попередником для багатьох сільськогосподарських культур, особливо зернових. Приріст врожаю зернових, які висівають після картоплі, становить 2-3 ц/га, що є результатом післядії внесених під картоплю органічних і мінеральних добрив. У структурі посівних площ господарств населення вона займає високу питому вагу.

Слід мати на увазі, що картопля має високу норму садіння (30 ц і більше на 1 га), а тому при розрахунку економічної ефективності вирощування це необхідно врахувати. Картопля високотонажна і малотранспортабельна культура, що потрібно враховувати при розміщенні її посівів. Зберігання картоплі вимагає значних витрат, супроводжується великими втратами, що негативно впливає на рівень собівартості та ефективність виробництва.

Таблиця 13.1

Баланс картоплі, тис. тонн

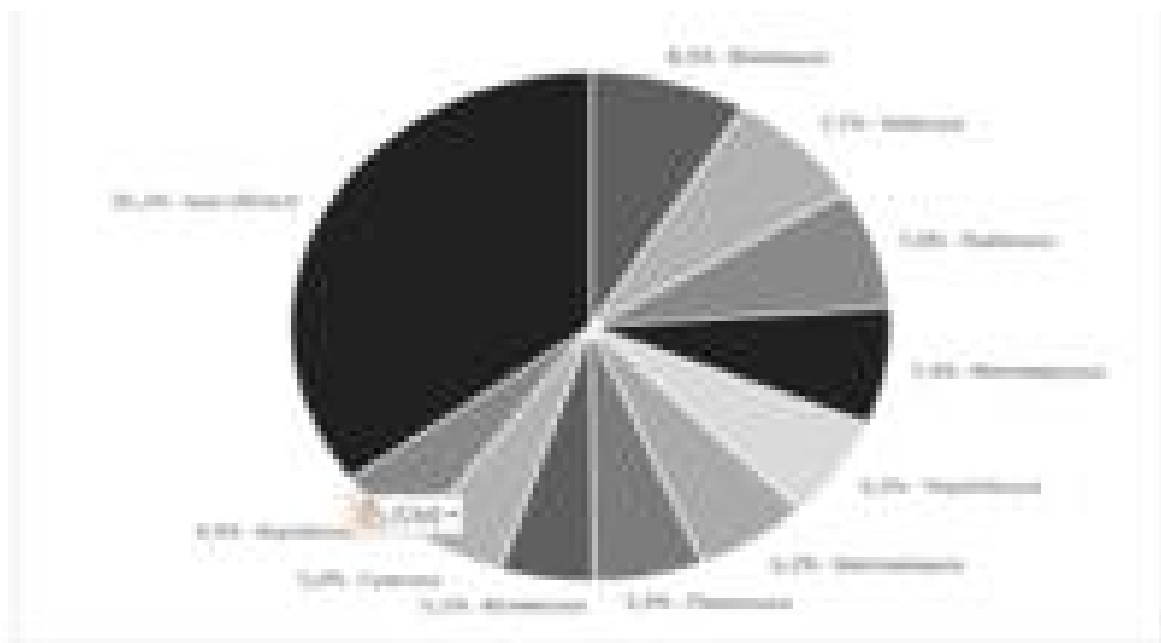
Показник	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.
Виробництво	18705	20839	21751	22208	22504	20269
Зміна запасів на кінець року	-410	-937	374	376	337	-1242
Імпорт	30	17	27	24	28	278
Усього ресурсів	19145	21793	21404	21856	22195	21789
Експорт	8	15	5	18	22	6
Витрачено на корм	5606	6538	6769	6821	6911	6677
Витрачено на посадку	4897	5416	5490	5565	5570	5530
Втрати та переробка на нехарчові цілі	2720	3799	3174	3361	3799	3871
Фонд споживання	5914	5892	5966	6091	5893	5705
у розрахунку на 1 особу, кг	128,9	137,5	139,8	143,4	139,4	135,7

За обсягами валового виробництва Україна стабільно входить до п'ятірки країн - найбільших світових виробників картоплі. А останніми роками зростає також і експорт картоплі. Окрім зазначеного, виробництво бульби є одним із найбільш перспективних напрямів економічної діяльності для малого і середнього агробізнесу, адже гарантує високий дохід з 1 га земельних угідь за досить стабільного платоспроможного внутрішнього попиту на продукцію.

Потреба України в картоплі визначається її кількістю, що витрачається на харчування, переробку, корми та насіння (таблиця 13.1). У загальному обсязі виробництва в 2019 році найбільшу питому вагу має картопля, що

витрачається на корм – 30,7% та йде на споживання більше 27%, на насіння йде 25%, а втрати і переробка на нехарчові цілі становить 15,1%.

Рис. 13.2. Питома вага регіонів у загальному виробництві картоплі в Україні в 2017 році, %

В 2018 році на ринку картоплі спостерігається тенденція до відновлення темпів зростання внутрішнього фонду споживання картоплі, зменшення імпорту та значне підвищення її експорту. З 2005 року обсяг експорту картоплі зріс в 3 рази. Більша частина експорту – це насіннєвий матеріал. Елітна сортова (насіннєва) картопля дає репродукцію від 1:10 до 1:15, і її ціна в кілька разів перевищує ціну звичайної товарної. Експорт вітчизняної насіннєвої картоплі здійснювався здебільшого до Азербайджану і в незначних обсягах у Нідерланди, тоді як імпорт надходив із Білорусі, Великобританії, Німеччини, Нідерландів і Франції.

В останні роки спостерігається також підвищення обсягу переробки на нехарчові цілі. Зокрема, якщо у 2000 році обсяг за статтею «Втрати та переробка на нехарчові цілі» сягав 220 тис. тон, то у 2017 році це показник становить 3361 тис. т.

Картопля – одна з культур, площі посівів якої практично не зменшилися за період економічної кризи в Україні. Вирощуванням картоплі в Україні займаються в усіх областях країни. Проте в її розміщенні відбулися значні зміни. Як культура Полісся, вона поширилась на південний схід і південь України. Якщо в 2000 році найбільша частка її виробництва була зосереджена в Чернігівській, Волинській та Житомирській областях, то в 2019 році – це Вінницька, Київська і Львівська області (рис. 13.2).

Таблиця 13.2

Динаміка розвитку виробництва картоплі в Україні

Показник	2010	2015	2016	2017	2018	2019
<i>Усі категорії господарств</i>						
Зібрана площа, тис. га	1516	1412	1291	1312	1320	1309
Урожайність, ц/га	128	133	161	166	171	155
Валовий збір, млн т	19,5	18,7	20,8	21,8	22,5	20,3
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>						
Зібрана площа, тис. га	16	28	23	22	16	16
Урожайність, ц/га	148	171	199	212	252	231
Валовий збір, млн т	0,2	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4
<i>в т.ч. фермерські господарства</i>						
Зібрана площа, тис. га	5,6	10,1	7,7	6,4	5,7	4,8
Урожайність, ц/га	151	160	163	183	207	197
Валовий збір, млн т	0,08	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
<i>Господарства населення</i>						
Зібрана площа, тис. га	1500	1384	1268	1290	1304	1293
Урожайність, ц/га	128	132	161	165	169	154
Валовий збір, млн т	19,3	18,2	20,4	21,3	22,1	19,9
Питома вага у валовому зборі, %	98,8	97,4	98,1	97,7	98,1	98,2

За останні роки посівні площі картоплі дещо зменшились і у 2019 становили 1309 тис. га – це на 13% менше ніж у 2010 році (таблиця 13.2). Серед основних чинників скорочення посівних площ під картоплею варто відзначити низькі закупівельні ціни на ринку, адже цей продукт є соціально значимим, що поряд із суттєвим перевищення пропозиції над попитом

зумовлює формування наявного економічного становища галузі. Проте, за рахунок підвищення урожайності на 27ц/га, валові збори картоплі зросли на 5% і у 2019 році становили 22,5 млн т.

Урожайність картоплі коливається по областях. При середній врожайності по Україні в 2019 році 155 ц/га, в Житомирській, Полтавській, Луганській, Рівненській областях одержують по 175-188 ц/га, а в Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій та Херсонській – по 84-116ц/га.

Найвищий показник середньої урожайності вирощування картоплі у США - 490,2 ц/га, Новій Зеландії - 489,9 ц/га, Німеччині - 444,2 ц/га, Данії - 424,8 ц/га, Нідерландах - 420 ц/га, Австралії - 404,1 ц/га, тоді як в середньому у світі - 198,5 ц/га. Цей показник урожайності на 30,5 ц перевищує середньоукраїнський, однак, порівняно з іншими країнами, потенціал його можливого підвищення у перспективі сягає в Україні від 200 до 300%.

В умовах економічної нестабільності населення змушене займатися самозабезпеченням продуктами харчування. Цим пояснюється насиченість картоплею загальної площі посівів у господарствах населення та зміни у розміщенні виробництва. Картоплярство – єдина галузь сільського господарства України, виробництво продукції якої на 98% зосереджено в господарствах населення. На ринку картоплі у загальній її пропозиції спостерігається стійка тенденція до зростання пропозиції картоплі господарствами населення та стрімкого зменшення частки сільськогосподарських підприємств. Зростання виробництва картоплі господарствами населення, як правило, супроводжується зниженням рівня механізації виробництва та, погіршенням захисту рослин від шкідників і хвороб, а це призводить до зростанням собівартості виробництва картоплі.

Ефективність виробництва, що визначає рівень господарювання і доцільності розвитку галузі, залежить від багатьох складових, у тому числі від розміщення посівів по природно-кліматичних зонах, організації виробництва та концентрації посівів.

Виробництво картоплі характеризується певною концентрацією в приміських зонах з метою кращого постачання міст і промислових центрів. Це значно скорочує величину витрат на доставку її споживачам. Такі території, як правило, знаходяться в межах відповідної області, але для Києва, Харкова та інших великих міст вони розширені за рахунок господарств інших областей. У приміських зонах вирощування картоплі має свої особливості. В цих зонах розміщені значні площі посівів ранньої картоплі.

Обсяг реалізації картоплі на ринку продовольства України формується під впливом демографічних і вартісних чинників, серед яких в першу чергу сукупні грошові доходи та платоспроможність громадян. На споживання в Україні використовується близько 27% валового збору. У світі цей показник складає 50%, а в європейських країнах – 75%. Використання картоплі в Україні відрізняється за способами споживання. Жителі України використовують картоплю для приготування в домашніх умовах різноманітних страв. У країнах Європи більше використовують готові продукти та напівфабрикати, виготовлені з картоплі.

Лишаючись одним з найбільших виробників картоплі в Європі, Україна далі майже не переробляє його. В структурі реалізації врожаю вітчизняної картоплі частка переробної промисловості становить не більше 3-5%, водночас як у країнах ЄС, де врожайність у 2-2,5 рази вища, ситуація дзеркально протилежна: у свіжому вигляді там продають усього 6-7% продукції – решта йде на переробку. Саме цей дисбаланс, на думку деяких експертів, є однією з головних причин низької ефективності цього бізнесу в нашій країні.

Аналіз світовий тенденцій в аграрній сфері показує, що товаровиробник одержує найбільшу економічну вигоду ефект тоді, коли реалізує не сировину, а продукти її переробки, тобто кінцеві продукти споживання. Тому високорозвинені країни не експортують сільськогосподарську сировину, а мають потужності з комплексної її

переробки і реалізують на ринку кінцевий продукт споживання. Реалізація на споживчому ринку кінцевого продукту дає змогу регулювати кінцеву реалізаційну ціну продуктів харчування, встановлювати еквівалентний обмін між містом і селом.

Основними показниками, що характеризують результати та економічну ефективність виробництва картоплі, є урожайність, продуктивність праці, собівартість, прибуток з розрахунку на 1 ц продукції та на 1 га посіву, рівень рентабельності (табл. 13.3).

Таблиця 13.3

**Економічна ефективність виробництва картоплі в
сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	198,6	212,1	238,4	252	230,5
Собівартість 1ц, грн	202,52	269,35	299,66	350,75	474,41
Ціна реалізації 1ц, грн	251,61	260,81	329,63	374,60	547,47
Прибуток на 1ц картоплі, грн	49,09	-8,55	29,97	23,85	73,06
Рівень рентабельності, %	24,2	-3,2	10,0	6,8	15,4

Важливим показником економічної ефективності виробництва картоплі є її собівартість. Протягом останніх років у зв'язку із швидким зростанням вартості матеріальних ресурсів, збільшенням амортизаційних відрахувань, не дивлячись на підвищення урожайності, за період 2015-2019 рр. собівартість зросла в 2,3 рази. Отже, собівартість, яка фактично формує кінцеві результати реалізації картоплі, може бути знижена завдяки раціональному й економному використанню, насамперед садивного матеріалу, органічних і мінеральних добрив, хімікатів, палива та мастильних матеріалів.

Собівартість вирощування цієї культури має значні зональні відмінності. Найнижча собівартість 1ц бульб – в господарствах Полісся,

дещо вища – в зоні Карпат і значно вища – в Степу. Для її зниження, крім зменшення витрат на садивний матеріал і матеріаломісткості, велике значення мають підвищення врожайності картоплі та механізація виробничих процесів.

За аналізований період, ціна на картоплю на внутрішньому ринку зростала швидшими темпами ніж собівартість виробництва – в 2,2 рази. Це дозволило вийти з збитковості і підвищити рентабельність виробництва бульб в сільськогосподарських підприємствах до 15,4 %. Рівень рентабельності вирощування картоплі у сільськогосподарських підприємствах досить не стабільний.

Цінова ситуація на ринках міст України засвідчує велику варіацію цін. До регіонів з максимальними цінами відносяться – місто Київ, Харків, міста Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей. Низькі ціни реалізації в поліських регіонах – Рівненській, Житомирській, Львівській, Сумській областях.

Спостерігається сезонна циклічність цін – зростання їх із зменшенням запасів, і зниження після закінчення збиральних робіт, коли відбувається масова реалізація картоплі виробниками, які не мають змоги зберігати вирощений урожай, а споживачі роблять запаси продовольчої картоплі.

Вирішальним фактором збільшення обсягів виробництва картоплі і підвищення її ефективності повинен бути ріст урожайності та покращення якості бульб. Одна із перших умов одержання високих врожаїв – це якість садивного матеріалу. Ця проблема особливо важлива для господарств населення. Справа в тому, що сорт картоплі має певну тривалість продуктивного життя, як правило 8-10 років. Тому необхідно здійснювати сортозаміну через 5-6 років. По зонах строки сортооновлення мають свої особливості: у господарствах Полісся оновлення сортів необхідно здійснювати через 5-6 років, у Лісостепу – через 3 роки, а в Степу – щорічно.

Сорти картоплі поділяються на 5 груп стиглості. Їх визначають по часу, який проходить від посадки до часу, коли можна викопувати стиглі бульби:

- Ранні сорти – 40-50 днів.
- Середньоранні сорти – 55-65 днів.
- Середньостиглі сорти – 65-80 день.
- Середньопізні сорти – 80-100 днів.

Зазвичай ранні сорти дають в 2-3 рази більше врожайності, ніж середні і пізні, але такий картопля довго не зберігається. В Україні вирощують біля 100 сортів картоплі вітчизняної і зарубіжної селекції. Найбільше поширення мають Адретта, Гала, Жуковський ранній, Ред Скарлет, Розара, Санте, Темп, Світанок Київський, Луговська, Бородянська рожева, Зов, Поліська рожева та інші.

Найбільшої шкоди картоплярству завдають фітофтороз, колорадський жук, гнилі бульб, а також картопляна нематода. Внаслідок недостатнього використання хімічних засобів боротьби з хворобами і шкідниками, через їх високу вартість, сільськогосподарські підприємства щороку недоодержують та втрачають 25-30% урожаю. Ще більші втрати спостерігаються при вирощуванні картоплі в господарствах населення. Тому вчені радять для вирощування підбирати тільки ракостійкі і нематодостійкі сорти картоплі та вирощувати на ділянці декілька сортів картоплі різних груп стиглості.

В ринкових умовах змінюється попит і вимоги до смакових якостей картоплі. Тому Інститут картоплярства УААН рекомендує мати приблизно таку структуру посівів картоплі: ранні сорти – 10%, середньоспілі – 35%, середньопізні і пізні – 55%.

До факторів, що впливають на формування врожайності і підвищення економічної ефективності картоплі, належать розвиток спеціалізації та концентрації, які в картоплярстві повинні проявлятися при формуванні обсягів виробництва в приміських зонах навколо великих міст і промислових центрів та сировинних зонах переробних підприємств. Особливого значення набуває розвиток агропромислових об'єднань по виробництву, переробці, зберіганню та реалізації картоплі.

В Україні залишається низьким рівень інтеграції виробників та підприємств з переробки картоплі. У США, Англії, наприклад, 20-43% картоплі переробляється на харчові продукти, тоді як в Україні – лише близько 1%. Тому формування потужної промисловості з переробки картоплі може сприяти підвищенню прибутковості галузі, створенню картоплепродуктових кластерів. Проте на практиці виникає складна ситуація: підприємства з переробки картоплі практично не забезпечені сировиною. Розпорошеність виробництва в господарствах населення не стимулює реалізацію картоплі переробним підприємствам.

До основних негативних факторів, що формують внутрішній ринок картоплі, відносять послаблення ролі спеціалізованих сільськогосподарських підприємств по вирощуванні картоплі при одночасному збільшенні кількості і питомої ваги приватних господарств населення; руйнування системи державного замовлення на продукцію галузі; поява великої кількості посередницьких структур у каналах реалізації картоплі; складність у встановлення на ринку врівноважених цін із-за посередницьких структур, які мають значний вплив на цей процес; слабка інформованість учасників ринку щодо його економічної кон'юнктури; незахищеність вітчизняного виробника картоплі державою; посилення конкуренції з боку країн далекого і ближнього зарубіжжя.

У майбутньому виробництво картоплі повинно стати цікавим тільки великим господарствам, які дозволять собі інвестувати в його виробництво значні кошти. Тільки великотоварне виробництво на базі новітніх технологій поряд з розвитком технологій селекційного процесу з залученням біотехнологічних методів створить належні передумови для розвитку українського картоплярства.

13.2. Економіка виробництва овочів

Серед продуктів харчування особливу та досить важливу роль відіграють овочі – незамінні продукти харчування, багаті на мінеральні елементи, вітаміни, поживні речовини тощо. Споживання овочів сприяє нормальному фізіологічному розвитку організму, поліпшує обмін речовин, регулює діяльність нервової системи й органів травлення, підвищує стійкість організму проти інфекційних хвороб.

Овочеві культури досить вибагливі до ґрунтів і потребують внесення достатньої кількості органічних добрив, тому овочівництво добре розвивається в поєднанні з тваринництвом.

Розрізняють овочівництво відкритого і захищеного (закритого) ґрунту. При першому овочі вирощують безпосередньо в полі. Друге потребує спеціальних споруд – теплиць, парників, ділянок з утепленим ґрунтом. Захищений ґрунт дає змогу вирощувати овочі цілий рік, а також розсаду теплолюбних овочевих культур для відкритого ґрунту. Обидва види овочівництва тісно пов'язані між собою.

Виробництво овочів належить до стратегічно важливих напрямів розвитку сільськогосподарського виробництва, що не лише гарантує продовольчу безпеку держави, але також забезпечує сировиною харчову переробну промисловість, яка випускає експортно орієнтовану продукцію із високою доданою вартістю.

Потреба України в овочах і баштанних продовольчих культурах визначається їх кількістю, що витрачається на харчування, корм та посів (таблиця 13.4). У загальному обсязі виробництва в 2019 році найбільшу питому вагу традиційно займають овочі і баштанні продовольчі, що витрачаються на споживання - більше 68,3%, на корм – 15,1%, на насіння йде лише 1,1%, а втрати становлять 12,3%.

Таблиця 13.4

Баланс овочів і баштанних продовольчих культур (включаючи консервовану та сушену продукцію в перерахунку на свіжу), тис. тонн

	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.
Виробництво	8873	9792	9998	9721	9940	10244
Зміна запасів на кінець року	-22	-213	73	-39	78	451
Імпорт	311	95	136	129	188	313
Усього ресурсів	9206	10100	10061	9889	10050	10136
Експорт	335	212	224	444	434	284
Витрачено на корм	1337	1564	1548	1503	1525	1535
Витрачено на посів	118	110	110	109	112	111
Втрати	835	1203	1195	1050	1052	1252
Фонд споживання	6581	6890	6984	6783	6927	6924
<i>у розрахунку на 1 особу, кг</i>	<i>143,5</i>	<i>160,8</i>	<i>163,7</i>	<i>159,7</i>	<i>163,9</i>	<i>164,7</i>

Фонд споживання овочів включає свіжі, сушені, солені, мариновані та інші продукти переробки даної сільськогосподарської продукції. Сушені та перероблені овочі та баштанні продовольчі культури включаються у фонд споживання в перерахунку на свіжі.

Споживання овочів і баштанних продовольчих культур в розрізі регіонів України значно різниться. В 2019 році найменше споживали ці види продукції в Луганській (117,6 кг на одну особу в рік), Івано-Франківській (144,8 кг) та Донецькій областях (143,5 кг). Найвищий рівень споживання овочів і баштанних продовольчих культур спостерігався в Полтавській (188,8 кг), Миколаївській (179,4 кг) та Чернівецькій областях (179,3 кг). Незважаючи на значні обсяги міжрегіонального обміну продукцією, значна різниця у рівнях овочевого забезпечення населення України залишається.

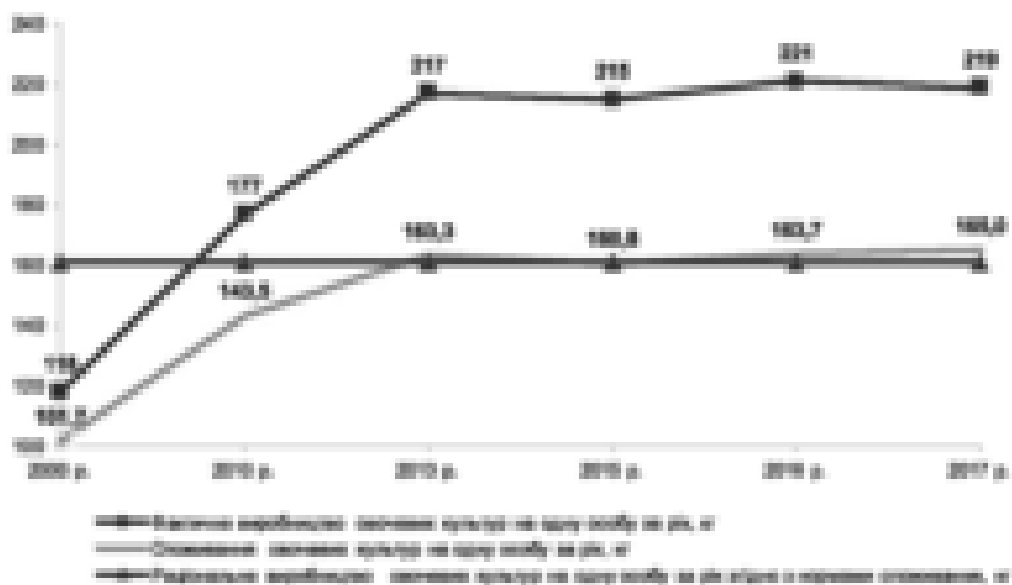

Рис. 13.3. Виробництво та споживання овочів в Україні в 2017 році

На ринку овочів останніми роками складалася ситуація, коли внутрішнє виробництво з розрахунку на одну особу зросло до 215-221 кг, тоді як споживання трохи перевищило раціональну норму (164 кг) і досягло орієнтовно близько 165 кг (рис.13.3). Однак це не зменшило обсяги їх імпорту, особливо в зимово-весняний сезон, коли вітчизняні виробники не в змозі повністю покрити зростаючий попит на овочі власним виробництвом. Рівень самозабезпеченості овочами і баштанними продовольчими культурами в Україні становить 102,9%.

Норма споживання овочів у середньому за рік на одну особу населення в Україні становить 164 кг при фактичному рівні останні три роки в середньому 162,8 кг, з них біля 67% - це свіжі овочі і 33% – перероблені. Найбільше українці споживають помідори – біля 40-42 кг та капусту – 30-31 кг.

Овочі споживають у свіжому, квашеному, засоленому або консервованому вигляді. Овочі – цінна сировина для харчової і консервної промисловості. На основі їх вирощування та переробки формуються агропромислові підприємства і об'єднання. Порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами вирощування овочів має свої

особливості. Їх структура значною мірою визначається природними та економічними умовами, а економічна ефективність залежить від зони вирощування.

Дослідження стану виробництва овочів свідчить, що даний напрям агробізнесу залишається одним із найбільш стійких та перспективних для розвитку в усіх категоріях господарств.

Через особливості галузі та виробництво продукції, що швидко псується, її успішний розвиток залежить від забезпеченості робочою силою, транспортними шляхами і засобами для перевезення до ринків збуту. Це в свою чергу передбачає концентрацію та спеціалізацію виробництва овочів у приміських зонах великих міст і промислових центрів, а також у зонах переробної промисловості.

Таблиця 13.5

Площа, з якої зібрано урожай овочевих культур в Україні

Показники	2015	2016	2017	2018	2019
Площа, з якої зібрано урожай, тис. га:	447,1	447,1	446,3	440,3	452,4
культури овочеві відкритого ґрунту	440,9	441,1	440,3	433,8	446,5
з них капуста	70,2	67,9	67,0		
огірки та корнішони	47,5	46,8	47,4	63,3	66,1
помідори	73,0	71,8	71,9	46,3	48,9
буряк столовий	39,4	39,3	38,4	70,5	70,5
морква столова	42,8	43,1	42,7	37,9	38,8
цибуля ріпчаста	55,9	54,8	54,8	43,1	43,0
часник	20,8	21,0	21,5	52,5	53,9
гарбузи столові	25,9	28,3	27,8	22,2	23,6
кабачки столові	26,9	30,3	30,8	31,9	32,2
перець стручковий солодкий і гіркий	14,7	14,9	15,5	15,2	15,4
культури овочеві закритого ґрунту, тис.м ²	61797,1	59665,0	60269,0	64717,0	62862,0
з них огірки та корнішони	30842,3	30537,0	30075,0	32896,0	32897,0
помідори	24123,7	23053,4	24069,0	25302,0	23852,0

Площа овочевих культур, з якої зібрано урожай, за останні три роки суттєво не змінювалась і у 2019 році становила 452,4 тис. га (таблиця 13.5).

Найбільшу частку в структурі площ овочевих культур традиційно займають помідори – 17%, капуста – 16%, огірки – 12%, цибуля ріпчаста – 13%, 10% займає морква, 9% - буряк, 23% - інші овочеві культури (рис. 13.4).

Детальний аналіз динаміки зміни площ під овочевими культурами відкритого ґрунту за три останні роки показав що, найвищі темпи приросту спостерігалися у вирощуванні кабачків столових (+14,5%), гарбузів столових (+7,3%), перцю стручкового солодкого і гіркого (+5,4%) та часнику (+3,4%). Водночас помітне зменшення площ відбулося під капустою (- 4,6%) та буряком столовим (-2,5%).

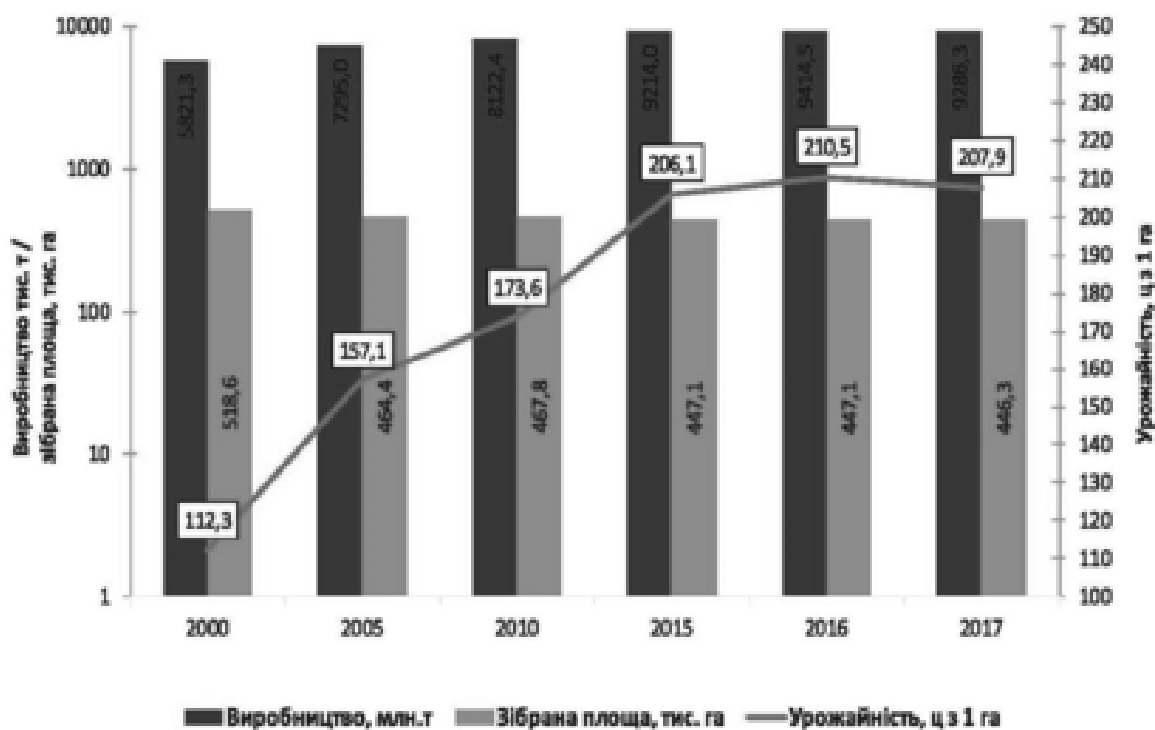

Рис. 13.4. Структура зібраної площі овочевих культур в Україні в 2017 році, %

Овочівництво закритого ґрунту здебільшого зосереджене на вирощуванні двох основних культур - помідорів та огірків, площі вирощування яких за останні роки дещо знизились.

В розміщенні виробництва овочевих культур по території України спостерігається певна спеціалізація. На півдні України вирощують помідори, цибулю, зелений горошок, перець, баклажани; у Лісостепу – зелений горошок, огірки, капусту; на Поліссі – капусту, столовий буряк і моркву.

Загалом у 2017 році порівняно із 2000 роком виробництво усіх овочевих культур зросло в 1,6 разу і це за умов зниження площі їх збирання. Це було досягнуто передусім за рахунок суттєвого підвищення середньої урожайності вирощування в 1,8 разу (рис. 13.5).

Рис. 13.5. Виробництво овочевих культур в Україні

У структурі наповнення ринку овочевою продукцією спостерігаються значні зміни за видами овочів і особливо виробниками. Близько 85% усіх овочів виробляють господарства населення. Найменшою їх частка є у виробництві помідорів (67,5%), цибулі ріпчастої (84%) і моркви столової (88,2%), а найвищою - часнику (99,1%), гарбузів столових (98,9%), кабачків столових (97,8%) і огірків (95,1%). Серед регіонів найбільше овочевих

культур вирощують у Херсонській (1268,9 тис. тонн, або 13,7% до загального підсумку), Дніпропетровській (702,6 тис. тонн і 7,6%), Харківській (687,7 тис. тонн і 7,4%), Київській (581,1 тис. тонн і 6,3%) і Миколаївській областях (554,5 тис. тонн і 6%).

Вирощування овочів у сировинних зонах здійснюють з урахуванням вимог переробної промисловості. Особливості овочівництва у цих зонах – високий рівень концентрації посівів поблизу консервних заводів та наявність спеціалізованих підприємств з великими площами окремих овочевих культур. Для консервної промисловості важливе значення має рівномірне надходження сировини на переробку. Тому доцільно забезпечити раціональне співвідношення сортів з різним строком досягання, відповідну агротехніку, оптимальне співвідношення розсадних і безрозсадних культур. Консервна промисловість ставить вимоги до якості сировини та її собівартості, оскільки вартість консервів залежить насамперед від собівартості овочів, а їх частка в структурі витрат на консерви досягає близько 75%. Як правило, в сировинних зонах вирощують трудомісткі культури і їх концентрація обмежується наявністю робочої сили. Тому тут особливо доцільне впровадження комплексної механізації виробничих процесів.

Овочівництву як галузі сільськогосподарського виробництва притаманне вирощуванням великої кількості овочевих культур, структура котрих у різних регіонах неоднакова. Тому економічна ефективність виробництва овочів розраховується як у цілому, так і по окремих її видах з використанням натуральних і вартісних показників: урожайності, собівартості, ціни реалізації, прибутку на 1ц продукції та на 1 га посіву, рівня рентабельності.

Про показники економічної ефективності овочів відкритого ґрунту свідчать дані таблиці 13.6.

Урожайність овочевих культур відкритого ґрунту за 2015-2019 роки в Україні у сільськогосподарських підприємствах зросла в 1,2 рази.

Таблиця 13.6

Економічна ефективність виробництва овочів відкритого ґрунту в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	338,7	363,9	413,5	408,1	396,2
Собівартість 1ц, грн.	167,89	190,17	209,69	235,93	316,91
Ціна реалізації 1ц, грн.	247,56	227,65	242,40	275,33	339,09
Прибуток на 1ц овочів, грн	79,67	37,48	32,71	39,40	22,18
Рівень рентабельності, %	47,5	19,7	15,6	16,7	7,0

Собівартість овочів залишається високою і в останні роки зростає. Аналіз структури виробничих витрат в овочівництві відкритого ґрунту показав, що найбільшу питому вагу має оплата праці – біля 36%, витрати на насіння та садивний матеріал – 20,0%, на добрива – 14,0%.

На внутрішньому ринку спостерігається тенденція підвищення цін на овочеву продукцію. На овочі спостерігається сезонна циклічність цін – зростання їх із зменшенням запасів на ранні овочі та зниження при збільшенні надходжень на ринок нового врожаю. Створення в Україні оптових плодоовочевих ринків і підприємств оптової торгівлі, розвиток ярмарків, аукціонів та інших структур оптового обороту, які не є суб'єктами торгівельної діяльності, формують необхідні умови для організації ефективної реалізації овочевої продукції.

Рівень рентабельності овочівництва відкритого ґрунту в період 2015-2019 рр. значно коливався: від 47,5% у 2015 році і до – 7,0 % у 2019 році.

Вирішення проблеми задоволення потреб населення в овочах передбачає не тільки певний обсяг їх виробництва, а й рівномірне їх надходження протягом року. Тому розвиток тепличних технологій протягом останніх років різко популяризувався з огляду на свою перспективність і окупність. Вирощування овочів закритого ґрунту актуальне, бо вони

користуються великим попитом серед споживачів, особливо в зимовий період року.

Лідерами тепличного бізнесу щодо впровадження інновацій можна вважати Нідерланди, які вивели його на якісно новий рівень. Завдяки власному дослідницькому центру, робота якого присвячена саме розробкам теплиць, голландці зуміли значно знизити викиди парникових газів і заощадити на енергоспоживанні. Тим самим голландські виробники вийшли на лідируючі позиції в світі з виробництва та експорту овочів закритого ґрунту.

Не відстають у тепличному бізнесі США та Канада, вирощуючи найрізноманітніші продукти високої якості, походження яких можна з легкістю відстежити. Секрет успіху американців - використання передових технологій контролю за вирощуванням рослин, які не потребують особливого людського втручання. Причому американці і канадці в своєму виборі овочів не дуже різноманітні: приблизно по 50% ринку займає виробництво традиційних огірків і помідорів, для експорту - різні трави, салати та інші овочі.

Теплично-парникове господарство України сконцентроване переважно в приміських зонах та спеціалізованих підприємствах. Починаючи з 60-х років ХХ ст. створені крупні овочеві фабрики і тепличні комбінати навколо Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси та інших міст України. В українських теплицях найбільше вирощують огірків та помідорів – 50% та 44% відповідно.

Сьогодні в Україні діє 48 потужних промислових тепличних господарств. Найбільшим українським тепличним комплексом можна вважати Комбінат «Тепличний», що займає 48,5 га в Київській області. Система теплиць комбінату дісталася в спадок ще з часів Радянського Союзу, однак з 1994 року почалася масштабна модернізація. Сьогодні в комплексі встановлено обладнання для зволоження повітря і крапельного поливу рослин з одночасною їх підгодівлею, обладнання для обігріву теплиць,

налагоджено комп'ютерне регулювання мікроклімату. Впровадження передових технологій дозволяє досягати врожайності не гірше, ніж у голландців - до 61 кг з 1 м².

Таблиця 13.7

Економічна ефективність виробництва овочів закритого ґрунту в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	2509	2199	2255	2194	2232
Собівартість 1 ц овочів, грн.	1385,0	1540,0	2092,5	2093,2	2418,5
Ціна реалізації 1 ц, грн.	1580,6	1658,7	2128,0	2271,2	2300,0
Прибуток на 1ц овочів, грн.	195,5	118,7	35,6	177,9	-118,5
Рівень рентабельності, %	14,1	7,7	1,7	8,5	-4,9

Овочівництво закритого ґрунту – одна із найбільш складних і трудомістких галузей сільськогосподарського виробництва (таблиця 13.7). Виробництво овочів в закритому ґрунті відзначаються великою трудомісткістю і енергозатратністю. Рівень рентабельності овочів в закритому ґрунті в сільськогосподарських підприємствах і комбінатах в 2015-2016 рр. становив біля 10 %. Слід зазначити, що в 2017 році, через різке підвищення тарифів на опалення та водопостачання, а ці статті витрат становлять найвищу питому вагу в структурі собівартості виробництва овочів закритого ґрунту, рентабельність цього бізнесу опустилась до 1,7%, в 2018 р. рівень рентабельності становив 8,5 %, а в 2019 р. виробництво овочів закритого ґрунту було в сільськогосподарських підприємствах України було збитковим, рівень збитковості становив -4,9 %.

Забезпечення попиту населення України на овочі протягом року і в широкому асортименті потребує розвитку та раціонального співвідношення овочівництва відкритого і закритого ґрунту. Основа постачання населенню свіжих овочів у зимовий період – це виробництво їх у захищеному ґрунті, а також раціональне використання потужностей по зберіганню продукції

овочівництва. Для вирішення цих завдань необхідно збудувати сховища з автоматичним регулюванням клімату і повною механізацією технологічних процесів.

Нині пропозиція свіжих овочів на внутрішньому ринку України формується в основному за рахунок вітчизняного виробництва, яке забезпечує 98% товарообороту. Так, основна маса помідорів і цибулі ріпчастої надходить на ринок з господарств різних форм власності Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей та АР Крим; огірків – з Полтавської, Дніпропетровської, Черкаської та Херсонської областей; капусти – з Львівської, Київської, Житомирської, Харківської областей.

Разом із тим тенденції формування ринку овочів в Україні по імпорту в останні роки дещо збільшився. Основними постачальниками помідорів в Україну є Молдова (42,7%), капусти – Польща (42,6%), цибулі ріпчастої – Китай (30,2%) і Азербайджан (17,8%).

Збільшення обсягів виробництва та підвищення конкурентоспроможності продуктів вітчизняного овочівництва призвело до розширення експорту овочів. Ціни на зовнішньому ринку та можливість надходження валютної виручки залишаються привабливими для вітчизняних виробників.

Розширення обсягів експорту сільськогосподарської продукції за рахунок овочів - важливий крок на шляху розвитку експортного потенціалу держави. Але українським виробникам слід пам'ятати, що збільшення доходів від експорту можливо за рахунок поставок не лише овочів, а й продуктів їхньої переробки.

Основні види овочів, які експортуються з України - це горох (частка в експорті 48%), помідори свіжі або охолоджені (22,8%), огірки корнішони свіжі або охолоджені (7,2%), картопля (6,2%), цибуля (5,3%). Найбільша динаміка приросту за 9 місяців 2017 р. спостерігалася щодо гороху, який практично не поставлявся на зовнішні ринки в 2016 р. Також істотно зросли

поставки картоплі - 113% і огірків - 53%. Однією з перспективних нішевих культур для експорту є часник, обсяг поставок якого за кордон зріс у 2017 році на 48%. Ключовими партнерами України з експорту овочів протягом 9 місяців 2017 року виступають Індія (35,7%), Білорусь (34,2%), Туреччина (12,3%), Польща (8,6%). Серед конкретних позицій в основні країни експорту фруктів найбільшу частку посідають: до Індії - горох (100%); до Білорусі - помідори (55%) і картопля (17%); до Туреччини - горох (100%); до Польщі - огірки (43%) та помідори (38%).

Проблема просування овочевої продукції на зовнішній ринок пов'язана з орієнтацією на світові стандарти якості та норми безпеки продуктів харчування. Основою формування якісної овочевої продукції та продуктів її переробки є стандартизація і сертифікація, розробка та впровадження комплексної системи управління якістю.

Серед найважливіших важелів підвищення конкурентоспроможності овочевої продукції – зниження витрат на її виробництво за рахунок економії і раціонального використання останніх, впровадження ресурсозберігаючих технологій вирощування овочевих культур, нових високоврожайних сортів і гібридів.

Обсяг виробництва товарних овочів та продукції її переробки повинен визначатися попитом на них як в Україні, так і на зовнішньому ринку. Тобто критерієм розвитку цієї сфери виробництва має стати платоспроможний попит. Водночас продукція повинна бути економічно ефективною для виробника й доступною для споживача.

Виробництво конкурентоспроможної продукції овочівництва та підвищення її економічної ефективності значною мірою визначаються розвитком спеціалізації на основі розширення міжгосподарських зв'язків з урахуванням природно-економічних умов. Розширення посівів овочевих культур у приміських зонах великих міст і промислових центрів, сировинних зонах овочеконсервних заводів є значним резервом підвищення економічної

ефективності їх вирощування, оскільки можливість механізації проявляється лише в умовах концентрації виробництва.

Підвищенню врожайності овочевих культур та економічної ефективності галузі сприяє забезпеченість відкритого ґрунту високоякісною розсадою, для вирощування якої потрібні спеціальні споруди – теплиці, парники. У південних районах доцільно поєднувати розсадний та безрозсадний способи вирощування овочів.

В Україні для вирішення продовольчої проблеми необхідно збільшити виробництво овочів і розширити їх асортимент, а також збільшити реалізацію продукції в зимовий та весняний періоди. У південних районах країни доцільний розвиток спеціалізованих сільськогосподарських підприємств і господарств населення, створення агропромислових об'єднань по виробництву та переробці овочевої продукції, що перетворить південні райони в основну базу постачання населення країни овочевою продукцією.

До факторів, які позитивно впливають на розвиток овочівництва в Україні, можна віднести: вдале географічне розташування країни; відсутність втручання держави у формування цін на овочі; помірні ціни на робочу силу і природні ресурси. Але зміни світового ринкового середовища спричинили спад ділової активності у аграрній сфері України. Розшарування населення за рівнем доходів призвело до того, що значна частина населення змушена відмовляється від споживання свіжих овочів у позасезонний період. Виходом із цієї ситуації є експорт овочів на ринки сусідніх країн. В Україні є можливість бути основним експортером свіжих овочів і овочевої продукції в країни Західної Європи. Але на цьому шляху поки що багато перешкод: відсутність доступу до крупних оптових ринків, повних циклів післязбиральної доробки, кооперації для організації логістики і багатьох інших складених виробництва й маркетингу. Сільське господарство України нині несе непосильні витрати, піддається пресингу фіскальної системи, яка стримує розвиток виробництва, завдяки нераціональній кредитній політиці,

страждає від порушення паритету цін, інфляції, скорочення заощаджень населення і багатьох інших супутніх кризам явищ.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Яке народногосподарське і економічне значення виробництва картоплі і овочів?
2. Які зрушення відбулися у розвитку виробництва картоплі і овочів у господарствах різних категорій?
3. В чому особливість розвитку картоплярства порівняно з іншими галузями рослинництва?
4. В чому особливість овочівництва як галузі рослинництва?
5. В яких природно-економічних зонах і областях України розміщено виробництво товарної картоплі?
6. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва картоплі та овочів відкритого і закритого ґрунту?
7. Який рівень економічної ефективності виробництва картоплі, овочів відкритого і закритого ґрунту?
8. Який рівень інтенсивності виробництва картоплі та овочів відкритого ґрунту?
9. Яка економічна ефективність інтенсивних технологій виробництва картоплі та овочів?
10. Основні заходи щодо дальшого розвитку та підвищення ефективності виробництва картоплі і овочів?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Основні обсяги виробництва картоплі зосереджені в:

- 1) фермерських господарствах;
- 2) держгоспах;
- 3) особистих селянських господарствах;

4) сільськогосподарських підприємствах.

2. Виробництво товарної картоплі розміщено в:

- 1) Поліссі;
- 2) Степу;
- 3) Лісостепу;
- 4) Карпатах.

3. Економічну ефективність виробництва картоплі характеризує:

- 1) виручка від реалізації;
- 2) рівень товарності картоплі;
- 3) собівартість 1ц картоплі;
- 4) обсяг реалізованої картоплі;
- 5) рівень рентабельності.

4. Матеріальні витрати, які увійшли до собівартості картоплі:

- 1) відрахування на соціальні заходи;
- 2) орендна плата;
- 3) мінеральні та органічні добрива;
- 4) витрати на оплату праці.

5. Які показники характеризують економічну ефективність інтенсифікації картоплі?

- 1) вартість добрив на 1 га посіву;
- 2) обсяги реалізації картоплі;
- 3) окупність додаткових витрат;
- 4) валовий збір картоплі.

6. Які фактори безпосередньо впливають на рівень рентабельності виробництва картоплі?

- 1) виручка від реалізації;
- 2) рівень товарності ;
- 3) урожайність;
- 4) ціна реалізації 1ц картоплі.

7. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва овочів?

- 1) обсяг реалізації;
- 2) виручка від реалізації овочів;
- 3) прибуток на 1 га посіву;
- 4) рівень товарності.

8. До факторів конкурентоспроможності овочів відносяться:

- 1) вартість реалізованої продукції;
- 2) якість продукції;
- 3) технологія вирощування овочів;
- 4) рівень рентабельності;
- 5) ціна реалізації 1 ц овочів.

9. Які фактори безпосередньо впливають на прибутковість овочів?

- 1) строки реалізації овочів;
- 2) продуктивність праці;
- 3) посівні площі;
- 4) собівартість 1ц овочів.

10. Які з факторів впливають на підвищення ефективності овочівництва закритого ґрунту?

- 1) обсяг виробництва овочів;
- 2) вихід овочів з 1 м²;
- 3) капіталоозброєність праці;
- 4) розширення площ теплиць.

ТЕМА 14. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ПЛОДІВ, ЯГІД І ВИНОГРАДУ

14.1. Економіка садівництва

14.2. Економіка виробництва винограду

14.1. Економіка садівництва

Розвиток і розміщення садівництва. В економіці аграрних підприємств важливе місце належить садівництву. Плоди та ягоди є цінними продуктами харчування. Вони багаті на вітаміни, цукор, мікроелементи, вуглеводи та органічні кислоти. Особливо важливе значення мають фруктоза і глюкоза, які повністю засвоюються людиною та виконують важливі функції. Фруктоза є одним з основних джерел енергії, а для нервової тканини – єдиним. Великий вміст фруктози у яблуках, грушах, чорній смородині та полуниці (до 60 % загальної кількості цукру).

Продукція садівництва та ягідництва споживається у свіжому вигляді, а також використовується у вигляді сировини для виробництва варення, джему, компотів, соків, сухофруктів та ін. Науково обґрунтована норма харчування передбачає, що споживання фруктів і ягід на одну особу в рік повинно становити 84 кг. Проте у 2005 р. на одну особу населення було спожито 36 кг фруктів і ягід, у 2010 і 2015 рр. 48 кг і 51 кг відповідно, а в 2016 р. – 50 кг, або лише 60 % науково обґрунтованої норми. Рівень споживання продукції садівництва різний в залежності від регіону. Так, в Сумській області він становить 36 кг, у Хмельницькій і Чернівецькій областях – 55 – 60 кг, в Київській – 73 кг фруктів і ягід з розрахунку на одну особу населення. Тому збільшення їх виробництва є однією з важливих народногосподарських проблем, розв'язання якої безпосередньо сприятиме вдосконаленню структури харчування населення.

Садівництво як галузь аграрного виробництва покращує продуктивність та сприяє зміцненню економіки аграрних підприємств. Для розширення площ плодово-ягідних насаджень використовують

малопродуктивні кам'янисті і піщані ґрунти, схили гір і балок, що дає змогу підвищити рівень використання сільськогосподарських угідь.

Плодові дерева та ягідники є добрими медоносами, в зв'язку з чим, садівництво створює сприятливі умови для розвитку бджільництва.

Площа плодово-ягідних насаджень в країні в 2019 р. становила 196 тис. га. Середня урожайність плодів і ягід – 108,1 ц/га, а валовий збір – 2119 тис. т. Останніми роками площа садів і ягідників постійно збільшується. У 2019р. порівняно з 2010 р. вона зросла на 64 % (табл. 14.1). Проте 2019 рік був дуже несприятливим для галузі садівництва. Валовий збір плодів і ягід у всіх категоріях господарств збільшився порівняно з 2010 р. лише на 372 тис. тон, або на 22 %.

Таблиця 14.1

Розвиток садівництва в Україні
(усі категорії господарств)

Показник	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці, тис. га	120	111	105	105	107	196
Урожайність, ц/га	78,2	104,5	101,9	103,1	240,3	108,1
Валовий збір плодів і ягід, тис. т	1747	2153	2007	2048	2571	2119
Виробництво плодів і ягід на одну особу, кг	48	51	50	50	57	83,4

Площі плодово-ягідних насаджень сконцентровані в передгірних і гірських районах Криму і Карпат, найменше їх на Поліссі. У структурі породного складу переважають зерняткові, частка яких становила 84,7 % загальної площі. Кісточкові займають 12 %, ягідники 2,4 % і горіхоплідні 0,9 % площі плодкових насаджень. Найбільше господарське і промислове значення мають породи, більш стійкі до несприятливих кліматичних умов

(яблуна, вишня, слива). Частка кісточкових порід і ягідників значно підвищується у плодово-ягідних насадженнях зон, прилеглих до плодоконсервних заводів.

Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці – близько 85 % від загальної. Основну масу плодово-ягідної продукції України забезпечують зерняткові породи (яблуна, груша, айва), частка яких у валовому зборі 76,6%. Кісточкові породи (вишня, черешня, слива, абрикос та ін.) становлять 18,3% загального збору плодів і ягід, ягідники (полуниці, малина, смородина, агрус та ін.) – 4 % і горіхоплідні – 1,1 %.

Подальша інтенсифікація галузі садівництва, яка відбуватиметься на основі створення садів на промисловій основі забезпечить збільшення обсягів виробництва плодів та ягід. З метою постачання населенню протягом року продукції садівництва необхідно поліпшити сортовий склад насаджень, тобто збільшити питому вагу зимових сортів, які можуть зберігатися тривалий час. Науковці доводять, що для забезпечення потреб населення в плодово-ягідній продукції згідно з науковими нормами споживання урожайність садів необхідно підвищити до 80—90 центнерів з одного гектара, в тому числі інтенсивних— до 180—200 центнерів з одного гектара.

Плодово-ягідна продукція є малотранспортабельною та швидко псується. Тому розвиток садівництва та підвищення його ефективності мають здійснюватися в умовах забезпечення холодильниками, фруктосховищами, переробними підприємствами та спеціалізованим транспортом.

Садівництво відзначається досить великою капітало - і трудомісткістю. Балансова вартість 1 га плодоносних насаджень залежить від природно - економічної зони, виду насаджень, способу садіння, строку досягнення плодоносного віку та інших факторів. Норма амортизації в садівництві залежить від виду насаджень і періоду плодоношення, вона розрахована на використання зерняткових у середньому протягом 25 років, вишні - 13, сливи і черешні - 20, смородини і агрусу - 10, малини - 8, полуниці - 3 років. Строк

окупності капітальних вкладень на закладання інтенсивних садів — 6-18, а ягідників — 4 - 5 років.

Затрати праці в садівництві досить значні, в урожайні роки на 1 га плодоносних садів вони становлять 350 - 400, а ягідників — понад 500 люд.-год. Найбільшими затратами праці на роботи в зерняткових садах характеризується збирання врожаю, догляд за деревами, здійснення заходів по боротьбі з шкідниками та хворобами, реалізація продукції.

Економічна ефективність виробництва плодів і ягід. Для характеристики рівня економічної ефективності виробництва плодів і ягід використовують систему таких указників: урожайність, затрати праці на 1 ц (люд. - год), собівартість 1 ц продукції, фактичні ціни реалізації 1 ц плодів і ягід, прибуток з розрахунку на 1 ц продукції і на гектар плодоносного саду, рівень рентабельності.

У садівництві багатьох господарств спостерігається періодичність плодоношення, тому економічна ефективність виробництва продукції садівництва визначається середньому на 3-5 років. Її рівень залежить від обсягу виробничих витрат на 1 га саду, врожайності плодів і ягід, якості продукції та цін її реалізації. Виробництво плодів і ягід у господарствах України розвивається на основі послідовної інтенсифікації.

Таблиця 14.2

**Економічна ефективність виробництва плодів
(зерняткових і кісточкових) у сільськогосподарських підприємствах**

Показники	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність плодів, ц/га	104,5	101,9	103,1	152,8	111,0
Собівартість 1 ц, плодів грн.:	352,0	439,5	589,3	417,6	527,0
Ціна реалізації 1 ц, плодів грн.	537,1	492,4	750,2	431,8	528,0
Прибуток, збиток (-) на 1 ц плодів, грн.	185,1	52,8	160,9	14,2	1,1
Рівень рентабельності, збитковості, %	52,6	12,0	27,3	3,4	0,2

Урожайність плодів зерняткових і кісточкових у сільськогосподарських підприємствах країни у 2015 р. становила 104,5 ц/га, у 2016 р. – 101,9 ц/га, у 2017 р. - в середньому 103,1 ц/га, у 2018 – 2019 рр. відповідно 152,8 ц/га та 111,0 ц/га відповідно (табл. 14.2).

Собівартість продукції садівництва в господарствах України значно зросла в 2019 р. і становила 527,0 грн. Порівняно з 2015 р. вона підвищилась в 1,5 рази. У структурі собівартості плодів і ягід найбільшу частку займають витрати на оплату праці з нарахуваннями, утримання основних засобів та загально виробничі витрати.

У 2015 – 2019 рр. рівень цін на плодову продукцію зазнав коливань, так у 2017 р. ціна 1 ц плодів становила 750,2 грн, а в 2019 р. знизилась і становила 528,0 грн. В цих умовах виробництво продукції галузі у 2019 р. було рентабельним, сума прибутку на 1 ц плодів становила 1,1 грн. при рівні рентабельності – 0,2 %. Помітно, що рівень рентабельності в аналізованому періоді має тенденцію до зниження.

Економічна ефективність садівництва в цілому, і особливо, рівень рентабельності виробництва плодів та ягід, знаходиться в залежності від цін реалізації. Цінова ситуація на даному етапі несприятлива для розвитку садівництва роздрібні ціни достатньо високі, а закупівельні занадто низькі для товаровиробників. Сучасний їх рівень, з одного боку, не забезпечує доступність продуктів для населення, а з другого – не сприяє розширеному відтворенню виробництва, а в окремих господарствах не забезпечує відшкодування витрат.

Щоб підвищити матеріальну заінтересованість господарств у реалізації плодів у зимовий період, закупівельні ціни на яблука і груші підвищуються залежно від тривалості їх зберігання. Це дає змогу повніше задовольняти потреби населення у фруктах і підвищити рівень їх споживання.

Шляхи підвищення економічної ефективності садівництва. Для повного забезпечення населення фруктами України треба мати близько 850 тис. га садів і ягідників, з них 670 тис. га у плодоносному віці. При середній

урожайності плодів і ягід 70 ц/га (в інтенсивних садах – 100 ц/га) їх валовий збір можна довести до 4,5 млн т.

Дальший розвиток садівництва і підвищення його ефективності відбуватимуться на основі інтенсифікації виробництва плодово-ягідної продукції, яка передбачає заміну зріджених і морально застарілих садів новими інтенсивного типу, розширення площ зрошуваних насаджень, внесення органічних і мінеральних добрив, удосконалення сортового складу плодових культур, впровадження комплексної механізації виробничих процесів.

Рівень інтенсивності садівництва знаходиться в залежності від скороплідності та врожайності сортів, густоти насаджень, методів оформлення крони, застосування добрив та засобів захисту садів і ягідників, зрошення, впровадження механізації виробництва. Потрібно масштабніше використовувати раціональні типи насаджень та сучасні методи формування крон дерев, що сприятиме зміні технології виробництва.

До інтенсивних садів належать сади які передбачають загущення посадок та зниження висоти крони. формуванню інтенсивних типів дерев сприяє промислова культура природних карликів, що може підняти продуктивність та ефективність виробництва продукції садівництва. Яблуні та груші за таких умов вирощування починають плодоносити вже на третій-четвертий рік після садіння.

Площинне формування крон у інтенсивних садах дозволяє розміщувати значно більше дерев на 1 гектарі земельної площі: яблунь більше 800, вишень — 600—800, слив — більше 500. Такі умови вирощування створюють оптимальні умови для механізації виробничих процесів, за таких умов зростає продуктивність праці, підвищується якість плодів та зростає вихід продукції.

За даними Інституту садівництва УААН, дальша інтенсифікація садівництва на основі впровадження нових способів формування крони, збільшення насаджень на карликових і напівкарликових підщепах і за-

гущених посадок сприятимуть зростанню продуктивності садівництва, а отже, підвищенню економічної ефективності галузі.

Важливим фактором інтенсифікації садівництва є зрошення садів, яке забезпечує значне зростання їх урожайності порівняно з богарними. Ефективність зрошення залежить від способу поливу (найбільш перспективні – надкранове, крапельне, крапельно-імпульсивне).

Підвищенню ефективності садівництва сприяє вдосконалення сортового складу плодкових насаджень. У переважній більшості господарств України найефективнішими є зимові сорти яблуні, які перевищують літні і осінні сорти цієї породи за продуктивністю і рентабельністю виробництва. В поліських областях перевагу віддають осіннім сортам, але в цілому по країні зимові сорти є найприбутковішими.

Збільшення виробництва яблук зимових і осінніх сортів подовжує період споживання населенням свіжих фруктів майже до наступного врожаю, дає змогу раціональніше використовувати транспортні засоби в період напружених робіт. Капітальні вкладення на будівництво фруктосховищ окупаються за 1-2 роки додатковим прибутком від зберігання плодів і реалізації їх у зимовий період.

У вирішенні завдань дальшої інтенсифікації садівництва важлива роль належить комплексній механізації виробничих процесів. Особливо велику економію затрат праці забезпечує впровадження системи машин для збирання плодів та їх післязбиральної обробки.

Дальший розвиток садівництва пов'язаний з поглибленням спеціалізації і посиленням концентрації виробництва на базі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. Оптимальний розмір плодового саду у спеціалізованих садівничих господарствах лісостепових районів становить — 600-800, степових — 800-1000 га, а в агропромислових підприємствах— відповідно 1000 - 1200 га. Раціональна площа саду міжгосподарського агропромислового об'єднання з урахуванням конкретних умов становить 3-5 тис. га.

У господарствах, де садівництво є додатковою галуззю, площа саду може становити в поліських районах 200-250 га, лісостепових — 250-300, степових — 300-350 га. В усіх садівничих господарствах мають бути сформовані спеціалізовані бригади, створені цехи з переробки продукції, фруктосховища. Це забезпечуватиме високий рівень інтенсивності та економічної ефективності виробництва плодів і ягід.

У збільшенні виробництва плодово-ягідної продукції велике значення має розвиток галузі на основі широкого використання інновацій. В науково-дослідних інститутах садівництва створені перспективні сорти яблунь і груш, які пристосовані до місцевих умов і забезпечують урожайність відповідно 350-500-800 ц/га і 250-700 ц/га. Для інтенсивних садів розроблені прогресивні технології виробництва плодової продукції на основі інноваційної діяльності, що значно підвищує ефективність садівництва.

Сади із шпалерним формуванням крони сливи на рік раніше починають плодоносити і дають удвічі більший урожай, ніж насадження з округлою кроною. Ущільнені вишневі сади при механізованому обрізуванні крони в 3-4 рази підвищують урожайність порівняно із звичайними. Черешня з плоскою кроною в перші роки дає урожай удвічі-втричі вищий, ніж при "звичайному" формуванні крони.

Для механізації садівництва створені машини для обрізування плодових дерев, потоково-конвеєрного способу збирання зерняткових порід, збирання черешні, а також система машин для аерозольного, внутрішньогрунтового і крапельного зрошення садів. Інтенсифікація садівництва на основі широкого впровадження досягнень науки і передового досвіду є вирішальною умовою значного підвищення продуктивності насаджень, поліпшення якості плодів і ягід, зменшення витрат на виробництво продукції.

14. 2. Економіка виробництва винограду

Розвиток і розміщення виробництва. Виноград є цінним продуктом харчування з високими якісними характеристиками і лікувальними властивостями. Він багатий на цукор (глюкозу), органічні кислоти і вітаміни. Великий обсяг від вирощеного винограду є сировиною для приготування соків, мармеладу, варення, концентратів, вин та коньяків. Відходи виробництва вина використовують для виготовлення етилового спирту, оцету та багатьох інших продуктів. Із загального валового виробництва винограду 10 % використовують у свіжому вигляді, залишок переробляють на вина і соки. У нашій країні широко розвинуте виноробство із технічних сортів винограду.

Виноград є багаторічною культурою, яка потребує багато тепла, світла та вологи. Зважаючи на це, виноград вирощують в південних і західних областях України.

Переважно, площі виноградників розташовані на богарних землях у підприємствах АР Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. Ці регіони забезпечують близько 95 % валового збору винограду.

У 2018 р., порівняно з 2005 р., площа виноградників зменшилась майже на 40 тис. га або майже на 50,0 % і становила в 40,7 тис. га (таблиця 14. 3).

Виноградарство значною мірою зосереджене в сільськогосподарських підприємствах (близько 70,0 % виноградних насаджень і понад 58,5 % валового збору винограду). Майже 60 % площ виноградників розміщено в районах неукривного виноградарства, що значно підвищує ефективність галузі.

Рівень розвитку виноградарства визначається насамперед обсягами виробництва продукції, що в свою чергу залежить від розмірів площ та урожайності.

Таблиця 14.3

Розвиток виноградарства в Україні

Показник	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
усі категорії господарств						
Площа виноградних насаджень, у плодоносному віці тис. га	80,6	67,6	41,8	42,7	41,3	40,7
Урожайність, ц/га	54,9	60,3	92,3	88,4	99,3	114,7
Валовий збір, тис. т	443	408	386	378	410	467
Виробництво винограду на одну особу, кг	9,4	8,9	9,0	8,8	9,6	11,1
у т.ч. с-г підприємства						
Площа виноградних насаджень, у плодоносному віці тис. га	68,4	54,8	29,2	30,1	28,6	28,0
Урожайність, ц/га	37,7	47,4	70,7	73,3	84	94
Валовий збір, тис. т	258	260	206	221	240	262,7
господарства населення						
Площа виноградних насаджень, у плодоносному віці тис. га	12,2	12,8	12,6	12,6	12,7	12,7
Урожайність, ц/га	150,9	115,6	142,4	124,4	134	161
Валовий збір, тис. т	185	148	180	157	170	204,9

Площі під виноградниками в Україні починаючи з 1961 р. постійно зменшувалися. Тільки за період з 2010 по 2018 р. вони скоротилися майже на 27 тис. га або на 40,0 %. Рівень урожайності при цьому коливався по роках. Валовий збір винограду при цьому збільшився з 408 тис. т до 467 тис. т, або на 14,5 %. При цьому визначальним фактором значного зменшення обсягів валового виробництва винограду є скорочення площ виноградних насаджень.

Виноградарство належить до інтенсивних галузей аграрного виробництва. Галузь потребує значних капіталовкладень на закладання площ

насаджень, значних витрат коштів та праці на догляд за виноградниками і збирання винограду.

З початком плодоносного періоду починається продуктивне використання виноградників. У собівартість продукції відповідного року включаються амортизаційні відрахування. Норма амортизації розрахована на 40 років їх експлуатації. Період повернення нормативних капіталовкладень на закладання насаджень та вирощування їх до плодоносного віку на неполивних виноградниках при врожайності 50 ц/га – 3 роки, при 100 ц/га – півтора року після початку плодоношення або 7,5 – 6 років від часу садіння.

Економічна ефективність виробництва. Економічна ефективність виноградарства залежить від рівня врожайності, виробничих витрат на 1 га винограднику, якості винограду та цін його реалізації (табл. 14.4). Урожайність винограду у сільськогосподарських підприємствах в 2019 р. становила 53,8 ц/га.

Таблиця 11.4

**Економічна ефективність виробництва винограду
в сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Урожайність, ц/га	70,7	73,3	84,0	93,6	53,8
Собівартість 1 ц винограду, грн.	321,9	361,0	410,3	474,9	587,4
Ціна реалізації 1 ц, грн.	651,3	630,4	622,0	582,2	545,1
Прибуток на 1ц винограду, грн.	329,4	269,3	211,7	107,3	-42,3
Рівень рентабельності, %	102,3	74,6	51,6	22,6	-7,2

Собівартість 1 ц винограду за 2015 – 2019 рр. у сільськогосподарських підприємствах України підвищилась в 1,8 рази і в 2019 р. становила 587,4 грн. У структурі собівартості винограду значну частку займають витрати на оплату праці, що свідчить про високу трудомісткість його виробництва.

Економічна ефективність виробництва винограду значною мірою залежить від ціни його реалізації. Ціна реалізації винограду залежить від

його якості. За 1 т столових сортів винограду першого товарного сорту виплачується на 20 % більше, ніж другого сорту. Ціна реалізації винограду промислових сортів встановлюється залежно від його цукристості. Так, при підвищенні цукристості винограду з 17 – 18 % до 21 – 22 % ціна за 1 т продукції може зростати вдвічі. Рівень цін реалізації 1 ц винограду у 2015 – 2019 рр. свідчить про їх зменшення з 651,30 грн. до 545,1 грн.

Процес реалізації винограду сільськогосподарськими підприємствами характеризується тим, що за період з 2005 р. по 2019 р. значно зменшились обсяги його продажу заготівельним організаціям і переробним підприємствам та збільшились на ринку, комерційним структурам, а також у рахунок у рахунок оплати праці.

Шляхи підвищення економічної ефективності. Виділяють екстенсивний та інтенсивний напрями підвищення ефективності виноградарства. Перший - за рахунок розширення площ виноградників, другий - підвищення врожайності за рахунок додаткові вкладень засобів виробництва на 1 гектар площі насаджень. Урожайність винограду може сягати 70 – 90 центнерів з гектара в результаті ліквідації зріджених плантацій, оптимізації сортового складу, раціонального внесення добрив, використання зрошення, використання комплексу заходів по підвищенню якості винограду.

Велике значення надається застосуванню комплексної механізації та прогресивних технологій. Механізація виробничих процесів виступає основою підвищення продуктивності праці та зниження собівартості продукції у даній галузі. В аграрних підприємствах має впроваджуватися механізація такого виду робіт, як обрізування та збирання винограду технічних сортів. Засоби механізації можуть бути використані і при формуванні кущів винограду.

Високої ефективності дозволяє досягнути зрошення виноградників, яке буде сприяти підвищенню врожайності винограду. Передовий досвід показує, що при проведенні зрошення можна одержати 150 – 250 центнерів

винограду з одного гектара. У аграрних підприємствах урожайність зрошуваних виноградників зростає до 1,5 – 2 разів, а прибуток з одиниці площі - в 2 – 3 рази.

Спеціалізація і концентрація виноградарства також сприяють підвищенню його економічної ефективності. Доведено, що із розширенням площ плодоносних виноградників в підприємствах з 210 до 730 гектарів їх урожайність зростає в 1,6 рази, продуктивність праці – в 2 рази, а собівартість одного центнеру винограду зменшується практично на 70 відсотків. Наука та практика також підтверджують, що за раціонального розміру площі плодоносного винограднику раціональніше використовуються виробничі ресурси.

Особливі умови вирощування та переробки винограду потребують розвитку агропромислової інтеграції, що проявлятиметься в створенні агропромислових підприємств і виробничих об'єднань. Виноград мало транспортабельний та швидко псується, тому його як сировину треба негайно переробляти. Процес переробки винограду безпосередньо в аграрних підприємствах та його зберігання у промислових холодильниках підприємств суттєво підвищує економічну ефективність галузі. Урожайність винограду в таких підприємствах зростає на 25 – 30 відсотків, а продуктивність праці - на 40 -60 відсотків. Зважаючи на це, напрямом підвищення економічної ефективності виробництва винограду виступає концентрація його виробництва, переробки та зберігання у спеціалізованих підприємствах або у агропромислових об'єднаннях.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення виробництва плодово-ягідної продукції та винограду?
2. Розміщення і розвиток виробництва плодів, ягід і винограду?
3. Які особливості садівництва і виноградарства як галузей сільського господарства?

4. Які показники визначають конкурентоспроможність винограду?
5. Які фактори впливають на ціну реалізації плодів, ягід і винограду?
6. Які фактори впливають на рентабельність садівництва та виноградарства?
7. Яка ефективність впровадження інновацій у садівництві і виноградарстві?
8. Ефективність інтенсивно-індустріальних технологій у садівництві і виноградарстві?
9. Ефективність розвитку агропромислової інтеграції в садівництві і виноградарстві?
10. Які шляхи збільшення обсягів виробництва продукції садівництва і виноградарства та підвищення її економічної ефективності?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Особливостями садівництва і виноградарства як галузей сільського господарства є:

- 1) насадження відносять до оборотних засобів;
- 2) потребують великих капіталовкладень;
- 3) потребують незначних капіталовкладень;
- 4) потребують високопродуктивних орних земель.

2. Які з наведених показників характеризують економічну ефективність виробництва плодів і ягід?

- 1) рівень рентабельності;
- 2) обсяг реалізації продукції;
- 3) собівартість 1ц продукції;
- 4) рівень товарності;
- 5) прибуток на 1 га насаджень.

3. Які з названих процесів є напрямками інтенсифікації садівництва?

- 1) здача саду в оренду;

- 2) обрізка плодових дерев;
- 3) сортооновлення;
- 4) розширення площ садів.

4. На ціну плодів і ягід на ринку впливають:

- 1) собівартість плодів і ягід;
- 2) попит і пропозиція;
- 3) рівень товарності;
- 4) державне регулювання цін;
- 5) валовий збір.

5. Фактори, які безпосередньо впливають на рівень рентабельності виробництва плодів і ягід?

- 1) затрати праці на 1ц;
- 2) рівень товарності;
- 3) урожайність;
- 4) ціна реалізації 1ц продукції;
- 5) валовий збір.

6. У структурі собівартості 1ц винограду найвищу питому вагу займає стаття витрат?

- 1) вартість насіння;
- 2) амортизація основних засобів;
- 3) добрива;
- 4) заробітна плата з нарахуваннями;
- 5) орендна плата.

7. Показником економічної ефективності винограду є:

- 1) валове виробництво;
- 2) обсяг реалізації;
- 3) прибуток на 1ц продукції;
- 4) строки реалізації.

8. Конкуренентоспроможність винограду на ринку характеризується:

- 1) обсягом виробництва;
- 2) сортовим складом;
- 3) собівартістю 1ц продукції;
- 4) технологією вирощування;
- 5) рівнем товарності.

9. Собівартість 1ц винограду безпосередньо залежить від:

- 1) площі насаджень;
- 2) сорту винограду;
- 3) врожайності;
- 4) прибутку на 1га насаджень;
- 5) рівня рентабельності.

10. Фактори, які безпосередньо впливають на прибутковість виробництва винограду?

- 1) обсяг реалізації продукції;
- 2) рівень товарності;
- 3) спеціалізація і концентрація винограду;
- 4) ціна реалізації 1ц продукції.

ТЕМА 15. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА І ВИКОРИСТАННЯ КОРМІВ

15.1 Кормова база і її значення у розвитку тваринництва

15.2 Джерела кормових ресурсів та їх економічна характеристика

15.3 Економічна оцінка кормових культур, кормів і раціонів

15.4 Виробництво і використання комбікормів

15.5 Шляхи створення міцної кормової бази і здешевлення виробництва кормів

15.1. Кормова база і її значення у розвитку тваринництва

Одніє із важливих передумов розвитку тваринництва в Україні виступає формування міцної кормової бази в підприємстві. Це впливає на можливості зростання поголів'я худоби та підвищення продуктивності поголів'я, а це визначає динаміку зростання та рівень виробництва продукції тваринництва. Умовою підвищення продуктивності галузі тваринництва визнається формування і зміцнення кормової бази.

Кормова база розглядається як обсяг та структура кормів, комплекс виробництва і використання в галузі тваринництва. Формування кормової бази кожного підприємства пов'язане з такою системою та структурою їх виробництва, яка б забезпечувала у повному обсязі худобу та птицю різноманітними та якісними кормами. Формування кормової бази безпосередньо включає комплекс з виробництва та використання кормів, що передбачає певну структуру посівних площ кормових культур, технологіє виробництва кормових культур, їх заготівлі, зберігання та приготування кормів для згодовування худобі та птиці.

В галузі тваринництва використовують рослинні корми, корми тваринного походження та мінеральні корми. Корми рослинного походження включають концентровані, соковиті, грубі та зелені.

Кормова база створюється із кормів різного видового складу з врахуванням галузі тваринництва та природно-економічних умов підприємства. Загальну кількість кормів визначають у кормових одиницях. В

Україні за одиницю поживності кормів береться поживність одного кілограма вівса середньої якості. Співвідношення різних видів кормів за поживністю визначає *структуру кормової бази*. Першочергове завдання зміцнення кормової бази полягає в забезпеченні раціональної годівлі тварин кормами, які є збалансованими за всіма поживними речовинами. Раціони тварин повинні мати оптимальне співвідношення всіх поживних речовин.

Співвідношення певних видів кормів за поживністю характеризує структуру раціону. Оптимальність кормових раціонів забезпечує підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин.

Тваринницькі галузі суттєво різняться за співвідношенням кормів в раціоні. Так, в раціонах годівлі свиней та птиці більше концентрованих кормів. В галузі птахівництва на концентровані корми припадає 97 відсотків витрачених кормів, у галузі свинарства більше 80 відсотків. В кормових раціонах галузі скотарства концентровані корми займають 25-27 відсотків. В раціонах годівлі ВРХ 19-20 відсотків кормів становить силос, 18 відсотків сіно, сінаж і солома, біля 30 відсотків зелені корми сіяних трав та природних пасовищ. В галузі вівчарства найбільшу питому вагу займають пасовищні і грубі корми. Пасовищні корми у аграрних підприємствах становлять більше 23 відсотків, грубі більше 33 відсотків кормових раціонів овець.

Виробництво кормів має надзвичайне значення для розвитку галузі тваринництва, тосу що продуктивність тварин на 50-80 % залежить від годівлі тварин, тому що корми та годівля чинять більший вплив на тварин, чим порода та походження.

Таким чином, стан кормової бази суттєво впливає на продуктивність худоби та птиці та на обсяги виробництва продукції галузі тваринництва. Рівень розвитку кормової бази характеризується: обсягом виробництва кормів на один гектар сільськогосподарських угідь, на один гектар кормової площі, на 1 умовну голову худоби (ц корм. од.).

Кормова площа являє собою частину сільськогосподарських угідь, яка використовується для виробництва кормів. Розраховують розмір кормової площі підприємства P_k (га) за формулою

$$P_k = P_o + P_n + \frac{B_1}{Y_1} + \frac{B_2}{Y_2} + \frac{B_3}{Y_3},$$

де P_o - площа кормових культур, га; P_n - площа природних кормових угідь, га; B_1, B_2, B_3 - частина валового збору сільськогосподарських культур, що використовується на корми, ц; Y_1, Y_2, Y_3 - урожайність сільськогосподарських культур, частина валового збору яких виділяється на корми, ц/га.

Показники виробництва кормів на один гектар кормової площі (ц корм, од.) застосовуються для порівняння стану кормової бази у різних підприємствах, та для визначення можливостей розвитку тваринницьких галузей на перспективу.

Динаміка витрат кормів худобі та птиці в Україні свідчить про те, що в кормовій базі відбулися певні кількісні та якісні зміни (табл. 15.1). У 2005 р. в Україні було витрачено на годівлю худобі та птиці 37,5 млн. т корм, од., або по 32,4 ц на одну умовну голову.

Таблиця 15.1

Динаміка витрат кормів худобі та птиці в Україні
(усі категорії господарств, млн. т корм, од.)

Показник	Рік					
	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Всього кормів	33,9	31,0	30,4	29,7	30,0	29,6
у т.ч. концентрованих	14,8	14,7	14,4	14,1	16,0	16,3
Витрати кормів з розрахунку на одну умовну голову великої рогатої худоби, ц	31,0	30,8	31,2	31,1	32,0	31,9

У 2019 р. порівняно з 2010 р. обсяг витрачених кормів у тваринництві зменшився до 29,6 млн. т корм, од., або на 12%. Проте витрати кормів на одну умовну голову залишались майже на одному рівні – близько 31 ц. При цьому рівень розвитку кормової бази сільськогосподарських підприємств недостатній і стримує інтенсивний розвиток тваринницьких галузей. Тваринництво України буде забезпечено кормами тоді, коли річні витрати кормів на одну умовну голову становитимуть 35-40 ц корм. од. Це вимагає збільшення виробництва кормів на 20-25 %. Кожне господарство повинне якомога повніше забезпечити потреби тваринництва у високоякісних соковитих і грубих кормах за рахунок власного виробництва.

Господарства окремих районів і областей України мають різний рівень кормовиробництва. В передових господарствах, де широко застосовують інтенсивні технології вирощування зернофуражних і кормових культур, здійснюють докорінне поліпшення природних сіножатей і створюють багаторічні культурні пасовища, вихід кормів досягає 45-55 ц корм. од. з 1 га сільськогосподарських угідь.

Велике значення для розвитку тваринництва має також якість кормів. Ефективність використання кормів залежить від забезпечення у раціонах годівлі тварин певного співвідношення кормових одиниць, перетравного протеїну та мінеральних речовин. На кожен кормову одиницю повинно припадати 100-110 г перетравного протеїну, для молодняка великої рогатої худоби - 110-120 г і птиці - до 150 г. Таке співвідношення забезпечує повноцінне і раціональне використання кормів. Проте кормова база переважної більшості господарств не забезпечує такого співвідношення, кормові раціони, як правило, мають значний дефіцит перетравного протеїну, каротину, мікроелементів та інших поживних речовин.

Стан кормової бази характеризує також оплата корму продукцією, що свідчить про ефективність використання кормів і визначається виходом продукції на 1 ц корм. од. Ефективність використання кормів тваринами різних видів і статево-вікових груп неоднакова. Істотними факторами

підвищення оплати корму продукцією є рівень годівлі та продуктивність тварин. Чим вищий продуктивний потенціал тварин, тим більша частка кормів, що перетворюється на продукцію, і тим більше одержують продукції з розрахунку на 1 ц корм. од. згодованих кормів.

Ефективність використання кормів визначається також витратами кормових одиниць на 1 ц продукції тваринництва, що характеризують кормомісткість її виробництва. Витрати кормів на одиницю продукції тваринництва - величина непостійна. Вона залежить від рівня продуктивності тварин, якості кормів, збалансованості та повноцінності раціонів. У зменшенні витрат кормів та підвищенні їх засвоюваності важлива роль належить мінеральним кормам, мікроелементам і вітамінам.

У середньому в сільськогосподарських підприємствах України в 2019 р. на 1 ц молока було витрачено 0,89 ц корм, од., на 1 ц приросту молодняку великої рогатої худоби – 13,95, на 1 ц приросту свиней – 4,84 ц корм, од., що перевищує науково обґрунтовані норми. Проте ефективність використання кормів у 2010 - 2019 рр. підвищилась, що свідчить про зниження кормомісткості виробництва продукції тваринництва.

Отже, розвиток кормової бази господарства необхідно оцінювати як за виходом кормів з 1 га сільськогосподарських угідь, досягнутим рівнем годівлі тварин, так і за показниками, які характеризують кінцеві результати: оплатою кормів продукцією та кормомісткістю її виробництва.

Від стану і розвитку кормової бази значною мірою залежить ефективність виробництва продукції тваринництва, на рівень якої впливають витрати кормів на одиницю продукції та їх собівартість. У загальних витратах виробництва різних видів продукції тваринництва вартість кормів становить від 35 до 75%.

Через неповноцінність кормових раціонів за поживними речовинами фактичні витрати кормів на виробництво продукції тваринництва значно перевищують науково обґрунтовані нормативи. Крім того, в господарствах.

спостерігається значне подорожчання усіх видів кормів. Це свою чергу, є важливим фактором підвищення собівартості продукції тваринництва.

15.2. Джерела кормових ресурсів та їх економічна характеристика

Джерела кормових ресурсів досить різноманітні. Раціональне використання їх є одним з найважливіших завдань кормовиробництва. Основні джерела кормів такі: польове кормовиробництво, природні сіножаті та пасовища і відходи переробної промисловості. Головним джерелом кормів є *польове кормовиробництво*, частка якого в структурі кормової бази в цілому по країні становить понад 85 %.

З розвитком сільського господарства польове кормовиробництво перетворилося на велику спеціалізовану галузь. Основними кормовими культурами є багаторічні та однорічні трави, кукурудза на силос і зелений корм та кормові коренеплоди. Посівна площа під кормовими культурами в 2019 р. порівняно з 2010 р. скоротилась майже в 1,5 рази становила 1,7млн.га. (табл. 15.2).

Таблиця 15.2.

Динаміка посівних площ кормових культур в Україні (усі категорії господарств), тис.га

Показник	Рік					
	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Площа кормових культур	2537	1942	1861	1802	1802	1725
у тому числі:						
багаторічні трави	1238	1027	995	955	955	921
однорічні трави	583	393	374	353	353	312
кукурудза на силос і зелений корм	470	308	284	288	288	243
кормові коренеплоди	246	214	208	206	206	192

За 2010 - 2019 рр. в польовому кормовиробництві відбулися певні структурні зміни. Так, частка посіву багаторічних трав збільшилась з 48,8 %

до 53,4 %, кормових коренеплодів - з 9,7 % до 11,1 %. Водночас частка кукурудзи на силос і зелений корм знизилась з 18,5 % до 14,1 %, а посівів однорічних трав з 23% до 18,1 %.

При цьому необхідно зауважити, що збільшення частки кормових культур у структурі посівних площ не завжди бажане, оскільки призводить до скорочення посівів інших сільськогосподарських культур. В цих умовах доцільно використовувати високопродуктивні кормові культури, а виробництво кормів з орних земель збільшувати за рахунок підвищення їх урожайності.

Посіви кормових культур - це лише одне з джерел надходження кормів від польового кормовиробництва. Багато кормів дають *зернові і зернобобові культури*. Основні зернофуражні культури – ячмінь, овес, кукурудза на зерно і горох - у 2019 р. займали 54,8 % посівів зернових культур.

Структура польового кормовиробництва вимагає вдосконалення, насамперед значного розширення посівів кукурудзи на зерно. У структурі посівів зернових культур ще недостатньо зернобобових культур, які містять багато протешу (20-40 %) і забезпечують повноцінність кормових раціонів. У вирішенні білкової проблеми важливого значення набуває також вирощування сої, боби якої містять 36-44 % білка, 18-27 % олії, а також вуглеводи, мінеральні речовини і вітаміни.

В умовах Полісся для поповнення ресурсів кормового білка вирощують білий солодкий люпин, який за своєю цінністю не поступається перед соєю. Зерно білого люпину районованих сортів містить 38-44 % протеїну, а також необхідні для тварин амінокислоти.

Істотним джерелом надходження кормів є *побічна продукція* галузей рослинництва. Багато таких кормів дають зернове господарство та технічні культури, на корм худобі використовують також відходи овочівництва і певну частину валового збору некондиційної картоплі. В господарствах, які вирощують цукрові буряки, для годівлі худоби використовують гичку.

У різних районах України на значних площах вирощують повторні післяякісні та післяжнивні посіви. Широке впровадження повторних посівів дає змогу інтенсивніше використовувати землю, збільшити виробництво кормів.

Важливим джерелом кормів є *природні кормові угіддя*. Вони дають найбільш дешеві грубі і зелені корми. В Україні площа природних кормових угідь сільськогосподарських підприємств і громадян нині становить 4,9 млн. га. В структурі сільськогосподарських угідь природні сіножаті та пасовища займають всього 13,4%, що свідчить про порівняно низьку забезпеченість ними господарств. З природних сіножатей одержують значну кількість грубих кормів. Проте врожайність сіна ще низька (8-12 ц/га), тоді як при докорінному поліпшенні сіножатей вона підвищується до 40-60 ц/га. Значний економічний ефект дає організація культурних багаторічних пасовищ, особливо в районах достатньої зволоженості та на зрошуваних землях.

Для годівлі тварин використовують *відходи переробної промисловості*- борошномельної, олійної, цукрової, пивоварної та ін. У господарствах, які вирощують цукрові буряки для промислової переробки, відходи цукрового виробництва (жом і меляса) є значним джерелом кормів для тваринництва. Макуха як продукт переробки насіння олійних культур - цінний концентрований корм, який містить 25-35 % перетравного протешу. Соняшникова і лляна макуха широко використовується для годівлі худоби, особливо дійних корів. Кормові ресурси свинарства, особливо в приміських зонах, поповнюють відходи підприємств громадського харчування.

Джерела кормових ресурсів у кожному господарстві досить різноманітні, тому їх економічне значення в зміцненні кормової бази та розвитку тваринництва неоднакове. Вдосконалення структури кормовиробництва і підвищення його ефективності вимагають обов'язкової економічної оцінки кормових культур.

15.3. Економічна оцінка кормових культур, кормів і раціонів

Зміцнення кормової бази передбачає встановлення найбільш ефективних кормових культур в конкретних природних і економічних умовах підприємства. Це визначає проведення економічної оцінки як кормових культур, так і окремих видів кормів та раціонів. Від результату такого вибору значною мірою залежать рівень використання землі, собівартість виробництва тваринницької продукції та її рентабельність.

Ефективність виробництва кормових культур характеризується рівнем їх урожайності. Необхідно зважати на те, що в 1 центнері корму різних культур міститься різна кількість поживних речовин та перетравного протеїну. Тому для оцінки кормових культур слід використовувати вихід кормових одиниць та перетравного протеїну з одного гектару посівної площі.

З метою оцінки кормових культур використовують таку систему показників: вихід з одного гектару посіву кормових одиниць, перетравного протеїну та кормопропротеїнових одиниць (ц); собівартість виробництва одного центнеру кормових та кормопропротеїнових одиниць; затрати праці на один центнер кормових та кормопропротеїнових одиниць.

Кормові культури суттєво різняться по співвідношенню кормових одиниць та перетравного протеїну. Одні культури характеризуються високим виходом кормових одиниць з 1 гектара, але при цьому корми бідні на білок, інші навпаки. Раціони тварин мають містити певне співвідношення кормових одиниць та перетравного протеїну для безпосередньо ефективного використання кормів. Задля комплексної оцінки кормових культур застосовують показник виходу кормопропротеїнових одиниць з 1 гектара площі. Кількість умовних кормопропротеїнових одиниць з одного гектара конкретної кормової культури визначають за формулою

$$КПО = \frac{Y(K_o + 10П_n)}{2},$$

де КПО - вихід кормопротеїнових одиниць з 1 га посіву, ц; У - урожайність кормової культури, ц/га; K_0 - вміст кормових одиниць в 1 ц корму, ц; P_n - вміст перетравного протеїну в 1 ц корму, ц; 10 і 2 - коефіцієнти.

Кормопротеїнова одиниця є умовним показником і в зоотехнічній практиці не використовується, оскільки в годівлі тварин 1 корм. од. і 100 г перетравного протеїну не рівноцінні. Проте вихід кормопротеїнових одиниць з гектара посіву характеризує поживну якість кормів з урахуванням енергетично-протеїнового співвідношення і дає змогу об'єктивніше оцінювати і порівнювати ефективність кормових культур. Центнер корму, що забезпечує оптимальне співвідношення кормових одиниць і перетравного протеїну, містить 1 ц кормопротеїнових одиниць.

Для економічної оцінки кормових культур використовують систему показників, які безпосередньо не зіставні. Кожний з показників характеризує з різного боку рівень ефективності виробництва однієї й тієї самої культури. Тому для комплексної оцінки окремих кормових і зернофуражних культур по кожній з них обчислюють суму коефіцієнтів. Кормові культури, які мають більшу суму коефіцієнтів, характеризуються відповідно вищим рівнем економічної ефективності і сприяють зміцненню кормової бази.

Показники економічної оцінки кормових культур для більшої достовірності визначають у середньому за три роки. Порівняння показників оцінки різних кормів дає змогу виявити найбільш економічно вигідні, а також обґрунтувати раціональну структуру посівних площ кормових культур.

Економічну оцінку кормових культур здійснюють також за показниками ефективності виробництва певної тваринницької продукції. Для порівняння кормових культур за ефективністю використання необхідно визначити кількість продукції тваринництва (молока, приросту великої рогатої худоби та ін.), яку можна одержати від згодовування цих кормів з 1 га посіву. Потім з урахуванням грошової оцінки продукції тваринництва, витрат на її виробництво та на вирощування і заготівлю кормів визначають умовний

чистий дохід на 1 га посіву кормової культури. Розмір умовного чистого доходу при вирощуванні кормових культур розраховують за формулою:

$$ЧД = \frac{КПО}{В_к} (Ц - С) - В_в,$$

де ЧД - чистий дохід з 1 га кормової культури, грн.; КПО - вихід кормопротеїнових одиниць з 1 га посіву, ц; V_k - витрати кормів на 1 ц відповідної тваринницької продукції за нормативом, ц корм, од.; Ц - ціна реалізації 1 ц продукції тваринництва, грн.; С - собівартість 1 ц тваринницької продукції без вартості кормів, грн.; V_v — виробничі витрати на 1 га кормової культури, грн.

За проведеними розрахунками одержують умовну величину чистого доходу на 1 га посіву окремої кормової культури. При виробництві певних видів продукції тваринництва в раціонах використовують корми не з однієї культури, а відповідного їх набору. Проте кормові культури не належать до товарних. Корми витрачаються на виробництво продукції тваринництва, і їх вартість реалізується через цю продукцію. Тому розмір чистого доходу від можливого виробництва і реалізації певної продукції тваринництва може дати найбільш об'єктивну і комплексну оцінку кормових культур.

Економічна оцінка окремого *виду корму* здійснюється на підставі даних оцінки кормових культур, що складають його, з урахуванням витрат на його приготування, зберігання і роздачу, а також виходу і збереження поживних речовин у кормі за період використання. Так, виробництво сінажу і трав'яного борошна з зеленої маси однорічних і багаторічних трав вимагає додаткових витрат. Проте поживність сінажу середньої якості прирівнюється до високоякісного сіна, а втрати поживних речовин значно менші, ніж у сіні та силосі. Трав'яне борошно за вмістом кормових одиниць близьке до концентрованих кормів, а за вмістом перетравного протешу поступається тільки перед зернобобовими культурами. При цьому також враховують, що використання сінажу і трав'яного борошна зменшує витрати на зберігання і роздачу кормів, а процес годівлі ними можна повністю механізувати.

Дані економічної оцінки кормових культур та окремих видів кормів використовують для визначення найбільш ефективних кормових раціонів і типів годівлі тварин. Залежно від умов кормовиробництва в окремих господарствах і зонах раціони кормів мають різну структуру.

Типи годівлі тварин характеризуються нормами і структурою кормів у раціонах. У скотарстві розрізняють такі типи годівлі: силосно-коренеплідний, силосно-жомовий, силосно-концентратний, сінажно-коренеплідний та інші. У свинарстві переважають концентратний, концентратно-коренеплідний і концентратно-коренебульбоплідний типи годівлі.

За рівнем годівлі молодяку великої рогатої худоби розрізняють такі її типи: інтенсивний (середньорічні витрати кормів на голову 25-30 ц корм. од.), середньоінтенсивний (20 - 25 ц корм, од.) і малоінтенсивний (до 20 ц корм. од.).

Економічну ефективність *кормових раціонів і типів годівлі* тварин характеризують такі показники: продуктивність худоби і птиці, витрати кормів на одиницю тваринницької продукції, собівартість 1 ц корм. од. у раціоні, собівартість 1 ц продукції тваринництва та рівень рентабельності її виробництва.

Економічна оцінка кормових раціонів і типів годівлі худоби і птиці визначається на основі порівняння показників дослідної і контрольної груп тварин. Раціональний тип годівлі передбачає повне забезпечення тварин поживними речовинами з урахуванням їх продуктивності, зниження собівартості кормових одиниць і підвищення ефективності виробництва тваринницької продукції. За економічною оцінкою кормових ресурсів визначають оптимальну кормову площу та раціональну структуру посівів кормових культур відповідно до типу годівлі тварин. Оптимізація структури кормових площ на основі застосування економіко-математичних методів забезпечує значний економічний ефект.

15.4. Виробництво і використання комбікормів

Важлива роль у поліпшенні якості кормових ресурсів та підвищенні ефективності їх використання належить комбікормам. Це однорідні суміші різних кормів, які виготовляються за науково обґрунтованими рецептами для найбільш повного задоволення потреб певних видів і груп тварин у поживних речовинах.

Для комбікормової промисловості основну масу сировини (близько 85%) постачає сільське господарство. Комбікорми складаються на 60-80% з фуражного зерна, на 8-10% з макухи, шроту, меляси і сухого жому, а також з білкових кормів тваринного походження (м'ясо-кісткового і рибного борошна), мінеральних речовин і вітамінів. Для виробництва комбікормів використовується зерно різних зернових і зернобобових культур. Особливо цінними компонентами комбікормів є зерно кукурудзи і зернобобових. В середньому вони повинні становити відповідно 41 і 18 % зернової частини.

Комбікорми мають оптимальне співвідношення кормових одиниць і перетравного протеїну, мінеральних речовин, амінокислот і вітамінів. Вони значно підвищують ефективність використання не тільки концентрованих, а й усіх видів кормів. Використання 1 т комбікормів для годівлі худоби і птиці порівняно із звичайним концентрованим кормом дає змогу додатково одержувати 2,5-3 ц молока, 35-40 кг приросту живої маси, 750-900 яєць. При цьому зменшуються на 20 % витрати кормів на одиницю продукції, знижується її собівартість та підвищується рентабельність виробництва.

Комбікормова промисловість нашої країни виробляє досить складні комбіновані корми, які можуть забезпечити повноцінну годівлю тварин різних видів і статево-вікових груп. Приблизно третя частина комбікормів виробляється в гранулах і брикетах, що підвищує ефективність їх використання. Застосування комбікормів дає змогу докорінно змінити технологію годівлі тварин і значно підвищити рівень механізації роздачі

кормів на фермах. Без цього переведення тваринництва на індустриальні технології було б неможливим.

У комбікормовій промисловості виробляються також білково-вітамінні добавки, премікси та білок кормовий мікробіологічний. Білково-вітамінні добавки (м'ясо-кісткове і рибне борошно, макуха тощо) мають високий вміст білка, а також мінеральні речовини, вітаміни і антибіотики. Премікси використовують для збагачення комбікормів і поліпшення їх поживних якостей.

У господарствах частка комбікормів у загальній кількості згодованих худобі та птиці концентрованих кормів значно зменшилась. Переважна частина концентрованих кормів нині використовується у вигляді розмеленого зерна або простих сумішей його. Комбікормів згодовується недостатньо, особливо свиням і птиці.

Дальший розвиток комбікормової промисловості передбачає створення відповідної сировинної бази, збільшення виробництва високобілкових кормів. Для розв'язання цієї проблеми в господарствах необхідно розширити посіви, підвищити врожайність зернобобових культур (гороху, сої, вики, люпину та ін.), збільшити виробництво високобілкових відходів переробної промисловості (макухи, шроту, м'ясо-кісткового і рибного борошна), розширити виробництво кормових дріжджів, синтетичних амінокислот та азотовмісних речовин (карбаміду, солей амонію). Треба відновлювати потужності діючих і будувати нові комбікормові заводи для забезпечення потреб великих спеціалізованих господарств та інших сільськогосподарських підприємств. Розміщення, комбікормових підприємств з урахуванням потреби в кормах і забезпечення сировиною зменшує витрати на перевезення і сприяє здешевленню виробництва тваринницької продукції.

15.5. Шляхи створення міцної кормової бази і здешевлення виробництва кормів

Основою високої продуктивності та результативності тваринництва є повноцінна годівля поголів'я дешевими кормами. Наукові дослідження та досвід господарств свідчать, що, реалізувавши генетичний худоби, яка утримується у господарствах нашої країни, можна збільшити виробництво продуктів тваринництва в півтора-два рази. Це потребує вдосконалити кормовиробництво та перетворити дану галузь в спеціалізовану галузь аграрного виробництва.

В нашій країні головним джерелом кормів виступає польове кормовиробництво. Тільки незначну частину кормових ресурсів отримують від природних кормових угідь. В зв'язку з цим перевага надається інтенсифікації польового кормовиробництва. Інтенсифікація виробництва кормів характеризується збільшенням виходу кормів з одного гектара площі, поліпшенням якісних характеристик, впровадженням прогресивних технологій.

Природно-економічні умови нашої країни обумовлюють зональні особливості інтенсифікації виробництва кормів. Найважливішими з них являються ті, які забезпечують зростання врожайності кормових культур, зниження затрат праці та витрат виробництва кормів.

Основним напрямом інтенсифікації виробництва кормів являється внесення органічних та мінеральних добрив, а це впливає на рівень урожайності кормових культур. Так, один центнер мінеральних добрив забезпечує приріст урожаю зернофуражних культур 1,1 центнера, кукурудзи на силос – 10 центнерів, кормових коренеплодів - 8-10 центнерів, сіна багаторічних трав - 4,5 центнера, сіна природних сіножатей - 5,3 центнера.

Добрива покращують якість кормів, за рахунок підвищення вмісту перетравного протеїну, мінеральних речовин та вітамінів. В умовах зони

Полісся внесення повного мінерального добрива разом із органічним підвищує вміст протеїну у кормових культурах на 30-50 відсотків.

Значно збільшується обсяги виробництва кормів при їх вирощуванні на меліорованих землях. На зрошуваних землях півдня нашої країни найкращі підприємства одержують з одного гектара 60-80 центнерів зерна кукурудзи та 600-800 центнерів зеленої маси цієї культури, 80-100 центнерів сіна та 350-400 центнерів зеленої маси люцерни. На осушених землях зони Полісся при відповідних агротехнічних заходах вирощують по 600-800 центнерів кормових коренеплодів, 40-50 центнерів сіна конюшини з одного гектара.

Суттєве збільшення врожаю гарантує хімічна меліорація кислих ґрунтів.

Для інтенсифікації галузей тваринництва важливе значення має кількість та якість концентрованих кормів в раціонах годівлі. Частка концентрованих кормів у загальних витратах кормів в 2017 році складала 36,0 відсотків. Повноцінність зернофуражу може бути підвищена за рахунок збільшення виробництва кукурудзи, гороху та сої за рахунок збільшення урожайності, а також розширення посівів в групі зернових культур.

Значне місце відводиться впровадженню науково обґрунтованої структури посівів зернофуражних та кормових культур. Інститут землеробства рекомендує наступну структуру посівів кормових культур: багаторічні трави - 49,2 %, силосні культури - 29,6, однорічні трави - 13,7, кормові коренеплоди і баштанні - 7,0, інші культури - 0,5%. Посіви багаторічних трав в групі кормових культур мають становити на Поліссі 55-60%, Лісостепу - 60-65, Степу 42-45 %.

Збільшення виробництва кормів у польовому кормовиробництві досягається за рахунок розширення повторних післяукісних та післяжнивних посівів, впровадженням посівів багатокомпонентних сумішей трав. В підприємствах зони Полісся висівають такі суміші: ранньо-весняні; пізньовесняні; пожнивні.

Напрямом інтенсифікації виробництва кормів являється суттєве поліпшення природних кормових угідь та створення культурних сіножатей і пасовищ. Для цього проводять осушення угідь, створюють зрошувані сіножаті та пасовища, застосовують мінеральні добрива та інші заходи. Найбільш важливими в даному випадку являються багаторічні культурні зрошувані пасовища, що здійснюють забезпечення худоби зеленими кормами. Врожайність зрошуваних культурних пасовищ становить 70-80 центнерів кормових одиниць з одного гектара. Пасовищні корми є не дорогими, витрати по формуванню культурного зрошеного пасовища окупуються протягом 1-2 років.

Інтенсифікація виробництва кормів включає також впровадження прогресивних технологій збирання, зберігання та приготування кормів. Це підвищує якість кормових раціонів, зменшує втрати поживних речовин. Подальший розвиток тваринництва передбачає збільшення виробництва грубих кормів, особливо сіна. Застосування традиційного способу заготівлі сіна багаторічних трав обумовлює втрату майже 50 відсотків поживних речовин. Зменшуються втрати поживних речовин при заготівлі сіна активним вентиляванням.

Дедалі більше використовується сінаж. При виготовленні сінажу зберігається значна кількість поживних речовин. В сінажі зберігається більше 80 відсотків поживних речовин урожаю зеленої маси.

Велике значення у покращенні стану кормової має виробництво трав'яного борошна, яке являє собою високоякісний білково-вітамінний корм і відноситься до концентрованих кормів. Один кілограм трав'яного борошна містить 0,7-0,75 кормових одиниць, 100-140 грам перетравного протеїну та 200-250 кілограм каротину. Такий корм економічно вигідніше виготовляти в вигляді гранул та брикетів. Даний спосіб заготівлі кормів гарантує збереження у трав'яному борошні, гранулах та брикетах 90-95 відсотків поживних речовин зеленої маси.

Якісні параметри кормових раціонів будуть підвищуватися за рахунок повноцінних гранульованих та брикетованих кормів, які виготовляють із зеленої маси кукурудзи та зернофуражних культур. Дані корми у раціонах годівлі корів можуть становити 50 відсотків, в раціонах молодняка ВРХ та овець близько 80 відсотків. Використання гранульованих та брикетованих кормів обумовлює комплексну механізацію та автоматизацію при виробництві кормів і при організації годівлі тварин.

Резервом збільшення кормових ресурсів являється використання відходів переробної промисловості, які виступають важливим джерелом поживних та якісних кормів.

Розвиток кормової бази обумовлює достатній рівень годівлі тварин та підвищення їх продуктивності. В той же час спеціалізоване виробництво кормів виступає базою зменшення вартості виробництва кормів, що веде до зниження собівартості продукції галузі тваринництва та підвищення рентабельності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте поняття кормової бази?
2. Значення кормової бази у розвитку тваринництва.
3. Сучасний стан розвитку кормової бази?
4. Які джерела кормових ресурсів в Україні?
5. Який стан виробництва і ефективність використання комбікормів?
6. Які основні напрямки інтенсифікації кормовиробництва?
7. Які основні заходи щодо поліпшення ефективності виробництва і використання кормів?
8. Які основні напрямки збільшення та здешевлення виробництва кормів по зонах України?
9. Які показники визначають економічну оцінку кормових культур, кормів і раціонів?

10. Яка ефективність використання комбікормів на сучасному етапі розвитку тваринництва?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які показники характеризують рівень розвитку кормової бази?

- 1) урожайність кормових культур;
- 2) виробництво кормів (ц корм.од.) на 1га с.-г. угідь;
- 3) вихід кормів (ц корм. од.) з га посіву кормових культур;
- 4) виробництво продукції тваринництва на 1ц корм.од.

2. Які показники характеризують рівень розвитку кормової бази?

- 1) витрати кормів на 1ц продукції тваринництва;
- 2) витрати кормів на одну умовну голову;
- 3) витрати кормів на одну корову;
- 4) витрати кормів на одну основну свиноматку.

3. Які показники характеризують стан кормової бази?

- 1) продуктивність худоби і птиці;
- 2) витрати кормів на одну корову;
- 3) витрати кормів на 1ц продукції тваринництва;
- 4) витрати кормів на одну умовну голову.

4. Кормова площа с.-г. підприємства включає:

- 1) площу ріллі;
- 2) посіви кормових культур;
- 3) посіви картоплі;
- 4) посіви овочевих культур.

5. Показники економічної оцінки кормових культур:

- 1) вихід продукції тваринництва на 1 ц корм.од. ;
- 2) вихід продукції тваринництва на 1 га с.-г. угідь;
- 3) вихід кормових одиниць з 1 га кормових культур;
- 4) урожайність кормових культур.

6. Показники економічної оцінки кормових культур:

- 1) вихід продукції тваринництва на 1 га кормової площі;
- 2) вихід продукції тваринництва на 1 ц корм.од. ;
- 3) урожайність кормових культур;
- 4) вихід кормопротеїнових одиниць з 1 га кормових культур.

7. Показники економічної оцінки кормових культур:

- 1) собівартість 1 ц різних видів кормів;
- 2) собівартість 1 ц корм. од. кормових культур;
- 3) собівартість 1 ц продукції тваринництва;
- 4) витрати кормів (ц корм. од.) на 1 ц продукції тваринництва.

8. Основні напрями інтенсифікації кормовиробництва:

- 1) збільшення виробництва кормів на 1 га с.-г. угідь;
- 2) збільшення посівних площ кормових культур;
- 3) збільшення витрат кормів на одну голову;
- 4) впровадження комплексної механізації.

9. Основні напрями інтенсифікації кормовиробництва:

- 1) збільшення обсягів виробництва кормів;
- 2) збільшення посівних площ кормових культур;
- 3) впровадження прогресивних технологій приготування і зберігання кормів;
- 4) збільшення виробництва кормів на 1 га кормової площі.

10. Розвиток кормової бази забезпечує:

- 1) підвищення продуктивності тварин;
- 2) високий рівень годівлі;
- 3) збільшення виробництва кормів;
- 4) збільшення посівних площ кормових культур.

МОДУЛЬ 3. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА

ТЕМА 16. ЕКОНОМІКА СКОТАРСТВА

16.1. Значення, види і розвиток скотарства

16.2. Ефективність виробництва молока та вирощування і відгодівлі молодняка великої рогатої худоби

16.1. Значення, види і розвиток скотарства

Найважливішою галуззю продуктивного тваринництва України є скотарство. Розведення великої рогатої худоби представляє великий економічний інтерес, насамперед тому, чого від нього отримують найцінніші висококалорійні продуктів харчування. Результатом господарського використання великої рогатої худоби являється одержання молока і м'яса, котрі відзначаються високими харчовими якостями і є сировиною для переробної промисловості.

Залежно від обсягів реалізації скотарської продукції, розміщення господарства та тваринницьких ферм, міжгосподарські підприємства, об'єднання та інші сільськогосподарські формування є різних виробничих типів. Більшість сільськогосподарських формувань мають молочно-м'ясний або м'ясо-молочний напрямок.

Молочне скотарство розвивається безпосередньо в приміських зонах, де висока густота населення, а також високі потреби в безперервному постачанні незбираного молока протягом усього календарного року. М'ясне скотарство в Україні розповсюджене в менших масштабах. Воно розвивається в замкнутому виробничому циклі переважно в регіонах, котрі мають можливість утримувати тварин тривалий період на природних кормових угіддях. Таким умовам найбільше відповідає Поліська ґрунтово-кліматична зона. Слід зазначити, що такий розподіл і розміщення галузі скотарства за основними напрямками є достатньо умовним.

Залежно від конкретних умов господарювання та їх виробничої діяльності, в одній області чи адміністративному районі вони можуть мати різний напрямок. Дослідженнями встановлено, що у процесі міжгосподарського кооперування, спеціалізовані ферми з виробництва молока або відгодівлі молодняку є більш ефективними порівняно із змішаними фермами.

У скотарстві в зв'язку з поглибленням рівня спеціалізації та переведенням виробництва продукції на промислову основу, склалися такі виробничі типи підприємств:

1. *Приміські молочні.* Доцільність їх функціонування заключається в необхідності постійного безперебійного постачання молока і молочних продуктів населенню міст і великих промислових центрів. Виробництво продукції тут відбувається на інтенсивній основі і, безпосередньо, у спеціальних комплексах чи фермах з високим рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів та прогресивними способами утримання тварин і догляду за ними. Цьому безпосередньо сприяє широке застосування системи рівномірного одержання приплоду протягом року. В таких господарствах надремонтний та ремонтний молодняк продають у 20-денному віці в інші спеціалізовані господарства для подальшого вирощування. Питома вага корів у стаді такого господарства становить більше 60%. Ремонт і розширення стада відбувається за рахунок нетелей та корів-первісток, котрі вирощені в інших спеціалізованих господарствах.

2. *Молочно-м'ясного (м'ясо-молочного) напрямку.* Розміщені в більш віддалених від міст районах. Їх розвиток поєднується з розміщенням і роботою молочно-консервної промисловості зони. Оскільки ці господарства займаються безпосередньо вирощуванням ремонтного молодняку, а нерідко і відгодівлею надремонтного молодняку, частка корів тут не перевищує 50- 60%.

3. *Спеціалізовані з вирощування і відгодівлі великої рогатої худоби м'ясних порід.* Такі підприємства доцільно створювати безпосередньо в

районах де наявні великі площі природних кормових угідь. Дорощування і відгодівля молодняку тут здійснюються безпосередньо в господарстві. Найвищої економічної ефективності досягають при живій масі молодняку 18-місячного віку 450–500 кг. У цей період тварини більш інтенсивно ростуть, тому відбувається більший вихід продукції високої якості, висока віддача кормів. У таких господарствах скотарство, як правило, ведеться за замкнутим циклом, тобто відтворення стада здійснюється за рахунок ремонтного молодняку, вирощеного безпосередньо в господарстві.

4. *Спеціалізовані з вирощування ремонтного молодняку.* Породний молодняк починають вирощувати з 20-денного (або 3–місячного) віку, а в 6–7 місяців - реалізують у господарства для оновлення і поповнення стада. Більш доцільно реалізувати корів-первісток після 4 місяців лактації. Комплексну оцінку кожної голови за допомогою опрацьованих тестів здійснює спеціальна комісія. Головну увагу звертають на одержаний рівень продуктивності тварин. Добовий надій молока від однієї корови повинен становити більше 15 кг, або 4500 кг за рік.

5. *Спеціалізовані підприємства з дорощування надремонтного молодняку.* До таких підприємств, як правило, надходять телята післямолозивного (20-денного) періоду (до 6 місячного віку) на вирощування і дорощування до 7-8 та 12 місяців. Для заключної відгодівлі такий молодняк передають у спеціалізовані підприємства, де вона здійснюється на інтенсивній основі. Термін реалізації тварин визначають через їх фізіологічні особливості.

За даними наукових досліджень, які підтверджені практикою, період підсумкової відгодівлі має становити за 4–6 місяців, а вік відгодівельного молодняку на період реалізації – 14-18 місяців. У цей період відмічається самий інтенсивний ріст тварин, нарощування відповідно цінної м'ясистої тканини, високий додатковий приріст живої маси на одиницю корму, тобто висока його окупність. В наступні фази росту та розвитку спостерігається накопичення у тварин жирової тканини, необхідної для їхнього відтворення,

та кісткової маси, але при цьому якість скотарської продукції погіршується, знижується віддача корму. Реалізаційна маса однієї голови худоби віком 14-18 місяців повинна становити 450-500 кг, тобто необхідно забезпечити добові її прирости 900-1200 г. Такі спеціалізовані господарства повинні забезпечувати тваринництво власними кормами. Тому, що доцільно створювати відповідно спеціалізовані підприємства з вирощування і відгодівлі великої рогатої худоби м'ясних порід з використанням природних кормових угідь і побічної продукції зернових та інших культур. Виробничий процес у таких господарствах доцільно організувати за замкнутим циклом.

Крім зазначених спеціалізованих підприємств, у розвитку тваринництва особливо важливу роль відіграють племінні заводи і племінні господарства-репродуктори. На таких племінних заводах проводиться робота з виведення нових порід тварин, розмноженням яких потім займаються племінні господарства-репродуктори, а звідти тварин переводять підприємствам для виробництва відповідних видів тваринницької продукції.

Скотарство - це галузь, яка раціонально поєднується з рослинництвом, оскільки при цьому ефективно використовується в якості корму побічна продукція рільництва. Організаційно й технологічно воно також пов'язане з іншими галузями тваринництва, наприклад, із свинарством, оскільки ця галузь не є конкурентом, у ній переважає концентратний тип годівлі, а в скотарстві - силосно-сінажний.

Крім того, скотарство дає велику кількість побічної сировини (шкіри, копита, роги) для переробної промисловості.

Велика рогата худоба споживає найбільш дешеві рослинні корми, відходи цукрової та інших видів харчової промисловості, а тому її раціон має нижчу собівартість, ніж для інших видів тварин. До того ж у скотарстві найвища окупність кормів. Галузь скотарства має велике значення для розвитку інших галузей сільського господарства. Для рослинництва вона постачає цінне органічне добриво – гній, для свинарства – молоко, необхідне для порослят раннього віку.

В зв'язку із споживанням великого обсягу грубих і соковитих кормів худобу утримують переважно там, де є кормові угіддя, особливо природні, що забезпечує достатній економічний ефект.

Скотарство - галузь достатньо капіталомістка. Тому будівництво великих тваринницьких комплексів з виробництва молока і м'яса потребує значних інвестицій. Такі комплекси високоефективні, проте їх функціонування пов'язане з погіршенням навколишнього природного середовища. Це зумовлює необхідність всебічного техніко-економічного і екологічного обґрунтування раціонального розміщення тваринницьких комплексів.

За остання роки, під впливом значної кількості негативних факторів, питома вага ВРХ в загальному обсязі вирощування сільськогосподарських тварин в Україні значно зменшилась (таблиця 16.1).

Таблиця 16.1

Структура вирощування худоби та птиці в сільськогосподарських підприємствах України, у % до загальної кількості

Вид сільськогосподарських тварин	2010	2015	2016	2017	2018	2019
велика рогата худоба	34,0	33,9	33,0	33,0	34,1	33,9
свині	45,5	52,3	53,5	54,1	56,4	57,6
вівці та кози	17,2	14,1	14,2	14,3	14,4	14,0
коні	10,0	6,9	6,6	6,4	5,8	5,5
кролі	1,4	2,6	2,7	3,1	3,0	2,5
птиця	54,2	54,9	54,5	54,9	56,1	58,0

Якщо в 2010 році в структурі вирощування сільськогосподарських тварин частка ВРХ становила 34%, то в 2019 році вона знизилась до 33,9%. Причинами цього є: зниження купівельної спроможності українців, ріст собівартості виробництва молока і м'яса ВРХ та проведення нераціональної політики державної фінансової підтримки представників птахівничої галузі, які отримали від держави необґрунтовані конкурентні переваги.

Збільшення в декілька разів обсягів виробництва м'яса птиці та зменшення виробництва м'яса ВРХ є проявом наявності галузевого дисбалансу в структурі тваринницького сегменту аграрного сектора української економіки. У результаті виник ефект «заміщення виробництва» між обсягами виробництва м'яса птиці та м'яса яловичини й телятини, що виробляли всі категорії господарств.

Характеризуючи структуру стада великої рогатої худоби, слід зазначити, що в 2019р. питома вага корів становила 57,8% (таблиця 16.2).

Таблиця 16.2

Кількість великої рогатої худоби в Україні, тис. голів

Вид худоби	Роки					
	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Велика рогата худоба	4494,4	3750,3	3682,3	3530,8	3332,9	3092,0
у тому числі корови	2631,2	2166,6	2108,9	2017,8	1919,4	1788,5
телиці від 1 року до 2 років	288,9	252,6	337,3	338,4	314,6	288,0
телиці від 2 років і старші	177,5	139,8	124,3	119,4	109,4	96,4
бугаї-плідники	14,4	9,3	8,9	8,3	6,8	6,3

Яловичина і телятина у м'ясному балансі України повинна становити близько 35%. Науково-обґрунтована норма споживання м'яса як необхідного продукту харчування становить 80 кг на одну людину в рік, у тому числі 36 кг яловичини і телятини.

Молока і молочних продуктів за науково-обґрунтованими нормами харчування людина має споживати в середньому 380 кг (у перерахунку на молоко), у тому числі 120 кг молока у свіжому вигляді.

Нині під впливом негативних процесів в сільському господарстві виробництво і споживання даних продуктів значно скоротилось і становило в 2017 році споживання становило 200 кг молока та молочних продуктів і 51,7 кг м'яса та м'ясопродуктів, в тому числі яловичини і телятини 7,5 кг.

Таблиця 16.3

Розвиток скотарства в Україні (усі категорії господарств)

Рік	Поголів'я великої рогатої худоби		Виробництво молока		Виробництво м'яса ВРХ (у забійній масі)	
	всього, млн. голів	в т. ч. корів	всього, млн. тонн	на одну особу населення, кг	всього, тис. тонн	на одну особу населення, кг
2010	4,5	2,6	11,2	245	428	9,3
2015	3,6	2,2	10,6	248	384	9,0
2016	3,7	2,1	10,4	243	376	8,9
2017	3,5	2,0	10,3	242	364	8,6
2018	3,3	1,9	10,0	238	359	8,5
2019	3,1	1,8	10,0	230	370	8,6

Нині під впливом негативних процесів в сільському господарстві виробництво і споживання даних продуктів значно скоротилось і становило в 2019 році споживання становило 200,5 кг молока та молочних продуктів і 53,6 кг м'яса та м'ясопродуктів, в тому числі яловичини і телятини 7,5 кг.

Основними товаровиробниками молока в Україні залишаються господарства населення: їхня частка в 2019 році становила 71,8 % загального обсягу виробленого молока всіма категоріями господарств (таблиця 16.4).

Зменшення поголів'я корів в період 2010-2019 рр. на 32% сприяло поліпшенню якісного складу дійного стада. Про це свідчить тенденція до підвищення середньорічного удою молока від однієї корови. Так, у 2019 році середня продуктивність корів у господарствах усіх категорій збільшилася проти 2010 р. на 21,9%. При цьому продуктивність корів у сільськогосподарських підприємствах була вищою на 1471кг, або на 24,1%, порівняно з сільськогосподарськими підприємствами. Хоча в 2010 році спостерігалась зворотна ситуація.

Слід зазначити, що значна частка виробленого молока і м'яса у домогосподарствах залишається у виробників і використовується для власного споживання або реалізується на споживчому ринку. Тому рівень

самозабезпечення молоком і молочними продуктами в 2019 році становив 103,1%, а м'ясом і м'ясними продуктами – 110,2%.

Таблиця 16.4

Динаміка виробництва молока в Україні

Показник	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Усі категорії господарств						
Поголів'я корів, тис.гол.	2631	2167	2109	2018	1920	1789
Виробництво молока, тис.тонн	11249	10615	10382	10281	10064	9663
Удій молока від однієї корови, кг	4082	4644	4735	4820	4922	4976
Сільськогосподарські підприємства						
Поголів'я корів, тис.гол.	589	505	485	467	468	439
Виробництво молока, тис.тонн	2217	2669	2706	2766	2756	2729
Удій молока від однієї корови, кг	3975	5352	5643	6025	6190	6101
Питома вага с.-г. підприємств у валовому виробництві молока, %	19,7	25,1	26,1	26,9	27,4	28,2
Господарства населення						
Поголів'я корів, тис.гол.	2042	1662	1624	1551	1452	1350
Виробництво молока, тис.тонн	9032	7946	7676	7515	7308	6935
Удій молока від однієї корови, кг	4110	4437	4473	4480	4559	4630
Питома вага господарств населення у валовому виробництві молока, %	80,3	74,9	73,9	73,1	72,6	71,8

Причини низької товарності у приватному секторі пояснюються недостатньою матеріальною заінтересованістю приватних виробників реалізувати його переробним підприємствам, оскільки закупівельні ціни на ці види сільськогосподарської продукції нижчі від цін на споживчих ринках.

Недосконалою також залишається організація заготівлі молока, виробленого у господарствах населення. Крім того, згідно Угоди про асоціацію з ЄС і її положенням про санітарно-гігієнічні норми, які стосуються молочної сировини, все «небезпечне» молоко, яке на сьогодні становить близько 75% усього виробленого в країні молока, має зникнути з українського ринку. Це означає, що приватні домогосподарства постраждають від нововведень, оскільки саме вони виробляють низькоякісну сировину. Але наказ про заборону закупівлі має перехідний термін впровадження до 2022 року.

Найбільше поголів'я корів і виробництво молока зосереджено у Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській та Полтавській областях України. Найменше корів утримують в Луганській, Донецькій, Кіровоградській та Чернівецькій областях.

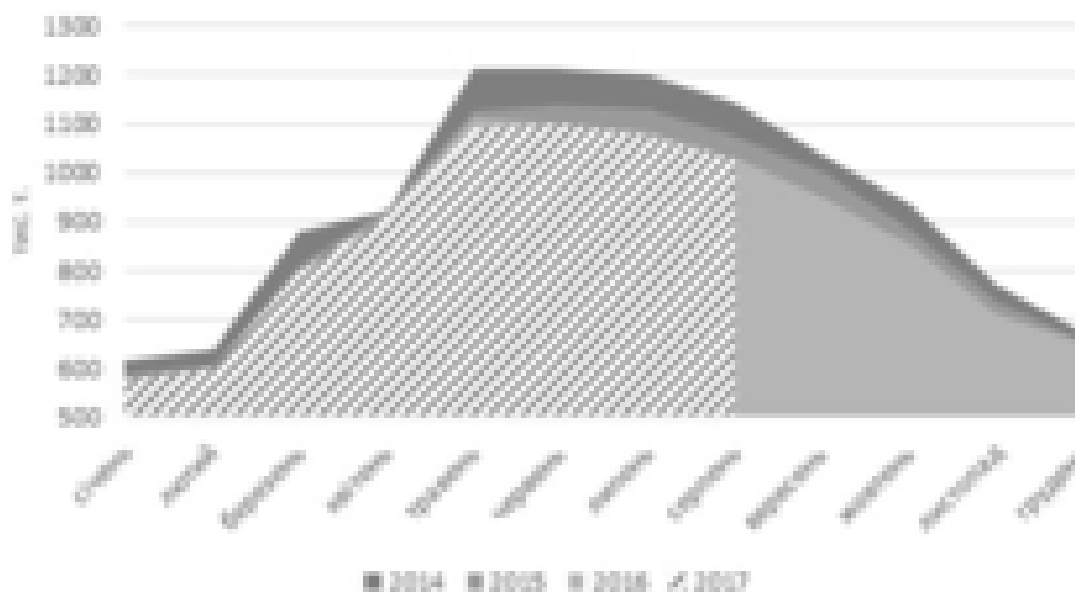
В Україні розводять понад 30 порід великої рогатої худоби. Корови молочної породи більш затребувані в сільському господарстві, саме завдяки таким породам здійснюються регулярні поставки молока. Якість такої продукції залежить від декількох факторів, одним з яких можна назвати породу молочних корів. У господарствах країни основними породами молочного напряму продуктивності є українська чорно-ряба молочна, червона степова, українська червоно-ряба молочна, червона польська, голштинська, джерсейська та інші.

Тварини м'ясних порід порівняно з молочними, мають вищу інтенсивність росту, добру пристосованість до пасовищних умов утримання. На відміну від молочних і комбінованих порід, вони на 3-4 міс раніше закінчують свій ріст. Забійний вихід у них на 5-10 % вищий, краще співвідношення тканин у туші, менше кісток, м'язова тканина їх тонковолокниста, м'ясо рівномірно пронизане жиром і соковите.

До вітчизняних м'ясних порід належать українська, волинська та поліська м'ясні. Найбільш поширеними породами зарубіжної селекції в Україні є герефордська, абердин-ангуська, шароле, кіанська, санта-гертруда.

Тварин цих порід використовують для виведення нових порід, поліпшення існуючих і промислового схрещування з коровами молочного та молочно-м'ясного напрямів продуктивності, потомство яких вирощують на м'ясо.

Однією з особливостей галузі молочного скотарства є сезонність виробництва, або нерівномірність виробництва молока і молочної продукції протягом року (рис. 16.1). Сезонність виробництва молока переважно залежить від двох факторів - розподілу отелень та організації годівлі корів. Більшість худоби в Україні телиться в осінньо-зимовий період, відповідно у весняно-літній період зростають обсяги виробництва молока. Окрім того, саме у весняно-літній період збільшується кількість зеленої маси як основного джерела корму. В результаті переходу корів на пасовища збільшуються надої молока. Однак більшою мірою це стосується господарств населення, на відміну від промислових, більшість з яких перейшли на однотипну годівлю корів протягом року.

Рис.16.1. Сезонність виробництва молока в Україні, тис. тонн

Сезонність зумовлює специфічність планування витрат на виробництво продукції. Формування цін на молоко значною мірою залежить від

співвідношення попиту та пропозиції з урахуванням сезонних чинників. Зниження цін на молоко в Україні, як водиться, припадає на літні місяці. Саме в цей період виробляють та реалізують найбільші обсяги молока. В осінньо-зимовий період, коли надої молока порівняно низькі, реалізаційні ціни підвищуються. Поступове їх зростання починається із серпня і триває до березня наступного року включно.

В останні роки сезонні коливання обсягів виробництва молока і молочної продукції мають тенденцію до зниження. Головним чинником зменшення сезонних коливань є збільшення питомої ваги спеціалізованих господарств в обсягах виробництва молока. Такі сільськогосподарські підприємства, як правило, використовують однотипну годівлю корів протягом року, внаслідок чого коливання обсягів виробництва і продажу молока визначаються строками отримання приплоду та можливостями господарства забезпечити сприятливі умови утримання корів у спекотні місяці року. У міру збільшення питомої ваги господарств із використанням однотипної годівлі корів і надалі будуть зменшуватись сезонні коливання в обсягах продажу молока і цінах його реалізації.

16.2. Ефективність виробництва молока та вирощування і відгодівлі молодняку великої рогатої худоби

Дальший розвиток молочного скотарства спрямований на більш повне задоволення потреб населення країни в молоці і молочних продуктах на основі раціонального використання наявних природних і виробничих ресурсів. За період 2010-2019 рр. показники балансу попиту і пропозиції на ринку молока і молокопродуктів в Україні значно погіршились. Загальний попит на молоко та молочні продукти в Україні за останні роки зменшується, що зумовлено зниженням споживання молока та молокопродуктів населенням (таблиця 16.5).

Фонд споживання молока та молокопродуктів населенням зменшився з 2010 року на 11%. Основною причиною, як зазначалось раніше, є низька купівельна спроможність споживачів.

Таблиця 16.5

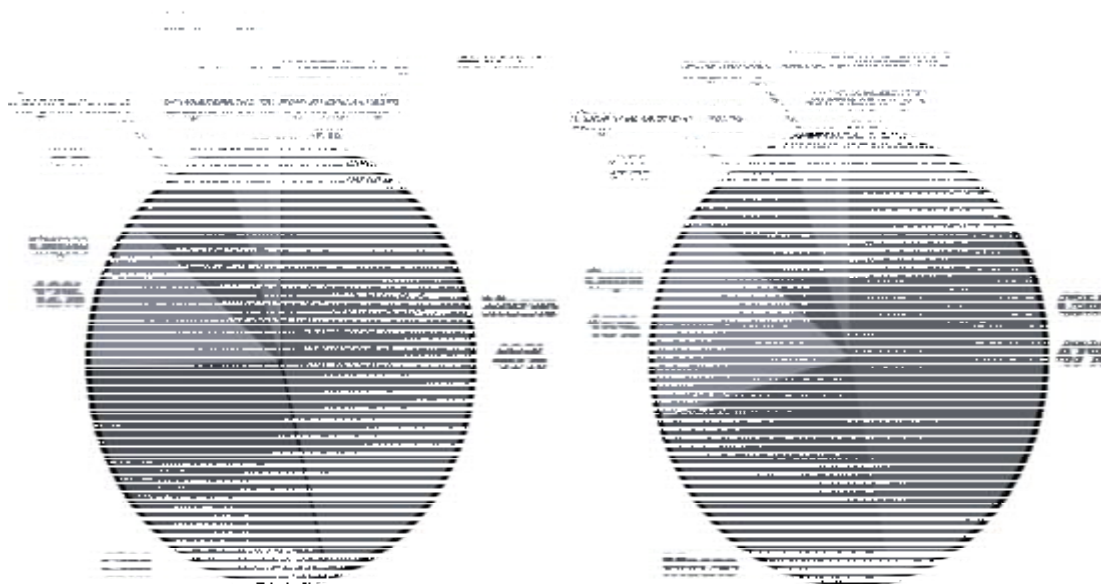
Баланс молока та молочних продуктів, тис. тонн

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Виробництво	11249	10615	10382	10281	10064	9663
Зміна запасів на кінець року	-11	-41	28	33	74	-1
Імпорт	273	78	105	132	180	337
Усього ресурсів	11533	10734	10459	10380	10170	10001
Експорт	956	464	434	835	807	593
Витрачено на корм	1099	1097	1069	1036	996	969
Втрати	8	15	14	13	12	11
Фонд споживання	9470	8995	8942	8496	8355	8428
у розрахунку на 1 особу, кг	206,4	209,9	209,5	200	197,7	200,5

Експорт з 2010 року знизився на 38%, за рахунок заборони експорту до Росії і складності доставки молочної продукції в країни Середньої Азії. Проте, порівнюючи показники 2017 року з 2016 роком (рис.16.2), ми спостерігаємо активне зростання експорту молочних продуктів. Цьому сприяли високі ціни на масло у світі, що дало змогу у три з половиною рази наростити його експорт з України та стати другим найбільшим постачальником масла до Європи, а це вже певна репутація на світовій торговій арені. Також наше масло купували Марокко (20,9% всього експорту) і Туреччина (18,7%). Крім того, українські експортери закріпили стійку співпрацю з Китаєм, до якого було поставлено 46% всього експорту молочної сироватки. Новою країною-партнером став Катар -- найбільший покупець молока та вершків - 32% всього експорту за 2017 рік. Україна

активно почала виходити на ринки, які належать до африканського, азійського регіонів та Європейського союзу.

Рис.16.2. Структура експорту молока і молочної продукції в Україні, %

Кількість молока, що використовується на корм худобі й птиці, за період 2010–2019 рр. зменшився на 11,8% і становить 593 тис. тонн. Це пов'язано із скороченням загального поголів'я молодняка.

Викликає занепокоєння підвищення з 2010 року більше ніж в 1,4 рази втрат молока і молочної продукції. За період 2017-2019 рр. вони становили в середньому 12 тис. тонн.

Зменшення попиту скорочує пропозицію. В період 2010-2019рр. загальна пропозиція зменшилась майже на 14%, в основному за рахунок скорочення виробництва молока.

Економічна ефективність молочного скотарства характеризується системою таких показників: продуктивністю корів, витрати кормів на 1 ц молока, його собівартістю і ціною реалізації, прибутком з розрахунку на 1 ц

молока і на одну середньорічну корову, рівнем рентабельності виробництва молока.

Однією з найважливіших проблем розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах є значне підвищення продуктивності корів. Вітчизняний і світовий досвід свідчить, що мінімальною межею ефективного ведення молочної галузі є рівень річної продуктивності корів 3000 кг. За 2015-2019 рр. середньорічний удій молока від корови в сільськогосподарських підприємствах зріс з 5351 ц у 2015 р. до 6101 ц у 2019 році. Такого зростання досягли за рахунок зменшення яловості корів, поліпшенню селекційно-племінній роботі та оптимізації раціонів годівлі. У результаті витрати кормів з розрахунку на 1ц молока знизились з 1,0 ц корм. одиниць в 2015 році до 0,89 ц корм. одиниць в 2019 році. Поліпшення якості кормів і розведення високопродуктивної худоби сприяє зменшенню витрат кормів на одиницю продукції.

Таблиця 16.6

Економічна ефективність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	2015р.	2016р.	2017р.	2018 р.	2019 р.
Удій молока від однієї корови, кг	5351	5607	6025	6190	6101
Витрати кормів на 1ц молока, ц корм. од.	1,00	0,97	0,94	0,86	0,89
Собівартість 1ц молока, грн.	394,9	475,8	570,1	654,8	679,8
Ціна реалізації 1ц молока, грн.	444,7	562,4	723,4	760,2	819,8
Прибуток на 1ц молока, грн.	49,8	86,6	153,3	105,4	140,0
Рівень рентабельності, %	12,6	18,2	26,9	16,1	20,6

Економічна ефективність молочного скотарства значною мірою залежить від рівня матеріально-грошових витрат на виробництво одиниці продукції в галузі. В середньому собівартість виробництва 1ц молока щороку підвищується, так в 2015 році в порівнянні з 2019 роком, вона зросла в 1,7

рази. Собівартість виробництва молока залежить від багатьох факторів і, зокрема, від рівня продуктивності худоби, затрат праці та її оплати на одиницю продукції, собівартості кормів і їх витрат на 1ц молока, тощо. Отже, виявлення причин підвищення та здійснення відповідних заходів щодо оптимізації матеріально-грошових витрат на виробництво одиниці продукції, дасть змогу господарствам підвищити ефективність виробництва молока.

Підвищення ціни реалізації молока в сім разів в 2019 році в порівнянні з 2015 роком позитивно вплинуло на поліпшення показників фінансової діяльності господарств від реалізації молока. Якщо у 2015 році сільськогосподарські підприємства від продажу молока мали 49,8 грн. прибутку на 1ц молока, то в 2019 р. – 140,0 грн. прибутку. Це дозволило досягти підвищення рентабельності виробництва молока в 2019 році до 20,6 %.

Таблиця 16.7

Баланс яловичини та телятини в Україні, тис. тонн

	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.
Виробництво	428	384	376	364	359	370
Зміна запасів на кінець року	-8	0	-1	-1	-2	1
Імпорт	25	16	16	13	14	14
Усього ресурсів	461	400	393	378	375	383
Експорт	13	40	46	59	56	58
Витрачено на нехарчові цілі (на корм, втрати та ін.)	1	1	1	1	1	1
Фонд споживання	447	347	346	318	318	324
у розрахунку на 1 особу, кг	9,8	8,1	8,1	7,5	7,3	7,5

Отже, економічна ефективність виробництва молока і рентабельність молочного скотарства досягаються провадженням апробованих селекційно-генетичних заходів, технологій експлуатації тварин і ефективністю використання матеріальних, людських та інтелектуальних ресурсів. Вступ

України до СОТ окреслив чіткі перспективи вітчизняної молочної галузі. Сільськогосподарські підприємства, які використовують ефективні технології утримання, доїння й годівлі, розвиватимуться, а дрібні домогосподарства будуть позбавлені можливості існувати в майбутньому.

Експорт яловичини в 2019 році збільшився до 58 тис. тонн і майже досягнув рівня 2005 року після спаду і розриву торгівельних зв'язків з Російською Федерацією. Це пояснюється тим, що на світовому ринку яловичина завжди користується попитом і ціни там пропонують досить привабливі.

Яловичина і телятина являються одним із перспективних напрямів диверсифікації вітчизняного аграрного експорту. У випадку погодження усіх умов і дозволів на експорт цього виду м'яса в країни Близького Сходу та Північної Африки, галузь скотарства отримає новий імпульс до розвитку, а також додатковий стимул на відродження.

Проте нині можливості розширення експорту яловичини з України об'єктивно обмежені суттєвим зменшення обсягів її виробництва внаслідок тривалого скорочення чисельності поголів'я великої рогатої худоби.

Основним виробником яловичини і телятини в 2019 році були господарства населення. На їх частку припадає 74% усього її обсягу в забійній масі – 456,7 тис. тонн. При цьому, питома вага м'яса ВРХ, виробленого в домогосподарствах, в структурі виробництва всіх видів м'яса в Україні, практично не змінилась: в 2000 році – 36,7%, в 2010 році – 34,9%, в 2017 році – 32,2%.

Питома вага м'яса ВРХ, виробленого в сільськогосподарських підприємствах, в структурі виробництва всіх видів м'яса в Україні, значно скоротилась: в 2000 році – 45,4%, в 2010 році – 9,3%, в 2017 році – 6,4%.

Однією з основних причин, які призвели до скорочення поголів'я великої рогатої худоби і виробництва яловичини та телятини, являється її збитковість, що сформувалась внаслідок високої собівартості утримання поголів'я тварин та низького рівня закупівельних цін на дану продукцію.

Однак в 2017 році ціни на яловичину суттєво зросли, що достатньо істотно вплинуло на прибутковість її виробництва та дещо стабілізувало ситуацію у галузі.

Вихід з такого кризового стану можливий лише через перехід скотарства на сучасні ресурсозберігаючі технології. Зокрема, існуючу проблему забезпечення населення яловичиною та телятиною у розвинутих країнах світу вирішують за допомогою збільшення у структурі стада великої рогатої худоби питомої ваги тварин м'ясного напрямку продуктивності.

У країнах, яким притаманний високий рівень споживання м'яса - Австралії, Аргентині, Бразилії, Уругваї і Канаді утримують понад 75% м'ясної худоби від загального поголів'я ВРХ, у Франції, Іспанії, Ірландії і США - від 25 до 75%, у Німеччині, Чехії та Угорщині - до 25%. В українських сільськогосподарських підприємствах питома вага м'ясної худоби становить менше 5% від усього наявного поголів'я. Факторами, які впливають на м'ясну продуктивність великої рогатої худоби, є:

- низький рівень годівлі і розбалансованість раціонів;
- порода ВРХ і рівень використання її генетичного потенціалу;
- умови та технологія утримання великої рогатої худоби;
- стан здоров'я тварин і своєчасність проведення комплексу ветеринарних заходів;
- інтенсивність відгодівлі молодняка великої рогатої худоби.

Комплексний аналіз основних показників динаміки економічної ефективності виробництва яловичини засвідчує збереження у галузі негативних тенденцій, що відображується у щорічному зростанні витрат та коливанні закупівельних цін на ринку.

Традиційно низька економічна ефективність виробництва яловичини пояснюється досить тривалим терміном обігу капіталу в галузі, що істотно поступається витратам часу на його переробку і подальше просування у торгівлі.

Водночас зростання собівартості виробництва продукції безпосередньо пов'язане з недостанім рівнем організації годівлі тварин якісними кормами і незадовільним матеріально-технічним та ресурсним забезпеченням галузі. Собівартість виробництва яловичини в більшості аграрних підприємств є занадто високою через великі витрати кормів на 1 тону приросту живої маси, які є більш ніж удвічі вищими від нормативного значення. А це все теж позначається на рівні рентабельності виробництва яловичини.

Основною причиною збільшення витрат є невисокі середньодобові показники приросту молодняку і дорослої худоби на вирощуванні та відгодівлі, від рівня яких безпосередньо залежить формування собівартості реалізованої продукції. Останніми роками вони зросли до 500–560 г, у той час як у країнах світу з конкурентоспроможною галуззю скотарства вказаний показник перевищує 1000 г.

Ефективність виробництва яловичини і телятини характеризується системою таких показників: продуктивністю тварин - середньодобовим і річним приростом молодняку, живою масою однієї голови відгодівельного поголів'я при реалізації; затратами праці і кормів на 1 ц приросту живої маси; собівартістю 1 ц приросту і 1 ц живої маси молодняку; ціною реалізації 1 ц живої маси; прибутком з розрахунку на 1 ц живої маси; рівнем рентабельності виробництва яловичини.

Рівень економічної ефективності вирощування і відгодівлі молодняку великої рогатої худоби за період з 2015 р. по 2019 р. приведено в таблиці 16.8. Середньодобовий приріст живої маси однієї голови в сільськогосподарських підприємствах збільшився з 508 г у 2015 р. до 581 г у 2019 р. Середня жива маса однієї голови худоби, проданої переробним підприємствам також зросла і становила в 2019 р. 387 кг, порівняно з 371 кг в 2015 р.

Таблиця 16.8

**Економічна ефективність виробництва м'яса ВРХ в
сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2015р.	2016р.	2017р.	2018 р.	2019 р.
Середньодобовий приріст молодняку на вирощуванні і відгодівлі, г	508	550	560	561	581
Середня жива маса 1 голови при реалізації, кг	371	365	367	376	387
Середня жива маса 1гол. проданої переробним підприємствам, кг	439	435	452	464	476
Витрати кормів на 1ц приросту, ц корм.од.	14,80	14,74	14,34	12,06	14,0
Собівартість 1ц живої маси, грн.	2520,1	2799,6	3514,8	3743,8	3988,0
Ціна реалізації 1ц живої маси, грн.	2069,4	2104,7	3634,3	3081,2	2907,2
Прибуток, збиток (-) на 1ц живої маси, грн.	-450,7	-694,9	119,5	-662,6	-1080,8
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	-17,9	-24,8	3,4	-17,7	-27,1

Зростання продуктивності молодняку великої рогатої худоби сприяло підвищенню продуктивності праці і ефективнішому використанню кормів. Так, витрати кормів на 1ц приросту живої маси зменшились з 14,8 ц корм. од. в 2015 р. до 14,0 ц корм. од. в 2019 р. Проте висока собівартість 1ц живої маси, а тим більше її підвищення за досліджуваний період більше ніж в 1,5 рази спричинили збиткове виробництво яловичини. Рівень збитковості м'ясного скотарства в 2015 р. становив 17,9 %, в 2019 р. – 27,1 %. Рівень рентабельності виробництва яловичини в абсолютній більшості сільськогосподарських підприємств України характеризується вкрай низькими показниками окупності витрат і високим рівнем збитковості, що не забезпечує просте та розширене відтворення виробничого потенціалу галузі скотарства.

В 2017 році, вперше за часів незалежності України, виробництво м'яса ВРХ стало рентабельним. Це відбулося внаслідок різкого зростання цін на внутрішньому ринку на дану продукцію – на 73% в порівнянні з ціною 2016 року.

На економічну ефективність виробництва яловичини значно впливають строки відгодівлі та вік молодняку, що реалізується при досягненні оптимальних кондицій. Інтенсифікація м'ясного скотарства, і насамперед підвищення рівня годівлі молодняку забезпечують досягнення відповідної здавальної маси у більш стислі строки і значне підвищення вгодованості худоби. Так, на вирощування однієї голови молодняку живою масою 400 кг за 2,5 року витрачається 40 ц корм, од., або по 10 ц корм. од. на 1 ц приросту.

Впровадження інтенсивних методів вирощування молодняку дає змогу досягти цієї маси за 18 міс. при витратах 30 ц корм, од., а за 15 міс. - лише при 24 ц корм, од., або відповідно по 7,5 і 6 ц корм. од. на 1 ц приросту. Отже, за інтенсивного вирощування молодняку, використовуючи ту саму кількість кормів, можна одержати в півтора рази більше яловичини порівняно із звичайною технологією.

Поглиблення поділу праці в тваринництві сприяє розвитку м'ясного скотарства як спеціалізованої галузі. Проте збільшення виробництва яловичини і в перспективі відбуватиметься за рахунок інтенсивного вирощування та відгодівлі надремонтного молодняку великої рогатої худоби в зонах розвитку молочного скотарства.

Резервами збільшення обсягів виробництва яловичини повинне стати поліпшення відтворення стада в скотарстві, зниження кількості ялових корів та загибелі тварин, доведення рівня забезпечення тварин якісними кормами до нормативно обґрунтованого показника, використання конкурентних переваг комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів у галузі, оптимізація розмірів утримуваного поголів'я молодняку великої рогатої худоби до раціональних науково-обґрунтованих параметрів.

Досвід організації виробництва м'яса ВРХ свідчить, що основою ефективного ведення галузі є поєднання наступного комплексу факторів:

- зональний підхід до розвитку цієї галузі, оскільки на ринку конкуренцію формує не так ціна, як собівартість виробництва одержуваної продукції;
- пріоритетний розвиток спеціалізованого м'ясного скотарства;
- використання збалансованих за всіма поживними речовинами і мікроелементами кормів разом із випасом великої рогатої худоби на пасовищах;
- ефективна державна фінансова підтримка виробництва м'яса великої рогатої худоби;
- селекційно-племінна робота.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Яке економічне значення має скотарство у вирішенні проблеми забезпечення населення продуктами харчування?
2. Яке економічне значення має скотарство для розвитку сільського сподарських підприємств і сільських регіонів?
3. Які показники характеризують розвиток скотарства?
4. Які структурні зміни відбулися у розвитку скотарства України за останній період?
5. Які особливості розвитку скотарства у господарствах різних видів і форм господарювання?
6. Які форми господарювання забезпечують основні обсяги виробництва молока і яловичини?
7. Які напрями спеціалізації скотарства сформувалися в Україні?
8. Якими показниками характеризується економічна ефективність виробництва продукції скотарства?
9. Який рівень економічної ефективності виробництва молока і яловичини у сільськогосподарських підприємствах?

10. Які показники характеризують рівень інтенсивності та економічну ефективність інтенсифікації молочного скотарства?

11. Обґрунтуйте необхідність поєднання екстенсивного та інтенсивного розвитку скотарства?

12. Завдання і шляхи розвитку скотарства в Україні?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які показники характеризують розвиток молочного скотарства?

- 1) структура стада;
- 2) ціни на молоко;
- 3) динаміка поголів'я корів;
- 4) тривалість використання корів;
- 5) валове і товарне виробництво молока.

2. Який з показників характеризує розвиток м'ясного скотарства?

- 1) оплата праці в скотарстві;
- 2) наявність сіножатів і пасовищ;
- 3) продуктивність молодняка ВРХ;
- 4) ціни на молодняк ВРХ.

3. Які форми господарювання забезпечують основні обсяги виробництва молока?

- 1) державні племінні господарства;
- 2) фермерські господарства;
- 3) особисті селянські господарства;
- 4) сільськогосподарські підприємства різних типів.

4. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва молока?

- 1) виручка від реалізації молока;
- 2) витрати кормів на 1 корову;
- 3) рівень рентабельності;
- 4) якісний породний склад корів;
- 5) прибуток на 1 корову.

5. Показники економічної ефективності виробництва яловичини:

- 1) собівартість 1ц живої маси;

- 2) валовий вихід приросту;
- 3) обсяг реалізації живої маси;
- 4) структура стада.

6. Які з показників впливають на підвищення конкурентоспроможності молока?

- 1) витрати кормів на 1ц молока;
- 2) ціна реалізації 1ц молока;
- 3) рівень товарності;
- 4) спосіб доїння корів;
- 5) якість продукції.

7. Який з показників характеризує результати інтенсифікації молочного скотарства?

- 1) ціна реалізації 1ц молока;
- 2) удій молока від однієї корови;
- 3) витрати кормів на 1 корову;
- 4) виробничі витрати на одну корову.

8. Який з показників характеризує економічну ефективність інтенсифікації молочного скотарства?

- 1) виробництво молока на 100га с.-г. угідь;
- 2) обсяг реалізації;
- 3) окупність додаткових витрат;
- 4) затрати праці на 1 корову.

9. На підвищення економічної ефективності виробництва яловичини впливає:

- 1) ріст середньодобового приросту;
- 2) збільшення поголів'я худоби;
- 3) затрати праці на одну корову;
- 4) наявність ВРХ на 100га сільськогосподарських угідь.

10. На величину прибутку при реалізації живої маси ВРХ безпосередньо впливає:

- 1) середньодобовий приріст ВРХ;
- 2) обсяг реалізації продукції;
- 3) ціна реалізації 1ц живої маси;
- 4) якість кормів.

ТЕМА 17. ЕКОНОМІКА СВИНАРСТВА

17.1 Розвиток і розміщення галузі

17.2 Економічна ефективність свинарства

17.3 Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства

17.1 Розвиток і розміщення галузі

Важливу роль в збільшенні виробництва м'яса в нашій країні відіграє галузь свинарства. Основна продукція даної галузі - м'ясо та сало. М'ясо свиней споживається в свіжому вигляді як продукт харчування, а також як сировина для харчової промисловості для виробництва м'ясних виробів. Відходи від забою свиней є сировиною для легкої промисловості. Вихід м'яса та сала становить 70-80 % живої маси.

В м'ясному балансі нашої країни м'ясо свиней посідає друге місце за яловичиною (близько 34%), в світовому виробництві м'яса частка свинини сягає 40%. У більшості країн Європи частка свинини становить 50%, в таких країнах, як Данія, Угорщина і Китай 80%, що визначає важливе місце галузі свинарства в організації харчування населення.

Висока плодючість свиней, короткий ембріональний період розвитку, скороспілість, всеїдність, добра оплата кормів продукцією, обумовлюють економічні переваги свинарства. Свині народжують 10-12 поросят за один опорос, досягають живої маси 100 кілограмів за шість-сім місяців. Від однієї свиноматки є можливість отримати за рік 2,0-2,5 тони свинини забійною масою близько 70 відсотків.

Аналіз свідчить, що протягом тривалого часу галузь перебуває у кризовій ситуації і зазнала найбільш руйнівних, деструктивних змін. Через відсутність достатньої підтримки національних програм, виробництво в цілому поки що не зорієнтоване на кінцевий результат, не має визначених напрямів концентрації ресурсів, використання інвестицій, виваженої політики протекціонізму на зовнішньому ринку щодо імпорту продукції тваринного походження. Так, протягом аналізованого періоду 2005-2018 рр.

поголів'я свиней в усіх категоріях господарств зменшилося в 1,2 рази, а в сільськогосподарських підприємствах збільшилось в 1,3 рази (табл. 17.1).

Обсяги виробництва свинини (в забійній вазі) за період з 2010 р. по 2019 р. збільшилось у 1,1 рази і становило 708 тис. т.

Забезпечення населення продовольством безпосередньо залежить від рівня виробництва продуктів харчування, особливо тваринного походження. У світі спостерігається значна диференціація щодо обсягів виробництва і тенденцій його нарощування, що зумовлено, насамперед, розвитком продуктивних сил. Якщо в 2010 р. з розрахунку на одну особу населення в Україні було вироблено свинини 18 кг, то в 2019 р. – вже 18,4 кг. В найбільш розвинених зарубіжних країнах, має місце така ж тенденція виробництва м'яса на одну особу. Найвищий рівень виробництва м'яса на душу населення досягнутий в Данії, Нідерландах, Бельгії, Канаді.

Таблиця 17.1

Розвиток свинарства в Україні (всі категорії господарств)

Рік	Поголів'я свиней		Виробництво свинини (в забійній масі)		
	усього, млн.гол.	в т.ч. в с.-г. підприємствах	усього, тис.т	на 100га ріллі, ц	на одну особу населення, кг
2010	7,6	3,3	631	20,1	18,0
2015	7,4	3,7	760	23,4	18,1
2016	7,1	3,7	748	23,0	19,0
2017	6,7	3,6	736	22,6	19,2
2018	6,1	3,3	703	21,6	19,5
2019	5,7	3,3	708	21,8	18,4

Сучасний стан свинарства характеризується значним та різким зменшенням, або навіть припиненням виробництва мяса свиней. Частка особистих підсобних господарств населення в виробництві та реалізації мяса

свиней в забійній масі становить близько 60 відсотків. Відбулося це в наслідок різкого скорочення поголів'я та зниження продуктивності свиней в аграрних підприємствах. Майже не займаються виробництвом мяса свиней фермерські господарства.

Свинарство в селянських господарствах здійснюється з утриманням переважно 1-2 поросят на відгодівлі. До переваг тут можна віднести раціональне використання відходів домашнього господарства, зокрема картоплі і продуктів харчування.

Виходячи з науково-обґрунтованих норм харчування рівень споживання свинини має становити 32 кг. Для досягнення цього необхідно утримувати 1 млн основних і 1,5млн свиноматок, одержувати від кожної за рік відповідно 14,4 та 7 поросят, вирощувати і відгодовувати молодняк до 100-110 кг, одержувати 400-500 грам середньодобових приростів. На наступних етапах передбачати нарощування виробництва свинини до 2,2-2,3 млн т у забійній масі. Це потребує забезпеченості висококваліфікованими кадрами, розведення високопродуктивних порід, схрещування та гібридизації.

Свині краще оплачують корм. При оптимальному рівні годівлі на 1 кг приросту живої маси витрачається 4-5 кормових одиниць, молодняку ВРХ - 8-9, а овець - 8 кормових одиниць.

При розміщенні галузі свинарства орієнтуються, переважним чином, на можливість забезпечення та формування кормових ресурсів. Найбільша чисельність поголів'я свиней в підприємствах Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Харківської та Черкаської областей. В 2017 році щільність поголів'я свиней в аграрних підприємствах нашої країни становила – 205 голів.

В підприємствах нашої країни постійно займаються поркащенням породного складу свиней. На сьогодні в країні займаються розведенням і селекцією п'ятнадцяти порід й типів свиней різного напрямку продуктивності. Серед них виділяють численні породи, такі як, велика біла. Разом з цим

окремі породи, такі як, українська степова ряба, велика чорна та інші характеризуються меншою чисельністю поголів'я. Це, переважно, породи, відновленню яких приділяється велика увага.

Напрями спеціалізації свинарства визначаються типом відгодівлі свиней. Основні з них м'ясний, беконний і сальний. У сільськогосподарських підприємствах переважає м'ясний тип відгодівлі, 85 % відгодівельного поголів'я становлять свині м'ясного напрямку. На м'ясну відгодівлю ставлять молодняк у віці 3-4 міс, а при інтенсивній відгодівлі і раніше. Відгодівля завершується у віці 7-8 міс. при досягненні маси тварин 100-110 кг. При інтенсивній м'ясній відгодівлі за добу одержують 600-700 г приросту живої маси, а витрати корму на 1 кг приросту становлять 4,5-5,5 корм. од.

При беконній відгодівлі використовують молодняк скороспілих порід - великої білої, ландрас, естонської беконної та їхніх помісей. На відгодівлю ставлять молодняк у віці 3 міс. живою масою 25-30кг. Завершується відгодівля у віці 6-7 міс. при досягненні живої маси 90-100 кг і товщині шпику не більше 4см. Для одержання бекону високої якості необхідна нормована годівля молодняку повноцінними раціонами.

На сальну відгодівлю, як правило, ставлять вибракуваних свиноматок і кнурів. Відгодівля триває 100 днів при високих середньодобових приростах (до 800- 1000г). Високого рівня приросту живої маси при сальній відгодівлі можна досягти, використовуючи об'ємисті і порівняно дешеві корми: комбінований силос, коренеплоди, зелені корми, харчові відходи та ін. При відгодівлі свиней до сальних кондицій на 1кг приросту витрачається 7-8 корм. од.

Свинарство розміщується в сільськогосподарських підприємствах різних виробничих типів. Найбільш інтенсивно і ефективно свинарство розвивається в спеціалізованих господарствах. За характером внутрішньогалузевої спеціалізації свинарські господарства поділяються на племінні і товарні. Племінні свинарські господарства вирощують високоякісних тварин для реалізації їх сільськогосподарським підприємствам

на розплід для відновлення і підтримання на відповідному рівні племінних якостей поголів'я свиней.

Товарні свинарські господарства за своєю спеціалізацією поділяються на такі основні типи: репродукторні, які вирощують молодняк свиней до 3-4-місячного віку для реалізації відгодівельним підприємствам; відгодівельні, які вирощують молодняк, закуплений у господарствах-репродукторах; господарства із закінченим циклом виробництва, де здійснюють відтворення молодняку свиней і його відгодівлю.

В усіх типах господарств спеціалізація на виробництві продукції свинарства зумовлює підвищення економічної ефективності галузі. Однак найпоширенішою формою спеціалізації свинарських господарств є ферми підприємств із закінченим циклом виробництва свинини.

У свинарстві значний вплив має спеціалізація і концентрація виробництва, яка сприяє впровадженню індустріальної технології та будівництву великих свинарських комплексів. Будівництво таких спеціалізованих підприємств індустріального типу з відгодівлі свиней із закінченим оборотом стада, з повною механізацією і автоматизацією виробництва дасть змогу збільшити виробництво свинини і перетворить його на високорентабельну галузь сільського господарства.

17.2. Економічна ефективність свинарства

Свинарство є однією з інтенсивних галузей продуктивного тваринництва. Ефективність свинарства, як і інших галузей сільського господарства, залежить від економії живої і уречевленої праці на виробництво одиниці продукції.

Економічна ефективність свинарства характеризується системою натуральних і вартісних показників: продуктивністю тварин - середньодобовим приростом живої маси однієї голови молодняку або свиней на відгодівлі, виходом поросят (у 2-місячному віці) і приростом живої маси з

розрахунку на одну основну свиноматку на початок року, тривалістю вирощування і відгодівлі молодняку свиней до певної живої маси; витратою корму на 1 ц приросту живої маси; продуктивністю праці; собівартістю 1 ц приросту і живої маси; середньою ціною реалізації 1 ц живої маси свиней; прибутком з розрахунку на 1 ц живої маси; рівнем рентабельності виробництва свинини.

Сільськогосподарські підприємства значно відрізняються за рівнем економічної ефективності виробництва свинини. У більшості господарств свинарство ведеться при низькому рівні інтенсивності, а часто і на екстенсивній основі. В результаті продуктивність свиней і ефективність використання кормів залишаються низькими.

Таблиця 17.2

**Економічна ефективність виробництва свинини
в сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2015р.	2016р.	2017р.	2018 р.	2019 р.
Середньодобовий приріст свиней на вирощуванні і відгодівлі, г	460	482	477	483	491
Середня жива маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій	108	107	106	107	109
Середня жива маса 1 гол. проданої переробним підприємствам, кг	112	111	109	111	114
Витрати кормів на 1ц приросту свиней, ц корм. од.	4,46	4,41	4,31	4,84	4,8
Собівартість 1ц живої маси свиней, грн.	2189,5	2519,4	2732,9	3621,3	3559,3
Ціна реалізації 1ц живої маси, грн.	2468,1	2405,0	2828,5	3871,2	3726,6
Прибуток, збиток(-) на 1ц живої маси, грн.	278,6	-114,4	95,6	249,9	167,3
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	12,7	-4,5	3,5	6,9	4,7

Рівень ефективності виробництва свинини в сільськогосподарських підприємствах України є низькорентабельним (табл. 17.2). Так, в 2019 р. рівень рентабельності виробництва свинини в сільськогосподарських підприємствах становив – 4,7 %.

Собівартість продукції в сільськогосподарських підприємствах досить висока і продовжує зростати. Так, за період 2015 – 2019 рр. вона зросла з 2189,54 грн. до 3559,30 грн., або у 1,6 рази.

На собівартість продукції свинарства вирішальний вплив мають рівень оплати корму і собівартість 1 ц кормових одиниць.

Рівень рентабельності свинарства залежить від собівартості живої маси свиней і ціни її реалізації. Ціни диференційовані за якістю продукції, тому вирішальним фактором їх підвищення є поліпшення якості відгодівельного поголів'я.

17.3. Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства

Переважаючим шляхом зростання економічної ефективності галузі свинарства виступає інтенсифікація галузі на основі зміцнення кормової бази, збалансованої годівлі свиней, удосконалення племінних та продуктивних якостей свиней, підвищення рівня використання свиноматок та продуктивності молодняку, поглиблення спеціалізації та концентрації свинарства, застосування промислових технологій та передових форм організації і оплати праці.

У багатьох господарствах продуктивність свиней залишається надзвичайно низькою, строки вирощування молодняку перевищують нормативні в півтора-два рази, внаслідок чого генетичний потенціал тварин використовується лише на 50-60 %. Основною причиною цього є неповноцінна і незбалансована за вмістом амінокислот, вітамінів і мікроелементів годівля свиней. Тому для підвищення економічної ефективності свинарства в господарствах України необхідне безперервне

постачання свиноферм повноцінними кормами, що забезпечить зростання продуктивності свиней і окупності витрат. При годівлі свиней збалансованими раціонами до 50 % поживних речовин згодовуваних кормів витрачається на одержання продукції. За цих умов середньодобовий приріст живої маси молодняку може становити 550 г при витратах кормів на 1 ц 4,5-5,0 ц корм, од. Рівень годівлі протягом усього періоду вирощування і відгодівлі молодняку свиней має забезпечити запрограмовану продуктивність поголів'я і високу оплату корму.

Результати діяльності передових підприємств і досвід наукових і дослідних установ показує, що кормові ресурси свинарства найбільш ефективно використовуються співвідношенні зернофуражних кормів в таких пропорціях: ячмінь безпосередньо - 30-35%, кукурудза безпосередньо – 25-30, пшениця безпосередньо – 25-30, горох безпосередньо – 10-15, овес безпосередньо – 3-5%. Всі зернофуражні корми потрібно використовувати у вигляді повноцінних комбікормів, які збагачені всіма поживними речовинами.

Важливим напрямом підвищення ефективності свинарства є вдосконалення племінних і продуктивних якостей свиней. У більшості господарств України найпродуктивнішими є свині великої білої породи та їх помісі. Значного підвищення продуктивності свинарства досягають на основі промислового схрещування спеціалізованих ліній і порід, що дає змогу використати при розведенні свиней явище гетерозису. В результаті плодючість свиноматок зростає більш як на 10 %, підвищується життєдіяльність і прискорюється ріст поросят. У віці до 3 міс. помісні поросята мають живу масу на 15-20 % більшу порівняно з чистопородними при зменшенні витрат корму на 1 кг приросту на 10 %. У процесі відгодівлі продуктивність помісного молодняку підвищується на 20-30%.

Наявний у господарствах України генофонд основних порід і ліній свиней в змозі забезпечити при інтенсивній відгодівлі по 650-700 г середньодобового приросту живої маси.

Збільшити виробництво свинини і підвищити ефективність галузі можна також за рахунок інтенсивного використання свиноматок. Від кількості і якості поросят, яких одержують від однієї свиноматки, залежать обсяг виробництва свинини і рівень її собівартості. При збалансованій годівлі свиней вихід поросят на одну основну свиноматку в рік може становити не менше 18-20 гол., що на завершальному етапі виробництва забезпечує вихід 20-22 ц живої маси.

Збільшення обсягів виробництва свинини та зниження витрат на її виробництво пов'язане із відтворенням стада свиней та покращенням репродуктивних якостей свиноматок. Пояснюється це тим, що планомірність отримання ремонтного молодняку, його фізіологічний стан та продуктивність впливають на процес виробництва, а , особливо, його кінцеві результати. Спеціалісти галузі доводять, що зростання виходу поросят від свиноматки з 16 до 18-24 голів сприяє підвищенню ефективності використання кормів на 6-18 відсотків.

Істотним фактором підвищення економічної ефективності свинарства є поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва свинини. У багатьох господарствах України через існуючі відмінності в технології і механізації виробничих процесів не забезпечуються оптимальні розміри свинарських ферм, що спричинює низький рівень ефективності виробництва свинини.

Поглиблення спеціалізації свинарських господарств сприяє підвищенню економічної ефективності виробництва свинини. Особливо високоефективні свинарські комплекси, що виробляють свинину за індустріальною технологією. Індустріальна технологія вимагає стандартизації розведення, годівлі та утримання тварин, використання гетерозисного молодняку, годівлі поголів'я повноцінними кормо сумішами, групового утримання свиней однакового віку, цехової організації виробництва і вузької спеціалізації праці.

Важливим фактором ефективності індустріальної технології в свинарстві є проведення необхідних ветеринарних (профілактичних і

лікувальних) заходів на фермі. В умовах великої концентрації поголів'я роль ветеринарного обслуговування значно зростає і воно стає невід'ємною складовою нормального функціонування комплексу та інтенсифікації виробництва свинини.

Збільшення обсягів виробництва мяса свиней і підвищення його ефективності безпосередньо пов'язане із формуванням ринку м'яса в нашій країні. Ринок м'яса являє собою систему відносин між товаровиробниками сировини та кінцевого продукту для споживання, завдяки якій через купівлю та продаж продукції реалізується право на власність товарів конкретного ринку. Дане визначення говорить про те, що ринок м'яса охоплює процеси виробництва, розподілу і споживання та має безпосередню дію на процес відтворення або володіє здатністю до саморегулювання.

Формування ринкових відносин відбувається на основі зацікавленості підприємств у ринках збуту, тому що при їх відсутності не існує власне ринку, а існує простий розподіл. Зважаючи на це, про існування ринкових відносин в галузі виробництва та переробки м'яса можна буде говорити тільки тоді, коли буде існувати повноцінна система виробництва та споживання м'ясної продукції, за якої обсяги зростання виробництва випереджатимуть обсяги споживання. Ще однією умовою формування ринкових відносин являється високий ступінь самостійності підприємств, який забезпечується на основі правового та господарського законодавства.

Таким чином, розвиток свинарства та забезпечення населення якісними і доступними м'ясними продуктами можливі лише в результаті реформування м'ясопродуктового підкомплексу нашої країни, технічного і технологічного переобладнання на підставі досягнень науково-технічного прогресу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення свинарства?
2. Які показники характеризують розвиток свинарства?

3. Які зміни відбулися у свинарстві за останні роки?
4. Яке місце у м'ясному балансі України займає свинарство?
5. Охарактеризуйте спеціалізації свинарства, які визначаються типом відгодівлі свиней.
6. Які показники характеризують економічну ефективність свинарства?
7. Який сучасний рівень продуктивності праці, собівартості та рентабельності виробництва свинини?
8. Які показники характеризують рівень інтенсивності та економічну ефективність інтенсифікації свинарства?
9. Які канали реалізації свиней нині переважають?
10. Які основні напрями підвищення ефективності свинарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Показники економічної ефективності виробництва свинини:

- 1) витрати на одну голову молодняка свиней;
- 2) витрати на одну основну свиноматку;
- 3) витрати кормів на одну основну свиноматку;
- 4) собівартість 1ц приросту свиней;
- 5) рівень товарності.

2. Показники економічної ефективності виробництва свинини:

- 1) реалізовано живої маси свиней;
- 2) рівень товарності;
- 3) рівень рентабельності;
- 4) виробництво свинини на 100 га ріллі.

3. Показники економічної ефективності свинарства:

- 1) рівень товарності;
- 2) прибуток на 100га ріллі;
- 3) прибуток на одну основну свиноматку;
- 4) виручка від реалізації продукції на одну основну свиноматку.

4. Показники рівня інтенсивності свинарства:

- 1) виробничі витрати на 1ц приросту свиней;
- 2) виробничі витрати на одну основну свиноматку;

- 3) витрати кормів на 1ц приросту свиней;
- 4) затрати праці на 1ц приросту свиней.

5. Показники результату інтенсифікації свинарства:

- 1) обсяг виробництва свинини в господарстві;
- 2) виробництво свинини на 100га ріллі;
- 3) виробництво свинини на одну основну свиноматку;
- 4) затрати праці на одну основну свиноматку.

6. Показники результату інтенсифікації свинарства:

- 1) вартість валової продукції на одну основну свиноматку;
- 2) витрати на одну основну свиноматку;
- 3) обсяг виробництва свинини в господарстві;
- 4) виробництво свинини на 100га ріллі.

7. Показники економічної ефективності інтенсифікації свинарства:

- 1) вартість валової продукції на одну основну свиноматку;
- 2) вартість валової продукції на одного середньорічного працівника;
- 3) вартість валової продукції на 100га ріллі;
- 4) обсяг виробництва свинини в господарстві.

8. Показники економічної ефективності інтенсифікації свинарства:

- 1) вартість валової продукції на одну основну свиноматку;
- 2) виручка від реалізації продукції на 1 грн. основних фондів;
- 3) рівень товарності;
- 4) вартість валової продукції на 1 грн. виробничих витрат.

9. Показники економічної ефективності інтенсифікації свинарства:

- 1) витрати на одну свиноматку;
- 2) окупність додаткових витрат;
- 3) реалізовано живої маси свиней;
- 4) виручка від реалізації продукції.

10. Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства:

- 1) збільшення виробництва свинини;
- 2) збільшення поголів'я свиней;
- 3) підвищення продуктивності свиней;
- 4) підвищення товарності свинарства;
- 5) впровадження індустріальної технології виробництва.

ТЕМА 18. ЕКОНОМІКА ІНШИХ ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА

18.1. Економіка вівчарства і козівництва

18.2. Економіка птахівництва

18.3. Економіка бджільництва

18.1. Економіка вівчарства і козівництва

Вівчарство - важлива галузь продуктивного тваринництва, яка забезпечує народне господарство такими важливими продуктами, як вовна, овчини, смушки, баранина і молоко.

Козівництво - галузь тваринництва, яка займається розведенням кіз для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. Молоко кіз характеризується високим вмістом жиру і білка, бактерицидною дією. З шкір кіз виготовляють шевро, хром, лайку, замшу, сап'ян тощо, а з пуху — високоякісні легкі тканини, тонкий трикотаж, найкращі сорти фетру, хустки. З тонкої вовни роблять технічні тканини, килими, ліжники і трикотаж, а з грубої - вовнові тканини і трикотаж.

Вівчарство і козівництво сприяють підвищенню ефективності використання сільськогосподарських угідь, особливо в посушливих степових та гірських районах. Вівці і кози - пасовищні тварини, порівняно невибагливі до умов утримання. Вони можуть досить ефективно використовувати малопродуктивні природні угіддя та найдешевші грубі і соковиті корми. Таким чином забезпечується висока оплата корму, а виробничі витрати на їх утримання порівняно невеликі.

Вівці характеризуються вовною, м'ясною, молочною, овчинною, смушковою продуктивністю. За принципом продуктивності проводять класифікацію порід овець. При розведенні овець потрібно вибирати такі породи, які в конкретних природно-кліматичних і економічних зонах найбільшою мірою можуть проявити свої особливості й продуктивність. Серед порід овець виділяють наступні:

- тонкорунні породи: австралійський меринос, асканійська тонкорунна, прекос, ставропольська, кавказька та інші;
- напівтонкорунні породи: цигайська, чорноголова, мерино-фляйш, асканійська м'ясо-вовнова та інші;
- грубововнові породи: каракульська, сокільська, романівська, решетилівська, гірськокарпатські вівці (рачки, цуркани), волошські, українська гірськокарпатська та інші.

В Україні розводять понад 30 порід кіз. Найбільш популярні такі швейцарські молочні породи, як зааненська і тоггенбурзька. Виділяють такі основні напрями козівництва:

- молочне (породи зааненська, тоггенбурзька, мегрельська, нижньооновгородська та регіональні популяції),
- пухове (породи оренбурзька, придонська, гірськоалтайська),
- вовнове (породи ангорська, радянська вовнова),
- молочно-м'ясне та комбіноване.

В кінці ХХ століття ці галузі продуктивного тваринництва України ґрунтувалися на тому, що головний збут від вирощування цих тварин йшов від продажу вовни, а не м'яса. За останні десятиліття світовими лідерами у цьому бізнесі стали виробники з Австралії та Нової Зеландії, попит на українську вовну значно впав (таблиця 18.1).

Таблиця 18.1

Розвиток вівчарства і козівництва в Україні

Рік	Поголів'я овець і кіз		Вироблено вовни, тонн, в т.ч.		Вироблено баранини та козлятини, тис. тонн
	всього, тис. голів	у т.ч. в с.-г. підприємствах	овеча	козяча	
2010	1731,7	298,4	4059	133	21,0
2015	1325,3	186,9	2233	37	13,7
2016	1314,8	187,2	2033	39	13,4
2017	1309,3	187,0	1924	43	13,5
2018	1268,6	182,3	1865	43	14,3
2019	1204,5	168,6	1691	43	13,9

Вивчення стану вівчарства і козівництва в Україні свідчить, що за період з 2010 по 2019р. поголів'я овець і кіз різко зменшилось, а за рахунок цього і виробництво вовни. В 2019 році майже 86% поголів'я овець і кіз було зосереджене в домогосподарствах населення.

У 2019 році порівняно з 2010 роком поголів'я у господарствах країни зменшилось на 26%, при цьому у сільськогосподарських підприємствах – на 30%, а господарствах населення – 43%.

Найбільшу кількість овець і кіз в 2019 році (майже половини загального поголів'я) утримували господарства Одеської (293,2 тис. голів), Закарпатської (151,4 тис. голів), Харківської (70,2 тис. голів) і Миколаївської (46,5 тис. голів) областей.

Виробництво вовни також зменшилось з 2010 року: овечої - на 58% і козячої – на 67%. Але якщо за останні три роки динаміка щодо зниження обсягів виробництва овечої вовни зберіглась, то обсяги виробництва козячої вовни за період 2017-2019рр. зросли і стабілізувались.

На світовому ринку попит на баранину стабільно зростає протягом останніх років. Споживання цього виду м'яса у всьому світі стабільно росте. Споживання цього виду м'яса передусім стабільно відбувається на ринках країн, що розвиваються, особливо Близького Сходу. А виробництво місцевої продукції сильно відстає від ринкових потреб.

У 2019 році в Україні на частку баранини і козлятини припадає близько 1% виробництва всіх видів м'яса в сільськогосподарських підприємствах та 1,5% - в господарствах населення, тому ці галузі в Україні з повною впевненістю можна вважати областю невикористаних можливостей щодо забезпечення населення м'ясом. Споживання баранини і козлятини нашими громадянами досить незначне. Це є наслідком відсутності відповідної культури споживання баранини і козлятини, низьких доходів більшості верств населення, недостатності потужних рекламних кампаній у ЗМІ.

В Україні просто відсутні районовані м'ясні породи цих тварин, а племінних тварин треба завозити з-за кордону. Тому сьогодні українські

виробники м'яса овець і кіз постали перед проблемою мати продуктивні районовані породи цих тварин. Господарства завозять передусім з Європи племінну худобу, але все впирається у собівартість та високі ціни. Поки що для багатьох агропідприємців це велика розкіш. Тому це головна проблема, що стримує його розвиток.

Радують перші українські успіхи в експорті баранини. Експорт сьогодні ще невеликий, передусім до Азербайджану, яка збільшила квоти на ввезення відповідного м'яса. Живих тварин беруть у наших господарствах турки. Турецька квота для вітчизняних господарств в обсязі є досить значною - 23 тисячі голів на рік, що є перспективно для українських виробників.

Таблиця 18.2

**Економічна ефективність виробництва продукції вівчарства у
сільськогосподарських підприємствах України**

Показники	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Вовна					
Середній настриг вовни від однієї вівці, кг	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5
Собівартість 1 ц вовни, грн.	3723,7	3597,8	6567,5	7655,9	8660,0
Ціна реалізації 1 ц, грн.	1417,1	2452,7	1983,4	2335,1	2502,7
Прибуток, збиток (-) на 1 ц вовни, грн.	-2306,5	-1145,1	-4584,1	-5320,9	-6157,2
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	-61,9	-31,8	-69,8	-69,5	-71,1
Баранина					
Середньодобовий приріст однієї голови, г	47	40	48	49	47
Собівартість 1 ц живої маси, грн.	2400,0	3191,6	3788,8	3375,0	4401,8
Ціна реалізації 1 ц живої маси, грн.	1690,3	2069,4	2273,3	2811,4	2689,5
Прибуток, збиток (-) на 1 ц живої маси, грн.	-709,6	-1122,2	-1515,5	-563,6	-1712,3
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	-29,6	-35,2	-40,0	-16,7	-38,9

Аналізуючи показники економічної ефективності виробництва продукції вівчарства у сільськогосподарських підприємствах України, ми бачимо зниження середнього настригу вовни від однієї вівці з 1,7 кг в 2015 р. до 1,5 кг в 2019 р.

Повна собівартість 1 ц вовни у 2019 році порівняно з 2015 р. зросла в 2,3 рази становила 8660,0 грн. Обґрунтування можливих шляхів зниження виробничих витрат вимагає детального аналізу собівартості - її структури і основних тенденцій формування. У процесі підвищення собівартості продукції вівчарства змінюються її структура і співвідношення окремих статей витрат. У структурі витрат виробництва 1 ц вовни матеріальні витрати склали 57,7 %, у тому числі корми - 40,9%, витрати на оплату праці -28,4%, загальновиробничі та інші витрати - 13,9 %.

Середня ціна реалізації 1ц вовни у 2019 році становила 2502,07 грн., що в 1,7 рази більша порівняно з 2015 роком. Але це не дозволило вивести виробництво з глибокої збитковості.

Низькі закупівельні ціни на вовну стримують розвиток галузі. Вони не забезпечують відшкодування витрат на її виробництво. Ціни на вовну залежать від її якості. В Україні переважно одержують вовну від грубововних, дуже мало - від тонкорунних і напівтонкорунних овець. Звідсіля і низька закупівельна ціна на неї.

Виробництво і реалізація вовни у сільськогосподарських підприємствах всіх областей України збиткове. В цілому по Україні у 2019 р. збиток від реалізації одного центнера вовни становив 6157,20 грн. Рівень збитковості виробництва вовни в 2019 році підвищився до 71,1 %.

Рівень збитковості виробництва баранини істотно не змінився за останні роки і коливається в межах 30-40%. Середньодобовий приріст однієї голови молодняка овець за досліджуваний період коливався і становив в 2019 р. 47 г.

Економічна ефективність виробництва баранини залежить від рівня і динаміки собівартості живої маси овець і цін її реалізації. Протягом 2015-

2019 років собівартість 1 ц живої маси овець збільшилась у 1,8 рази, а ціни реалізації одночасно зросли в 1,6 рази. В результаті рівень збитковості підвищився з 29,6 % у 2015 році до 38,9 % у 2019 році.

Основними стримуючими факторами розвитку вівчарства в Україні на теперішній час є:

- відсутність цивілізованого ринку збуту продукції;
- низькі закупівельні ціни на вовну, смушки, овчини;
- наявність малих індивідуальних господарств з невеликою кількістю поголів'я й неможливістю забезпечення його пасовищем та сучасною технологією й технологічними рішеннями;
- безконтрольність у породному розведенні овець без урахування відповідності біологічних можливостей тварин природно-кліматичним, економічним і господарським умовам зони розведення;
- низька плодючість та збереження новонароджених ягнят до реалізації;
- незадовільні умови годівлі й вирощування молодняка з урахуванням особливостей їх росту у різні вікові періоди;
- недостатнє використання вітчизняного генофонду овець для підвищення вовнової і смушкової продуктивності та плодючості вівцематок;
- незадовільні умови годівлі й утримання вівцематок у різні періоди їх фізіологічного стану.

Першочерговим завданням по відродженню вівчарства є відновлення поголів'я овець, підвищення його продуктивності та впровадження таких технологічних рішень і прийомів виробництва продукції, які б забезпечували конкурентоспроможність галузі.

В Україні є лише кілька фермерських господарств з розведення кіз, де поголів'я налічує понад 100 тварин. Тому й асортимент продуктів, які виробляють із козячого молока, незначний. У невеликих обсягах, переважно у Львівській, Київській, Кіровоградській областях, виготовляють пастеризоване й стерилізоване молоко й кілька видів сирів. Звичайно, такі товари не швидко стануть дешевими й масовими. Проте перспективи

розвитку промислового виробництва козячого молока й продукції його переробки в Україні є.

Галузь промислового молочного виробництва козячого молока динамічно розвивається в останні 20 років. У світі ефективно функціонують ферми і на 7000 і більше дійних кіз на одному майданчику. У світовій практиці чітко простежується тенденція заміни коров'ячого молока на козяче, особливо для виробництва дитячого, лікувального харчування й сирів.

У світі налічується понад 860 млн гол. кіз різних напрямів продуктивності: молочного, м'ясного, вовняного, пухового, комбінованого. Світове виробництво козячого молока постійно зростає. Цей показник становить понад 15,3 млн т на рік, що майже удвічі перевищує виробництво овечого молока.

В 2015 році козівництво в Україні знаходилося не в кращому стані. В країні налічувалося 585,3 тис. голів кіз. Позитивним було щорічне збільшення поголів'я кіз в сільськогосподарських підприємствах - так станом на початок 2015 р. промислово утримувалося 4,7 тис. голів кіз, що складає менше відсотка загального поголів'я.

Центрами козівництва варто назвати Одеську (87,5 тис. голів), Харківську (37,7 тис. голів) та Закарпатську (35,5 тис. голів) області. У відповідності до даних ФАО в Україні виробляється 254,6 тис. т козиного молока, тобто в середньому по 435 кг на одну козу.

В 2017 році поголів'я кіз нараховувало понад 650 тис. гол., в основному молочного і комбінованого напрямів продуктивності. З них 95% - у приватних господарствах, де утримують від 1 до 50 гол. Вже організовували в Україні більш потужні племінні й товарні високотехнологічні ферми з виробництва та переробки як молока, так і м'яса з поголів'ям від 500 до 5000 козематок. При цьому збільшується кількість ферм - племінних репродукторів.

На кінець 2017 року їх було лише п'ять, але три зареєстровано цього року: ФГ «Англо-Нубійські кози», СК «Добриня», ФГ «Козиний двір». Ще є спеціалізовані фермерські господарства «Тетяна 2011» та «Золота коза», які зареєстрували по дві породи. І якщо раніше на слуху була тільки зааненська порода, то зараз з'явилися ще й англо-нубійська та альпійська. На сьогодні більшість племрепродукторів розрахована на внутрішній ринок.

В Україні виробляють багато видів продукції, особливо м'які і тверді козині сири, які користуються великим попитом. Продукція деяких господарств отримала високу оцінку на виставках і ярмарках, у тому числі міжнародних. Багатий асортимент продукції (молоко, сир, сметана, масло, йогурт, вершки, лій, м'ясо та ін.) реалізують через магазини, ресторани, санаторії і приватних осіб. Хоча асортимент вітчизняних виробників поступається європейському. Ринок на сьогодні вільний для продуктів з м'яса кіз. Тому на перспективу передбачається розведення кіз м'ясного і комбінованого напрямку продуктивності. Хоча багато наших співвітчизників оцінили переваги продуктів козівництва, але дозволити собі її купувати може не кожен. Так, козине молоко в сільській місцевості реалізують за цінами коров'ячого, а у містах воно коштує у 2-3, а іноді у 5 разів дорожче нього, коли в Європі ця перевага складає всього лише 30-50 %.

Оцінюючи сучасну ситуацію, попит та пропозицію на продукцію кіз в найближчі роки слід очікувати:

- збільшення кількості племінних та фермерських господарств з поголів'ям від 100 до 2000 тис гол.;
- зростання частки високопродуктивних племінних тварин;
- підвищення продуктивності кіз та якості продукції;
- зниження собівартості виробництва та ціни на продукцію козівництва;
- посилення кадрового та наукового забезпечення галузі.

18.2. Економіка птахівництва

Птахівництво – це галузь сільського господарства, яка забезпечує населення країни дієтичними висококалорійними продуктами харчування. Основна продукція птахівництва – яйця і м'ясо – за поживністю переважає більшість продуктів харчування.

Курячі яйця містять близько 12% повноцінних білків, 12% жирів, вітаміни і мікроелементи. Науково обґрунтована норма споживання яєць – 280 шт. на одну особу в рік. В 2019 році в Україні було вироблено 397 шт. яєць на одну особу, тобто рівень самозабезпечення цим продуктом становить 125,9%. Фонд споживання яєць включає, крім яєць, яєчний порошок і меланж в перерахунку на яйця. В 2019 році було спожито одним українцем 282 шт. яєць, що становить 101% від норми.

Високими поживними якостями відзначається також м'ясо птиці. У м'ясі курей та індиків міститься до 23% протеїну і 17-24% жиру, у м'ясі качок і гусей – відповідно 23-34% і 16-46%. За досліджуваний період питома вага м'яса птиці в структурі виробництва м'яса всіх видів зросла з 11,6% - в 2000 році до 55,4% - в 2019 році.

У процесі переробки птиці одержують пух і перо, що є цінною сировиною для легкої промисловості. Відходи інкубації і забою птиці використовують для виробництва кормового борошна. Крім того, птахівництво дає цінну побічну продукцію – пташиний послід.

Сільськогосподарська птиця відзначається скороспілістю, високою плодючістю, інтенсивним ростом і продуктивністю, що зумовлює добру оплату корму і ефективне використання засобів виробництва. Кури яєчних порід уже в 4,5-5 місяці починають нестись і дають до 350 яєць за рік. Курчата м'ясних порід за 45-50 днів досягають живої маси 1,5-2 кг, каченята за 50-55 днів – 2,0-3,0 кг, а жива маса гуски в 4-5-місячному віці становить 6-8 кг. Птиця характеризується високою забійною масою, вихід м'яса становить у середньому 65%. Завдяки скороспілості та високій якості,

продукція птахівництва займає пріоритетне місце серед галузей тваринництва.

Українське птахівництво стало одним із найбільш економічно привабливих та конкурентоспроможних видів агробізнесу, про що свідчить стійка динаміка зростання виробництва м'яса птиці і яєць.

Оскільки птахівництво є однією з найбільш скоростиглих галузей тваринництва, що забезпечує швидкий оборот вкладених коштів, тому його розвиток може здійснюватися завдяки диверсифікованому типу виробництва продукції, який може включати як м'ясний, яєчний, так і яєчно-м'ясний напрям спеціалізації.

Особливістю сучасного стану розвитку галузі впродовж останнього десятиліття є зростання чисельності поголів'я птиці усіх видів, нарощування обсягів виробництва, збільшення внутрішнього попиту та експорту продукції (таблиця 18.3).

Таблиця 18.3

Розвиток птахівництва в Україні

Рік	Поголів'я птиці, млн. голів	Середня несучість 1 курки-несучки в с/г підприємствах	Виробництво яєць		Вироблено м'яса птиці (у забійній масі), тис. тонн
			всього, млрд шт.	на одну особу, шт.	
2010	203,8	281	17,1	372	954
2015	204,0	220	16,8	392	1144
2016	201,7	224	15,1	354	1167
2017	204,8	228	15,5	365	1185
2018	211,7	230	16,1	382	1259
2019	220,5	234	16,7	397	1381

Птахівництво інтенсивно розвивається на всій території України. На його розміщення впливають, насамперед, близькість та концентрація міського населення. Галузь розвивається по шляху створення великих промислових комплексів навколо великих міст і промислових центрів.

Найбільше поголів'я птиці в 2019 році було зосереджено у Вінницькій і Чернігівській областях, відповідно 37,5 млн. голів (14,5% до загального поголів'я) і 35,5 млн. голів (14,4%). Значне поголів'я утримували в Черкаській області – 25,3 млн. голів (11,2 %) та Київській областях – 28,4 млн. голів (9,1%). Разом в цих областях утримується більше 50% всього поголів'я птиці в Україні.

У 2019 р. поголів'я птиці в усіх категоріях господарств становило майже 220 млн. голів, в тому числі 55% у сільськогосподарських підприємствах (таблиця 18.4). Найвищу питому вагу в структурі поголів'я птиці традиційно займають кури та півні – 90% в 2019 році. Спостерігається тенденція до збільшення поголів'я качок.

Таблиця 18.4

Поголів'я птиці в Україні

Види птиці	Роки					
	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Птиця, всього у тому числі	203839,8	203986,2	201668,0	204830,9	211654,4	220485,8
кури та півні	183611,3	186354,3	184335,9	186737,2	191967,9	202510,7
гуси	6269,0	5114,7	4183,4	4116,9	4159,7	4015,8
качки	10777,1	10150,2	10876,4	10953,7	11680,0	11418,3
індики	1884,4	1825,0	1575,3	1951,0	1706,9	1939,0

Характеризуючи виробництво продукції птахівництва за категоріями господарств, необхідно відмітити, що в сільськогосподарських підприємствах, де утримується 55% поголів'я птиці, зосереджено 54% виробництва яєць в країні у 2019 році.

Збільшення обсягів виробництва м'яса птиці зумовлене насамперед зростанням попиту з боку населення та підприємств харчової промисловості. М'ясо птиці стало заміником для більшості споживачів м'яса, оскільки в останні роки відбулося суттєве скорочення пропозиції яловичини та свинини. Крім того, споживачі надають перевагу дієтичному м'ясу птиці.

Значне зростання виробництва продукції птахівництва стало можливим передусім за рахунок будівництва в Україні сучасних високотехнологічних птахофабрик і комплексів, які забезпечені технікою й обладнанням як провідних світових, так і вітчизняних виробників.

У збільшенні виробництва яєць і м'яса птиці все більшого значення набувають сучасні методи інтенсивного птахівництва на основі спеціалізації і концентрації галузі. Великі спеціалізовані господарства здійснюють виробництво яєць і м'яса птиці на індустріальній основі. Птахофабрики – вузькоспеціалізовані великі підприємства, що працюють переважно на купованих кормах. В результаті вузькогалузевої спеціалізації птахівництво тут повністю відокремилось від кормовиробництва, проте воно залишається незамінним.

Заслуговує на увагу експортний потенціал галузі. Відомо, що українська продукція птахівництва користується попитом в багатьох країнах Азії, Африканського континенту, Європі. Найвищим попитом м'ясо птиці користується в Іраку, Казахстані та Нідерландах. В 2015 року експорт м'яса птиці з України становив 190 тис.т.; у 2014 році цей показник становив 175 тис.т, що на 30 тис.т більш, ніж в 2013 році.

Таблиця 18.5

Баланс яєць (включаючи яйцепродукти), тис. тонн¹

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Виробництво	985	969	872	896	932	963
Зміна запасів на кінець року	9	-4	0	0	-2	5
Імпорт	7	11	5	7	4	5
<i>Усього ресурсів</i>	983	984	877	903	938	963
Експорт	75	126	112	155	186	198
Витрачено на корм та інкубацію	125	136	95	72	77	78
Втрати	16	21	11	6	4	4
Фонд споживання	767	694	659	670	671	683
у розрахунку на 1 особу, штук	290	280	267	273	932	963

¹ Для перерахунку взято середню вагу одного яйця – 57,75 г.

За останні роки Україна також суттєво збільшила експорт яєць (таблиця 18.5). У 2010 році Україна експортувала 75 тис. тонн яєць, то у 2019 році – 198 тис. тонн. Останнім часом Україна розвиває напрямок переробки яєць з наступним експортом готових яйце-продуктів, що є досить позитивною тенденцією.

Основними країнами-імпортерами свіжих яєць з України були: Ірак, Об'єднані Арабські Емірати, Молдова. Основними країнами, куди здійснюється експорт яйце-продуктів це країни Близького Сходу. Також розширилися взаємозв'язки з цього приводу із країнами африканського континенту. Україна також отримала квоту на експорт яєць та яєчних продуктів до Європейського союзу.

Птахівництво, що ведеться на індустріальній основі, є найбільш інтенсивною галуззю тваринництва. Воно вимагає високого рівня розвитку матеріально-технічної бази, розведення лінійної гібридної птиці спеціалізованих порід, а також безперебійного і повного задоволення потреб у високоякісних кормах з використанням повноцінних комбікормів та білково-вітамінних добавок, мікроелементів, амінокислот, антибіотиків для всіх видів і статевих-вікових груп птиці.

Економічна ефективність виробництва продукції птахівництва характеризується такими показниками: продуктивність птиці - середня річна несучість курок-несучок і середньодобовий приріст живої маси молодняку птиці, собівартість 1000 яєць і 1 ц живої маси птиці, ціна реалізації одиниці продукції, рівень рентабельності її виробництва (таблиця 18.6).

Аналізуючи цінову ситуацію слід зазначити, що ціна реалізації 1000 шт. яєць в 2019 році не змогла покрити витрати на виробництво даної продукції, в результаті чого сільськогосподарські підприємства отримали 370,5 грн збитку на 1000 шт. яєць, що обумовило збитковість на рівні 23,5 %. Порівняно низький рівень ефективності виробництва яєць є результатом високої собівартості, яка підвищилася внаслідок різкого зростання в 2016-2017 рр. вартості електроенергії, кормів, палива тощо.

Таблиця 18.6

**Економічна ефективність виробництва продукції птахівництва
в сільськогосподарських підприємствах**

Показник	2015р.	2016р.	2017р.	2018 р.	2019 р.
Виробництво яєць					
Середня несучість курки-несучки, шт.	220	224	226	230	234
Собівартість 1 тис. яєць, грн	862,6	1108,9	1259,2	1518,3	1576,6
Ціна реалізації 1 тис. яєць, грн	1388,1	1114,8	1145,9	1600,3	1206,1
Прибуток, збиток (-) від 1 тис. яєць, грн	525,6	5,9	-113,3	82,0	-370,5
Рівень рентабельності, %	60,9	0,5	-9,0	5,4	-23,5
Виробництво мяса					
Середньодобовий приріст живої маси однієї голови, г	29	35	36	34	35
Собівартість 1 ц живої маси, грн	1436,9	2011,8	2643,5	2734,6	3079,0
Ціна реалізації 1 ц живої маси, грн	1349,1	2112,6	2828,5	2890,4	2965,1
Прибуток, збиток(-) на 1 ц живої маси, грн	-87,8	100,8	185,0	155,9	-113,9
Рівень рентабельності*, %	-6,1	5	7,0	5,7	-3,7
Товарність м'яса птиці, %	8,2	4,5	4,5	4,2	3,9

*без урахування власної переробки

Аналізуючи ринок м'яса птиці, необхідно звернути увагу на дуже низький рівень товарності в період 2015-2019 рр. - він знизився до 3,9 %. Цьому сприяло нарощування в сільськогосподарських підприємствах виробничих потужностей з власної переробки м'яса птиці. Тому отримані розрахунки можна вважати досить умовними і заниженими.

Протягом 2016-2019 рр. виробництво м'яса птиці перестало бути збитковим, адже ціни реалізації 1ц живої маси птиці компенсували виробникам витрати і дозволили отримати 155,9 грн. прибутку. Проте, в

2019 р. виробництво мяса птиці знову стало збитковим, рівень збитковості сатновив 3,7 %.

Жодна з галузей тваринництва за останні 10-15 років не мала такої позитивної динаміку росту, як птахівництво. Цей досвід необхідно узагальнити для подальшого відродження інших менш успішних галузей тваринництва. Водночас, можливості внутрішнього ринку щодо забезпечення стійких показників зростання виробництва об'єктивно обмеженні через його перенасичення продукцією галузі. Відтак, перспективи птахівництва безпосередньо пов'язані з розвитком експорту як на традиційні світові ринки, так і нові.

Враховуючи можливість швидкого насичення внутрішнього ринку завдяки розвитку потужних птахівничих підприємств, в основі розвитку ринку м'яса птиці має бути експортно орієнтована стратегія, що забезпечить збалансування попиту й пропозиції на внутрішньому ринку за рахунок експорту до освоєних і нових світових ринків. З метою реалізації цієї стратегії необхідно створити умови для регулювання обігу продовольства з урахуванням вимог світового ринку. Становлення та ефективне функціонування ринку м'яса птиці повинно будуватися за схемою, яка передбачає взаємозв'язок вітчизняних товаровиробників, переробних підприємств, споживачів та експортно-імпортні операції.

18.3. Економіка бджільництва

Бджільництво - галузь сільського господарства, яка займається розведенням бджіл та отриманням від них меду та інших корисних продуктів. Бджоли запилюють багато видів рослин, використовуючись задля підвищення урожайності. Серед продуктів бджільництва не тільки цінний дієтичний продукт мед, а й віск, прополіс, отрута та інші, вони знаходять широке застосування, зокрема для здоров'я людини - така медична практика має назву апітерапія.

Україна – одна з провідних держав світу, яка має розвинуте бджільництво, що забезпечує запилення сільськогосподарських культур, виробництво меду, воску та іншої продукції бджільництва для потреб населення, харчової, медичної, хімічної та інших галузей.

Україну в світі визнають як батьківщину культурного бджільництва, заснованого нашим співвітчизником П.І. Прокоповичем, який створив першу школу пасічників і розробив основи ведення галузі майже 200 років тому.

Таблиця 18.7

Розвиток бджільництва в Україні

Показники	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Наявність бджолосімей, тисяч						
у господарствах усіх категорій	2922	2590	2487	2642	2601	2633
у т.ч. с/г підприємствах	95,4	49,9	47,1	43,6	48,2	40,7
господарствах населення	2826	2540	2440	2599	2552,8	2593
Виробництво меду, тонн						
у господарствах усіх категорій	70873	63615	59294	66231	71279	69937
у т.ч. с/г підприємствах	1620	918	901	847	890	787
господарствах населення	69253	62697	58393	65384	70389	69150
Одержано меду в середньому на 1 бджолосім'ю, кг						
у господарствах усіх категорій	24,26	24,56	23,84	25,07	27,00	26
у т.ч. с/г підприємствах	16,98	18,40	19,13	19,43	18,00	18
господарствах населення	24,50	24,68	23,93	25,16	27	26

В 2019 році 98,5% бджолосімей знаходилися у господарствах населення (таблиця 18.7). Бджільництвом в Україні займається приблизно

400 тис. осіб. Це один з найбільших в світі показників. Фактично кожен сотий українець - пасічник. При цьому за організаційною формою господарювання бджільництво є найближчим до фермерства, частка якого в структурі утримання становила в 2015-2017рр. лише 0,2% .

Валове річне виробництво меду в 2019 році становило 69,9 тисяч тонн, що лише на 1,3% менше ніж в 2010 році. Така кількість виробленого меду ставить Україну на перше місце в Європі та на четверте в світі за цим показником – після Китаю, Індії та Аргентини.

Основними виробниками меду в Україні є 8 областей - Вінницької, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Житомирської, Миколаївської, Полтавської, і Кіровоградська. Ці регіони забезпечують виробництво 70% загального об'єму меду в рік.

Втім, ефективність виробництва залишається дуже низькою. Наприклад, в Канаді 7 тис. пасічників виробляють 29 тис. тонн меду, а в Україні 400 тис. виробників - лише трохи більше 66 тис. тонн.

Продуктивність бджолосім'ї, для прикладу, в Канаді сягає 50 кг меду на рік, а у нас – 19,43 кг у сільськогосподарських підприємствах і 25,16 кг – в господарствах населення. Така різниця в показниках пояснюється тим, що в Канаді і більшості країнах світу виробництво меду знаходиться на промисловому рівні.

Збільшити виробництво меду могло б об'єднання пасічників в кооперативи. Бджільництво стає рентабельним починаючи із 100 бджолосімей. Зараз передбачається створення єдиного реєстру пасічників, що дасть можливість активніше залучати інвестиції в розвиток вітчизняного бджільництва, створювати кооперативи із переробки бджолярських продуктів та допоможе пасічникам виробляти безпечну та якісну продукцію як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринків. Також, реєстр дозволить координувати співпрацю бджолярів та сільгоспвиробників, щоб уникати загибелі бджіл під час хімічної обробки полів та садів.

Бджільництво – це галузь, яка цілковито залежить від екології. Якщо його переведення на промисловий рівень - це питання прибутковості, то збереження його екосистеми - питання існування галузі як такої.

Головний фактор тут - рослинне фермерство, яке безпосередньо впливає на бджільництво. Без плідної медоносної бази - рослин, багатих на нектар та пилок (гречка, сади та ягідники), бджолам не буде що запилювати та звідки виробляти мед. Через збільшення площ під ріпаком, соєю, пшеницею і кукурудзою бджоли виробляють менше меду.

Виробники сільськогосподарської продукції знають, що бджоли своєю опилювальною роботою підвищують врожайність гречки, соняшнику, люцерни і плодів яблуні на 50%, кавунів, динь і гарбузів - на 100% і більше. При правильному використанні енергії бджіл-робітниць можна підвищити урожайність персиків в 4 рази, вишень і черешень - в 7, а деяких сортів винограду - в 10 разів. Загалом близько 150 культур потребують перехресного запилення бджолами. Саме тому багато господарств використовують пасіки з метою підвищення врожайності і отримання продуктів бджільництва, які також збільшують прибутковість сільськогосподарських підприємств.

Окрім збереження та збільшення кількості медоносів, необхідно також стежити за обробкою їх хімікатами. Із забрудненого ними пилку вийде неякісний мед, що не пройде сертифікацію. До того ж через надмірне використання хімікатів гинуть самі бджоли - з початку 2018 року в Україні загинуло 800 бджолосімей.

Розвиток вітчизняного бджільництва є надзвичайно важливим, адже кількість нових ринків збуту цієї продукції впродовж останніх років росте в геометричній прогресії. Щороку з виробленого в Україні меду, лише 25-30 тис. тонн надходить на внутрішній ринок. Решта експортується.

Споживання всередині країни істотно знизилося через занепад української економіки та збільшення експортних цін: якщо мед коштував 1,5

євро, то в євро він так і коштує, але в гривні він подорожчав - ціна на внутрішньому ринку виросла утричі.

Оскільки мед не є продуктом першої необхідності, українці не поспішають платити за нього високу ціну. Тому й виробникам вигідніше експортувати. Право експорту меду вже отримали 67 українських суб'єктів господарювання.

За даними Державної служби статистики, в 2017 році Україна експортувала понад 36 тисяч тонн натурального меду на майже 84 мільйони доларів США, з яких понад 26 тисяч тонн (приблизно на 60 мільйонів доларів) - у країни Європи. У 2014 році ці цифри були ще вищими: експорт понад 36,3 тисячі тонн меду збагатив Україну на понад 93 мільйони доларів. З них до Європи українські пасічники експортували більш ніж 26 тисяч тонн, а це понад 66 мільйонів доларів прибутку. На цьому тлі пільгові квоти для поставок українського меду в ЄС становлять лише 5 тисяч тонн. Решту продукції постачають на загальних підставах, з оплатою митних тарифів.

Зараз найбільшими споживачами меду у світі, із часткою до 50%, є країни ЄС – Німеччина (13%), Велика Британія (6%), Франція (6%), Бельгія (4%), Іспанія (4%) й Польща (4%). Друга позиція у світовому рейтингу імпортерів у США з 21%, третя – у Японії 7%.

Українське бджільництво зараз переживає період підйому. Проте, щоб цей успіх не став швидкоплинним, бджолярам та державі необхідно вдатися до системних кроків. Перші мають переходити на європейські стандарти виробництва, другі - почати захищати галузь.

Основними проблемами галузі бджільництва України є:

- відсутність ефективної державної фінансової підтримки галузі;
- низька технологічна культура виробництва продукції, її переробки, та фасування відсутність промислових технологій;
- зменшення масштабів посівів ентомофільних сільськогосподарських рослин та недостатнє використання бджолозапилення;

- погіршення екологічного стану оточуючого природного середовища та порушення технологічних вимог щодо обробітку ентомофільних сільськогосподарських рослин пестицидами та отрутохімікатами і як наслідок – масові отруєння бджіл;
- недостатнє ветеринарне забезпечення і як наслідок неконтрольоване поширення хвороб бджіл;
- відсутність гармонізованого масиву законодавства щодо виробництва та якості продукції галузі і як наслідок складнощі в реалізації експортного потенціалу галузі.

В Україні з кінці 2015 року розроблено Програму розвитку бджільництва на період 2016-2020рр., яка передбачає не лише збільшення чисельності бджолосімей, а й підвищення рівня рентабельності пасік. Останнє тісно пов'язане із збільшенням обсягів виробництва, запровадженням промислових технологій, одержанням крім меду, додаткових продуктів бджільництва – пилку, прополісу, маточного молочка та інших. Ці продукти є сировиною для створення лікувально-профілактичних харчових препаратів. Подальший розвиток апітерапії значно збільшить попит на всі продукти бджільництва і стимулюватиме розвиток пасічництва. Створення нових продуктів харчування і препаратів на основі апі- та фітосировини і широке впровадження їх у практику охорони здоров'я матиме позитивний вплив на здоров'я населення в цілому і особливо на людей, які зазнали дії радіоактивного опромінення.

Виконання Програми забезпечить до 2020 року збільшення кількості бджолиних сімей по Україні до 6, 0 млн., виробництва валового меду до 120 тисяч тон і воску до 2,8 тис. тон, продукції для потреб медичної, фармацевтичної та інших галузей народного господарства.

Буде забезпечено чистопорідне розведення вітчизняних порід бджіл у ареалах, передбачених планом породного районування бджіл, створення розгалуженої внутрішньопородної структури, основою якої стануть базові племенні господарства по удосконаленню аборигенних бджіл України.

Створення універсальних технологій утримання і розведення бджіл забезпечить промислову основу виробництва продуктів бджільництва.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення птахівництва?
2. Які особливості розміщення птахівництва?
3. Які особливості розвитку спеціалізації і концентрації виробництва яєць і м'яса птиці?
4. Які напрями розвитку внутрішньогалузевої спеціалізації у птахівництві?
5. Які показники характеризують розвиток птахівництва?
6. Який рівень економічної ефективності виробництва яєць і м'яса птиці?
7. На чому ґрунтується висока ефективність вирощування бройлерів?
8. Які основні шляхи зниження собівартості яєць?
9. Які фактори впливають на рівень цін реалізації яєць і м'яса птиці?
10. Завдання щодо розвитку птахівництва і шляхи підвищення його ефективності.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які основні зони розміщення товарного вівчарства?

- 1) приміські зони великих міст;
- 2) Степ;
- 3) Полісся;
- 4) Лісостеп.

2. Які показники характеризують розвиток вівчарства?

- 1) тривалість використання вівцематок;
- 2) динаміка поголів'я овець;
- 3) наявність сіножатей і пасовищ у господарстві;
- 4) структура стада;
- 5) валова і товарна продукція.

3. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва вовни?

- 1) настриг вовни від овець;
- 2) собівартість 1ц вовни;
- 3) витрати корму на одну вівцю;
- 4) структура стада;
- 5) рівень рентабельності.

4. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва м'яса овець?

- 1) прибуток на 1ц живої маси;
- 2) природній спад овець;
- 3) витрати кормів на 1 голову овець;
- 4) виробництво баранини на 100 га с.-г. угідь;
- 5) собівартість 1 ц приросту;
- 6) затрати праці на 1 голову.

5. Які фактори найбільше впливають на підвищення економічної ефективності вівчарства?

- 1) розширення ринків збуту продукції;
- 2) покращення якості вовни;
- 3) ріст виробничих витрат на одну вівцю;
- 4) збільшення поголів'я овець.

6. Собівартість 1ц вовни, перш за все, залежить від:

- 1) рівня товарності продукції;
- 2) продуктивності овець;
- 3) кількості поголів'я овець;
- 4) структури стада;
- 5) вартості витрачених кормів.

7. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва яєць?

- 1) собівартість 1000 шт. яєць;
- 2) витрати кормів на одну курку-несучку;
- 3) затрати праці на одну курку-несучку;
- 4) рівень товарності;
- 5) ціна реалізації 1000 шт. яєць;
- 6) рівень рентабельності.

8. Які шляхи зниження собівартості яєць?

- 1) зменшення витрат на одну курку-несучку;
- 2) зменшення витрат кормів на одну курку-несучку;
- 3) зниження собівартості кормів;
- 4) підвищення рівня товарності.

9. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва м'яса птиці?

- 1) затрати праці на одну голову молодняка птиці;
- 2) затрати праці на 1 ц приросту птиці;
- 3) прибуток на 100 га посіву зернових культур;
- 4) виробництво м'яса птиці на 100 га посіву зернових культур;
- 5) прибуток на 1 ц живої маси.

10. Які основні напрями підвищення ефективності птахівництва?

- 1) збільшення обсягів реалізації продукції птахівництва;
- 2) переведення птахівництва на індустріальну основу;
- 3) збільшення поголів'я птиці;
- 4) збільшення виробництва м'яса птиці;

ГЛОСАРІЙ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ТА ПОКАЗНИКІВ

Абсолютний рівень якості – визначається шляхом обчислення певних показників якості без порівняння їх з аналогічними показниками аналогічних виробів.

Автоматизація сільськогосподарського виробництва – це застосування технічних засобів та систем управління, які звільнюють людину частково або повністю від безпосередньої участі у виробництві.

Амортизаційна політика підприємства – передбачає систему заходів, які сприяють накопиченню інвестиційних ресурсів підприємства у вигляді накопичувального амортизаційного фонду.

Амортизація основних засобів підприємства – це економічний процес, що кількісно відображує втрату засобами праці своєї вартості та поступове перенесення її частинами на новостворену продукцію або послуги.

Асоціація – це найпростіша форма договірного об'єднання підприємств або інших підприємницьких структур з метою постійної координації господарської діяльності. Асоціації не мають права безпосередньо втручатись у виробничу чи комерційно-фінансову діяльність будь-яких їхніх учасників (членів).

Асоціація господарська – об'єднання підприємств, яке створюється за угодою з метою спільного здійснення однієї або кількох виробничо-господарських функцій. Участь в асоціації обмежує права підприємства меншою мірою, ніж, наприклад, у концерні.

Асоціація підприємств – територіальна (галузева, міжгалузева) форма ділового співробітництва об'єднань підприємств та організацій. Крім послуг, асоціація підприємств здійснює: а) пошук потенційних партнерів серед вітчизняних та зарубіжних фірм для прямих контактів між ними; б) вивчення

ринку з метою розвитку нових форм зовнішньоекономічних зв'язків і розробку відповідних проектів; в) надання практичної допомоги з питань управління, валютно-фінансових, договірно-правових відносин, а також реклами та збуту продукції.

Баланс – оптимальне співвідношення окремих частин одного цілого; співвідношення доходів і витрат.

Балансова вартість основного капіталу – оцінка основного капіталу та оборотних засобів, зазначена в бухгалтерському балансі.

Балансова вартість активів – вартість, за якою активи відображено в балансі підприємства, після вирахування суми накопиченої амортизації

Бізнес – це будь-яка економічна діяльність суб'єкту в умовах ринкової системи господарювання, що повинна приносити власнику певний прибуток.

Бізнес-план – комплексний плановий документ, котрий всебічно висвітлює суть та перспективи втілення будь-якого нового комерційного проекту, який подається на розгляд потенційному інвестору з метою переконання його в ефективності інвестування.

Бізнес малий – сукупність дрібних і середніх переважно приватних підприємств, що прямо не входять у жодне монополістичне об'єднання, але виконують підлеглу стосовно монополії функцію.

Бізнес-одиноця – окремо керований підрозділ компанії, що відповідає за всю діяльність, потрібну для розробки, виробництва і продажу однотипної продукції чи послуг.

Бізнес-операція – сукупність процедур від початку до завершення підприємницького задуму, проекту, тобто від вкладення первісних коштів і до одержання прибутку як кінцевого результату діяльності.

Бізнесмен – 1) особа, яка займається бізнесом; 2) власник капіталу, що перебуває в обігу і дає прибуток.

Баланс бухгалтерський - одна з трьох основних форм бухгалтерської звітності.

Валові інвестиції – це загальна кількість коштів, котрі інвестовані (вкладені) або у нове будівництво господарських об'єктів, або у придбання засобів виробництва, або нарощування товарно-матеріальних запасів за певний період.

Валова продукція – в сільському господарстві – вся продукція галузей рослинництва і тваринництва, вироблена в підприємстві за рік.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це ринкова ціна товарів і послуг, вироблена резидентами країни протягом календарного року і який йде на кінцеве споживання.

Валовий дохід – це реалізована частина чистого продукту: різниця між виручкою від реалізації продукції та поточними матеріальними витратами і амортизаційними відрахуваннями; це, по суті, фонд оплати праці і валовий прибуток підприємства.

Валовий прибуток – це весь прибуток підприємства, який одержаний від усіх видів діяльності до його оподаткування та розподілу; цей вид прибутку називають ще балансовим, оскільки він відображається в балансі підприємства.

Вартість – це уречевлена у товарах праця що виражає відносини між товаровиробниками з питання затрат їхньої праці на виробництво продуктів, котрими вони обмінюються як товарами.

Вартість додаткова – це вартість, яка створена працівниками понад вартість їх робочої сили і безкоштовно привласнена власником засобів виробництва.

Вартість капіталу – різниця між одержаною за допомогою розрахункової процентної ставки вартістю очікуваного в майбутньому перевищення та інвестиційними витратами, співвіднесеними на момент початку інвестування.

Вартість ринкова – кількість суспільно необхідних витрат абстрактної праці на виробництво даного товару. В. р. лежить в основі ринкових цін, навколо яких коливаються фактичні ціни на даний товар на конкретному ринку. Різниця між ринковою та номінальною вартістю є прибутком.

Вартість споживна – це здатність певного товару чи послуги задовольняти ті чи інші потреби людини.

Вартість чиста – вартість підприємства, що обчислюється як сума активів за мінусом суми боргів.

Вертикальна і горизонтальна спеціалізація в організації – горизонтальна і вертикальна “тканина”, складена з підрозділів організації. Вважається, що вертикальний поділ праці в організаційній структурі виражає її призначення, мету, тоді як структура спеціалізації підрозділів по горизонталі формується відповідно до процесу, що веде до досягнення цієї мети.

Вертикальна інтеграція – поширення великих фірм в інші галузі, що є послідовними щаблями виробництва стосовно основної галузі.

Відтворення – це процес постійного відновлення, безперервного повторення процесу виробництва. На практиці розрізняють просте відтворення, при якому обсяг виробництва не змінюється, та розширене

відтворення – при якому масштаби виробництва збільшуються. До складу розширеного відтворення входить відтворення сукупного суспільного продукту, робочої сили, виробничих відносин та природних ресурсів.

Вибуття основного капіталу – списання (зняття з балансу) основних засобів внаслідок їх повного знищення, стихійного лиха або аварії, недостачі під час проведеної інвентаризації тощо; відбувається також у результаті безоплатної передачі основних засобів іншим підприємствам, організаціям, установам.

Виробіток – це кількість виробленої продукції, виконаної роботи чи наданої послуги за одиницю часу.

Виробництво – процес створення матеріальних і духовних благ, шляхом взаємодії робочої сили, засобів і предметів праці.

Виробнича інфраструктура – сукупність галузей, підприємств і організацій, які забезпечують ефективне функціонування сільськогосподарського виробництва та безперервне просування виробленої продукції до споживача.

Виробнича потужність – це максимально можливий обсяг випуску продукції підприємством за певний час (зміну, добу, місяць, рік) у встановленій номенклатурі та асортименті при повному завантаженні обладнання і виробничих площ.

Виробнича програма – це комплекс адресних завдань з виробництва і доставки продукції споживачам у розгорнутій номенклатурі, асортименті, відповідної якості та у встановлені строк згідно з договорами поставок.

Виробнича структура підприємства – це склад і співвідношення його внутрішніх підрозділів: цехів, відділів, ферм та інших ланок, що складають єдиний господарський об'єкт.

Виробниче споживання – це використання засобів виробництва і робочої сили працівників при виготовленні суспільно-необхідного продукту.

Виробничі ділянки – це територіально відокремлені внутрішньогосподарські підрозділи, на яких виготовляються певні види продукції.

Виробничі запаси – це ті предмети праці, які ще не залучені у виробничий процес і перебувають на складах підприємства. В аграрних підприємствах бувають промислового і сільськогосподарського походження.

Виробничі інвестиції – це безпосереднє вкладання капіталу у різні сфери діяльності людини і галузі народного господарства з метою створення нових та оновлення існуючих основних фондів.

Виробничий капітал – засоби і предмети праці, виражені у вартісній формі та грошові ресурси, що обслуговують процес виробництва.

Виручка – сума грошей, одержана від продажу товару, за виконану роботу чи надані послуги за певний період часу.

Витрати адміністративні – це загальногосподарські витрати, що спрямовані на обслуговування й управління підприємством. Витрати адміністративні не формують собівартості виробленої і реалізованої продукції, а покриваються за рахунок валового прибутку підприємства або збільшують валовий збиток.

Витрати валові – витрати, пов'язані з підготовкою, організацією, веденням виробництва, продажем продукції (робіт, послуг); пов'язані з внесенням (нарахуванням) податків, зборів (обов'язкових платежів); за операціями з борговими зобов'язаннями і валютними цінностями та нематеріальними активами; за іншими операціями.

Витрати виробництва – це затрати живої та уречевленої праці в процесі виробництва; вони поділяються на витрати безпосередньо підприємства та суспільні витрати, виділяють також витрати постійні, змінні, середні, граничні тощо.

Витрати внутрішні – витрати виробництва, яких зазнає підприємство.

Витрати довгострокові – це витрати, які пов'язані з виконанням довгострокового договору (контракту), тобто контракту, котрий не планується завершити раніше ніж через 9 місяців з моменту здійснення перших витрат або отримання авансу (передоплати).

Витрати майбутніх періодів – це витрати підприємства на підготовку та освоєння нової продукції, що мають місце в даний період, але будуть включені до собівартості продукції в наступні періоди. В аграрних підприємствах – це витрати на будівництво і обладнання легкого типу літніх таборів для тварин, витрати на виготовлення чи купівлю бланків планово-облікової документації, на облаштування площадок для тимчасового зберігання зерна, на будівництво літніх кухонь і їдалень на полях тощо.

Витрати загальновиробничі – це складова виробничої собівартості продукції (робіт, послуг), які не мають безпосереднього зв'язку з технологічним виробничим функціями витрати загальновиробничі процесом основних та допоміжних структурних підрозділів підприємства, а пов'язані лише з його організацією, обслуговуванням і створенням для підрозділів необхідних умов виробництва та здійсненням управління.

Витрати змінні – це витрати, абсолютна величина яких збільшується із збільшенням величини обсягу випуску продукції і зменшується із його зниженням. Це витрати на сировину та матеріали, куплені напівфабрикати та комплектуючі вироби, технологічне паливо й енергію, оплату праці

працівникам, які зайняті у виробництві продукції, з відрахуваннями на соціальні заходи, а також інші витрати.

Витрати зовнішні – витрати виробництва, які підприємство перекладає на інших суб'єктів або на суспільство загалом.

Витрати матеріальні – спожиті у виробничому процесі засоби виробництва, які втілюють у собі минулу працю і переносять свою вартість на новостворений продукт.

Витрати на збут – це витрати, які пов'язані з реалізацією (збутом) продукції (товарів, робіт, послуг). Вони поділяються на: а) витрати на тару для пакування готової продукції на складах, б) витрати на ремонт тари для зберігання продукції, в) витрати на оплату праці та будь-які комісійні винагороди продавцям, торговим агентам та працівникам підрозділів, котрі забезпечують збут, г) витрати на рекламу і рекламну продукцію, а також дослідження ринку (маркетинг), д) витрати для передпродажну підготовку товарів, е) витрати на відрядження працівникам, котрі зайнятих збутом продукції, є) витрати на утримання необоротних активів, які пов'язаних із збутом продукції, товарів, робіт, послуг (оперативна оренда, страхування, амортизація, ремонт, опалення, освітлення, охорона), ж) витрати на транспортування, перевалку і страхування готової продукції (товарів), транспортно-експедиційні та інші послуги, з) витрати на гарантійний ремонт і гарантійне обслуговування, і) інші витрати, пов'язані зі збутом продукції, товарів, робіт, послуг. До складу витрат на збут *не відносяться* витрати, котрі згідно договору поставки продукції виконуються постачальником за окрему плату (вартість тари, відпускна ціна доставки цінностей до споживача тощо).

Витрати на оплату праці – це витрати на виплату основної і додаткової заробітної плати, які обчислені згідно із діючою на підприємстві системамою оплати праці, включаючи будь-які види грошових і матеріальних доплат.

Витрати постійні – це витрати, абсолютна величина яких істотно не змінюється із збільшенням (зменшенням) обсягу випуску продукції.

Витрати поточні – це обсяг постійних, звичайних витрат або витрати, в яких періодичність менша, ніж місяць.

Витрати продуктивні – витрати, що передбачаються технологією та організацією виробництва.

Витрати прямі – витрати, пов'язані з виробництвом окремого виду продукції, які можуть бути включені до її собівартості.

Витрати на рекламу – це витрати підприємства, котрі пов'язані з процесом поширення інформації про переваги конкретної продукції (робіт, послуг), сповіщення споживачів, створення іміджу та попиту на цю продукцію (роботи, послуги) для більш оперативного її продажу на ринках збуту. До витрат підприємства на рекламу входять витрати на: розробку і друк рекламних виробів (ілюстрованих преїскурантів, каталогів, брошур, альбомів, проспектів, плакатів, афіш, рекламних листів, листівок тощо), розробку і друк ескізів етикеток, зразків фірмових пакетів та упаковки, рекламні заходи через засоби масової інформації (оголошення в пресі, передачі на радіо і телебаченні) витрати на світлову, щитову, комп'ютерну та іншу зовнішню рекламу, придбання, виготовлення, копіювання, дублювання і демонстрацію рекламних кіно-, відео- і діафільмів, виготовлення стендів муляжів, рекламних щитів, покажчиків тощо (в сумі амортизації, зносу щодо зазначеного інвентаря), зберігання та експедирування рекламних матеріалів, оформлення вітрин, кімнат-зразків, виставок-продажів, включаючи відрядження працівників підприємства на виставку продукції підприємства і вартість зразків товарів, що передані безпосередньо покупцям або посередницьким організаціям відповідно до контрактів, угод безплатно і які не підлягають поверненню, уцінці товарів, що повністю або частково

втратили первісну якість при експонуванні у вітринах, проведення інших рекламних заходів, пов'язаних з комерційною діяльністю.

Витрати підприємства, які пов'язані з відрахуванням на соціальні заходи – це відрахування на державне (обов'язкове) соціальне страхування, включаючи відрахування на обов'язкове медичне страхування, а також відрахування на державне (обов'язкове) пенсійне страхування (до Пенсійного фонду України); відрахування на додаткове пенсійне страхування; відрахування до Фонду сприяння зайнятості населення.

Витрати трансакційні – витрати керівництва і фахівців підприємства на різноманітні контакти. Варто виділити зовнішні трансакційні витрати (з державними органами, постачальниками, покупцями і т.д.) і внутрішні трансакційні витрати – витрати часу на внутрішньофірмові контакти (спілкування керівника зі своїми підлеглими, наради та ін.).

Відносний рівень якості – розраховується шляхом порівняння абсолютних показників якості продукції з відповідними показниками аналогічних кращих показників.

Відпрацьований час – це тривалість фактичної зайнятості працівників на робочому місці. Основними одиницями виміру відпрацьованого часу є людино-день і людино-година.

Вкладення фінансові - кошти, вкладені підприємством у цінні папери чи капітал інших підприємств. Те саме, що й інвестиції фінансові.

Власні джерела формування фінансових ресурсів - кошти підприємницької структури (приватний чи акціонерний капітал).

Внески страхові - спільна назва збору на обов'язкове державне пенсійне страхування та збору на обов'язкове соціальне страхування.

Внутрішні джерела формування фінансових ресурсів підприємств - прибуток, що залишається в розпорядженні підприємства, амортизаційні відрахування від основних фондів і нематеріальних активів тощо.

Горизонтальна інтеграція – збільшення питомої ваги великих фірм усередині галузі.

Горизонтальні зв'язки – комунікативні зв'язки між різними підрозділами одного рівня чи людьми в організації, які незалежні одне від одного.

Господарський механізм – це сукупність організаційних форм і методів ведення господарства, тобто система планування, економічні важелі і стимули, структуризація апарату управління, стиль його роботи, різні форми участі працівників в управлінні виробництвом.

Господарський розрахунок – необхідна економічна категорія, зумовлена наявністю у нашому суспільстві товарно-грошових відносин і дією закону вартості. За допомогою господарського розрахунку реалізуються вимоги економічних законів і закону вартості; розширеного відтворення; неухильного зростання продуктивності праці; розподілу за кількістю та якістю праці тощо.

Готова продукція – це сукупність виготовлених на підприємстві виробів і продуктів, котрі фактично відпущені або призначені для відпуску на сторону (реалізацію).

Готівкові ціни – якщо товари купуються з одночасною виплатою грошей.

Гроші – це загальний еквівалент, котрий виділився з ряду товарів в процесі розвитку мінової форми вартості.

Гарантійний термін – період часу, протягом якого виробник товару або його продавець гарантують його відповідність вимогам договору, показниками якості, паспортним даним. Гарантія нормальної безперебійної роботи, надійного функціонування, збереження потрібних властивостей, придатності до використання протягом гарантійного терміну видається за умови дотримання покупцем, споживачем умов зберігання та використання товару.

Грошові розрахунки - система грошових відносин, пов'язаних з: забезпеченням процесу виробництва (закупівля сировини, матеріалів, комплектуючих, виплата заробітної плати); реалізацією продукції (робіт, послуг); сплатою податків, обов'язкових відрахувань і зборів; забезпеченням спільної діяльності підприємств; отриманням і погашенням кредитів і сплатою відсотків за кредит кредитним установам.

Диверсифікація виробництва – одночасний розвиток багатьох безпосередньо не пов'язаних між собою виробництв в межах підприємства чи галузі, перехід від однопрофільного до багатoproфільного виробництва з широкою номенклатурою продукції, що випускається.

Добровільна сертифікація – це вид сертифікації, яка проводиться за відповідними вимогами, які не є обов'язковими, за ініціативою суб'єктів господарювання на договірних засадах.

Договір (контракт, угода) – це загальна форма закріплення партнерських зобов'язань, а саме: предмета договору, взаємних прав і обов'язків, наслідків порушення домовленостей.

Договір поставки – це офіційна домовленість між партнерами на поставку виготовленої продукції в установлений строк, належного асортименту та якості зі своєчасною оплатою покупцем.

Договірні ціни – встановлюються за домовленістю між різними суб'єктами господарювання.

Допоміжне виробництво – це ті підрозділи підприємства, котрі призначені для обслуговування основного виробництва.

Дотація – це вид державної виплати, яка надається в безповоротному порядку підприємницькій структурі, яка зазнала економічної скрути за об'єктивних причин, такі виплати можуть мати місце в сільськогосподарському виробництві.

Дохід – це грошова виручка від реалізації продукції, робіт і послуг.

Девальвація (від лат. de – пониження і valeo – мати значення, коштувати) – означає зниження курсу валюти країни по відношенню до твердих валют, міжнародних рахункових одиниць, зменшення реального золотого вмісту грошової одиниці. Девальвація може бути визнана державою офіційно, в законодавчому порядку. При такій відкритій девальвації уряд перетворює її на засіб зміцнення своєї валюти шляхом вилучення з обігу певної частини грошової маси або обміну знецінених грошей. При прихованій девальвації відбувається обезцінення паперових грошей, зниження їх золотого вмісту, але вилучення частини грошової маси з обігу не проводиться.

Економіка – наука про методи й способи ведення господарства, система суспільних відносин, що виникають в процесі створення матеріальних благ.

Економіка підприємства – це наука про ефективність виробництва, напрями і методи досягнення підприємством найкращих результатів при найменших витратах.

Економічна діяльність підприємства – включає планування виробничо-господарської діяльності, облік витрат і виходу продукції, систему оплати праці, фінансову діяльність.

Еластичність попиту – це ступінь змінення попиту на продукцію під впливом зміни ціни на неї.

Елементи витрат – це первинні однорідні витрати на виробництво продукції; вони формуються відповідно до їх економічного змісту та є однаковими для всіх галузей; на їх основі складається кошторис витрат на виробництво.

Електроозброєність праці – співвідношення використаної електроенергії та середньорічної кількості працівників.

Електрооснащеність виробництва – співвідношення використаної в процесі виробництва електроенергії та посівної площі.

Енергоємність виробництва – співвідношення енергоресурсів підприємства та обсягу одержаної валової продукції.

Енергозабезпеченість господарства – це така кількість енергетичних потужностей, що припадає на 100 га посівної площі.

Енергоозброєність праці – це кількість енергетичних потужностей, що припадає на одного середньорічного працівника.

Еталонний гектар – це умовна одиниця, яка відповідає оранці 1 га ріллі за певних (еталонних) умов.

Ефект – отриманий результат.

Ефективність – співвідношення отриманих результатів і понесених витрат.

Загальна структура підприємства – характеризується сукупністю усіх виробничих, невиробничих та управлінських підрозділів підприємства.

Залишкова вартість основних фондів – це балансова вартість зменшена на суму зношення основного засобу виробництва.

Заробітна плата (оплата праці) – це грошовий вираз вартості робочої сили, який виступає у формі заробітку, виплаченого власником підприємства працівникові за виконану роботу.

Засоби виробництва – предмети і засоби праці.

Засоби праці – це певна річ або комплекс речей, за допомогою яких люди створюють продукцію, виготовляють товари чи надають послуги. До засобів праці відносять виробничі будівлі, землю, на якій їх розміщено, інструменти, машини, засоби сполучення і зв'язку тощо, а також предмети, призначені для зберігання продуктів праці (контейнери, цистерни та ін.).

Збитки – перевищення витрат над доходами (прибутками) підприємств, об'єднань чи організацій.

Збут готової продукції – один із аспектів діяльності підприємств, змістом якого є реалізація зробленої продукції з метою перетворення товарів на гроші і задоволення запитів споживачів.

Земельна рента – це економічна форма реалізації права власності на землю (та її природні ресурси); частина прибутку, створеного в процесі підприємницької діяльності, яка виступає у формі плати за користування землею.

Земельні відносини – це відносини, які складаються між суб'єктами підприємницької діяльності з приводу використання землі як основного засобу виробництва.

Землеволодіння – це часткове або повне привласнення конкретної ділянки землі окремою особою, групою осіб або державою.

Землекористування – це безпосереднє використання даної ділянки землі окремою особою, кооперативом, громадською організацією, державою відповідно до найдоцільнішого використання її корисних властивостей.

Змінні витрати – це витрати, величина яких змінюється разом із зміною обсягу виробництва продукції; поділяються на пропорційні та непропорційні.

Зобов'язання – це громадсько-правові відносини між сторонами (особами), які оформлені договором і впливають з дійсного законодавства, у зв'язку з чим одна сторона зобов'язана здійснити на користь іншої сторони певні дії.

Зовнішнє середовище – це зовнішні щодо підприємства умови та чинники здійснення підприємницької діяльності, що не залежать від підприємства, організації, але повинні бути обов'язково враховані ними при розробці стратегії розвитку, бізнес-плану тощо.

Зовнішнє фінансування – це фінансування проектів та діяльності за рахунок коштів, не пов'язаних з підприємством (кредити, державні субсидії, дотації тощо).

Зовнішньоекономічна діяльність підприємства – це сфера господарської діяльності, котра пов'язана із виходом підприємства на зовнішні ринки та функціонуванням на них, створенням спільних підприємств, здійсненням валютно-фінансових та кредитних операцій.

Заборгованість – один з критеріїв оцінки фінансового стану господарюючого суб'єкта, що відображає позицію даного суб'єкта в кредитних стосунках з фінансовими інститутами (банки, інвестиційні фонди,

страхові компанії і ін.) або іншими господарюючими суб'єктами або фізичними особами (наприклад, найнятими робітниками).

Завдаток – деяка грошова сума, яку одна сторона договору передає іншій стороні цього ж договору як доказ укладення договору, в рахунок виконання зобов'язань за ним і в забезпечення виконання зобов'язань за цим договором. В силу однієї зі своїх функцій, завдаток належить до забезпечень зобов'язань. У всіх випадках умова про передачу завдатку повинна повністю ідентифікувати гроші, які сплачуються як завдаток, саме як завдаток, тобто суми, передані в рахунок виконання зобов'язання за договором, на знак укладення цього договору і в забезпечення виконання зобов'язань за ним. Якщо таким чином суми не можна кваліфікувати, то вони вважаються авансом.

Імідж організації – її образ, який складається у клієнтів, партнерів, громадськості. Його основу створюють існуючий стиль внутрішніх та зовнішніх ділових та міжособових стосунків персоналу, офіційна атрибутика – назва, емблема, товарний знак.

Імідж продукту – поширене і достатньо стійке уявлення про відмінні або виключні характеристики продукту, які надають йому своєрідності та вирізняють з ряду аналогічних продуктів.

Імідж товару – стійкий образ товару, що може створюватися на основі самого товару або здійснення його післяпродажного обслуговування.

Імпорт – 1) ввезення у країну товарів іноземного виробництва; 2) завезення з-за кордону на комерційній основі товарів, призначених для споживання, капіталів, а також операцій (послуг) матеріального характеру, що здійснюються іноземними виробничими організаціями.

Інвестиції – це довгострокові вкладення грошових коштів в об'єкти підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

Індекс споживчих цін – кількісне вираження зміни (підвищення, зниження) рівня цін на товари та послуги за принципом споживчого кошика, тобто необхідного для прожиття набору товарів. Ураховуються, насамперед, роздрібні ціни, ціни на ринках, вартість послуг. Індекс споживчих цін дає змогу сформувавши набір споживчого кошика – мінімальний та раціональний набір товарів для всіх груп населення з урахуванням працездатності та інших факторів, що впливають на рівень життя.

Індексація – спосіб збереження реальної величини грошових вимог та різних доходів в умовах інфляції.

Інновація – 1; нововведення, новинка. Виділяють конструкторське нововведення; нововведення, що заощаджує витрати на працю або капітал; нововведення, що зберігає живу працю, підвищує її продуктивність; стимулює новий вид виробництва; 2; втілення нових форм організації праці й управління, що охоплюють не тільки окреме підприємство, а й їх сукупність, галузь. Найбільш широко інновації використовуються в американському менеджменті.

Інноваційна діяльність підприємства – передбачає впровадження прогресивних технологій, високопродуктивної техніки, організаційних та інших нововведень.

Інноваційні процеси – це сукупність нових, прогресивних змін, які відбуваються у виробничо-господарській діяльності; результатом інноваційних процесів можуть бути новинки в техніці, організації виробництва і праці, управління, а їх впровадження у господарську практику є нововведеннями.

Інтеграція – погоджений розвиток і взаємне доповнення підприємств, галузей народного господарства, регіонів і держав в інтересах більш

ефективного використання ресурсів і більш повного задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах та послугах.

Інтенсифікація виробництва – особлива форма розвитку та економічного росту суспільного виробництва, що ґрунтується на використанні науково-технічних досягнень, застосуванні дедалі ефективніших засобів виробництва та досконаліших форм організації праці.

Інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговують промисловість і сільське господарство, будівництво, енергетичне господарство, залізничний транспорт, зв'язок, водопостачання та каналізацію, загальну та професійну освіту, науку, медицину. Виділяють інфраструктуру виробничу та соціальну. До виробничої відносять транспорт, лінії електропередачі, зв'язок, матеріально-технічне постачання, галузі, пов'язані з водним забезпеченням, підприємства та організації наукового та інформаційного характеру, підприємства спеціального обслуговування. До соціальної: комплекс закладів народної освіти, навчально-виробничі комбінати, медичні заклади, служби з охорони праці та техніки безпеки, транспортних засобів, що призначені для обслуговування споживачів, сукупність відповідних галузей народного господарства (наукові, навчальні, спортивні, культурні та інші заклади, житлово-комунальне господарство, організації побутового обслуговування).

Інфраструктура ринку – це система державних, приватних і громадських організацій і установ, а також технічних засобів, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їх ефективну взаємодію.

Інфраструктура сільськогосподарського підприємства – сукупність галузей, які обслуговують і забезпечують нормальне функціонування основного виробництва і невиробничої сфери.

Калькуляція собівартості продукції (від лат. рахувати, обчислювати) – обчислення собівартості одиниці продукції або виконаних робіт за елементами витрат.

Капітал – це сума матеріальних та грошових коштів, а також інтелектуальних здобутків, які використовуються в процесі виробництва та інших сферах діяльності підприємства з метою одержання прибутку. У більш вузькому визначенні – це активи фірми (підприємства) за мінусом її зобов'язань (заборгованості).

Капітал оборотний – це частина виробничого капіталу, яка повністю споживається протягом одного виробничого циклу, повністю переносить свою вартість на вартість виробленої продукції і повертається підприємству у грошовій формі після кожного кругообігу.

Капітал основний – це частина виробничого капіталу, котра зберігає свою натурально-речову форму протягом багатьох виробничих циклів, поступово зношується і свою вартість переносить на готову продукцію частинами у вигляді амортизаційних відрахувань, повертається фірмі у грошовій формі частинами після реалізації виробленої продукції.

Капітал статутний – це початкова сума капіталу підприємства, котра визначена його статутом і формується за рахунок внесків засновників та емісій акцій.

Капітальні вкладення – це реальні інвестиції у відтворення основних засобів і у приріст матеріально-виробничих запасів; вони є виробничими інвестиціями та здійснюються у формі нового капітального будівництва, технічного переозброєння, реконструкції та розширення діючих виробничих об'єктів і об'єктів соціальної інфраструктури підприємства.

Кількісний аналіз в економічних дослідженнях – аналіз, який застосовують для виявлення та вивчення закономірностей розвитку суспільного виробництва та опрацювання, обґрунтування й реалізації планів.

Колективний договір – угода між трудовим колективом в особі профспілки та адміністрацією (або власником підприємства), яка регулює їх виробничі, економічні і трудові відносини, щорічно переглядається і затверджується.

Комерційна діяльність – діяльність, збут, купівля, заготівля тощо, орієнтована на одержання прибутку. Включає систему цілеспрямованих заходів, процедур та видів робіт, що пов'язані із забезпеченням рентабельного функціонування в умовах товарно-грошових відносин.

Комерційні витрати – витрати підприємства, пов'язані з реалізацією (збутом) виробленої ним продукції.

Комерційний ризик – можлива ситуація, яка завдає матеріальних збитків, втрат. У комерційній діяльності, як правило, здійснюється страхування комерційних ризиків від несумлінних партнерів, форс-мажорних обставин і багатьох інших ситуацій.

Комерційний розрахунок – метод господарювання шляхом співвіднесення у грошовій формі витрат і результатів господарської діяльності. Використовується підприємцями та підприємствами з метою одержання максимального прибутку при мінімальних витратах капіталу. Комерційний ризик обумовлений всеохоплюючим характером товарного виробництва і стихійною дією закону в умовах конкурентної боротьби на ринку товарів.

Комерція в сфері товарного обігу – сукупність процесів і операцій, спрямованих на здійснення купівлі-продажу товарів із метою задоволення купівельного попиту й отримання прибутку. Комерційна діяльність –

складова підприємництва. Комерційні процеси – це процеси, спрямовані на здійснення актів купівлі-продажу з метою одержання прибутку і пов'язані зі зміною форм вартості.

Комплексні виробничі витрати – витрати, які включаються в собівартість продукції однією (комплексною) статтею.

Комплексні показники якості продукції – це показники, які одночасно характеризують кілька властивостей продукції; згідно з ними продукцію поділяють на сорти, класи, марки.

Конкурент – 1) особа (група осіб), фірма чи підприємство, що мають специфічні інтереси в будь-якій сфері діяльності і здійснюють її на загальних підставах з іншими підприємцями; 2) товаровиробник, розширення або збереження обсягів діяльності якого призводить до зменшення ринкової частки іншого товаровиробника.

Конкурентна боротьба – способи поведінки конкуруючих фірм на ринку з метою реалізації ними конкурентних переваг.

Конкурентоздатність компанії – може бути виражена через п'ятирівневу ієрархію факторів. На другому рівні ієрархії конкурентоздатність повинна відповідати трьом найважливішим вимогам - здатність до розвитку, відповідність виробничими і збутовими потужностям. На третьому рівні ієрархії конкурентоздатність компанії визначається вибором стратегії. Стратегія конкурентної боротьби спрямована на поліпшення чи збереження позицій фірми на ринку – частки проданих фірмою товарів, байдуже – давно вироблених чи нових. Наприклад, японські суднобудівники диверсифікували виробництво, запровадивши сфери, що використовують новітню технологію. Це викликало синергетичний ефект і позначилося на посиленні конкурентоздатності в суднобудуванні, а також стабілізувало продаж. На четвертому рівні ієрархії конкурентоздатність

визначається вмінням практики три перших фактори конкурентоздатності компанії. На п'ятому рівні – результати діяльності компанії в попередньому періоді. Тут особливо важливий прибуток компанії як джерела ресурсів боротьби за ринок. Чим більший прибуток, тим вища конкурентоздатність, і навпаки, чим вище конкурентоздатність, тим більший прибуток.

Конкурентоспроможність – можливість здійснювати свою діяльність за умов відкритого ринку і залишатися тривалий час прибутковим. Існує чотири основних фактори, що визначають рівень конкурентоспроможності: технологія, наявність капіталів, людських ресурсів, стан зовнішньоекономічної діяльності.

Конкурентоспроможність продукції – споживчі властивості товару, які відрізняють його від товару конкурента за ступенем їх відповідності конкретним потребам та з урахуванням витрат на їх задоволення.

Конкуренція – економічне суперництво між відокремленими виробниками продукції, робіт, послуг щодо задоволення інтересів, пов'язаних із продажем продукції, виконанням робіт, наданням послуг одним і ти же споживачам; боротьба між підприємствами за більш вигідні умови виробництва і збуту товарів тощо.

Конкуренція досконала (чиста) – умови ринку, на якому існує безліч покупців і продавців, однорідність продукції, що продається, ґрунтовне знання агентами господарської діяльності, її характеристик, вільний доступ фірми на ринок.

Конкуренція монополістична – це такі умови ринку, які передбачають диференціацію продукту, яка пов'язана або з особливостями самого продукту (якість, марка, упаковка), або з місцезнаходженням продавців, або з особливими послугами, які супроводжують продаж товару.

Конкуренція олігополістична – це такі умови ринку, за яких однорідну продукцію (або близькі субінститути) продають декілька (два-три) продавців.

Консалтинг – діяльність, пов'язана з консультуванням з широкого кола питань економічної діяльності підприємств, фірм, організацій. Консалтингові фірми надають послуги з дослідження та прогнозування торговельних і політичних умов, із розробок техніко-економічних обґрунтувань різних об'єктів, проведення комплексних маркетингових досліджень, програм, експортної стратегії тощо.

Консорціум – це тимчасове добровільне статутне об'єднання промислового і банківського капіталу для реалізації певної підприємницької ідеї та досягнення спільної мети (можуть бути національні, міжгалузеві, міжнародні).

Консорціуми дослідницькі – організаційна форма співробітництва промислових фірм та інших організацій, що використовується при проведенні великомасштабних НДДКР. Дослідницькі консорціуми формуються на практиці двох видів: у виді координаційного центру (секретаріату) і міжфірмового науково-дослідного центру. Секретаріат являє собою організацію, що координує виконання спільних НДДКР компаніями, університетами й урядовими лабораторіями. Секретаріат вишукує і розподіляє засоби для виконання науково-дослідних робіт у лабораторіях – учасниках консорціуму (в окремих випадках залучаються й інші організації), координує та контролює виконання цих робіт відповідно до плану. Консорціуми, створені за типом міжфірмових науково-дослідних центрів, мають власну науково-дослідну базу. У центрах працюють або постійні співробітники, або вчені, що відряджаються учасниками консорціуму. Секретаріати і міжфірмові науково-дослідні центри можуть працювати як на постійній, так і на тимчасовій основі. Створення консорціуму забезпечує його учасникам такі можливості: виконання досліджень, які не можна було

проводити самостійно внаслідок значних витрат і ризику; розподіл витрат на виконання досліджень між кількома фірмами-учасниками консорціуму; об'єднання фірмами-учасниками дефіцитних людських і матеріальних ресурсів для виконання досліджень.

Контракт – 1) договір, підряд, угода, в якій визначені взаємні зобов'язання осіб, що домовляються. У практичній діяльності використовують контракти: купівлі-продажу, бартерні; простий компенсаційний, довгостроковий; без обумовленого терміну дії та ін. Наприклад, контракт купівлі-продажу містить такі основні умови: найменування та кількість товару, що буде постачатися; спосіб визначення якості товару; терміни та місце постачання; умови платежу; порядок здачі та прийому товару; умови щодо гарантій та санкцій, про арбітраж; юридичні адреси сторін; підписи сторін, що домовляються; 2) угода обов'язкового характеру, за якою одна сторона бере зобов'язання купити в іншій стороні чи продати їй обумовлену кількість товару. Зазвичай цей документ є договором купівлі-продажу товарів чи послуг із переходом прав власності від продавця до покупця.

Концентрація виробництва – зростання кількості великих підприємств і зосередження на них якомога більшої кількості засобів виробництва, працівників, що випускають продукцію, а також збільшення питомої ваги великих компаній у промисловості. Напрямок концентрації виробництва – горизонтальна інтеграція, вертикальна інтеграція, диверсифікованість

Кон'юнктура – 1) стан, що склався, тимчасова ситуація у будь-якій галузі суспільного життя, що впливає на кінцеві результати; 2) сукупність певних умов, збіг обставин, стан речей, що здатні впливати на вирішення і розв'язання якої-небудь справи, питання тощо.

Кон'юнктура економічна – сукупність ознак, що характеризують поточний стан економіки країни або світового господарства, окремої галузі, регіону чи ринку товарів у певний період.

Кон'юнктура ринку – це визначене в часі та просторі певне співвідношення попиту і пропозиції, котре формується як сукупність товарно-грошових пропорцій під впливом конкретної комбінації діючих чинників.

Кооператив – добровільне об'єднання громадян які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Кооперація праці – форма організації праці, при якій велика кількість людей спільно бере участь в одному й тому ж або в різних, але пов'язаних між собою процесах праці.

Корисний ефект – віддача об'єкта, інтегральний показник як система окремих показників якості об'єкта, які використовуються в конкретних умовах (показники призначення, надійності, екологічності, ергономічності та ін.), що задовольняють конкретну потребу. Тобто корисний ефект – це сукупність властивостей об'єкта, які використовуються для виконання конкретної роботи конкретним споживачем, а якість – це потенційний корисний ефект для кількох груп споживачів. Корисний ефект використання об'єкта конкретним споживачем, як правило, менший від інтегрального показника якості об'єкта. Корисний ефект – це один бік об'єкта (товару). З другого боку стоять сукупні витрати за життєвий цикл об'єкта, які, як правило, обов'язково треба нести, щоб отримати від об'єкта корисний ефект.

Кредит – це позика на певний строк, яка може бути у грошовій або товарній формах на умовах повернення і сплати відсотків за користування.

Кредитор – 1) учасник кредитних відносин, що виступає суб'єктом, який видає позичку; сторона того чи іншого зобов'язання, на користь якої боржник повинен здійснити певні дії: передати майно, сплатити гроші тощо.

Кредит може бути держава, банк, підприємство, громадянин. Рушійним мотивом надання позички є одержання позичкового відсотка; 2) людина, котрій винні гроші.

Кредиторська заборгованість – кошти, які мають повернути підприємства, організації та громадяни іншим підприємствам.

Кредитоспроможність – наявність передумов для одержання позичок, спроможність повернути їх. Кредитоспроможність позичальника визначається показниками, які характеризують його обов'язковість при розрахунках за раніше одержаними кредитами, його поточне фінансове становище і перспективи змін, спроможність при необхідності мобілізувати грошові кошти з різних джерел. Стосовно підприємств кредитоспроможність може вимірюватися показниками ліквідності балансу або окремих видів активів.

Купівельна спроможність – 1) купівельна спроможність населення – наявна сума грошей, ураховуючи заощадження, за які населення може придбати товари й одержати послуги; 2) купівельна спроможність грошей – обсяг матеріальних благ або послуг, які можна придбати за певну грошову одиницю в різні періоди часу.

Лізинг – це вид довгострокової оренда машин, обладнання, транспортних засобів, споруд виробничого призначення, котра фіксується у відповідному договорі між орендодавцем і орендарем; вартість лізингу формується за рахунок регулярних платежів, що охоплюють амортизаційні відрахування і проценти за кредит.

Лізинг оперативний – здача в короткострокову оренду транспортних засобів, будівельної техніки, приладів, апаратури й інших видів технічних засобів. Особливості даної форми лізингу полягають у тому, що термін договору оперативного лізингу завжди коротший, ніж нормативний термін служби майна, і лізингові платежі не покривають повної вартості майна. Тому

розміри лізингових платежів завжди набагато вищі, ніж у фінансовому лізингу.

Лізинг поворотний – виражає сукупність взаємин контрагентів у рамках двосторонньої лізингової угоди. Підприємство має устаткування, але йому не вистачає засобів для виробничої діяльності. Тоді воно знаходить лізингову компанію і продає їй своє майно, а остання, у свою чергу, здає його в лізинг тому самому підприємству, яке тепер уже виконує роль лізингоодержувача.

Лізинг прямий – у даному разі виробник устаткування самостійно, без послуг посередника здає об'єкт в оренду, тобто постачальник і лізингодавець – це одна й та сама особа. Має місце двостороння лізингова угода.

Лізингова угода – 1) являє собою лізингову угоду в рамках тристоронньої угоди, за якої лізингова фірма (орендодавець) купує у виробника (власника) майно на вибір клієнта (орендаря), що і передається в розпорядження (оренду) останньому; 2) оформляється лізинговим контрактом, що включає суму і термін дії угоди, розмір орендної плати, процентну ставку, залишкову вартість майна по закінченні терміну оренди, протокол приймання майна орендарем від виготовлювача (колишнього власника) умов страхування майна, періодичності платежів, варіантів володіння майном по закінченні терміну оренди, повні платіжні й юридичні реквізити сторін, додаткові умови та ін.

Ліквідаційна вартість основного капіталу – вартість матеріальних цінностей, які ліквідуються, за вирахуванням витрат, пов'язаних з їх ліквідацією.

Ліквідність – це спроможність підприємств своєчасно виконувати свої грошові боргові зобов'язання.

Ліцензія – це дозвільний документ, який видається державними органами юридичним і фізичним особам на здійснення певних видів діяльності за обумовлену плату.

Ліцензія генеральна – привілей, що надається урядом у вигляді формального дозволу на експорт товарів нестратегічного призначення у певній країні, який не вимагає фактичного оформлення ліцензійних документів.

Ліцензія зворотна – надання права на вдосконалення використання об'єкта техніки чи технології, розроблених ліцензіаром. Умови ліцензії зворотної оформляються у вигляді відповідного контракту на основну ліцензійну угоду.

Макроструктура ринку – співвідношення попиту і пропозиції за товарними групами, тобто видами товарів (послуг), що об'єднались спільністю функціонального призначення та відокремились у самостійні виробництва під впливом суспільного розподілу праці і спеціалізації підприємств. Термін стосується також фінансового, кредитного і грошового ринків.

Мале підприємство – підприємство будь-якої галузі, у якому чисельність працюючих за звітний рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної п'ятистам тисячам євро за середньорічним курсом Національного банку щодо гривні.

Маржинальний прибуток – це постійні витрати і операційний прибуток, тобто прибуток від продажу продукції. Маржинальний прибуток є верхньою межею прибутку при зміні величини постійних витрат, а саме: коли постійні витрати прямують до нуля – ПВ $\rightarrow$ 0, операційний прибуток прямує до маржинального прибутку – П $\rightarrow$ ПМ.

Маркетинг – це система організації функціонування сучасного підприємства, фірми, в процесі товарного виробництва, у якій в основу прийняття господарських рішень покладені вимоги ринку, реальні запити, потреби покупців у товарах і послугах та виробничо-збутові можливості даного підприємства чи фірми.

Материнська компанія – це компанія, що включає в себе тільки ті підприємства, контрольним пакетом акцій яких (від більш 50 до 100%) вона володіє. Підприємства, що входять до складу материнської компанії, називаються філіями, на відміну від дочірніх і асоційованих компаній, в яких материнська компанія володіє відповідно від 20 до 50% і від 0 до 20% акцій.

Матеріаловіддача – це показник, обернений до матеріаломісткості, який визначається як відношення обсягу виготовленої продукції до величини спожитих матеріальних ресурсів.

Матеріаломісткість продукції – це показник, який відображає кількість спожитих матеріальних ресурсів у натуральному або грошовому виразі в розрахунку на одиницю продукції; поділяється на абсолютну, питому, загальну.

Менеджер – професійний керуючий, який має спеціальну підготовку і здійснює керівництво підприємством.

Менеджмент – управління виробництвом, система стратегій, принципів, методів, засобів, функцій і форм управління виробництвом з метою підвищення його ефективності та збільшення прибутку.

Методи калькулювання собівартості продукції – це такі способи, прийоми збирання, групування в обліку інформації про виробничі витрати і обчислення фактичної собівартості одиниці продукції для контролю за витратами підприємства; вони можуть бути – нормативними, параметричними, розрахунково-аналітичними.

Методи оцінки якості продукції – це способи і джерела одержання інформації про якісні характеристики продукції; поділяються на: органолептичний, лабораторний, економіко-статистичний.

Методи планування – способи встановлення планових показників: ресурсний, статистичний, факторний, балансовий, економіко-математичні, графоаналітичний.

Методи прогнозування собівартості продукції – способи розрахунків собівартості нової продукції на ранніх стадіях її розробки; найбільш розповсюдженими є метод питомих ваг, графоаналітичний, бальний, кореляційний.

Методи управління – способи управлінського впливу, в основі яких лежать закони, закономірності і принципи суспільного виробництва, науково-технічний рівень розвитку підприємства, соціальні, психологічні і правові відносини між людьми.

Місія підприємства – це комплексна мета діяльності підприємства, для якої воно створене і функціонує на ринку.

Модернізація – удосконалення, поліпшення об'єкта, приведення його у відповідність із новими вимогами ринку та нормативами.

Модернізація основних засобів – передбачає вдосконалення діючого устаткування з метою запобігання механіко-економічного старіння та підвищення механіко-експлуатаційних параметрів до рівня сучасних вимог виробництва.

Монополія – 1) виключне право, що надається державі, підприємству чи фізичній особі на здійснення певної діяльності; ринкова ситуація, коли певний товар постачається єдиним виробником; 2) комплекс спостережень і досліджень, які стосуються змін у навколишньому середовищі, викликаних

діяльністю людини, з метою одержання необхідної інформації для розробки програми та прийняття рішень; 3) систематичне відстеження, вивчення стану соціальних явищ і процесів, зіставлення результатів постійних спостережень для одержання обґрунтованих уявлень про їх дійсний стан, тенденції розвитку.

Монополія природна – підприємство або галузь, чії витрати на одиницю продукції знижуються в межах виробництва всієї продукції. Отже, окреме підприємство, монополія може налагодити виробництво ефективніше, ніж певна кількість підприємств.

Накладні витрати – це витрати, які пов'язані з обслуговуванням виробництва, утриманням апарату управління підприємства та створенням необхідних умов праці.

Натуральне виробництво – це господарство, в якому вироблені продукти праці призначаються для задоволення власних потреб безпосередніх виробників життєвих благ, для внутрішньогосподарського споживання.

Натуральні показники – статистичні показники, виражені в одиницях розрахунку або фізичних одиницях виміру (лінійних, площ, об'єму, ваги, потужності, поштучно тощо).

Науково-технічна революція (НТР) – це стрімкий стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства, їхній перехід у якісно новий стан на основі докорінних змін у системі наукових знань.

Науково-технічний прогрес (НТП) – це постійний, безперервний процес одержання і нагромадження наукових знань, їх матеріалізація в елементи техніки, впровадження останньої у виробництво й інші сфери життя.

Національна економіка – це багатогалузева система господарства країни, що забезпечує задоволення суспільних потреб.

Невиробнича сфера – галузь діяльності людей, результатом якої є різні послуги, що задовольняють потреби суспільства та окремих його членів і пов'язані зі створенням доданої вартості. До невиробничої сфери відносять житлово-комунальне господарство та побутове обслуговування, пасажирський транспорт; зв'язок; охорону здоров'я, фізичну культуру та соціальне забезпечення; освіту, культуру та мистецтво; кредитування та державне страхування; державний апарат з його органами; громадські організації тощо.

Невиробничий капітал – капітал невиробничої сфери підприємства.

Незавершене виробництво – це та продукція, яка перебуває на різних стадіях виробничого циклу.

Неплатоспроможність – неспроможність підприємства своєчасно платити за своїми фінансовими зобов'язаннями.

Непрямі витрати – це витрати, які пов'язані з виготовленням різних виробів і не можуть бути безпосередньо віднесені на той чи інший вид продукції (наприклад, заробітна плата управлінського та обслуговуючого персоналу, витрати на утримання й експлуатацію основних фондів тощо).

Новація – новий порядок, звичай, метод, винахід, явище. З моменту прийняття до розповсюдження новинка поліпшеної якості – стає нововведенням (інновацією).

Номенклатура виробів – це перелік назв окремих видів продукції.

Норма витрат матеріалів – гранично допустима кількість сировини, матеріалів, палива, енергії, яка може бути використана для виробництва одиниці продукції визначеної якості.

Норма прибутку – це один з показників рентабельності, який розраховується як відношення прибутку, одержаного за певний період часу, до вкладеного капіталу.

Нормативи праці – це розрахункові значення (розмір) витрат праці (часу) на виконання окремих елементів (комплексів) робіт, обслуговування одиниці обладнання робочого місця, бригади, структурного підрозділу тощо, а також чисельність працівників, необхідних для виконання виробничих, управлінських функцій або обсягу робіт, прийнятого за одиницю виміру, залежно від конкретних організаційно-технічних умов та факторів виробництва.

Нормативний термін служби основних засобів – це встановлений період, протягом якого засоби праці повинні перенести свою вартість на готовий продукт.

Норми часу – це розмір витрат робочого часу, встановлений для виконання одиниці роботи працівником або групою працівників відповідної кваліфікації в певних організаційно-технічних умовах.

Ноу-хау (з англ. знати як) – право на набутий виробничий, організаційно-господарський, комерційний досвід, технологічні рішення, технічну інформацію, що дають економічну вигоду підприємству.

Неплатоспроможність - неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати платіжні зобов'язання, строк сплати яких настав, пов'язана з браком активів у ліквідній формі.

Оборотний капітал – частина виробничого капіталу підприємства, який бере участь у процесі виробництва протягом одного виробничого циклу, втрачає свою натурально-речову форму і повністю переносить свою вартість на продукт, що створюється.

Оборотні кошти підприємства – це частина оборотного капіталу підприємства.

Оборотність оборотних коштів – це показник руху оборотних коштів на підприємстві, в якому гроші авансуються на утворення виробничих запасів, незавершене виробництво, створення запасів готової продукції, для розрахунків з партнерами і заново повертаються на підприємство в початковій грошовій формі.

Операційні витрати – 1) витрати на утримання спеціалізованих організацій, до функцій яких входить проведення заходів загальнодержавного характеру; 2) витрати об'єднань, підприємств, безпосередньо пов'язані з розширенням виробництва, які не входять в собівартість продукції. 3. основні витрати бюджетних установ, які відображають специфіку їх діяльності.

Операційний дохід – валовий прибуток мінус затрати, які не можуть бути віднесені на певний продукт (продаж, загальні та однострокові витрати).

Операційний прибуток – це один із видів прибутку підприємства, який скоригований на різницю інших операційних доходів та операційних витрат; до інших операційних доходів належать доходи від оренди майна, реалізації оборотних активів, операційних курсових різниць, відшкодування раніше списаних активів тощо.

Операційні витрати – це витрати основної діяльності підприємства, пов'язаної з виробництвом та реалізацією продукції (робіт, послуг), яка забезпечує основну частку його доходу.

Оплата праці – це грошовий вираз вартості і ціни робочої сили, який видається працівникові, як правило у грошовій формі, за виконану роботу або надані послуги і спрямований на мотивацію досягнення бажаного рівня продуктивності праці.

Організаційна структура управління – це форма системи управління, яка визначає склад, взаємодію і підпорядкованість її елементів (виробничих і управлінських підрозділів); у практичній діяльності застосовують кілька типових структур управління: лінійну, функціональну, лінійно-штабну, дивізійну, матричну.

Організація – 1) ознака (властивість) явищ, речей, подій, що розглядаються як система, який визначає взаємозалежну поведінку частин цілого; 2) форма об'єднання людей для їх спільної діяльності в рамках структури; установа, покликана виконувати задані функції, вирішувати встановлене коло завдань, наприклад, школа, інститут, банк, урядова установа; 3) процес делегування завдань і повноважень (звичайно підлеглим) для досягнення цілей організації, див. функції організації.

Оренда – це процес передачі майна в строкове володіння і користування за відповідну орендну плату з його відшкодуванням і поверненням. Або: 1) тимчасове володіння майном на умовах, що встановлюються в угоді між власником майна та особою, в користування якої це майно передається (орендар). В оренду можуть бути надані земля, підприємства, об'єднання, організації, структурні підрозділи об'єднання, виробництва, цехи, окремі будівлі, споруди, устаткування, транспорт та інші матеріальні цінності. Виділяють три основні види оренди: підприємство (внутрішньо-господарська, колективний підряд), сімейна та індивідуальна. За терміном розрізняють такі види: короткострокову (рейтинг), середньострокову (хайринг) і довгострокову (лізинг); 2; надання чи прийняття у тимчасове користування, володіння і користування різними майновими об'єктами за визначену плату на договірних засадах. Відрізняється від договору купівлі-продажу, за яким право власності на товар переходить від продавця до покупця. Оренда зберігає за орендодавцем право власності за здане в оренду майно, даючи орендарю лише право на його використання. По закінченні терміну оренди можливе придбання майна орендарем.

Орендар – це особа (юридична або фізична), котра бере в оренду майно для користування ним.

Орендна плата – це регулярні платежі орендодавачу за здане в оренду майно, яке використовується протягом терміну оренди.

Орендне підприємство – це вид підприємства, яке створюється після укладання договору оренди між державним органом і організацією орендарів.

Основне виробництво – галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання і засоби виробництва.

Основні виробничі витрати – витрати, безпосередньо пов'язані з технологією виготовлення продукції.

Основний капітал – засоби праці виробничого і невиробничого призначення (будівлі, споруди, машини, передавальні пристрої, інвентар та ін.), які беруть участь у процесі виробництва протягом багатьох циклів, зберігають свою натурально-речову форму і частинами переносять свою вартість на продукт, що створюється шляхом амортизаційних відрахувань.

Пасивна частина основного капіталу – та його частина, яка забезпечує нормальні умови для здійснення процесу виробництва (будівлі, споруди), але безпосередньої участі у виробничому процесі не бере.

Первісна вартість основних фондів – зміна вартості основних фондів на момент їх придбання та взяття на баланс.

Переоцінка основних фондів – зміна вартості основних фондів з метою приведення її у відповідність до нових умов відтворення.

котрий характеризує термін, протягом якого вони окуповуються повністю; розраховується діленням загальної суми інвестицій на середньорічний грошовий потік, приведений до реальної вартості.

Персонал підприємства – це сукупність постійних працівників підприємства, які отримали необхідну професійну підготовку та мають практичний досвід і навички роботи.

Підприємець – це особа, яка здійснює підприємницьку діяльність; суб'єкт пошуку і реалізації нових можливостей у генеруванні, освоєнні новаторських ідей, розробці якісних продуктів і технологій, здійсненні нововведень і опануванні перспективними факторами розвитку, знаходженні нових способів обслуговування споживачів, пошуку нових сфер прикладання капіталу.

Підприємництво – це самостійна ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність, що передбачає виробництво продукції, виконання робіт чи надання послуг з метою отримання прибутку.

Підприємство – це організаційно відокремлена й економічно самостійна господарська ланка, що має права юридичної особи та спеціалізується на виготовленні продукції, виконанні робіт чи наданні послуг.

Питомі витрати – це розрахункові середні витрати окремих видів сировини, матеріалів, палива, енергії на одиницю виготовленої продукції.

Планування – процес встановлення цілей підприємства на певний період і вибору способів і методів їх досягнення. Крім того, одна з найважливіших функцій керівника, що містить прогнозування майбутнього розвитку і вироблення способів реалізації цього майбутнього. В уявленні класичного менеджменту плани повинні бути уніфіковані по вертикалі так, щоб завдання на нижчих рівнях структури логічно впливали з планів, вироблених на самому верху. Така ж чітка координація планів істотна для єдності по горизонталі всіх підрозділів – виробничого, фінансового чи збутового.

Плата за землю – це вид податку, величина якого визначається на основі кадастрової оцінки землі; його розмір залежить від розміщення та якості земельної ділянки; стягується із усіх суб'єктів господарювання у формі земельного податку або орендної плати.

Платоспроможність – це здатність підприємства виконувати свої боргові зобов'язання за рахунок власних коштів. Оцінка платоспроможності є одним з основних факторів, які впливають на форми й умови комерційних угод як у сфері національного господарства, так і у сфері міжнародних відносин. Визначається платоспроможність за допомогою системи норм і коефіцієнтів, які враховують фактичні та потенційні фінансові ресурси учасника платіжного обігу, співвідношення його поточних грошових надходжень і платежів.

Повна собівартість – всі витрати підприємства на виробництво й реалізацію продукції, виражені у грошовій формі.

Податки – це обов'язкові нормовані платежі до державних або місцевих бюджетів, що їх здійснюють фізичні та юридичні особи.

Податкова політика – це один із важелів державного регулювання економіки, котрий заключається у встановленні ставок оподаткування суб'єктів підприємництва, доходів фізичних осіб та ін.

Податок на додану вартість – це частина новоствореної вартості, яка сплачується до Державного бюджету України на кожному етапі виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг.

Позавиробничі (комерційні) витрати – витрати, що пов'язані з відвантаженням та реалізацією (збутом) продукції.

Попит – являє собою представлену на ринку потребу в життєвих засобах, що визначається кількістю тих чи інших товарів і послуг, які споживачі можуть придбати за цінами, що склалися на ринку.

Посередник – 1) особа, фірма, організація, що перебуває між виробником та споживачем товарів та сприяє їх взаєминам. У юриспруденції до посередників відносять особу чи фірму, організацію, які допомагають продавцям та споживачам укладати та виконувати контракти; 2) юридична або фізична особа, що знаходиться посередині між іншими контрагентами комерційного процесу і виконує функції їхнього зведення один із одним для обміну товарами, послугами та інформацією. У ролі контрагентів, як правило, виступають виробники товарів, оптові й роздрібні споживачі.

Послуга – будь-який захід, який одна сторона може надати іншій, що переважно не сприймає на дотик і не призводить до володіння будь-чим.

Послуги інжинірингові – один із видів науково-технічної продукції, що реалізується за договірними цінами. Ціна таких послуг може бути одноразовою, вказаною в протоколі, чи прогресивно-змінюваною, залежно від економічного ефекту, одержаного від впровадження рекомендації чи характеру виробництва. За кордоном послуги інжинірингові надають спеціальні фірми, що обслуговують підприємства найбільш прогресивних галузей, де процес впровадження є найбільш трудомісткий, життєвий цикл продукції нетривалий.

Послуги інформаційно-комерційні – організація комерційної діяльності у сфері передачі інформації із замовлень клієнтів про стан ринкової кон'юнктури, необхідних даних про стан основних конкурентів, обсяг їхньої діяльності щодо закупівлі та реалізації товару, рівнів його якості, основні канали просування товарів, а також дані про фінансовий стан і надійність партнерів та багато інших даних, необхідних для всіх учасників ринкового

обігу. Для надання послуг інформаційно-комерційних потрібно створити інтегровані дані у формі банків комерційної інформації.

Послуги комерційні – сукупність посередницьких, комісійних, рекламних, інжинірингових, інформаційно-комерційних та інших видів послуг, пов'язаних із закупівлею, продажем і просуванням товарів від виготовлювача до кінцевого споживача.

Послуги комісійні – різновид посередницьких послуг, що надаються на основі комісійної угоди, відповідно до якої власник товару (комітент) доручає торговому посереднику (комісіонеру) продати або закупити певну партію товару. Специфіка комісійних послуг полягає в тому, що посередник, який здійснює закупівлю чи продаж товару, не стає його власником, а діє винятково в рамках комісійної угоди.

Послуги науково-консультативні – реалізація послуг для замовників, що мають недостатньо послуг по розробці методичних рекомендацій, економічних і технічних рішень, у створенні й оформленні нових фірм на ринку, їхньої ліквідації, розробці бізнес-планів, бізнес-карт, навчанні, перепідготовці кадрів і проведенні наукових стажувань. Усі ці напрями посередницької діяльності об'єднані у світовій практиці загальним поняттям “консалтингові послуги”.

Постачальник – це підприємство (фірма), організація, установа або індивідуальний виробник, який відпускає свою продукцію покупцям.

Постачання – передача однією організацією (постачальником) іншій (замовнику) партії продукції у визначені терміни.

Постійні витрати – це витрати підприємства, які безпосередньо не залежать від обсягу виробництва продукції в короткостроковому періоді; включають видатки на управління, страхування, охорону підприємства, утримання й експлуатацію будівель та споруд тощо.

Поточна продукція – це продукція, одержана одночасно з основним (цільовим) продуктом, тобто в єдиному технологічному процесі. Ця продукція за якістю відповідає встановленим стандартам або технічним умовам, приймається відділом технічного контролю і призначається для подальшої переробки або відпуску стороннім підприємствам.

Праця – це цілеспрямована, свідома діяльність людини, яка спрямована на створення необхідних для задоволення особистих і суспільних потреб матеріальних і духовних благ, а також діяльність, яка обумовлена суспільними потребами.

Праця приватна – це праця конкретного, відособленого і незалежного товаровиробника, внаслідок чого його праця виступає як безпосередньо приватна.

Праця суспільна – це прихована відособлена праця товаровиробників у сфері виробництва, котра проявляється лише на ринку, де товари обмінюються, тобто коли конкретні види праці зводяться до абстрактної.

Предмети праці – об'єкти, на які спрямована праця людей з метою одержання в процесі виробництва готової продукції.

Прибуток – основний результат діяльності підприємства, різниця між виручкою (доходом) від реалізації продукції та повною собівартістю продукції.

Прибуток балансовий – загальна сума прибутку підприємства з усіх видів виробничої і невиробничої діяльності за певний період часу (найчастіше за рік), що відбивається в балансі.

Прибуток валовий – різниця між виручкою від реалізації продукції, робіт, послуг і фактичною їх собівартістю.

Прибуток чистий – прибуток, що залишається після сплати (з суми валового прибутку) законодавчо встановлених податків.

Прискорена амортизація – це метод визначення амортизації основних засобів за нормами, які перевищують офіційно затверджені норми амортизаційних відрахувань.

Прогноз – передбачення на основі наявних даних напряму, характеру й особливостей розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві.

Прогнозування – процес наукового обґрунтування тенденцій та напрямків розвитку підприємства, можливих кількісних і якісних змін його стану в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення пріоритетних цілей.

Продаж послуг (робіт) – будь-які операції цивільно-правового характеру з надання послуг (результатів робіт), надання права на користування або розпорядження товарами, у тому числі нематеріальними активами, а також з надання будь-яких інших, ніж товари, об'єктів власності за компенсацію, а також операції з безоплатного надання послуг (робіт). Продаж послуг (результатів робіт), зокрема, включає надання права на користування або розпорядження товарами у межах договорів оренди (лізингу), продаж, ліцензування або інші способи передачі права на патент, авторське право, торговий знак, інші об'єкти права інтелектуальної, у тому числі промислової власності.

Продуктивність праці – це показник, що характеризує її ефективність і показує здатність працівників випускати певну кількість продукції за одиницю часу.

Продуктивні сили – це засоби виробництва і трудові ресурси, що їх використовують у виробництві.

Прямі витрати – витрати, що їх віднесено безпосередньо на виробництво конкретних видів продукції, тобто ті, що прямим способом включаються в собівартість виробів.

Прямі інвестиції – вкладення капіталу в певні об'єкти самим інвестором без участі фінансових посередників.

Портфельні інвестиції – різновид іноземних інвестицій, що передбачає вкладення капіталу в цінні папери, які не дають інвестору права реального контролю за об'єктом інвестування.

Паритет купівельної спроможності (англ. purchasing power parity) – співвідношення двох або декількох грошових одиниць, валют різних країн, що встановлюється за їх купівельною спроможністю стосовно певного набору товарів і послуг. Відповідно до теорії про паритет купівельної спроможності, на одну і ту ж суму грошей, перераховану за поточним курсом в національні валюти, в різних країнах світу можна придбати одну і ту ж кількість товарів і послуг за відсутності транспортних витрат і обмежень з перевезення. Під паритетом купівельної спроможності може матися на увазі також фіктивний обмінний курс двох або декількох валют, розрахований на основі їх купівельної спроможності безвідносно до певного набору товарів і послуг.

Реалізована продукція – продукція, що відвантажена споживачам і за яку кошти надійшли на розрахунковий рахунок підприємства-постачальника або мають надійти у зазначений термін.

Резервний фонд – це джерело «заморожених» коштів як частини прибутку для покриття можливих збитків підприємства (фірми) в процесі фінансово-господарської діяльності.

Реклама – спеціальна інформація про осіб чи продукцію, яка розповсюджується в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого або опосередкованого одержання прибутку

Рекламні засоби – засоби, що використовуються для доведення реклами до її споживача в будь-якій формі та в будь-який спосіб

Рентабельність – являє собою узагальнюючий показник економічної ефективності виробництва, який характеризує співвідношення між результатами виробничо-господарської діяльності та витратами на виробництво продукції.

Рентабельність виробництва – це один із показників ефективності, що характеризує рівень використання виробничого капіталу і визначається як відношення балансового прибутку до середньорічної вартості основних виробничих засобів і нормованих оборотних коштів.

Рентабельність капіталу (майна) – це показник, що характеризує ефективність використання капіталу (майна) і обчислюється як відношення балансового прибутку до вартості капіталу (майна) підприємства.

Рентабельність продукції – це один із показників ефективності виробництва. Його визначають як відношення прибутку з витратами і ресурсами на виробництво продукції.

Рентні відносини – це відносини між суб'єктами з приводу створення, розподілу і привласнення надлишкового прибутку.

Ринкова економіка – це економіка, якій притаманне домінування приватної форми власності на економічні ресурси й використанням ринкового механізму для регулювання економіки.

Ринкова інфраструктура – сукупність (в ідеальному випадку – комплекс) установ, організацій та інших суб'єктів обігу, що забезпечують

необхідні умови для нормального функціонування ринкової економіки у певній країні чи регіоні. Ринкова інфраструктура поділяється залежно від видів ринку на інфраструктуру ринку капіталу, ринку засобів виробництва, ринку праці. Елементами ринку капіталу є фондова біржа, страхові компанії, аудиторські організації, брокерські контори (компанії), комерційні банки, державний страховий нагляд, державна інспекція з контролю за цінними паперами, фонд державного майна, інвестиційні фонди, фонд загальнодержавних науково-технічних програм, стабілізаційні фонди, інноваційні фонди. Ринок засобів виробництва визначається такими елементами ринкової інфраструктури.: товарною біржею, торговими будинками, торговельно-посередницькими фірмами, комерційними центрами і компаніями, лізинговими компаніями, аукціонами, ярмарками, державними резервними та страховими фондами, державною інспекцією з контролю за цінами та стандартами, контрактною системою, антимонопольними комітетами. Інфраструктуру ринку праці складають біржа праці, центри підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, фонд зайнятості, комерційні центри бізнесу, державний фонд сприяння підприємству, пенсійний фонд, фонд милосердя тощо.

Ринкова ціна – ціна, за якою можна придбати основні засоби або нематеріальні активи на поточну дату.

Ринкові відносини – система економічних, правових та соціально-психологічних відносин між виробником (продавцем) та споживачем, що діють в умовах великої кількості форм власності та конкуренції.

Ринковий механізм – це механізм взаємозв'язку і взаємодії основних елементів ринку: попиту, пропонування конкуренції та ціни.

Ринок – це цілісна система економічних відносин і зв'язків між покупцями і продавцями, сфера товарно-грошового обміну, що виникає в процесі купівлі-продажу товарів.

Ринок вільний – ринок з великою кількістю виробників однорідної продукції, необмеженою інформацією стосовно продуцентів, споживачів, посередників, якості продукції. Ціни тут встановлюються під впливом попиту і пропонування.

Ринок монополізований – ринок, на якому діє незначна кількість виробників певного товару, застосовується його диференціація, існує дефіцит необхідної інформації, ускладнений доступ до ресурсів.

Ринок регульований – ринок, який контролюється і регулюється державою за допомогою спеціальних заходів.

Роздрібні ціни – ціни, за якими продукція реалізується населенню.

Ризики виробничі - ризик експортера щодо відзиву або значної (кардинальної зміни) модифікації замовлення з боку імпортера; ризик імпортера щодо небажання чи технічної неспроможності виконання контракту експортером.

Ризики економічні – це ризики, що виникають у випадках, коли втручання урядових органів або дії самого уряду перешкоджають (ускладнюють) своєчасне погашення заборгованості чи зобов'язання.

Ризики комерційні – це ризики, які пов'язані з можливістю невиконання боржником прийнятих ним на себе зобов'язань.

Самоокупність – принцип господарювання, що передбачає повне покриття витрат доходами, одержаними від реалізації випущеної продукції або наданих послуг.

Селянське (фермерське) господарство – це відособлений виробник, який здійснює підприємницьку діяльність на власній або на власній і орендованій ділянці землі, має у власності інші необхідні засоби виробництва, самостійно визначає виробничу програму, реалізує продукцію на основі договірних цін.

Сертифікат – документ, що засвідчує високий рівень якості продукції та її відповідність вимогам міжнародних стандартів.

Сертифікація продукції – діяльність, що пов'язана з підтвердженням відповідності якості продукції встановленим вимогам. Мета сертифікації – запобігання реалізації продукції, небезпечної для здоров'я і життя громадян та навколишнього природного середовища. Сертифікація продукції є водночас процедурою отримання сертифіката.

Собівартість продукції – це сукупність усіх витрат, виражених у грошовій формі, що йдуть на виробництво й реалізацію продукції.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, в якому створюються нематеріальні форми багатства.

Спеціалізація – переважний розвиток однієї або декількох галузей виробництва.

Споживна вартість – це здатність конкретного товару задовольняти певні потреби споживачів; корисність товару.

Стандарт – це основний нормативно-технічний документ, в якому показники якості продукції встановлюються виходячи із новітніх досягнень науки, техніки і попиту споживачів.

Стандартизація – це перелік норм, правил і вимог до якості продукції.

Статут підприємства – це зібрання обов'язкових правил, котрі регулюють взаємовідносини підприємства з іншими суб'єктами господарювання, а також індивідуальну діяльність.

Статутний капітал – сукупність матеріальних ресурсів та коштів, які надаються засновником у постійне розпорядження підприємства; початковий розмір статутного фонду фіксується в статуті підприємства і використовується як основне джерело власних коштів для формування основних і оборотних засобів.

Стратегічна реструктуризація – це реструктуризація, яка відбувається в довгостроковому періоді і базується на результатах оперативної реструктуризації, вона передбачає залучення як внутрішніх, так і зовнішніх джерел фінансування в межах адаптаційної та випереджаючої реструктуризації.

Стратегічне планування – особливий вид планової роботи, яка полягає в розробці рішень у формі прогнозів, проектів, програм і планів на тривалий період.

Стратегічний план – сукупність взаємо узгоджених заходів і дій, що відображають довгострокові цілі та основні напрями діяльності з обґрунтуванням ресурсного забезпечення.

Стратегія підприємства – визначення довгострокового курсу розвитку підприємства, затвердження цього курсу та розподіл ресурсів для його реалізації.

Структура заробітної плати – це співвідношення основної і додаткової частин оплати праці та види винагороди, що входять до кожної з них.

Суб'єкти господарської діяльності – підприємства, установи, організації (їх філії, представництва, відділення), незалежно від форми власності, іноземні юридичні особи (їх філії, представництва, відділення), фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють господарську діяльність на території України

Суб'єкти підприємницької діяльності – вітчизняні та іноземні юридичні особи всіх форм власності, а також фізичні особи - підприємці без створення юридичної особи, що здійснюють діяльність в Україні по виробництву продукції, наданню послуг та заняттю торгівлею

Суб'єкти інвестиції – резиденти: а) юридичні особи, б) фізичні особи, які в установленому законодавством України порядку визнані суб'єктами підприємницької діяльності, в) фізичні особи, які не зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності.

Тактичне планування – це вид короткострокового планування, що включає процес розробки поточних (тактичних) планів підприємства, які складаються, як правило, на рік і регулюють діяльність підприємства з виробництва продукції, її збуту, матеріально-технічному забезпеченню та ін.

Товар – це певний предмет, продукт праці й природи, річ, що задовольняє завдяки своїм властивостям певні потреби людини й призначається для обміну шляхом купівлі або продажу на ринку.

Товариство – добровільне юридичне об'єднання двох або більше людей із метою здійснення бізнесу.

Товариство господарське – підприємство, організація, установа, створена за угодою юридичними особами, шляхом об'єднання їхнього майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

Товарна продукція – це вид продукції підприємства, яка виготовлена за певний період і призначена для реалізації за межі підприємства.

Товарне виробництво – це виробництво, в якому продукти праці призначаються не для власного споживання, а для обміну через ринок шляхом купівлі - продажу.

Товарний знак – являє собою оригінальне позначення, за допомогою якого товари і послуги одного виробника відрізняються від товарів і послуг інших виробників; головне завдання товарного знаку полягає в ідентифікації товару та його виробника на ринку; має правовий захист.

Товарний ринок – сфера товарного обміну, де виникають і реалізуються відносини, пов'язані з процесом купівлі-продажу, і має місце конкретна господарська діяльність з просування товарів і послуг від їхніх виробників до споживачів.

Тривалість обороту оборотних коштів – час, протягом якого оборотні кошти підприємства здійснюють один оборот; вимірюється в днях.

Трудові ресурси сільського господарства – працездатне населення, зайняте в сільськогосподарському виробництві, зокрема особи, зайняті в громадському виробництві та зайняті в особистому підсобному господарстві.

Трудомісткість продукції – це показник, що характеризується величиною затрат праці (часу) на виготовлення одиниці продукції.

Узагальнюючі показники якості продукції – це сукупність показників, які характеризують загальний рівень якості продукції підприємства; серед них виділяють коефіцієнт сортності продукції, частку сертифікованої продукції, коефіцієнт оновлення асортименту тощо.

Управління витратами підприємства – це цілеспрямований вплив на формування витрат, контроль за їх рівнем та економічне стимулювання їх зниження.

Управління конкурентоспроможністю продукції – встановлення оптимального співвідношення між чинниками забезпечення конкурентоспроможності продукції (якістю, ціною, системою збуту та ін.)

Управління підприємством – цілеспрямоване керівництво усіма підрозділами і ланками підприємства для організації і координації їхньої діяльності в процесі постачання, виробництва і реалізації продукції.

Управління якістю продукції – дії, спрямовані на встановлення, забезпечення і підтримку необхідного рівня якості продукції в процесі її проектування, виробництва та експлуатації.

Фермер – власник сільськогосподарського підприємства, фірми.

Фермерське господарство – форма вільного підприємництва, приватного господарства у вигляді самостійного господарюючого суб'єкта з правом юридичної особи. Таке господарство представлено окремим громадянином, його сім'єю або групою об'єднаних осіб, які виробляють, переробляють та продають сільськогосподарську продукцію. Фермерське господарство використовує землі, що перебувають у власності фермерів, в довічному спадку або взяті в оренду. Головою селянського господарства, який представляє його інтереси, є один із дієздатних його членів. Господарювання ведеться на принципах економічної вигоди.

Фізична особа – громадянин, людина, яка бере участь в економічній діяльності, виступає як повноправний суб'єкт цієї діяльності. Фізична особа має право здійснювати певні господарські операції, регулювати економічні відносини з іншими особами та організаціями. Фізична особа діє від власного

імені, не має потреби у створенні та реєстрації фірми, підприємства, що потрібно юридичним особам.

Фіктивне підприємництво – створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) без наміру здійснювати статутну діяльність, якщо це завдало матеріальної шкоди державі, банку, кредитній установі, іншим юридичним особам або громадянам

Фінансовий план – це різновид планів щодо формування та розподілу фінансових ресурсів підприємства.

Фінансові ресурси підприємства – це грошові кошти, які знаходяться в розпорядженні підприємства та призначені для здійснення поточних витрат і витрат щодо розширеного відтворення.

Фірма – назва юридичної особи, яка є господарською організацією і має фінансову базу. Здійснює економічну, господарську, фінансову діяльність.

Фонд нагромадження – частина чистого прибутку підприємства, яка використовується для створення резервного фонду, фонду розвитку виробництва, забезпечення інвестиційних потреб.

Фонд споживання – це частина чистого прибутку підприємства, яка використовується для виплат власникам підприємствам, акціонерам, матеріального заохочення персоналу, вирішення соціальних проблем.

Фонди обігу – частина оборотних коштів підприємства, які не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва, а лише обслуговують його, будучи водночас результатом цього виробництва. До фондів обігу включають готову продукцію, грошові кошти, розрахунки з дебіторами.

Капіталовіддача – показник ефективності використання основних засобів підприємства, який визначається відношенням обсягу виготовленої продукції до середньорічної вартості основних засобів підприємства.

Капіталомісткість – показник, обернений до показника капіталовіддачі; показує, яка величина середньорічної вартості основних засобів підприємства припадає на одну гривню виготовленої продукції.

Капіталоозброєність праці – показник, що характеризує рівень технічної оснащеності праці, величину основних виробничих засобів, які використовує один працівник; визначається відношенням середньорічної вартості основних засобів до середньорічної чисельності працівників.

Фінанси підприємств – це сукупність відносин, що виникають на підприємстві в процесі формування, розміщення і використання фінансових ресурсів, здійснення витрат, отримання і розподілу доходів.

Фінансова криза – це глибокий розлад фінансової системи держави, зумовлений економічними і політичними явищами. Її основні ознаки: зростання витрат при скороченні доходів через зниження накопичень у галузях народного господарства (падіння темпів виробництва ВВП); зростання дефіциту державного бюджету; неефективність податкової, бюджетної та кредитної систем; зростання державного боргу тощо.

Фінансова стратегія – це довгостроковий курс фінансової політики, що розрахований на перспективу і передбачає вирішення великомасштабних завдань, визначених економічною і соціальною стратегією.

Фінансова тактика – це процес вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства своєчасного перегрупування фінансових ресурсів і змінення способів організації фінансових відносин.

Фінансове забезпечення – це підсистема і метод фінансово-кредитного механізму. Реалізується на основі встановленої системи фінансування: самофінансування, кредитування, бюджетне фінансування, фінансовий ринок. За допомогою цих форм відбувається формування фінансових ресурсів. Надзвичайно важливо, у який спосіб здійснюється формування фінансових ресурсів, якими каналами і в яких формах вони рухаються, на яких умовах виділяються.

Фінансове регулювання – це підсистема і метод фінансово-кредитного механізму, за допомогою якого на правовому регламентуванні розподільних відносин у суспільстві й на окремих підприємствах відбувається розподіл і перерозподіл вартості ВВП. Існують два методи розподільних відносин — сальдовий і нормативний.

Фінансовий консалтинг – це сукупність консультаційних послуг, які передують фінансовим операціям чи надаються у процесі їх здійснення.

Фінансовий контроль – це сукупність видів, форм і методів перевірки законності й доцільності здійснення фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики. Форми фінансового контролю попередній, поточний, наступний. Види фінансового контролю: зовнішній, внутрішній, державний, відомчий, незалежний, суспільний. Методи фінансового контролю: ревізії, перевірки, обстеження.

Фінансовий менеджмент – це процес управління формуванням і використанням фінансових ресурсів на рівні держави, підприємницьких структур, інших господарських об'єднань і громадян, якщо вони здійснюють фінансові операції. Фінансовий менеджмент це сукупність форм, методів і засобів, за допомогою яких здійснюється управління фінансовими ресурсами.

Фінансовий механізм – являє собою сукупність фінансових методів і форм, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток

суспільства. Його складовими є: фінансове планування і прогнозування; фінансові показники, нормативи, ліміти і резерви; система управління фінансами; фінансовий контроль і аудит та фінансове право.

Фінансовий ринок – це ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів, фінансових послуг.

Фінансові показники – це абсолютні величини, які характеризують створення і використання фінансових ресурсів в економіці держави, її фінансовий стан, результати господарської діяльності підприємницьких структур, розподіл і перерозподіл валового національного продукту, рівень доходів населення. Сукупність фінансових показників становить систему.

Фінансові ресурси – це сукупність грошових коштів, які формуються суб'єктами господарювання, державою та населенням і використовуються для розширеного виробництва, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

Функції фінансів - прояв суті даної категорії в дії, специфічні способи вираження притаманних фінансам властивостей. Показують, у який спосіб реалізується суспільне призначення фінансів як економічної категорії.

Ціна – це грошовий вираз вартості товару; кількість грошей, що сплачується або одержується за одиницю товару або послуги; форма вираження цінності благ, які проявляються в процесі їх купівлі-продажу.

Ціна землі (капіталізована рента) – це сума грошей, яка, будучи покладена в банк, дозволить її власнику отримати дохід у формі відсотка, що дорівнює земельній ренті.

Ціна попиту – це гранично максимальна ціна, за якою покупці ще згодні брати товар.

Ціна пропозиції – це гранично мінімальна ціна, за якою продавці ще готові пропонувати товар.

Ціна рівноваги – це ціна, за якою попит дорівнює пропозиції.

Ціноутворення – процес обґрунтування, затвердження та перегляду цін і тарифів, визначення їх рівня, співвідношення та структури.

Ціна балансова — визначається на підставі фінансової звітності підприємства як вартість майна акціонерного товариства, утвореного за рахунок власних джерел, поділена на кількість випущених акцій.

Ціна біржова — визначається на біржі в процесі торгів.

Ціна дисконтована (поточна) — визначається з урахуванням дисконтних множників і норм інвестування.

Ціна емісійна — ціна продажу цінних паперів при їх первинному розміщенні.

Ціна курсова (ринкова) — відображає співвідношення попиту і пропозиції на фінансові активи.

Ціна облікова — ціна, за якою цінні папери обліковуються на балансі підприємства в даний момент.

Ціна страйкова (ціна виконання) — ціна, що зафіксована в опціонному контракті, за якою буде продано актив.

Цінні папери — документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що випливають із цих документів, іншим особам.

Чистий прибуток – прибуток, що надходить у розпорядження підприємства після сплати податку на прибуток та інших обов'язкових платежів; використовується для формування фондів нагромадження та споживання підприємства.

Чистий дохід – це величина виручка від реалізації продукції.

Юридична особа – це суб'єкт цивільного прав, що відповідає певним вимогам чинного законодавства; до ознак юридичної особи належать: самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в банку, власна система обліку та звітності, найменування, печатка з власною назвою, місцезнаходження та поштова адреса, товарний знак.

Якість продукції – сукупність властивостей продукції, які визначають ступінь її придатності для використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України : закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
3. Водний кодекс України: Закон України від 6 червня 1995 року №213/95-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1995. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/213/95-%D0%B2%D1%80>.
4. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 8 січня 2017 року №83 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/83-2017-%D0%BF>.
5. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
6. Закон України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 року №108/95-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80/ed20130811>.
7. Закон України “Про охорону навколишнього середовища” від 25 червня 1991 року №1264-ХІІ [Електронний ресурс] // Верховна Рада УРСР. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1264-12>.
8. Закон України „Про підприємництво” від 7 лютого 1991 року №698-ХІІ [Електронний ресурс] // Верховна Рада УРСР. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/698-12>.
9. Закон України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 2001 року №887-ХІІ [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/887-12>.

10. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2004 року №2768-III [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
11. Лісовий кодекс України: Закон України від 21 січня 1994 року №3852-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1994. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3852-12>.
12. Абрам'юк І. Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики? [Електронний ресурс] / І. Абрам'юк // Інститут громадського суспільства. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://old.csi.org.ua/?p=2264>.
13. Аграрна економіка і ринок / Іванух Р.А., Дусановський С Л., Білан Є.М. - Тернопіль: Збруч, 2003. - 305 с.
14. Аграрний сектор України: тенденції, суб'єкти, перспективи реформування [Електронний ресурс] / А.Єрмолаєв, І. Клименко, В. Ємець, С. Таран // Нова Україна. Інститут стратегічних досліджень. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <file:///F:/%D0%9C%D0%A2%D0%91/Agro%202015.pdf>.
15. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: Підручник / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2013. – 779 с.
16. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. – 2-е вид. доповнене і перероблене. – К.: КНЕУ 2002. – 624 с.
17. Андрійчук В. Г., Сас І. С. Концентрація в аграрній сфері економіки: проблемні аспекти : Монографія. Київ: КНЕУ, 2017. 303 с.
18. Бджільництво в Україні: успіхи та перспективи зростання галузі [Електронний ресурс] // Мій бізнес. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://msb.aval.ua/news/?id=27041>.
19. Бідзюра І. П., Збарський В. К., Ільчук М. М. Основи підприємницької діяльності та агробізнесу: Навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних аграрних закладів освіти. – К.: 2001. – 320 с.

- 20.** Бізнес-план: на технічних коноплях фермери заробляють від 100% рентабельності [Електронний ресурс] // AgroDay. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://agroday.com.ua/2018/07/30/na-tehnichnyh-konoplyah-fermery-zaroblyayut-vid-100-rentabelnosti/>.
- 21.** Білінська В. Сучасні інноваційні технології в сільському господарстві: основна характеристика та перспективи впровадження – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/1/ekonomika/articles/bilinska-v-modern-innovative-technologies-in-agriculture-the-main-characteristi_24645.pdf
- 22.** Біловицька Н. Чи стане пасічник мільйонером [Електронний ресурс] / Н. Біловицька // Урядовий кур'єр. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/chi-stane-pasichnik-miljonerom/>.
- 23.** Бойко В. І. Зерно і ринок: Монографія / В. І. Бойко. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. – 312 с.
- 24.** Бойко В.І. Зернове господарство: проблеми і напрями розвитку. – К.: ІАЕ, 1998. – 210с.
- 25.** Бойчик І.М. Економіка підприємства: підручник. / І.М.Бойчик. – К.: Кондор -Видавництво, 2016. – 378 с.
- 26.** Бондар В. С. Цукробуряковий підкомплекс України: напрями стабілізації та індикатори розвитку до 2020 року / В. С. Бондар, А. В. Фурса // Економіка АПК. – 2014. – №1. – С. 20-29.
- 27.** Боярчук В. Економічна та енергетична ефективність виробництва ріпаку озимого, пшениці озимої, кукурудзи, цукрового буряку та біопалива на їх основі. – Аграрна економіка, 2012, Т. 5, № 1-2 – С.105-115
- 28.** Буздалов І.Н. Основное направление обеспечения устойчивости сельского развития / И.Н. Буздалов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – №7. – С. 1-8.
- 29.** Буряк Р. І. Дослідження та прогнозування кон'юктури ринку продукції птахівництва України / Р. І. Буряк. // Науковий вісник НУБіП України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – 2017. – №260. – С. 41–53.

- 30.** Бутило Р. Чи є перспективи в козиного молока в Україні? [Електронний ресурс] / Р. Бутило // Аграрне інформаційне агенство. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/ci-e-perspektivi-v-kozinogo-moloka-v-ukraini>.
- 31.** Бутко М.П. та Родін В.С. Агропромисло ва інтеграція як шлях до активізації аграрного виробництва / М.П. Бутко, В.С. Родін // Аг росвіт. — 2010. — №3. — С. 10—13.
- 32.** Васюта В. Б., Мормуль В. В. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва – Режим доступу: file:///C:/Users/1/Downloads/efek_2013_11_8.pdf
- 33.** Вдовенко Ю. В. Тенденції розвитку козівництва в світі та в Україні / Ю. В. Вдовенко, А. М. Маслюк, В. М. Іовенко. // Науковий вісник "Асканія-Нова"-науково-теоретичний фаховий журнал. – 2014. – №7. – С. 3–18.
- 34.** Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти) / Відп. редактор акад. УААН В.М.Трегобчук. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003.– 259с.
- 35.** Вітков М.С. Сутність і фактори інтенсифікації аграрного виробництва/М.С. Вітков // Економіка АПК. – 2011. – №1. – С.53-57.
- 36.** Виробнича економіка / За ред. В. П. Галушко, Г. Штръобеля. Навчальний посібник. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 400с.
- 37.** Вирощування лікарських рослин в Україні дає до €300 тис. доходу з гектара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zaxid.net/news/>
- 38.** Гаврилко П.П. Пріоритети збереження трудового потенціалу сільських територій / П.П. Гаврилко // Ефективна економіка. – 2012. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1149>
- 39.** Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палпін П. С. Основи економічних знань: Навчальний посібник. – 2-е вид., перероблене і доповнене. – К.: Вища школа, 2002. –543 с.

40. Гірчиця біла – і рентабельно, і корисно. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a7d.com.ua/analtika/tehnology/17183-grchicya-bla-rentabelno-korisno.html>
41. Горда О. Вівчарство: повільний рух вперед [Електронний ресурс] / О. Горда // Агробізнес сьогодні. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://agrobusiness.com.ua/agro/infrastruktura-rynku/item/8283-vivcharstvo-povilnyi-rukhppered.html>.
42. Грицаєнко Г.І. Соціально-економічна сутність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва / Г.І. Грицаєнко, Т.М. Романюк // Економіка АПК. – 2006. – №4. – С. 131-137.
43. Гриценко А.С. Цукробурякове виробництво України: сучасний стан та тенденції розвитку бурякосіючих підприємств: Науковий вісник Мукачівського державного університету, 2017. – Серія Економіка. – Випуск 1(7)
21. Губін А. АгроМатематика: вирощування технічних конопель [Електронний ресурс] / А. Губін // Kurkul. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://kurkul.com/blog/351-agromatematika-tehnichni-konopli-urozrahunku-na-1-ga>.
22. Гузєв І. В. Генетичний потенціал галузі м'ясного скотарства в Україні / І. В. Гузєв, О. П. Чиркова, В. М. Неумивака. // Розведення і генетика тварин. – 2008. – С. 34–49.
23. Гуторов О. І., Шарко І.О. Оцінка земель і ресурсного потенціалу в сільському господарстві: теоретичні та практичні підходи : монографія / О. І. Гуторов, І. О. Шарко. – Харків: В-во «Точка», 2012. – 255 с.
24. Гуцул Т. А. Використання та збереження земельних ресурсів в сільському господарстві / Т. А. Гуцул. // Вісник Сумського національного аграрного університету. Фінанси і кредит. – 2013. – №1. – С. 225–228.
25. Гуцул Т. А. Ефективність та перспективи розвитку молочного скотарства в Україні / Т. А. Гуцул. // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2011. – №1. – С. 40–46.

26. Гуцул Т. А. Использование альтернативных видов топлива из сельскохозяйственных культур в Украине / Т. А. Гуцул, О. Л. Иванчук. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2017. – №9. – С. 30–32.
27. Гуцул Т. А. Розвиток ринку молока в Україні / Т. А. Гуцул. // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – 2013. – №1. – С. 89–94.
28. Даниленко В. П., Рудик І. А. До питання ефективності використання молочних порід у господарстві. Розведення і генетика тварин. 2012. Вип. 46. С. 63-66.
29. Дідковська Л.І. SWOT – аналіз розвитку зрошуваного землеробства в Україні / Л.І. Дідковська // Економіка АПК. – 2015. – №5. – С. 33-38.
30. Дієсперов В. С. Економіка сільськогосподарської праці. – К.: ІАЕ УААН, 2004 – 488 с.
31. Довідник з питань економіки та фінансування природокористування і природоохоронної діяльності. – К.: Геопринт, 2000. – 412 с.
32. Домінська О.Я. Вплив факторів на розвиток льонарства в Україні // Агросвіт. – 2015. – № 7. – С. 13–19.
33. Друккер Петер. Як забезпечити успіх у бізнесі і новаторство / Пер. з англ. – К.: Україна, 1994. – 327 с.
34. Дяченко О. В. Питання сучасного розвитку аграрних підприємств птахівничого напрямку / О. В. Дяченко. // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія "Економіка і менеджмент". – 2017. – №4. – С. 91–95.
35. Єрмольєва Г. Розвиток галузі бджільництва в Україні [Електронний ресурс] / Г. Єрмольєва // Департамент АПК та РСТ Донецької обласної державної адміністрації. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.agro.dn.gov.ua/rozvytok-galuzi-bdzhilnytstva-v-ukrayini/>.
36. Екологія: Підручник / С. І. Дорогунцов, К. Ф. Коценко, М. А. Хвесик та ін.. – К.: КНЕУ, 2005. – 371 с.

37. Економіка виробництва молока і молочної продукції в Україні: Моногр. / За ред. П.Т.Саблука і В.І. Бойка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005.– 340с.
38. Економіка сільського господарства. Підручник / О.І.Здоровцов, Л.І.Касьянов, В.І.Мацибора, В.Й.Шиян: За ред. О.І. Здоровцова, В.І.Мацибори, – К.: Видавництво УСГА, 1993. – 320с.
- 39.Економіка підприємства: Підручник / За заг. ред. С. Ф. Покропивного. – Вид. 2-е, перероблене та доповнене. – К.: КНЕУ, 2001. – 528 с.
40. Економіка і підприємництво, менеджмент / [С. М. Рогач, Т. А. Гуцул, В. А. Ткачук та ін.]. – Київ: ЦП "Компринт", 2015. – 714 с.
41. Економіка і підприємництво, менеджмент: Навчальний посібник. Частина 2 / [С. М. Рогач, В. А. Ткачук, Т. І. Балановська та ін.]. – Київ: ЦП "Компринт", 2016. – 395 с.
42. Економіка природокористування: Підручник / [М. А. Хвесик, С. М. Рогач, М. М. Кулаєць та ін.]. – Київ: ЦП "Компринт", 2013. – 334 с.
43. Економіка природокористування: Підручник / Рогач С. М., Гуцул Т.А., Ільків Л. А. За ред. д-ра. екон. наук, проф., Рогач С.М.. – К.: КОМПРІНТ, 2017.-512с.
44. Економіка сільського господарства. Навчальний посібник / [В. К. Збарський, В. І. Мацибора, А. А. Чалий та ін.]. – Київ: Каравела, 2013.– 321 с.
45. Економіка цукрових буряків в Україні. Пропозиція – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://propozitsiya.com/ua/ekonomika-cukrovih-buryakiv-v-ukrayini>
46. Економічний аналіз: Навчальний посібник / М.А. Болюх, В. З. Борщевський, М. І. Горбатюк; За ред.акад. НАНУ проф. Чумаченка М. Г. – К.: КНЕУ, 2001. – 540 с.
47. Економічний словник – довідник / За ред. Мочерного С. В. – К.: Феміна, 1995. – 540с.
48. Електронний ресурс: Держгеокадастр України/ Режим доступу - <http://land.gov.ua/>

49. Електронний ресурс: Державна служба статистики України / Режим доступу - http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/cg.htm
50. Електронний ресурс: Державне агентство лісових ресурсів України / Режим доступу -<http://komekolog.rada.gov.ua/uploads/documents/35328.pdf>
51. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 286с.
52. Ільчук М. М. Управління конкурентоспроможністю продукції скотарства сільськогосподарських підприємств України / М. М. Ільчук, І. А. Коновал, В. Д. Євтушенко. // Економіка АПК. – 2018. – №7. – С. 83–92.
53. Інноваційні технології в тваринництві [Електронний ресурс] // Журнал "Тваринництво України". – 2014. – № 6. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/system/files/Стаття%20щодо%20інновацій%20в%20>
54. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки : [монографія] / [О. В. Шубравська, Л. В. Молдован, Б. Й. Пасхавер та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – 496 с.
55. Картопля [Електронний ресурс] // Аграрний сектор України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agroua.net/plant/catalog/cg-7/c-24/info/cag-43/>.
56. Картопля-2018. Несподіванок не очікується [Електронний ресурс] // Економічний дискусійний клуб. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://edclub.com.ua/analityka/kartoplya2018-nespodivanok-ne-ochikuyetsya>.
57. Кваша С. М. Економічне обґрунтування програми виробництва зерна пшениці в Україні / С. М. Кваша, М. М. Ільчук, І. А. Коновал. // Економіка АПК. – 2013. – №3. – С. 16-24.
58. Кваша С. М., Іванько А. В. Моделювання часткової рівноваги на ринку молока та молочної продукції в Україні Економіка АПК. 2017. № 7. С. 37-46.
59. Кернасюк Ю. Ринок картоплі: основні тренди [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

<http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/10262-rynok-kartopli-osnovni-trendy.html>.

60. Кернасюк Ю. Ринок овочів відкритого ґрунту та тепличних [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/10912-rynok-ovochiv-vidkrytoho-gruntu-ta-teplychnykh.html>.

61. Кернасюк Ю. Птахівництво — ефективна сфера агробізнесу [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/7898-ptakhivnytstvo-efektyvna-sfera-ahrobiznesu.html>.

62. Кернасюк Ю. Ринок яловичини: нові перспективи [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/9088-rynok-ialovychyny-novi-perspektyvy.html>.

63. Китаєва А. Проблеми сучасного розвитку вівчарства [Електронний ресурс] / А. Китаєва // Kurkul. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://kurkul.com/blog/135-problemi-suchasnogo-rozvitku-vivcharstva-chastina1>.

64. Кобець Є.А. Економічна сутність інтеграції в аграрному виробництві / Є.А. Кобець // Держава та регіони. Серія "Економіка та підприємництво". — 2007. — № 1. — С. 146— 149.

65. Коваленко О. Вирощування лікарських рослин як бізнес — вигідна справа [Електронний ресурс] / О. Коваленко // BusinessBlog. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://uacredity.com/viroshhuvannya-likarskix-roslin-yak-biznes-vigidna-sprava/>.

66. Козак О.А. Розвиток молочної галузі в контексті забезпечення продовольчої безпеки України / Козак О.А. // Економіка АПК. - 2018. - № 2 - С. 14-22.

67. Корецька С.О. Економічний механізм розвитку агропромислової інтеграції / С.О. Корецька // Агросвіт. — 2012. — № 7. — С. 10— 14.

68. Костромський М. В. Сучасний стан технічного забезпечення аграрної сфери економіки України / М. В. Костромський. // Ефективна економіка. – 2012. – №12. Режим доступу:<http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2446>
69. Криворучко В.І., Скупий В.М. Овочівництво в Україні в умовах перехідної економіки. – К.: ІАЕ, 1999. – 187с.
70. Куликов И.М. Актуальные проблемы интенсификации садоводства / И.М. Куликов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – №10. – С. 11-15.
71. Лукінов І.І., Саблук П.Т. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України // Економіка АПК, 2000, № 4. – С. 5-10.
72. Лукинов И., Онищенко А., Пасхавер Б. Аграрный ресурсный потенциал: исчисление и использование //Вопросы экономики, 1998.–№1.
73. Мак олійний: ефективна технологія – запорука врожаю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://propozitsiya.com/ua/mak-oliyniy-efektivna-tehnologiya-zaporuka-vrozhayu>
74. Малік М.Й. Сільськогосподарська кооперація як складова аграрної реформи // Проблеми кооперації в сільському господарстві. – Львів, 1995. – С. 82-84.
75. Малік М., Нужна О. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізм: Монографія. - К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 270 с.
76. Марков І. Секрети успішного вирощування льону-довгунця // Агробізнес сьогодні. – 2015. – № 4 (299) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.agrobusiness.com.ua>
77. Мацибора В.І. Економіка сільського господарства. Підручник. – К.: Вища школа, 1994. -415с.
78. Мацибора В.І., Збарський В.К., Мацибора Т.В. Економіка підприємства. – К.: Каравела, 2008. – 296с.
79. Михайлов М. Г. Аналіз тенденцій оснащення матеріально-технічної бази аграрних підприємств / М. Г. Михайлов. // Інвестиції: практика та

досвід. – 2017. – №9. – С. 39–44. Режим доступу до ресурсу: http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2017/9.pdf

80. Михайлов М. Г. Стратегічні напрями матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств / М. Г. Михайлов. // Агросвіт. – 2018. – №2. – С. 10–16. Режим доступу: http://www.agrosvit.info/pdf/2_2018/3.pdf

81. Мірзоєва Т.В. Особливості вітчизняного ринку лікарських рослин в умовах сьогодення / Т.В. Мірзоєва // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6. – С. 209-212.

82. Міщенко В. С. Вплив сезонності на виробництво продукції молочного скотарства / В. С. Міщенко. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2016. – №18. – С. 77–79.

83. Музиченко Я. Аграрний 2017-й: рік росту молочної галузі [Електронний ресурс] / Я. Музиченко // Аграрне інформаційне агенство. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/agrarnij-2017-j-rik-rostu-molocnoi-galuzi>.

84. Нікішина О.В. Стратегічні орієнтири розвитку зернового ринку України / [Електронний ресурс] / О.В. Нікішина. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/20110629/6_nikish.htm.

85. Никитюк Ю.А. Організація екологічно орієнтованого виробництва лікарської рослинної сировини. – Збалансоване природокористування. – № 1. – 2016. – С.41-45.

86. Огляд молочного ринку за січень-серпень 2017 [Електронний ресурс] // Milkua.info. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://milkua.info/uk/post/oglad-molocnogo-rinku-za-sicen-serpen-2017>.

87. Огляд ринку. Картопляні перспективи: де ховається прибуток [Електронний ресурс] // Мій бізнес. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://msb.aval.ua/news/?id=26142>.

88. Онищенко О. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози // Економіка України, 2003.–№ 3.–с.59-68.

- 89.** Онищенко О. Ефективність господарств населення // Економіка України, 2003.–№ 1.–с.60-69.
- 90.** Організація скотарства. Виробничі типи підприємств і об'єднань з виробництва продукції скотарства [Електронний ресурс] // Аграрний сектор України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agroua.net/economics/documents/category-116/doc-173/>.
- 91.** Орехівський Г.А. Політекономія: Навч. посібник. - К.: Каравела, 2008. - 296с.
- 92.** Основи аграрного підприємництва / За ред.М.Й. Маліка. – К.: ІАЕ, 2000. – 582 с.
- 93.** Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2006 рік. – К.: Держкомстат, 2007. – 75 с.Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 730с.
- 94.** Офіційний сайт Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
- 95.** Офіційний сайт національної асоціації цукровиків України «Укрцукор» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrsugar.com/uk>.
- 96.** Павленко А. Другосортний продукт: до чого призведе відмова від молока "від населення" [Електронний ресурс] / А. Павленко // Аграрне інформаційне агенство. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/drugosortnij-produkt-do-cogo-prizvede-vidmova-vid-moloka-vid-naselenna>.
- 97.** Пахайчук Н. Льон для розумних і лінивих // Агрогроші. – 2013. – № 1 (14). – С. 40-43.

- 98.** Петриченко О.А. Розвиток сировинної бази молокопродуктового підкомплексу АПК України / Петриченко О.А. // Економіка АПК. - 2018. - № 3 - С. 31-37.
- 99.** Петров В. М. Технічне забезпечення інноваційних технологій у рослинництві / В. М. Петров // Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С. 100.
- 100.** Підлісецький Г. М. Удосконалення переоцінки основних засобів аграрного сектору в системі їх відтворення / Г. М. Підлісецький, М. М. Могилова. // Економіка АПК. – 2010. – №12. – С. 41–47. Режим доступу: http://eapк.org.ua/sites/default/files/eapк/2010/2010_12/10_12_10.pdf
- 101.** Примаков О.А., Маринченко І.О., Козорізенко М.П. Шляхи розвитку льонарства в Україні // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 32–37.
- 102.** Природно-ресурсне право України: Навч. посіб./ За ред. І.І. Каракаша. – К.: Істина, 2005. – 376 с.
- 103.** Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій / Під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: ЗАТ “Нічлава”. 2006. –704 с.
- 104.** Прогноз розвитку українського ринку молока та молокопродукції в контексті світових тенденцій [Електронний ресурс] // Шувар. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://shuvar.com/news/2465/Prohnoz-rozvytku-ukrayinsko-ho-rynku-moloka-ta-molokoproduktiv-v-konteksti-svitovykh-tendentsiy>.
- 105.** Програма розвитку галузі бджільництва на період 2016-2020 рр. [Електронний ресурс] // ННЦ “Інститут бджільництва ім. П.І. Прокоповича. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://prokopovich.com.ua/2015/01/29/p-r-o-e-k-t-programa-rozvitku-galuzi-bdzhilnictva-ukra%D1%97ni-na-period-2016-2020-rr/>.
- 106.** Прокопишин О. С. Покращення технічного забезпечення фермерських господарств як спосіб формування конкурентних переваг / О. С. Прокопишин. // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2018. – №23.

- С. 292–295. Режим доступу: <http://www.global-national.in.ua/archive/23-2018/57.pdf>
- 107.** Про тепличний бізнес в Україні [Електронний ресурс] // МійБізнес. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://msb.aval.ua/news/?id=27273>.
- 108.** Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року. // Урядовий кур'єр. – 2018. – №120.
- 109.** Прокопа І.В. та ін. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище. – К.: ІЕ НАН України, 2001. – 120 с.
- 110.** Радченко В., Лютий Ю. Организация и эффективность различных форм аграрного бизнеса //США и Канада.–2000.–№ 3.–с.104.
- 111.** Рассадникова С.І. Методологічні засади та напрями розбудови екологічної інфраструктури в рішенні проблем ноосферного розвитку / С.І. Рассадникова // Уч. зап. ТНУ им. В.И. Вернадского. – 2013. – Т. 26 (65) : Географія. – С. 200-210.
- 112.** Рогач С. М. Економіка підприємств (в схемах і таблицях). Навчальний посібник / С. М. Рогач, Н. М. Суліма, Т. А. Гуцул. – Київ: ЦП "Компринт", 2017. – 510 с.
- 113.** Розвиток механізму регулювання ринку пшениці в Україні / А. Д.Діброва, Л. В. Діброва, Я. О. Крилов, М. А. Діброва. // Науковий вісник НУБіП України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – 2016. – №244. – С. 210–222.
- 114.** Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми // За ред. акад.УААН В.В. Юрчишина. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – 446 с.
- 115.** Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті. – К.: ІАЕ УААН. – 2001. – 94 с.
- 116.** Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396с.
- 117.** Савчук В.К. Аналіз господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. – К.: Урожай, 1995. – 328с.

- 118.** Сєвідова І. О. Стан, проблеми та перспективи розвитку овочівництва в Україні / І. О. Сєвідова, Л. О. Лещенко. // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – №12. – С. 28–33. – Режим доступу до ресурсу: http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2017/7.pdf
- 119.** Сидоренко О. В Україні стрімко зростає інтерес до козівництва [Електронний ресурс] / О. Сидоренко // Україна молода. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3222/159/116558/>.
- 120.** Смолінська С. Д. Фінансові проблеми матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств / С. Д. Смолінська, І. В. Мельник. // «Young Scientist». – 2018. – №1. – С. 541–544. Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/1/127.pdf>
- 121.** Стельмащук А.М. Економічний механізм прискорення інтенсифікації виробництва в АПК. – К.: Урожай, 1990.– 160с.
- 122.** Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18-2018-%D0%BF>
- 123.** Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення/ За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 662 с.
- 124.** Сучасні тенденції формування екологічної інфраструктури природокористування: монографія / [Харічков С. К., Купінець Л. Є., Садченко Е. В., Рассадникова С. І. та інші]; за ред. С. К. Харічкова. – Одеса: НАН України, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень, 2012. – 356 с.
- 125.** Тивончук С. В. Розвиток ринку виробництва молока в Україні в контексті євроінтеграційних процесів / С. В. Тивончук, Я. О. Тивончук, Т. П. Павлоцька. // Економіка АПК. – 2017. – №4. – С. 25–31.
- 126.** Тредіт В. Є. Методика оцінки величини ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / В. Є. Тредіт // Ефективна економіка. – 2015. – Режим доступу до ресурсу:

<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4002>.

127. Третяк А.М. Земельний кадастр ХХІ століття. Зарубіжні і вітчизняні погляди на розвиток земельного кадастру. – К., 1999. – 164 с.

128. Третяк А.М. Управління земельними ресурсами та реєстрація землі в Україні. – К., 1998. – 220 с.

129. Український експорт овочів зріс на 104% [Електронний ресурс] // Главком. – 2018. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/economics/finances/ukrajinskiy-eksport-ovochiv-zris-na-104-457962.html>.

130. Ульянченко Ю. Державне регулювання аграрного ринку в країнах ЄС і США: досвід для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://194.44.242.244/e-journals/DeVu/2007-2/doc/5/05.pdf>

131. Фактори підвищення рівня продовольчої безпеки / Лайко П.А., Бабієнко М.Ф., Іщенко Т.Д., Бузовський Є.А., Гойчук О.І., Кулаєць М.М. // Економіка АПК. – 2006. – №8. – С. 20-28.

132. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві. – К.: ІАЕ, 1998. – 195 с.

133. Федоров М.М. Об'єктивна необхідність і основні методичні принципи удосконалення методики економічної оцінки земель // Економіка АПК. – 2004. - № 5. – С. 3-11.

134. Форми господарювання на селі (аналіз розвитку). – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 103 с.

135. Хвесик М.А., Голян В.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: Монографія. – К.: Кондор, 2007. – 408 с.

136. Царенко О.М. Економічний аналіз діяльності підприємств агропромислового комплексу: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1998. - 256с.

137. Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. Основи екології та економіка природокористування. Навч. посібник. – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2004. – 400 с.

- 138.** Черняков Б.А., Протопопов И. В. Высокотехнологическое земледелие США // США и Канада: экономика, политика, культура, 2003.– № 9.
- 139.** Чехова І.В. Вітчизняний ринок льону: Науковий журнал “Економіка України”. – 2017. – 1 (662) – С. 52-63
- 140.** Чи є перспективи у козівництва? [Електронний ресурс] // Пропозиція - Головний журнал з питань агробізнесу. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://propozitsiya.com/ua/chi-ie-perspektivi-u-kozivnictva>.
- 141.** Чурилова К. Вирощування лікарських рослин в Україні дає до €300 тис. доходу з гектара [Електронний ресурс] / К. Чурилова // Zaxid.net. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://zaxid.net/viroshhuvannya_likarskih_roslin_v_ukrayini_daye_do_300_tis_dohodu_z_gektara_n1458145.
- 142.** Шаманська О.І., Єкель Г.В. Інтеграційні процеси як фактор розвитку сільськогосподарських підприємств – Режим доступу: http://www.agrosvit.info/pdf/18_2012/10.pdf
- 143.** Шкарлет С.М., Коробка А.М. Стан та тенденції діяльності підприємств галузі льонарства України // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2013. – Вип. 1. – С. 35–41.
- 144.** Шегда Б.А., Литвиненко Т.М., Нахаба М.П. та ін. Економіка підприємства: Навч. посібник. – К.: Знання – Прес, 2002. – 335 с.
- 145.** Шубравська О.В. Розвиток сільськогосподарського виробництва України: чинники зростання / О.В. Шубравська // Економіка АПК. – 2015. – №5. – С. 5-11.
- 146.** Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку. Монографія. – Львів, 2004. – 392 с.
- 147.** Юрчишин В.В. Нетрадиційний погляд на сучасну аграрну політику.– К.:ІАЕ, 2003.–28 с.
- 148.** Яковлев С. Возможности финансирования малого бизнеса в Украине // Экономист, 2000.–№ 6.–с.30.

149. LANDLORD: [Электронный ресурс]. Режим доступа:
<http://landlord.ua/opriyudneno-porivnyalni-tsini-na-zemli-silskogospodarskogo-priznachennya-v-yes-ta-ukrayini/>